

XLVIII/1–2

ЗБОРНИК МАТИЦЕ СРПСКЕ ЗА ФИЛОЛОГИЈУ И ЛИНГВИСТИКУ

ЗБОРНИК

МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ФИЛОЛОГИЈУ И ЛИНГВИСТИКУ

XLVIII/1–2

НОВИ САД, 2005

ЗБОРНИК
МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ФИЛОЛОГИЈУ И ЛИНГВИСТИКУ
XLVIII/1–2

МАТИЦА СРПСКА
ОДЕЉЕЊЕ ЗА КЊИЖЕВНОСТ И ЈЕЗИК
ЗБОРНИК

МАТИЦЕ СРПСКЕ ЗА ФИЛОЛОГИЈУ И ЛИНГВИСТИКУ

MATICA SERBICA
CLASSIS LITTERARUM
ARCHIVUM PHILOLOGICUM ET LINGUISTICUM

Покренут 1957. године
До XXVI књиге (1983) излазио под називом *Зборник за филологију и лингвистику*

Главни уредници:

др Миливој Павловић (1957—1960), др Рудолф Коларић (1961—1962),
академик Павле Ивић (1963—2000), академик Александар Младеновић (2001—)

XLVIII/1—2

Уредништво:

др ЈАСМИНА ГРКОВИЋ-МЕЈДОР, др ДРАГА ЗЕЦ, др МИЛКА ИВИЋ, др ЈОВАН ЈЕРКОВИЋ,
др АЛЕКСАНДАР МЛАДЕНОВИЋ (главни и одговорни уредник), др ГЕРХАРД НЕВЕКЛОВСКИ,
др ДРАГОЉУБ ПЕТРОВИЋ, др МАТО ПИЖУРИЦА, др МИЛОРАД РАДОВАНОВИЋ (секретар),
др СВЕТЛНА ТОЛСТОЈ, др ЗУЗАНА ТОПОЛИЊСКА

Collegium redactorum:

Dr JASMINA GRKOVIĆ-MEJDŽOR, Dr DRAGA ZEC, Dr MILKA IVIĆ, Dr JOVAN JERKOVIĆ,
Dr ALEKSANDAR MLAĐENOVIĆ, Dr GERHARD NEVEKLOVSKI, Dr DRAGOLJUB PETROVIĆ,
Dr MATO PIŽURICA, Dr MILORAD RADOVANOVIĆ, Dr SVETLANA TOLSTOI, Dr ZUZANA TOPOLINJSKA

Главни и одговорни уредник:

Академик АЛЕКСАНДАР МЛАДЕНОВИЋ

YU ISSN-0352-5724/UDK 801(05)

ЗБОРНИК

МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ФИЛОЛОГИЈУ И ЛИНГВИСТИКУ

XLVIII/1–2

НОВИ САД
2005

САДРЖАЈ

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ

Милка Ивић: О „малим клаузама” и сличним синтаксичким конструкцијама	7
Јасмина Грковић - Међупр: О методологији проучавања црквенословенског језика	11
Слободан Павловић: Фонолошке одлике Паскалових старосрпских повеља и писама	21
Наташа Драгин: Синтаксичке одлике Теодосијевог <i>Иакова Петра Коришко</i>	35
Надежда Јовић: Називи за делове тела, унутрашње органе, друге потребе, појаве и психичка стања у <i>Хиландарском медицинском кодексу</i>	53
Александар Младеновић: Београдски митрополит Мојсије Петровић (1713—1730) и почетак стварања српског књижевног језика новијег времена	77
Александар Младеновић: Неке филолошке напомене о грбальском рукопису Законика цара Душана	85
Ирина Цветковић: Славенизми у Вуковом <i>Српском речнику</i> из 1852. године	95
Јован Јерковић: Супстандард у Сремчевом „Поп Ђири и поп Спир“	109
Снежана Гудурић и Драгољуб Петровић: О природи гласа [r] у српском језику	135
Миливој Алановић: Типологија и кореференцијалност агенса у српском, француском и немачком језику	151
Владислава Ружић и Жарко Бошњаковић: Везници у изричним реченицама (српско-македонске паралеле)	233
Душанка Звекић - Душановић: Мађарске модалне конструкције с корелативом <i>így</i> и њихови српски еквиваленти	241
Жарко Бошњаковић: Како Македонци говоре српски?	257
Станимир Ракић: О извођењу имена становника градова и области (-аник: један суфикс или два?)	267
Гордана Драгин: Прозодијске особине говора спикера (новинара) РТВ Нови Сад	277
Борко Ковачевић: Прекључивање између стандардног облика српског језика и његових дијалеката и између екавског и ијекавског изговора	283
Марина Јуришић: Систем личних заменица у јужном појасу призренско-јужноморавских говора	299

ХРОНИКА

Д. Петровић: Бранислав Брборић (1940—2005)	319
Мато Пижурица: Етимолошки речник српског језика. Свеска 1: А	321
Д. Петровић: Завршено је публиковање <i>Општекарпатској дијалектолошкој атласа</i>	325
Недељко Богдановић: Општекарпатски дијалектолошки атлас	327
Александар Лома: Општекарпатски дијалектолошки атлас	331
Мато Пижурица: Синтакса савременога српског језика: проста реченица	336
Милорад Радовановић: Синтакса савременога српског језика: проста реченица	337

Предраг Пипер: О Синтакси савременог српског језика: проста реченица . . .	339
Ивана Антонић: Синтакса и семантика падежа у новој <i>Синтакси савременоћа српског језика</i> — основно образложение теоријско-методолошког приступа . . .	343
Владислава Ружић: О простој реченици као синтаксичкој целини	347
Срето Танасић: Синтакса глагола	350
Људмила Поповић: Разговор о Синтакси српског језика	352

КРИТИКЕ И ПРИКАЗИ

Milorad Radovanović: Temelji jezika	357
Milorad Radovanović: Journal of Slavic Linguistics — A Special Volume in Honor of Leonard H. Babby	364
Milorad Radovanović: Jezik i prostorno iskustvo	368
Јасмина Грковић - Мејџор: О једном јубилеју	370
Јасмина Грковић - Мејџор: Slovo iskona	375
Богдан Терзић: Никита И. Толстој, Студије и чланци из историје српског књижевног језика	379
Богдан Терзић: Procesy innowacyjne w językach słowiańskich	383
Sonja Filipović: Irena Sawicka, An Outline of the Phonetic Typology of the Slavic Languages	389
Јасмина Недељковић: Синтакса падежа у данашњем говору Параћинског Поморавља	393
Дејан Милорадов: Речник српских говора Војводине	396
Марина Курешевић: М. Л. Ремнёва, Пути развития русского литературного языка XI—XVII вв.	399
Томаш Квока: Русинский язык	405
Наташа Драгин: Весна Костовска, Македонско четвороевангелие	411
Stanimir Rakić: Morphological Productivity. Structural Constraints in English Derivation	413
Наташа Миливојевић: Предраг Новаков, Глаголски вид и тип глаголске ситуациије у енглеском и српском језику	421
Aleksandar Čarapić: Od teksta i diskursa ka saznanju	425

Зборник Матице српске за филологију и лингвистику

Издаје Матица српска

Излази двапут годишње

Уредништво и администрација: Нови Сад, Улица Матице српске 1

Телефон: 021/622-2726

e-mail: zmsfl@maticasrpska.org.yu
www.maticasrpska.org.yu

Редакција XLVIII/1–2 књ. Зборника Матице српске за филологију и лингвистику
закључена 24. фебруара 2006.

Стручни сарадник Одељења: Јулкица Ђукић

Технички редактор и лектор: др Александар Младеновић

Коректор: Татјана Пивнички-Дринић

Штампање завршено децембра 2006.

Компјутерски слог: Младен Мозетић, ГРАФИЧАР, Нови Сад

Штампа: ИДЕАЛ, Нови Сад

Штампање ове свеске Зборника омогућило је
Министарство науке и заштите животне средине Републике Србије

О „МАЛИМ КЛАУЗАМА“ И СЛИЧНИМ СИНТАКСИЧКИМ КОНСТРУКЦИЈАМА

МИЛКА ИВИЋ

UDC 811.163.41'367.332

Крајак садржај. Након објашњења чему служи данас у иностраној стручној литератури коришћен термин *small clauses* дају се одговарајући осврти на разне српске семантичко-синтаксичке датости, такве које су у формалном погледу битно различите од енглеских *малих клауз*, а у функционалном идентичне њима. Излагање се завршава указивањем на задатке који очекују стручњаке у вези с продубљенијим осветљавањима семантичко-синтаксичке улоге „малих клауз” у српском и другим језицима.

Кључне речи и појмови: проста реченица, семантичка „натовареност” просте реченице, додатни функционално релевантни реченични конституент, информативно осложњавање, „мале клаузе”, убачени догађајни податак, конструкциони еквивалент, информативно осложњавање придевом у одређеним типовима српских реченица.

Налазимо се у таквом развојном тренутку општелингвистичке теоријске мисли да многи врсни стручњаци данас у свету, под њеним непосредним утицајем, проглашавају својим основним научним задатком максимално упирање пажње у информативни потенцијал оних језичких остварености са којима су у свом истраживачком послу суочени. Синтаксичаре та преовлађујућа „теоријска клима” наводи, између остalog, на то да посебно испитују могућу информативну „натовареност” оних синтаксичких конструкција на које традиционална граматика упућује термином *проста реченица*.

„Проста реченица” је најчешће фиктиван појам, назив за нешто што само по свом спољашњем изгледу није сложена реченица — дају нам разумети многи меродавни помињући тај појам у актуелној стручној литератури. Не изостају у тој литератури ни подсећања на чињеницу да је, још 2000. године, амерички лингвиста Leonard Talmy разложито нагласио како се језици међусобно разликују и по томе колики у њима може бити максимум нагомиланости оног појмовног садржаја који представници датог језика са свим природно „утоварују” у једну једину субјекатско-предикатску синтаксичку структуру („the maximum amount of conceptual content that can be packaged naturally within a single clause” — Talmy 2000, стр. 215).

Усмеравање истраживачког интересовања на ту проблемску страну наметнуло је стручњацима и тај задатак да што прецизније уочавају који је то лексички, односно лексичко-граматички, конституент дате речени-

це непосредно одговоран за укрупњавање њеног информативног садржаја.

Последњих десетак година поједини лингвисти, као, на пример, Eduard Roposo, Juan Uriagereka и David Basilico (в. Roposo and Uriagereka 1995 и Basilico 2003), термином *small clauses* (= мале клаузе) упућују на такве језичке датости које иначе, с обзиром на форму у којој се остварују, немају апсолутно никаквих услова за то да буду сврстане у категорију реченичних структура, али које, уколико се уклопе у састав неке просте реченице, ту прсту реченицу, по исказаним информацијском садржају, преобрађају у сложену.

Изјава, рецимо, *Видели смо да* илуструје собом оно што се у синтаксичким проучавањима назива простом реченицом. Ту изјаву лако можемо проширити додатком *живоđ* и *здравоđ*: *Видели смо да живоđ и здравоđ*. Управо тај додатак, присутан у наведеној реченици, илуструје собом, на примерен начин, ту семантичко-синтаксичку датост на коју поменути представници савремене лингвистике примењују термин *small clauses*. У том је додатку, наиме, концентрисана, у ствари, она информативна садржина чије се обелодањивање иначе, под другим околностима, обавља реченичном конструкцијом: *Видели смо ъа: ОН ЈЕ ЖИВ И ЗДРАВ*.

У раду Basilico 2003 (на стр. 3) напомиње се да се реченични конституенти названи *small clauses* деле на два посебна семантичко-синтаксичка типа, а разликовни критериј је то чему они у датој прилици служе — да ли (1) приписивању неког својства некој појави (која се, као таква, посебно фокусира) или (2) давању информације о неком догађању. Случај (1) David Basilico егземплификује изјавом *We consider the guard intelligent* (= *Ми сматрамо чувара интелигентним*, односно *Ми сматрамо да је чувар интелигентан*), а случај (2) изјавом *We saw the guard leave* (= *Видели смо чувара како одлази*).

Српска се реченица *Ми сматрамо чувара интелигентним* према првој од двеју наведених енглеских изјава поставља као њој одговарајући конструкционали еквивалент, док друга од тих двеју изјава нема наспрам себе одговарајућег српског конструкционог еквивалента будући да српски инфинитив није у стању да нам „на енглески начин“ обелодани до-гађајни податак.

С друге стране, у српском има разних падежних конструкција чије присуство у простој реченици драстично осложњава њену информативну садржину. Илустративне су у том погледу, рецимо, могућности које, у одговарајућим приликама, за такво осложњавање пружа присуство падежне конструкције с предлогом *за*.

Осврнимо се, примера ради, на следеће две изјаве: (1) *Он је прешао у њихово предузеће* и (2) *Она је йонела у шашни ноћес*. Прву ћемо проширити додатком *за благајника* — *Он је прешао у њихово предузеће за благајника*, а другу додатком *за своје забелешке* — *Она је йонела у шашни ноћес за своје забелешке*. У оба случаја, поступком уношења додатка, информативно смо обогатили изјаву наведену претходно без њега. Сад, наиме, кад је ту додатак, располажемо следећим обавештењима (1) 'Он је прешао у њихово предузеће ДА ТАМО ОБАВЉА ДУЖНОСТИ БЛАГАЈ-

НИКА’ и (2) ’Она носи у ташни нотес ДА У ЊЕГА УНОСИ СВОЈЕ ЗАБЕЛЕШКЕ’.

Понекад је, међутим, довољно чак само толико да се у исказу појави нека специфична прилевска лексема па да му се информативна вредност упадљиво повиси. Поменућу, овом приликом, два таква случаја.

(I) Саопштавајући о нечем судбоносном што се у прошлости забило с неким нама знаним људским створом ми можемо, тиме што ћемо у наш исказ убацити прилевску реч која њега на одговарајући начин биолошки квалификује, постићи истовремено обелодањивање оног временског раздобља његовог живота у којем се саопштено остварило — уп. *Он је умро* → *Он је млад умро*, *Она се удала* → *Она се сасвим млада удала* и сл. Информативна садржина податка који је убачени прилев собом унео идентификује се одговарајућом (зависном) временском реченицом: *Он је млад умро* = ’Он је умро ДОК ЈЕ БИО ЈОШ МЛАД’, *Она се сасвим млада удала* = ’Она се удала ДОК ЈЕ ЈОШ БИЛА САСВИМ МЛАДА’.

(II) Просте реченице типа *кујус се једе*, *кафа се пије* и сл., којима се износи обавештење о томе шта се чини с оним што реченични субјекат именује, могуће је подврћи информативном осложњавању убацивањем у њих таквог прилева чије ће присуство указати на квалитет који треба да је својствен именованом у тренутку кад се с њим чини оно што се чини — уп. *кујус се једе* → *кујус се једе укисељен*, *кафа се пије* → *кафа се пије врућа* и сл. Вреди се на овом mestu подсетити чињенице да је исти тај поступак информацијског обогађивања познат и другим језицима — уп. на пример француску изјаву: *Le café se boit chaud*. Информативна осложњеност до које ту долази захваљујући присуству прилева идентификује се, као и у претходно описаном случају, (зависном) темпоралном реченицом уведеном, овог пута, другачијим везничким средством — изразом *онда кад*: *Кујус се једе укисељен* = ’Купус се једе ОНДА КАД ЈЕ УКИСЕЉЕН’, *Кафа се пије врућа* = ’Кафа се пије ОНДА КАД ЈЕ ВРУЋА’ и сл.

У закључку овог излагања потребно је нагласити следеће:

Две ствари очекујемо од стручњака, наших и иностраних. Прво, да се сложе око термина који ће се убудуће примењивати на сва она различита језичка средства којима је, иако су формално устројена упадљиво неслично енглеским језичким датостима са називом *small clauses*, својствен идентичан информативни учинак — специфично проширивање обавештајног потенцијала просте реченице. Друго, да се за српски, али и за сваки други језик понаособ, детаљно утврди не само које све језичке јединице, и под којим све условима, могу својим присуством простој реченици додати једно реченично саопштење, већ и да се покуша што прецизније сагледати и то који све семантички тип реченичне информације лако бива „утоварен” у те минимално обликоване, а максимално функционалне, реченичне конституенте. Тек кад будемо освојили сва побројана сазнања, моћи ћемо с пуним правом утврдити да смо научи о простој реченици битно унапредили.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Basilico 2003: David Basilico, The Topic of Small Clauses, *Linguistic Inquiry* Vol. 34, No. 1, 2003, 1–35.

Raposo and Uriagereka 1995: Eduardo Raposo and Juan Uriagereka, Two types of small clauses (Toward a syntax of theme/rheme relations), *Syntax and semantics 28: Small clauses*, San Diego California 1995, 179–206.

Talmy 2000: Leonard Talmy, *Toward a Cognitive Semantics. Typology and Process in Concept Structuring* Vol. II, The MIT Press 2000.

Milka Ivić

ON „SMALL CLAUSES” AND SIMILAR SYNTACTIC CONSTRUCTIONS**S u m m a r y**

Much of the current theoretical literature in general linguistics is concerned with the informational content of language data. This provides an explanation for why recently some scholars have been particularly interested to investigate *small clauses*, i. e. English syntactic constructions like *We consider the guard intelligent* or *We saw the guard leave*. The main task undertaken in this paper is to call attention to different ways in which Serbian material has been used in order to provide the same informational effect that the English *small clauses* happen to do and to pinpoint some relevant questions disclosed by the results of the author's analyses.

О МЕТОДОЛОГИЈИ ПРОУЧАВАЊА ЦРКВЕНОСЛОВЕНСКОГ ЈЕЗИКА*

ЈАСМИНА ГРКОВИЋ-МЕЈЦОР

UDC 811.163.1

Крајпак садржај. У раду се разматрају питања проучавања црквено-словенског језика као заједничког књижевног језика заједнице које наслеђују ћирилометодијевску традицију и његових редакцијских варијанти. Чињеница да је реч о јединственом књижевном језику захтева разраду прецизне методологије која би обухватила праћење редакцијских норми у дијахроној перспективи и потом поређење редакција и уврђивање заједничких иновација и варијантних разлика. Такође је потребно утврдити функционалну раслојеност редакцијских језика дефинисањем регистра синтаксичких и лексичких црта за сваки жанр, те у овом погледу упоредити књижевне језике и утврдити њихове заједничке црте и разлике међу њима.

Кључне речи: историја језика, црквенословенски, редакције, фонологија, морфологија, синтакса, лексика, функционални стил.

О статусу редакцијских језика у оквиру црквенословенског језика до сада је у науци било дosta речи. Мишљење да редакције функционишу као варијанте јединственог црквенословенског језика (Kurz 1958: 21, Ricchino 1980a: 1, Толстой 1988: 34, Мещерский 1995: 23) утемељено је на карактеру, типу и опсегу разлика међу редакцијама старословенског језика. Оне се, према досадашњим сазнањима, манифестишу превасходно на фонолошком плану, док је разлика у области морфологије, синтаксе и лексике далеко мања. Овакав карактер редакцијских језика последица је тежње да се очува јединство црквенословенског језика, што је омогућавало очување културног заједништва националних ентитета који су се њиме, у редакцијским варијантама, служили. Захваљујући томе, књига у ареалу *Slavia orthodoxa* слободно кружи, не познајући државне или националне границе. С друге стране, хрватска глагољашка писменост, иако баштини старословенску традицију и на њеним се основама развија, остајала је ван ових културних токова, не само због конфесионалних разлика, већ и због традиције писања глагољицом, која је у православном Словенству рано напуштена. Но језичка ситуација хрватског глагољаштва компаративно је битна јер показује да је у свим заједницама које наслеђују ћирилометодијевску традицију употреба језика утемељена и на

* Ово је прерађена и допуњена верзија рада *O методологији проучавања црквенословенског језика и редакцијских писмености*, представљеног на научном скупу *Прва македонско-српска научна конференција из области језика и књижевности*, Охрид, август 2002. Исследивање је рађено у оквиру пројекта *Историја српског језика*, који финансира Министарство за науку и заштиту животне средине Републике Србије.

својеврсној језичкој идеологији која, барем у сferи литургијске литературе, не допушта уношење крупнијих промена у наслеђени старословенски систем (Damjanović 2004: 40–41). О томе да су средњовековни писци и писари у ареалу *Slavia orthodoxa* осећали црквенословенски као јединствен језик, сведочи низ случајева „преношења“ текста с једне редакције на другу (Младеновић 1995, Трифуновић 1994: 168–173). Међу најупечатљивијим примерима тесне везе међу редакцијским писменостима јесте једно јеванђеље македонске редакције из Збирке Библиотеке Матице српске које је наставило живот у српској средини, где је и рестаурирано, а недостајући делови рукописа допуњени су српкословенским језиком (Грковић-Мејцор 1988: 94).

Теза о јединству црквенословенског језика, те редакцијама као његовим националним варијантама, подразумева да истраживање историје редакцијских, књижевних језика обухвата два међусобно повезана аспекта:

- (а) испитивање структуре поједињих редакцијских писмености у дистаљној перспективи,
- (б) испитивање међуодноса ових писмености и историје црквенословенског језика у целини.

Треба нагласити да језички нивои, од фонологије до синтаксе, постављају пред истраживача различите проблеме, чиме је условљен и до некле различит приступ у њиховој анализи.

1. *Фонолошки систем и фонетске промене.* Познато је да се главне системске разлике међу редакцијама реализују управо на фонолошком плану, у области вокализма, будући да се наслеђени старословенски вокалски систем мења у складу са променама прасловенског вокализма у словенским језицима. Добро је познато, на пример, да се у најстаријим српкословенским споменицима из XII века, наслеђени систем од 15 вокала своди на 10, након процеса деназализације ($*\epsilon > e$, $*\varrho > u$), свођења два полугласника на један и губљења дистинкције по палаталности између r / r' и l / l' , као и да у потоњем свом развоју српкословенски у вокалском систему усваја промене из народног језика, и то оне које карактеришу главнину штокавских дијалеката, док ће једино одступање у овом погледу бити чување l до краја српске редакцијске писмености (Младеновић 1977). Одговарајући процеси захватају и друге редакције старословенског језика (Мирчев 1978: 108–149, Успенский 1987: 84–120, Mihaljević 1992, Ribarova 1991, Večerka 1984: 21). С друге стране, консонантизам редакцијских језика остаје веома конзервативан, а одступања у овој сфери минимална су у односу на канонски старословенски. У српкословенском, који је у овом погледу добро проучен, консонантизам се нормира већ у XII веку, после отврдњавања r' , s' , $\check{c}'$, $\check{z}'$, $\check{s}'$, c' и губљења $\check{z}$ ($> z$) (Јерковић 1984: 58), остајући у осталим сегментима идентичан старословенском. Поред тога, фонетске промене до којих долази у народном језику српкословенски није прихватао.¹

¹ Реч је, на пример, о промени $v\theta(-) > u(-)$, $v\theta z- > uz-$, $\check{c}r > cr$ итд. (в. Јерковић 1984: 61). На тај начин низ црта у српкословенском добија статус књишних категорија, којима се чува јединство црквенословенског језика и спречава међусобно удаљавање редакцијских језика.

Будући да су се главне редакцијске иновације одиграле управо на плану фонологије, у прегледима редакцијских карактеристика по правилу се наводе само ове промене, понекад штуро и непотпуно (Граматика 1993: 36—38) или се као редакцијске наводе и црте које су имале статус норме и оне које тај статус никада нису стекле (Schenker 1995: 191—193). Методолошки ваљан приступ проучавању црквенословенског, међутим, подразумева утврђивање језичке *норме* и њеног развоја у области вокализма и консонантизма сваког књижевног језика понаособ, као што је то учињено за српску редакцију (Младеновић 1977, Јерковић 1984). Питања правописних решења, која многи аутори разматрају у оквиру ове проблематике, треба посебно посматрати, као питање правописних школа. Следећи корак је поређење редакција, утврђивање не само њихових разлика већ и заједничких одлика, у оквиру чега посебну пажњу ваља посветити књишким цртама.² Скуп заједничких црта свих редакција представљао би *норму црквенословенског језика*, док би редакцијске карактеристике имале статус *варијанти*.

2. *Морфологија.* Морфолошка норма црквенословенског језика у целини тек је делимично проучена, у неједнакој мери када су у питању редакцијски језици. Велики проблем представља методолошка неуједначеност у испитивању језика средњовековних споменика различитих редакција. Често се у оквиру истог корпуса заједно проучавају споменици писани народним језиком и споменици писани књижевним језиком (Мирчев 1978: 15—29, Горшкова—Хабургаев 1997: 5—7), мада ове две групе споменика чине грађу за две различите лингвистичке дисциплине: историју књижевног језика и историјску дијалектологију (Shevelov 1971: 230).³ Следећи проблем у истраживању редакцијских споменика представља чињеница да се понекад у анализи не одвајају два релевантна нивоа црта: ниво норме и ниво наноса из народног језика писара / писца. Српскословенска ситуација је у овом погледу јасно дефинисана (в. Јерковић 1979: 35—36, Јерковић 1984: 62—64), што није случај са свим редакцијама. За историју књижевних језика релевантан може бити само ниво нормативних црта и праћење њихове еволуције. Дијалекатске, ненормативне црте од интереса су, као што је напоменуто, за историјску дијалектологију, и оне сведоче о степену познавања књижевнојезичке норме конкретног аутора или одређених културних и писарских центара, као и о провенијенцији аутора или преписивача. Тако се, рецимо, у српскословенским текстовима појављују три наставка за 1. л. мн. презента: *-мъ*, *-мъи* и *-мъ*. Само прва два наставка имају статус норме, први за темат-

² Уколико се под књишким цртама подразумевају оне особине по којима се књижевни језик разликује од народног, њихов инвентар неће бити исти у свакој редакцији. У српској редакцији ће овај статус, рецимо, од почетка имати *št*, *,d* (< *r', *d'), док у бугарској то неће бити случај.

³ Историјска дијалектологија се може служити подацима из текстова писаних књижевним језиком. Наноси из дијалекатске базе писара / писца, уколико је реч о датираном споменику утврђене провенијенције, помажу у датирању и одређивању територијалне заступљености одређених црта.

ске, други за атематске глаголе, док се *-мо* јавља искључиво као огрешење о норму, тј. као нанос из дијалекта писара.⁴ Појам норма књижевног језика мора за сваку редакцију бити прецизно дефинисан, с јасним разграничењем појмова књижевни језик и језик књижевности.⁵

Проучавање морфолошког система редакцијских језика, дакле, захтева јасно дефинисање овога система, тј. његових карактеристика, у светлу разлика у односу на канонски старословенски, било у смислу губљења одређених категорија (нпр. супина или асигматског аориста), уопштавања једне од старословенских дублетних форми (нпр. Г јд. уместо старог акузатива *о / јо деклинације у категорији живо /+/) или увођења нових наставака (нпр. -омо^г / -емо^г у Д јд. м. р. сложене придевске промене).⁶ Даље испитивање подразумева поређење редакцијских норми, тј. утврђивање заједничких иновација и разлика. Иако је ова област још недовољно проучена, нека истраживања указују на заједничке тенденције у раном периоду развоја редакцијских језика (Грковић-Мејцор 1997б: 75—79). Поређење редакцијских језика у овом погледу показаће шта је заједничка морфолошка *норма црквенословенског језика*, те да ли се и у којој мери редакције у овом домену системски разликују.

3. *Синтакса и лексика*. Ова два језичка нивоа су системски у црквенословенском језику најмање проучена. Питање на које се најпре мора одговорити јесте у којој мери синтаксички и лексички системи редакцијских језика наслеђују старословенско стање, тј. да ли се наслеђују сви канонски модели, укључујући све дублетне форме и конструкције. Док је на пољу синтаксе овај задатак једноставнији, у области лексике је ситуација сложенија, с обзиром на то да се о старословенској лексичкој норми у правом смислу не може говорити (Цејтлин 1977: 183). Лексика старословенских споменика, коју редакције наслеђују, била је спој више система, будући да су се текстови преводили, преписивали и текстолошки ревидирали на подручјима различитих словенских језика и дијалеката. Уз то, лексика старословенских споменика не даје праву слику старословенске лексике, те појава „нових” лексема у редакцијским текстовима у односу на речник канонских споменика не значи аутоматски да је реч о црквенословенској или редакцијској иновацији.⁷ Неопходно би

⁴ Слично је и у бугарској редакцији (*-мъ*, *-мы*, *-ме*). Међутим, због непрецизности у постављању односа норма : дијалекатска црта (Мирчев 1978: 210—211), остаје нејасно шта је, заправо, била норма бугарске редакције и у ком периоду њеног развоја.

⁵ Ова два појма нису увек прецизно разграничена. Рецимо, у Иванова-Мирчева 1984: 199 наводи се да су аналитичке форме глагола биле у бугарској *Тројанској йовести* књижевна норма. Није, међутим, јасно да ли је реч о морфолошкој норми књижевног језика, што би значило да у бугарској редакцији паралелно постоје две морфолошке норме (синтетички у једним, а аналитички облици у другим текстовима), или о одликама језика књижевности, која допушта паралелно присуство књижевних и народних црта у одређеним, тзв. „границним жанровима” (Толстой 1995: 97).

⁶ Примери наведени у заградама су одлике морфолошке норме српкословенског (Јерковић 1984: 62—63).

⁷ На пример, највећи број „нових” речи у црквенословенским октоисима вероватно је већ постојао у канонском периоду, будући да се превод ове богослужбене књиге приписује Солунској браћи (Stanislav 1978: 205). У том смислу, црквенословенска лексика може

било најпре урадити речнике посебних редакција, да би се на основу њиховог поређења утврдило који сегменти евентуално припадају старословенском наслеђу, а у којим доменима се јављају могуће редакцијске иновације, како творбене тако и семантичке. Ипак, и овде је потребан крајњи опрез јер само постојање неке лексеме у више редакција православног Словенства не мора да значи да се ради о канонском наслеђу, будући да је реч поникла у једној редакцији могла наставити живот у другој. Захваљујући чињеници да је реч о истом културном простору, лексика се слободно преузимала из рукописа писаних другим редакцијама.

Истраживање синтаксе и лексике суочава се са додатним проблемима у односу на испитивање фонолошког и морфолошког нивоа редакцијских језика. Док ова два нивоа по правилу подразумевају једно нормативно решење, у области синтаксе и лексике постоје нормативне конкурентне форме, чији је избор одређен пре свега жанром текста.⁸ У оквиру редакцијског језика, као, уосталом, у оквиру сваког књижевног језика, постоји функционална раслојеност језика (Грковић-Мејџор 2004), која се манифестије у коришћењу различитих регистара у синтакси и лексици. С обзиром на хијерархију жанрова базирану на дихотомији сакрално — профано (Толстой 1988: 168), реализују се два основна језичка стила, виши и нижи. Виши стил је, према закључцима до којих је дошао Р. Пикио, због садржаја и функције текстова који се њиме пишу, затворен систем, унифициран на нивоу црквенословенског, док је нижи, отворен и редакцијски маркиран (Picchio 1980a: 32—33).⁹ На тај начин црквенословенски функционише као скуп изонорми (Picchio 1967: 1537), при чему се јединствена црквенословенска норма испољава у вишем стилу, док се нижи стил реализује као скуп изонорми, јужнословенских, источнословенских и локалних, тј. редакцијских (Picchio 1980b: 375). Али, осим ова два основна стила постојаје и систем функционалних стилова, одређен, с једне стране, типологијом текста (Станчев 1998: 51), и с друге, његовим садржајем и наменом.

Истраживање црквенословенске / редакцијске синтаксе и лексике неодвојиво је стога од питања типа, жанра, садржине текста, али и његовог порекла (оригинални / преводни). За сваку редакцију се најпре мора утврдити конкретан регистар синтаксичких и лексичких средстава вишег и нижег стила, а затим и стилова посебних жанрова. Анализа би

бити од помоћи у истраживању старословенске лексике (Мареш 1966: 86). В. студију Проблеми 1999: 23—67, у којој се, на основу исте хипотезе, анализирају и реконструишу старословенски деадјективни прилози, или Дунков 1989, где се у анализи односа архаизам : неологизам у старословенском језику користе и индиректни извори, тј. редакцијски споменици.

⁸ О утицају жанра на избор лексике (именичка деривација и сложенице), на примеру једног теолошко-филозофског дела в. Николаева 1998. Уп. и присуство великог броја девербативних именица на -ник (неологизам) у кратком *Слову љубве* деспота Стефана Лазаревића (Јерковић 1998: 123).

⁹ О вишем и нижем стилу српскословенског језика в. Грковић-Мејџор 2004, где се наводи и релевантна литература која се овом проблематиком бави. О ситуацији у овом по-гледу у староруској писмености в. Ремнёва 1993.

требало да обухвати, за сваки стил, однос према старословенским моделima: да ли се они у целини чувају и да ли се даје предност једној од конкурентних форми / конструкција.¹⁰ Поред тога, требало би пратити и иновације, које могу бити системске¹¹ или се манифестишу као ширење одређених синтаксичких и лексичких средстава која су била ретка у старословенском¹² или чак у језику канона нису постојала. Следећи корак у истраживању је међусобно поређење редакцијских језика у погледу функционалне раслојености књижевног језика, утврђивање њихових додирних тачака и разлика. На тај начин би се конкретно дефинисала *црквенословенска норма*, као и црте које су карактеристика појединих редакција или група редакција (јужнословенске, источнословенске и локалне изонорме),¹³ и оне се морају сагледати у дијахроној перспективи (Mathiesen 1978: 484).

Питање функционалних стилова црквенословенског језика у целини, као и функционалних стилова посебних редакција јесте, као што је речено, питање регистара синтаксично-семантичких и лексичких средстава. *Differentia specifica* вишег стила су књишке категорије на ова два језичка нивоа, тј. оне особине књижевног језика по којима се он супротставља народном идиому. У оквиру ових црта разликују се две основне групе:

1. Синтаксично-семантичке и лексичке црте које су као књишке наслеђене из старословенског језика (калкови и неологизми), тј. по којима се старословенски, претрпевши снажан грчки утицај управо у области синтаксе и лексике, разликовао не само од дијалекта на чијој бази је изграђен, већ и од прасловенских дијалеката у целини. С обзиром на то да ове језичке црте редакције наслеђују из старословенског, оне се могу окарактерисати као општецрквенословенски фонд књишних категорија, тј. као особине које се у свим редакцијама, додуше, у различитом степену у различитим епохама, реализују као књишке категорије. Дефинисање ове групе црта тесно је везано за реконструкцију синтаксе касног прасловенског језика, која је могућа само у компаративној перспективи. Надиме, понекад се одређене синтаксичке категорије у старословенском посматрају као црте настале директним или индиректним утицајем грчког језика само зато што их нема у најстаријим словенским споменицима, при чему се испушта из вида чињеница да су се оне из народних сло-

¹⁰ Тако се, на пример, у медицинским списима (нижи стил) предност даје личним глаголским облицима у односу на партиципе (Јерковић 1995: 38).

¹¹ Може се претпоставити да се у неким жанровима нижег стила неће јавити књишке, калкиране старословенске конструкције типа акузатив + инфинитив.

¹² Иновације овога типа су појава везника уз апсолутни датив у српскословенском уколико кондензује нетемпоралне реченице, апсолутног датива у функцији независне реченице, везаног за следећи део текста везником *и*, итд. (Грковић-Мејзор 1997б: 36). Оне би могле бити заједничка црквенословенска иновација, будући да се јављају и у руској редакцији (Ремнёва 1989), али да би се ова хипотеза доказала, потребно је испитати и остale редакцијске језике.

¹³ Пример истраживања овога типа је рад Jelitte 1999, у којем се анализира творба апстрактних именица у различитим редакцијама.

венских говора могле изгубити управо у периоду између старословенског и најстаријих сачуваних споменика писаних народним језицима.

2. Синтаксичко-семантичке и лексичке одлике редакцијских језика које постају књишке током историје редакцијских писмености, након њиховог потискивања из народних језика. То значи да је књишка црта променљива категорија, будући да одређене црте постају књишке тек губљењем из народних говора, те се, захваљујући томе, догађа да у једном тренутку одређена средства, која су до тада била одлика и нижег и вишег стила, постану одлика искључиво вишег стила.¹⁴ Будући да је дефинисање некога средства као књишке црте везано за његову употребу у народним језицима, јасно је да инвентар књишкима црта неће бити исти за све редакције у свим периодима. Имајући у виду самосталан развој словенских језика, али и одређене паралелизме у њиховом развоју, може се претпоставити да ће се у појединим редакцијама јавити заједничке одлике овога типа, али и оне које ће бити посебност сваке редакције. И, ако се књишка црта дефинише као црта по којој се књижевни језик разликује од народног, јасно је да је за прављење регистра ових особина неопходно познавање историјске синтаксе народног језика. Поред анализе књишкима црта, посебну пажњу треба посветити евентуалним иновацијама у смислу одступања од стандардних, наслеђених модела. Малобројна истраживања ове врсте показала су да таквих одступања има у сфери синтаксе (Грковић-Мејцор 1997а), али да се иновације јављају и на семантичком плану (Хафнер 2001: 35–44). Занимљиво питање јесте и извор ових иновација. Рецимо, у српкословенском и рускословенском се као иновација у односу на старословенски јавља везник између грундски употребљеног партиципа и личног глаголског облика. Испитивања синтаксе народних словенских језика, у којима се јавља исти тип (prasловенске) конструкције (Грковић-Мејцор 2003), откривају да се овде морало радити о утицају народних говора на редакцијске језике. То значи, опет, да се синтакса редакцијских језика мора посматрати и из перспективе историјске синтаксе народних језика.

На крају овог кратког излагања, које пре свега треба схватити као подстицај за разраду прецизне методологије проучавања црквенословенског у целини и националних редакција, желела бих да истакнем да црквенословенском језику у истраживању треба приступити као јединственом језику са националним, редакцијским варијантама, које су међусобно нераскидиво везане. Истраживање чији би крајњи циљ био испитивање појединих редакција, а затим њихово поређење, чиме би се на свим језичким нивоима утврдила црквенословенска инваријанта, а тиме и специфичне одлике редакција.

Нови Сад

¹⁴ У руској редакцији је, рецимо, употреба синтетичких претериталних времена у једном тренутку, након њиховог губљења из руског народног језика, постала одлика вишег стила (Кречмер 2001: 552). Исто важи и за двојинске конструкције у свим редакцијама.

ЛИТЕРАТУРА

- Горшкова—Хабургаев 1997:** К. В. Горшкова — Г. А. Хабургаев, *Историческая грамматика русского языка*, Москва: Издательство Московского университета.
- Граматика 1993:** *Граматика на старобългарския език. Фонетика. Морфология. Синтаксис* (ред. Иван Дуриданов), София: Издателство на Българската академия на науките.
- Грицкат 1977:** Ирена Грицкат, *Подгледа из историје књижевног и јисарског рада*, Јужнословенски филолог XXXIV, 117—155.
- Грковић 1988:** Јасмина Грковић, *Једно сведочанство о узајамним везама међу редакцијским јисменостима*, Тирилске рукописне књиге Библиотеке Матице српске, књ. I, Јеванђеља (ред. Вера Јерковић), Нови Сад: Библиотека Матице српске, 83—94.
- Грковић-Мејцор 1997а:** Јасмина Грковић-Мејцор, *Партиципи у српскословенском језику*, Зборник Матице српске за филологију и лингвистику XL/1, 21—39.
- Грковић-Мејцор 1997б:** Јасмина Грковић-Мејцор, *Хиландарски џуни ајракос из XIII века*, Зборник Матице српске за филологију и лингвистику XL/2, 69—81.
- Грковић-Мејцор 2003:** Јасмина Грковић-Мејцор, *Предикашивни گрунд у стваросрпском језику*, Зборник Матице српске за филологију и лингвистику XLVI/1, 23—34.
- Грковић-Мејцор 2004:** Јасмина Грковић-Мејцор, *Дијегосија у стваросрпској јисмености*, Живот и дело академика Павла Ивића (зборник радова), Суботица—Нови Сад—Београд 2004, 391—401.
- Дунков 1989:** Димитр Дунков, *О выявлении неологизмов в лексике древнеболгарских рукописей*, Palaeobulgarica XIII/1, 21—32.
- Иванова-Мирчева 1984:** Дора Иванова-Мирчева, *Задачи на изучаването на българския книжовен език от XIII—XIV и първата четвърт на XV в.*, Григорий Цамблак. Живот и творчество, Търновска книжовна школа, 3, София: Издателство на Българската академия на науките, 193—200.
- Јерковић 1979:** Вера Јерковић, *Најомене о ѹроучавању ортоографије и језика српских редакцијских стоменика*, Археографски прилози 1, 31—37.
- Јерковић 1984:** Вера Јерковић, *Српскословенска норма у ѡласном и морфолошком систему*, Југословенски семинар за стране слависте 33—34, 55—66.
- Јерковић 1995:** Вера Јерковић, *О језику медицинских стиса Ходошког зборника*, Зборник Матице српске за филологију и лингвистику XXXVIII/1, 29—39.
- Јерковић 1998:** Вера Јерковић, *Слово љубве десетошта Стефано Лазаревића. Језичко-стилиска анализа*, Српска књижевност у доба деспотовине, Дани српскога духовног преображења, V, Деспотовац: Народна библиотека „Ресавска школа”, 117—124.
- Кречмер 2000:** Ана Кречмер, *О књижевно-језичкој традицији до 1800. код Срба и Руса (размишљања о словенској језичкој стапардизацији)*, Јужнословенски филолог LVI/1—2, 543—559.
- Мареш 1966:** В. Ф. Мареш, *Проект подготовки словаря церковнославянского языка*, Вопросы языкоznания 1966/5, 86—99.
- Мещерский 1995:** Н. А. Мещерский, *Избранные статьи*, Санкт-Петербург: Санкт-Петербургский государственный университет.
- Мирчев 1978:** Кирил Мирчев, *Историческа граматика на българския език*, София: Наука и изкуство.
- Младеновић 1977:** Александар Младеновић, *Најомене о српскословенском језику*, Зборник Матице српске за филологију и лингвистику XX/2, 1—21.
- Младеновић 1995:** Александар Младеновић, *Пољеди неких старих српских јисара на заједништво и разлике међу редакцијама стварословенског језика*, Зборник Матице српске за филологију и лингвистику XXXVIII/1, 49—53.
- Николаева 1998:** Наталия Николаева, *Особенности именного словообразования в языке древнеславянского перевода трактата Дионисия Ареопагита „О божественных именах”*, Slavistische Studien zum XII. Internationalen Slavistenkongreß in Krakau 1988 (hrsg. Herbert Jelitke), Beiträge zur Slavistik XXXVII, Frankfurt am Main/Berlin/Bern/New York/Paris/Wien: Peter Lang, 337—357.
- Проблемы 1999:** Проблемы славянской диахронической социолингвистики: динамика литературно-языковой нормы (ред. Е. И. Демина), Москва: Российская академия наук / Институт славяноведения.

Ремнёва 1989: М. Л. Ремнёва, *Конструкция „дательный самостоятельный” как стилистически маркированное средство передачи временных значений*, Вестник Московского университета, серия 9, Филология, 33—41.

Ремнёва 1993: М. Л. Ремнёва, *Литературный язык донационального периода и его грамматическая норма*, Исследования по славянскому историческому языкоznанию (Памяти профессора Г. А. Хабургаева), Москва: Издательство Московского университета, 111—117.

Станчев 1998: Красимир Станчев, *Жанр, стиль и модус в средновековой литературе православных славян. Методологические и терминологические проблемы*, Contributi italiani al XII congresso internazionale degli slavisti, Napoli, 25—60.

Толстой 1988: Н. И. Толстой, *История и структура славянских литературных языков*, Москва: Наука.

Толстой 1995: Никита Ильич Толстой, *Slavia Orthodoxa et Slavia Latina. Общее и различное в литературно-языковой ситуации (опыт предварительной оценки)*, Ricerche slavistiche XLII, 89—102.

Трифуновић 1994: Ђорђе Трифуновић, *Стара српска књижевност*, Београд: „Филип Вишњић”.

Успенский 1987: Б. А. Успенский, *История русского литературного языка (XI—XVII вв.)*, München: Verlag Otto Sagner.

Хафнер 2001: Станислав Хафнер, *Српски средњи век*, Београд / Нови Сад.

Цейтлин 1977: Р. М. Цейтлин, *Лексика старославянского языка*, Москва: Наука.

*

Damjanović 2004: Stjepan Damjanović, *Slovo iskona. Staroslavenska / starohrvatska čitanika*, Zagreb: Matica hrvatska.

Jelitte 1999: Herbert Jelitte, *Абстрактная лексика в древнецерковнославянском и древнерусском языках*, Neue Wege der slavistischen Wortbildungsforschung (Hrsg. Renate Belentschikow), Vergleichende Studien zu den slavischen Sprachen und Literaturen, Band 3, Frankfurt am Main/Berlin/New York/Paris/Wien: Peter Lang, 321—333.

Kurz 1958: Josef Kurz, *Církevněslavanský jazyk jako mezinárodní kulturní (literární) jazyk Slovanstva*, Československé přednášky pro IV. Mezinárodní sjezd slavistů v Moskvě, Praha: Nakladatelství Československé akademie věd, 13—35.

Mathiesen 1978: Robert Mathiesen, *The Determination of Norms (A Problem in the Diachronic Study of Church Slavonic)*, American Contributions to the Eight International Congress of Slavists, vol 1: Linguistics and Poetics (ed. Henrik Birnbaum), Columbus: Slavica Publishers, 483—494.

Mihaljević 1992: Milan Mihaljević, *The Phonological System of the Croatian Redaction of Church Slavonic*, Slavic and East European Journal 36/1, 1—13.

Picchio 1967: Riccardo Picchio, *Slave ecclésiastique, slavons et rédactions*, To Honor Roman Jakobson (Essays on the Occasion of his Seventieth Birthday), vol. II, The Hague/Paris: Mouton, 1527—1544.

Picchio 1980a: Riccardo Picchio, *Church Slavonic*, The Slavic Literary Languages: Formation and Development (eds. Alexander M. Schenker and Edward Stankiewicz), New Haven: Yale Concilium on International and Area Studies, 1—33.

Picchio 1980b: Riccardo Picchio, *On Church Slavonic Isonorms*, Slavic Linguistics and Poetics (Studies for Edward Stankiewicz on his 60th Birthday), Columbus: Slavica Publishers, 367—378.

Ribarova 1991: Zdenka Ribarova, *Makedonská redakce církevní slovanštiny*, Slavia 60/3, 248—263.

Schenker 1995: Alexander M. Schenker, *The Dawn of Slavic. An Introduction to Slavic Philology*, New Haven / London: Yale University Press.

Shevelov 1971: George Y. Shevelov, *Teasers and Appeasers. Essays and Studies on Themes of Slavic Philology*, Forum Slavicum 32, München: Wilhelm Fink Verlag.

Stanislav 1978: Ján Stanislav, *Staroslovensky jazyk 1*, Bratislava: Slovenské pedagogické nakladatel'stvo.

Večerka 1984: Radoslav Večerka, *Staroslověnština*, Praha: Státní Pedagogické nakladatelství.

Jasmina Grković-Major

ON THE METHODOLOGY OF THE STUDY OF CHURCH SLAVONIC

S u m m a r y

This paper deals with some methodological questions of the study of Church Slavonic as the common literary language of the communities which inherited the Old Church Slavonic language tradition in the form of the national recensions. The fact that Church Slavonic was a single literary language with national recensions as its variants demands for the establishment of a precise methodology in its analysis. This analysis should encompass the research of the grammatical norm of each recension in a diachronic perspective and then the comparison of these norms, establishing the common innovations as well as the differences between them. It is also necessary to research the functional styles of each recension by defining the list of syntactic and lexical features for each genre, and then to compare recensions and establish their common features and the differences between them. Having in mind the complexity of the Church Slavonic syntax and lexicon, the existence of bookish categories which were the *differentia specifica* of the literary language, and the possible innovations from the vernacular, the question of functional styles must be also viewed from the perspective of the diachronic syntax and lexicology of Slavic languages (vernaculars).

ФОНОЛОШКЕ ОДЛИКЕ ПАСКАЛОВИХ СТАРОСРПСКИХ ПОВЕЉА И ПИСАМА

(ПРИМЕР СРПСКО-РОМАНСКЕ ФОНОЛОШКЕ ИНТЕРФЕРЕНЦИЈЕ)*

СЛОБОДАН ПАВЛОВИЋ

UDC 091=163.41,,12"

Краћак садржај. У овом раду даје се преглед фонолошког система старосрпског језика фиксираног у повељама и писмима које је писао или преписао дубровачки презвитељ Паскал средином XIII века. Будући да се ради о нотару чији је матерњи језик био романски (по свој прилици далматско-рагузејски) и који се писању српских аката научио тек накнадно, сачувани споменици представљају леп пример српско-романске фонолошке интерференције која је резултирала одговарајућом дефонологизацијом, рефонологизацијом, или усвајањем диференцијалних српских фонема у рагузејској језичкој средини.

Кључне речи: старосрпски језик, далматски језик, рагузејски говор, старосрпске повеље и писма XIII века, презвитељ Паскал, фонологија, вокализам, консонантанизам.

1. Дубровачки презвитељ Паскал ступио је у нотарску службу као латински писар 1228. године ангажујући се на овим пословима све до 1266. године (Jiriček 1904: 187; Vrana 1957: 316—318).¹ Будући да му је матерњи језик био романски, он се тек накнадно обучио и писању српских ћирилских аката (Vrana 1957: 332; Ивић и Јерковић 1981: 11).² Од њега је остало сачувано осам ћирилских списка од којих је два преписао, а шест написао, самостално или у присуству лица чији је матерњи језик био српски. То су следећа акта (Vrana 1957: 313, 318; Ивић и Јерковић 1981: 3—5, 11):

1. Привилегија жупана Стефана Дубровчанима из око 1215. године, сачувана у каснијем Паскаловом препису (*Исправе и акти 13. вијека № 194.*);³

2. Извињење дубровачког кнеза и већникâ краљу Владиславу, написано између 1238. и 1240. године (*Бечка скујина № 989*);

* Овај рад настао је у оквиру пројекта *Историја српског језика*, који финансира Министарство за науку и технологију Републике Србије.

¹ Мада К. Јиричек истиче да је „presbyter Pascalis” нотарску службу обављао „vom 26. Jänner 1228 bis 12. December 1262”, Ј. Врана (1957: 318) у дубровачком Државном архиву налази и једну Паскалову исправу од 13. XII 1266. године.

² Како Ј. Врана уочава, Паскал „1229. пригодом овјеравања исправе о оснивању лоцрумског бенедиктинског самостана из г. 1023. није знао писати ћирилицом. У тој својој латинској исправи преписујући ћирилски потпис *Ланір(u)си* Паскал је употребио латинско слово *a*, а ћирилска слова *л, н и с* нису му посве правилна”.

³ Истраживање је засновано на фотографским снимцима оригиналних аката, па се уз спис наводи сигнација из дубровачког Државног архива, уколико је означена на фотографији.

3. Привилегија бана Нинослава Дубровчанима из 1240. године, написана у присуству бана и његових бољара;⁴
4. Привилегија дубровачког кнеза краљу Урошу I из 1243. године, написана у присуству краљевог посланика Јурка (*Бечка скујина № 991*);
5. Привилегија Одоље Преденића Дубровчанима из 1247. године, написана у Дубровнику у присуству поменутог Одоље;⁵
6. Привилегија бана Нинослава Дубровчанима из 1249. године, написана као поновљена верзија привилегије из 1240. године;⁶
7. Привилегија краља Уроша I Дубровчанима из 1252. године, сачувана у Паскаловом препису (*Бечка скујина № 976*); те
8. Привилегија хумског жупана Радослава Дубровчанима из 1254. године (*Бечка скујина № 964*).

Будући да се почетак писане историје српског језика везује за крај XII века од када потиче знаменита Привилегија бана Кулина Дубровчанима (1189), поменута акта настала половином XIII века имају изузетан значај, упркос чињеници да их је писао нотар коме српски језик није матерњи, те да је у вези с тим правио грешке мотивисане, разуме се, утицајем своје романске језичке базе. Ова акта могу послужити као секундарни извор за проучавање структуре старосрпског језика, будући да се из њих тек посредно системским сагледавањем и образлагањем очигледних језичких грешака може реконструисати стање одговарајућих система српског језика у XIII веку. С друге стране, ови су списи изузетно драгоценна илустрација српско-романских језичких интерференција у XIII веку, која нам открива и статус српскога језика у једном романском, односно далматском граду, или прецизније речено статус језика дубровачког залеђа у самом Дубровнику средином XIII века.

Период Паскалове нотарске делатности у Дубровнику обележен је млетачком врховном влашћу, која уз прекиде од по годину дана траје од 1205. до 1358., дакле више од 150 година (Muljačić 1962: 340). Будући да Паскал ступа у нотарску службу 1228. године, може се претпоставити да је млетачка власт у граду успостављена пре његова рођења или у време његова детињства. Као „домаћем сину” (Vrana 1957: 312)⁷ Паскалу је ма-

⁴ Фотографски снимак нема архивску сигнацију.

⁵ Фотографски снимак нема архивску сигнацију.

⁶ Фотографски снимак нема архивску сигнацију.

⁷ Ј. Врана Паскала третира као рођеног Рагужанина, мада то не образлаже. Ипак, оваквом Вранином ставу тешко је приговорити ако се има у виду (1) да је Паскал члан фамилије *Capalu* (Jiriček 1904: 187), коју И. Синдик (1926: 206) повезује с рагузејском властеским породицом *Cinna* из XIII века, те (2) да је овај латински нотар и каноник Свете Марије (Jiriček 1904: 187), колико-толико познавао српски језик градског залеђа, што и показује својим ћирилским актима. Тешко је, наиме, претпоставити да би нотар доведен с оне стране Јадрана савладао српски језик толико да може писати пословноправна акта на њему. Ваља, ипак, имати у виду и чињеницу да средином XIII века далматински градови уводе нотаријат као комуналну службу, што је, по правилу, подразумевало да градска администрација почиње постављати као „нотаре световна лица са стручном на образбом, већином људе са свршеним универзитетом из Италије, где је Болоња средиште на образбе у нотарској струци” (Čremošnik 1927: 232). Дубровник је у том смислу изгледа каснио, пошто је тек крајем 1277. или почетком 1278. године у нотарску службу примљен световњак, Италијан, магистер Томазино де Сауре.

терњи говор највероватније био рагузејска варијанта далматског језика,⁸ с тим што је он, с обзиром на службу коју је обављао, морао познавати и млетачки језички идиом, с којим су се дубровачки трговци сусретали још пре успостављања венецијанске врховне власти у граду светог Влаха. Овај је језички идиом био „трговачки језик на Јадрану и у великом дијелу источног Средоземља” (Muljačić 1962: 243—244), те су се дубровачки поморци и трговци њиме вероватно служили и пре XIII века јер им њихов материји далматско-рагузејски у овом контексту није могао значајније послужити. Након успостављања венецијанске врховне власти у Дубровнику кнез је био Млечанин, па је сасвим логично претпоставити да је општински службеник какав је био латински нотар морао познавати млетачки италијански. Уосталом, ко год је нешто значио у Дубровнику тога времена, морао је знати венетски језички идиом макар и пасивно. Ово нас с доста вероватноће доводи до претпоставке да је Паскал — осим свог материјег далматско-рагузејског, те службеног латинског⁹ — познавао и млетачку варијанту италијанског језика, а с обзиром на српске Ћирилске акте које је написао или преписао, и српски језик. Радило се, дакле, по свој прилици о полилингвалној особи, чија је вишејезичност природно нашла одраза у наведеним српским актима.

О статусу српског језика у Дубровнику током XIII века најречитије говори забелешка латинског нотара из 1284. године када је дубровачки пук, омогућујући бекство ухапшеном властелину, узвикувао „*podhi sbogo*” (Četemošnik 1927: 236). Чини се да је управо венецијанска врховна власт у Дубровнику убрзала језичку србизацију града. Лимитирајући дубровачку поморску трговину (Muljačić 1962: 340), Венеција несвесно интензивира копнену трговину Рагузејаца са српским залеђем, што по природи ствари подстиче двојезичност, те мешање становништва као гарант физичког опстанка једног територијално релативно затвореног етничитета.¹⁰ И. Синдик (1926: 89—100), позивајући се на К. Јиричека, подвлачи да је управо жена била спона посредством које је дубровачко залеђе поступно језички асимиловало један примарно романски град,¹¹ закључујући да је

⁸ На подручју Балкана као источне Романије стабилизују се, глобално гледано, два језичка типа и то (1) континентални румунски и (2) приморски далматски (Skok 1940/I: 42—43; Muljačić 1962: 338), које по X. Барићу (1937) повезују само архаичне романске црте, али не и иновационе специфичности. Ваља имати на уму да се ова два језика формирају на различитим супстратским базама и то трачкој и илирској (Muljačić 1962: 337), те је у том смислу у њима и тешко наћи заједничке иновације.

⁹ Он је као нотар, латински писао, али га је као човек цркве морао и говорити.

¹⁰ Досељавањем на Балкан, територију данашњег српског језика (или прецизније штокавштине) Словени затичу насељену романским, односно романизираним живљем, које се пред „катализмом словенске инвазије” повлачи (1) у утврђене приморске градове, где се формира „етникум лингвистички обележен далматским језиком”, или (2) у шумовите и/или планинске пределе, где „треба тражити зачетак румунског народа” (Ивић 1986: 24—25).

¹¹ Ради илустрације може се поменути да је дубровачки властелин Барбо Крусић (*Barbius de Crossio*) 1253. године склопио брак с Вукосавом, ћерком хумског кнеза Андрчије, односно унуком „великославног кнеза Мирослава”, брата Немањина. Ове појаве биле су изгледа сасвим уобичајене током XIII века, што се сасвим јасно види из чињенице да је од 211 женских имена забележених током овог века у Дубровнику словенског порекла чак 129 (Синдик 1926: 91).

мешање словенског и романског елемента почело већ у X веку, те да властела у XIII веку већ говори оба језика, да би после 1296. године словенски елеменат надвладао романски.¹² Позивајући се на Диверсиса,¹³ Ж. Мульчић (1962: 340, 346) истиче да средином XV века ragusejsku варијанту далматског језика говори само властела и то на већима и на суду.

2. С обзиром на речено, чини се да је сагледавање фонолошке структуре језика Паскалових српских повеља и писама најреалније базирати на контрастирању фонолошких система и то далматкорагузејског, с једне стране, и српског, с друге стране, и то разуме се на истој синхроној равни за коју су хронолошки везана поменута акта, а то је — како је већ речено — средина XIII века. Наиме, Паскал је као „домаћи син“ (Vrana 1962: 312) морао најбоље познавати свој матерњи језички идиом, тј. ragusejsku варијанту далматског језика, која је послужила као романска база за усвајање српског језика. То практично значи да у језичком и ортографском галиматијасу с којим се истраживач Паскалових српских аката сусретне у првом читању постоји неки смисао, чија логичност произилази управо из далматкорагузејске језичке базе као супстрата који је деловао на српску фонолошку структуру као суперстратску категорију. Статус појединих, разуме се, диференцијалних фонолошких јединица српског језика бива у судару са супстратским фонолошким системом доведен у питање, при чему решење „фонолошке кризе“ бива сугерисано управо из супстрата.

3.1. Далматкорагузејски вокалски систем у првој фази млетачко-рагузејске коегзистенције (XII—XIV века) имао је, према Ж. Мульчићу (1962: 308), следећу структуру:¹⁴

<i>i</i>			<i>u</i>	
ie	e		o	uo
<i>ä</i>		<i>å</i>		

а) у примарно отвореном слогу:

<i>i</i>	<i>u</i>
ie	uo
<i>ä</i>	

б) у примарно затвореном слогу:

<i>i</i>	<i>u</i>
e	o
<i>å</i>	

¹² Занимљив је у том смислу податак да патрициј Марин де Гаймо 1284. године, боравећи у Србији, није одговорио на три латински писана позива, јер латински вероватно није ни знао, али је српски позив прочитао (*feci legi*) и на њега одговорио (Синдик 1926: 93).

¹³ Диверсис оставља значајно сведочанство о томе да је 1427. године административним путем ваљало штитити употребу ragusejskog језичког идиома (*lingua latina Ragusea*) на седницама већа.

¹⁴ Предложена схема могла би се представити као проширен четвороугао с два хоризонтална реда (предњи нелабијализовани и задњи лабијализовани) и три вертикална нивоа (ниски, средњи и високи):

<i>i</i>	<i>u</i>
ie	o
<i>ä</i>	<i>å</i>

Позиционе варијанте /ä/ и /å/ настају цепањем вокала /a/ још у време тзв. II романске дифтонгизације (X век), када фонолошки статус добија опозиција *отворени слог* (у коме се вокали дуже) ~ *затворени слог* (у коме се вокали скраћују). Комплементарна дистрибуција алофонских /ä/ и /å/ бива нарушена отпадањем ултиме (уп. *pa-nis* > *pän* : *ca-sa* > *'käsa*), да би након дегеминације (која се интензивира у контакту с млетачким италијанским) латентне фонеме добиле фонемски статус (уп. *pan-ni* > *pāni* : *pa-ni* > *pāni*) (Muljačić 1962: 304—307).

Након друге романске дифтонгизације, а пре успостављања млетачке врховне власти у Дубровнику далматскорагузјески вокалски систем имао је вероватно и назалне вокале /q/, /ø/, /ɛ/, од којих је само /ø/ доживело XIV век (Muljačić 1962: 310—312).¹⁵

3.2. Српски вокалски систем у говору дубровачког залеђа имао је половином XIII века следећу структуру (уп. Младеновић 1971: 420; Ивић 1998: 345)

<i>i</i>		<i>u</i>
	<i>e</i>	
<i>e</i>		<i>ø</i>
<i>e</i>		<i>o</i>
<i>a</i>		+ <i>ṛ, l</i>

Високи нелебијализовани вокал задњег реда /y/ у време настанка Паскалових српских повеља и писама био је по свој прилици у дубровачком залеђу дефонологизован стапањем са својим предњим опонентом /i/, будући да је читав процес отпочео још крајем XII века као позициона промена мотивисана дисимилацијом гласова по веларности (уп. Бошковић 1978: 289—291).

3.3. Поређењем ова два система постаје јасно да рагузјском вокализму средином XIII века нису били познати следећи српски вокали: /a, e, o, ə, ɔ, Ȑ, Ȑ/.

Српско /a/ артикулисено је у рагузјској средини по свој прилици као палатализовано /ä/ или лабијализовано /å/, који након губљења ултиме, те дегеминација у далматскорагузјеском језичком идиому добијају фонолошки статус. Трансфонемизација српског /a/ у рагузјско /ä/ или /å/ зависила је од степена фонологизованости ових двеју јединица у далматскорагузјеском вокалском систему. Уколико је њихова комплемен-

¹⁵ С обзиром на то да је Паскал по свој прилици познавао венетски језички идиом, те да је, с друге стране, формирању актуелног далматскорагузјеског вокалског система до-принео и притисак млетачко-рагузјске језичке конвергенције, чини се корисним представити и вокалски систем млетачке варијанте италијанског језика, чији је коине, тј. *veneziano illustre* имао следеће јединице (Muljačić 1962: 286):

<i>i</i>		<i>u</i>
<i>ie</i>	<i>e</i>	<i>u</i>
<i>ie</i>	<i>ɛ</i>	<i>ø</i>
<i>ɛ</i>	<i>ε</i>	<i>ɔ</i>
<i>ɛ</i>	<i>ε</i>	<i>ɔ</i>
<i>a</i>		<i>uo</i>

Асилабичке реализације /i/ и /u/ функционишу као алофони вокалских фонема /i/ и /u/.

тарна дистрибуција (*отворени слог* : *затворени слог*) укинута, а по Муљачићевом мишљењу (1962: 306) јесте још у време пре прве фазе млетачко-рагузеске коегзистенције, онда је цепање српског /a/ на рагузеско /ä/ или /å/ могло евентуално бити условљено квантитетом српског вокала, будући да је од старе опозиције *отворени слог* /ä/ : *затворени слог* /å/ половином XIII века (након губљења ултиме, те услед интензивиране дегеминације подстакнуте млетачким утицајем) могла бити актуелна само квантитетска опозиција *дуги слог* ~ *краћки слог*.¹⁶ Када су Паскалови српски списи у питању, ситуацију додатно компликује чињеница да је овај дубровачки нотар вероватно познавао млетачки језички идиом, као и латински језик, којима је било својствено ниско, задње нелабијализовано (средње) /a/ фонетски вероватно идентично српском /a/.¹⁷ Ваља уз то имати на уму да се српским Ћирилским ортографским системом оног времена нису могле представити све гласовне нијансе, тако да је вредност српског /a/ у Паскаловим Ћирилским повељама врло тешко прецизирати. Одсуство поузданних потврда мешања графема <ø> и <a>,¹⁸ односно <ε> и <a>¹⁹ у Паскаловим Ћирилским списима може бити знак (1) да је Паскал под утицајем шире романске језичке базе (латинске, те венетске) усвојио српско ниско, задње нелабијализовано /a/, или (2) да је српско /a/ (макар и усвојено као палатално /ä/, односно лабијално /å/) било доволно удаљено од затворених /e/ и /o/ (како су могли бити адаптирани српски вокали средњевисоко /e/, односно средње до високо /e/, те средњевисоко /o/), да би дошло до мешања поменутих графема.

Српско /e/ артикулисао је у рагузеској средини половином XIII века по свој прилици као средњи до високи вокал предњег реда, тј. као затворено /e/ будући да далматско-рагузески вокалски систем у то време није знао за вокал /e/ средње висине. То практично значи да је српско средњевисоко /e/ и затворено /e/, тј. јат у Дубровнику стопљено у средњи до високи вокал предњег реда, односно /e/. Стапање фонема /e/ и /ε/ у Паскаловим српским актима манифестије се на ортографском плану кроз учстало мешање графема <ε> и <ѣ>:

(<ε> уместо <ѣ>) тѣбѣ [тѣбѣ] (2.3; 3.8; 6.4), вѣрно [верно] (2.6), напрѣдъ [найреđ] (2.6; 2.12; 5.26), свѣта [свѣта] (2.10), пленоваль [плѣновал] (2.11), свѣтомъ [свѣтом] (2.12; 4.5), плене [плѣне] (2.14), хѣтение [хѣтеније] (3.3; 8.4), вѣре-тосьмо [обрѣтосмо] (3.6), прѣ [прѣ] (3.6; 3.18), вѣчни [вѣчни] (3.7; 3.12), дѣвию

¹⁶ То би практично значило да је српско дugo /ä/ у рагузеској средини могло бити примано као палатализовано /ä/, а српско кратко /ä/ као лабијализовано /å/.

¹⁷ Фонетски, млетачко /a/ и старосрпско /a/ могли су се у начелу сасвим поклапати или ваља имати у виду чињеницу да је млетачко /a/ било изложено знатно интензивнијем „притиску“ суседних јединица (отвореног /ε/ и отвореног /o/) него старосрпско /a/ чији систем половином XIII века није познавао ниске до средње вокале.

¹⁸ Опозиција альмишаномъ ~ шльмишане (5.12) може се посматрати као проблем балканског латинитета, будући да се ради о нестабилизованом бележењу несловенског *Almissa* (Skok 1971/III: 305), док је варирање лихомомъ (8.19), лихомы (4.1) ~ лихамиа (7п.16) израз романске и српске адаптације библијског имена *Μιχαήλ*, пошто је пример лихамиа (7п.16) регистрован у преписаном акту краља Урош I.

¹⁹ Примери ѡ|ђи ѿпъкина градьска [од оїхине ѣрацкѣ] (2.10), ись краине [ис крајине] (5.2), 8 тиљ ихъ [у ѿела (j)их] (8.13) очигледно настају као израз лутања у српској флексији.

[девију] (3.10), века [века] (3.11; 8.7), верови [веров] (3.12), верзије [верује] (3.21), хтенијем [хтешнијем] (4.7), лета [лешта] (5.1), две ста [двe сша] (5.1), вечно [вечни] (5.5), шема [онем] (5.7), пределих [пределех] (5.8), требовати [треболовати] (5.13), повељник [повеленje] (6.7), је правоверној вере [у правоверној вере / вери] (6.17), верни [верни] (8.8), је теле ихъ [у тела (j)их] (8.13);²⁰

(<ѣ> уместо <ε>) вѣли [вели] (1п.1), сѣ [се < *se] (2.3; 3.7; 3.8), писание кѣ [писаније ке] (2.4), вѣлики [велики] (3.8; 6.3), мученика [мученика] (3.12), бѣ зълѣ [без зле] (3.12), бесь вѣсакѣ [без всаке] (3.13), правинѣ не чинѣ [правине не чину] (3.17), ако сѣ раздѣлати съ краљем [ако се раздайши с краљем] (3.17), никотрѣ [никоторе] (3.19), сѣ [се < *še] (3.20), вѣсѣ [все] (3.24), сепнѣ [сәйне] (3.27), вѣсѣдељитеља [вседржисићеља] (4.3), пошлѣ [пошље] (4.7), акѣ [ahe] (4.8), краинанѣ [крајињане] (5.6), никоморѣ [никомуре] (5.9), повељник [повеленje] (6.7), шедь на тѣргѣ [шад на трѣи / трѣе] (7п.8), не 8чине ли ми правадѣ [не учине ли ми правди / правде] (7п.9), властелѣ [власићеле] (6.14), дѣровьчкѣ [дубровачке] (8.13).

Резултат ове дефонологизације у Паскаловом српском могло је бити (1) /e/ што је фаворизовала романска говорна база — и то како далматско-рагузејска тако и венетска италијанска — са својим /e/ (уп. Muljačić 1962: 286, 308), или (2) /e/ уз ослонац на латински вокалски систем (уп. Skubic 1990: 54) са средњевисоким /e/, што је мало вероватно. Наиме, да је Паскал разликовао латинско /e/ и далматскорагузејско, односно венетско италијанско /e/ (које је морао познавати), фонолошки значај имала би и српска опозиција /e/ ~ /e/ у Паскаловим ћирилским списима, што ортографско мешање <ѣ> и <ѣ> недвосмислено оповргава. На стапање средњевисоког /e/ и средњег до високог /e/ у корист овог другог указивали би и (додуше сасвим) ретки примери употребе графеме <и> уместо <ѣ>, односно <ѣ>: пристѣпимо [прѣстїпимо] (8.42), прѣги [*perd'e > прѣђе] (7п.9).²¹

Српском средњевисоком /o/ у рагузејском далматском најближе је било средње до високо /ø/, те би овај праваш рефонологизације вальало очекивати и у Паскаловим српским актима, поготово ако се има у виду чињеница да је и венетски вокалски систем знао за затворено /ø/. У прилог оваквој модификацији говорила би замена графеме <ë> графемом <o> у примеру тисоц|а| [тисућа] (8.2).

Мада су у рагузејском далматском неакцентовани вокали у периоду након друге дифтонгизације а пре интензивирања рагузејско-венетских језичких интерференција могли бити редуковани својењем на непредње

²⁰ Граматема <-емъ> у примерима чистемъ срѣмъ (3.11) съ нашемъ (4.5), односно <-ехъ> у примеру ш|д| моихъ стафехъ · присынихъ · прнателихъ (5.2), по свој прилици настаје као резултат уопштавања наставка тврдих заменичкима основа — што је у говору дубровачког залећа током XIII века сасвим могућа појава — те се на тај начин може третирати као илustrација стапања фонема /e/ и /e/. Уп. у том смислу и да краинанѣ · не пакосте ... ни шнемъ (5.6), ако ли си къто шнемъ 8зэмби (7п.5), ш|д|ъ шнемъ (8.17).

²¹ Колебање у употреби графема <ѣ> и <и>, односно <ѣ> и <и>, често је у наставачким морфемама, што је по свој прилици последица лутања у српској флексији — уп. да ни ће сепнѣ ... и вѣси сѣ [... и вси свеши] (4.7), съ сѣдьцѣ [с суци] (5.4), је тѣги զм|а|е [у түђеј земъи] (7п.12), съ ваше вѣре [с вашими вѣри] (8.24), по вѣсе моя զм|а|е [йо всеј мојеј земъи] (8.29).

/ə/,²² у време настанка Паскалових српских аката није могла бити успостављена релација између српског и рагузејског /ə/. Наиме, ако је рагузејско шва и доживело половину XIII века, што није сасвим извесно (Muljačić 1962: 315), оно је за разлику од српског шва, које је вероватно било „померено нешто напред” као /ə^e/ (Ивић 1998: 344), по свему судећи имало елементе лабијалности, артикулишући се, дакле, као /ə^o/.

Управо је претпостављена помереност старосрпског шва према предњем реду током XIII века по свој прилици и мотивисала Паскала да у својим српским списима /ə/ сем графемом <ъ> означава и графемом <ε> преклапајући њихову употребу у оба праваца:²³

(<ε> уместо <ъ>) че[с]ни [чэсни] (1п.3), босенъски [босэнски] (3.8; 6.3), дө-
витеќи [добишэк] (3.18; 5.37; 8.13; 8.15; 8.31), сепынѣ [сэйне] (3.27; 4.8; 6.10),
честъни [чэсни] (4.4; 4.9; 8.5), день [дэн] (5.2), любевъ [любэв] (5.4; 5.5; 5.24),
вень [вэн] (5.10), не паче [нэ йаче] (5.34), доходекъ [доходэк] (7п.5), шедъ [шэд] (7п.8), ше[дь]шишъ [шэдщим] (7п.9), се[мы] клель [сэм клел] (7п.16), сегашънемъ
[сэдашънем] (7п.16), семъ веरъни [сэм вेरни] (8.8), ғеरъскомъ [үдэрскому] (8.8),
де[не]шъни [дэнэшъни] (8.9);
(<ъ> уместо <ε>) нь ше[дь]шишъ [не шэдщим] (7п.9), мучъникъ [мученик] (8.6), нь давъше [не давше] (7п.8).

Српски вокални сонанти /r, l/ нису имали одговарајуће еквиваленте у рагузејском вокалском систему, те су они у Паскаловим српским списима дефонологизовани свођењем на фонетске секвенце /вокал + r, l/. Ортографским решењима <εφ>, <ɸφ>, <ελ>,²⁴ која се јављају уместо, или напоредо с очекиваним <рь>, односно <ль>, Паскал је по свој прилици прибегавао ослањајући се на латиничку правописну праксу, коју преноси на српски ћирилски текст (Ивић и Јерковић 1981: 114):

²² Овај се глас у протоници означавао графемама <o>, <u>, те ретко графемом <a>, а у ултими графемама <o> и <u>. На основу тога Ж. Муљачић (1962: 314) закључује да је рагузејски глас /ə/ „по мјесту артикулације подједнако далек од a и o, а нешто је даљи од u, док су i, e подалеко”. Због недостатка довољно поузданних потврда фонолошки статус овог гласа је под знаком питања.

²³ Слово <ɸ> као графијски еквивалент српског /ə/ није својствен Паскаловим српским списима. Изузетак у том смислу могао би бити пример ктго ѩ нињъ тѣѓовъцѣ [кто од њих тѣѓовъц(а)] (6.7), где је графемом <ɸ> можда означен изговарани финални полугласник у генитиву множине именничке деклинације (уп. Ивић 1988: 24; Младеновић 1992: 7–36).

²⁴ Неубојајене потврде вѣльгаръскимъ [блїарским] (8.19), вѣгарињъ [блїарин] (8.37) могу бити схваћене на два начина. (1) У примеру вѣгарињъ (8.37) можда се већ „огледа замена слоговног лабиовеларним вокалом у, убрзана асимилацијом према суседним консонантима, лабијалном б и веларном ѣ” (Ивић и Јерковић 1981: 114), при чему би и фонетска секвенца /ul/ у примеру вѣльгаръскимъ (8.19) могла бити посматрана у том контексту као израз подигнуте лабијализованости и веларизованости актуелног вокалног //, што у позицији између плозивних /b/ и /g/ може бити додатно наглашено. (2) Ови би се примери, с друге стране, могли посматрати у потпуности у романском контексту као ћирилски записи одговарајућих латинских, односно романских корена, будући да је средњовековни латинитет знао за форму *Bulgarus* (уп. грчко Βούλγαροι) у којој је могло доћи до упрошћавања сугласничке групе /lg/ > /g/, што је резултирало формом *bug-* (уп. Skok 1971/I: 228). Слична би се појава, уосталом, могла тражити и у форми ҳемъски [хәмъски] (8.35).

(<еф> уместо <фь>) дөръжали [држали] (2.6), дөръжати [држати] (2.8), потврѣднио [поїврѣднио] (2.9), твѣрьди [тѣврди] (3.12), сефблињ [срѣблин] (3.21; 6.29), сефблина [срѣбллина] (3.21; 3.30; 6.31; 6.33), сефблињ [срѣблину] (3.22; 6.32), твѣрьдь [тѣврд] (3.24; 6.13), твѣрьдо [тѣврдо] (3.25; 6.39), вѣдѣръжитела [все-држисиѣља] (4.3), потврѣдниъ [поїврѣдни] (5.6), кѣрмѣ [кѣрму] (5.13), гефлѣ [їрлу] (5.18), шадѣръжемо [одврѣжемо] (5.23), гефьлѣ [їрлу] (5.37), потврѣгнене [поїврѣгнене] (7п.16), вѣтвѣгнене [уїврѣгнене] (7п.18), дөръжанъ [држан] (8.9), мѣръкотики [мркоїти] (8.36);
 (<ѣф> уместо <фь>) кѣръстъ [крсї] (4.9), чѣръненовник [чрненовић] (8.39);
 (<ел> уместо <ль>) кельнемо [кѣлнemo] (3.8; 5.30; 6.4), кельнѣ [кѣлнu] (3.30), вѣлънене [уїлънене] (5.1; 6.1), вѣлънене [уїлънене] (8.1), пельно [пѣлно] (8.16), хѣлъмско [хѣлмско] (8.35).

Врло је тешко утврдити каква је гласовна вредност стајала иза графема <е> и <ѣ> у графемским низовима <еф>, <ѣф>, <ел> као супституент силабичности Романима непознатих српских вокала /r/ и /l/. Може се само претпоставити да се радило о нестабилизованој редукованој вокалској вредности,²⁵ чији је квалитет варирао у зависности од синтагматског ланца, крећући се вероватно у оквиру Рагузејцима познатих вокалских јединица, од којих је једна могло бити и затворено /e/ као вероватно најуобичајенији фонолошки еквивалент графема <е> и <ѣ>.

4.1. У првој фази рагузејско-венетске коегзистенције (XII—XIV века) далматскорагузејски консонантски систем имао је следећу структуру (Muljačić 1962: 330):

сонанти	<i>m</i>	<i>n</i>	<i>ń</i>
	<i>l</i>		<i>ł</i>
	<i>r</i>		
опструенти	<i>p</i>	<i>t</i>	<i>k̄</i> <i>k</i>
	<i>b</i>	<i>d</i>	<i>ḡ</i> <i>g</i>
		<i>c</i>	
	<i>f̄</i>	<i>s</i>	<i>ȝ</i>
	<i>v</i>		z

Рагузејско /v/ било је, по Ж. Муљачићу, звучни парњак фрикативног /f/ функционишући као елеменат опструентске а не сонантске парадигме.

Фонеме /k̄/ и /ḡ/ Ж. Муљачић (1962: 322—323) транскрибује као /'č/ и /'ȝ/ констатујући да је заправо реч о медиопалаталним гласовима који се у српском чују када се /k/, односно /g/ нађе испред палаталних вокала /e/ и /i/.

²⁵ Ова би се претпоставка могла евентуално аргументовати судбином словенских вокалних /r/ и /l/ у чакавским говорима Крка, Цреса, а делимично и Лошиња где су се по-менуте силабеме врло рано — несумњиво под утицајем романског (или прецизније далматског) супстрата — разложиле на комбинацију *er*, односно *el* (Ивић 1998: 386—388). Не треба сметнути с ума да се далматски језик најдуже очувао управо на Крку, где је његов последњи говорник умро 1898. године.

У првој фази рагузејско-млетачке коегзистенције, звучно /z/ продире у рагузејски систем фрикатива заузимајући празно место звучног парњака фрикативног /s/ и то првенствено преко посуђеница из венетског италијанског (Muljačić 1962: 330).²⁶

4.2. Консонантски систем српског језика средином XIII века имао је следећу структуру (Ивић 1998: 309—312):

сонанти:	<i>ɥ</i>	<i>i̯</i>	
	<i>m</i>	<i>n</i>	<i>ń</i>
	<i>l</i>		<i>ł</i>
		<i>r</i>	
опструенти:	<i>p</i>	<i>t</i>	<i>k</i>
	<i>b</i>	<i>d</i>	<i>g</i>
	<i>c</i>	<i>č</i>	<i>ć</i>
			<i>ž</i>
	f	<i>s</i>	<i>h</i>
		<i>š</i>	
		<i>ž</i>	

Прасловенско асилабичко /ɥ/ чуvalо је билабијалну локализацију у старосрпском језику још током XII века ако је судити по промени **suojei̯o* > *suojei̯u* > *suojeu* > *suojeç* (своењу 1189) (уп. Младеновић 1991: 160). Колико је дуго ова гласовна вредност била актуелна није јасно, али је „доцнија еволуција претворила некадашње *w* у (додуше доста слабо) лабиодентално *v*”, мада ни оно „готово ни у једном говору није потпуно интегрисано у систем шумних сугласника као звучни парњак гласа *ɸ*” (Ивић 1998: 310), како је то било у далматско-рагузејском консонантском систему.

Фрикативно /f/ дистрибутивно је везано за речи ономатопејског порекла, те за посуђенице.

4.3. У рагузејском сонантском систему средином XIII века фонолошки статус нема асилабично српско /ɥ/, односно /i̯/, али се фонетски мора рачунати с овим гласовима и то (1) зато што су постојали дифтонзи /ie/, односно /uo/ како у далматском тако и у венетском вокалском систему, те (2) зато што су ови гласови имали алофонски статус према силабичком /i/, односно /u/ у венетском, а врло вероватно и у далматском језичком идиому (уп. Muljačić 1962: 286; 307).

На основу ћирилског ортографског решења није јасно да ли је у Рагузејској средини српско билабијално /ɥ/ било адаптирано као билабијални или лабиодентални глас, будући да је слово <в> употребљавано од почетка српске писмености као графијски еквивалент прво једне (ɥ), а затим друге (v) фонетске вредности.

Старосрпско /i/ имало је, према ћирилски ортографским узусима, специфичан графијски еквивалент само у случајевима када је претходило

²⁶ Консонантски систем венецијанске варијанте италијанског језика имао је у XIII веку практично идентичну структуру (Muljačić 1962: 287).

вокалима /a/ (<ѧ/ѣ>), /e/ (<ѧ/ѣ>), те /u/ (<ѭ>), док је у осталим случајевима графијски представљано као и вокал /i/. С обзиром на то да употреба прејотованих слова у Паскаловим српским рукописима у начелу не одудара од норми које је налагала рашка правописна школа,²⁷ те да је фонетска вредност /i/ била позната далматскорагузјеском језичком идиому, њено системско функционисање у Паскаловом српском не би требало доводити у питање.

4.4. Далматскорагузјески опструентски систем није знао (1) за алвеопалатално /č/, те за палатално /ć/ и /ž/ у сфери африката, односно (2) за алвеопалатално /š/ и /ž/, те за веларно /h/ у сфери фрикатива.

Као алтернатива српским палаталним африкатама /ć/ и /ž/ у ражејској средини могли су фунгирати палатализовани плозиви /č/ и /ž/. Ова фонетска разлика није, међутим, ортографски могла доћи до изражавајући да су, према рашким правописним узусима, поменуте српске африкате по правилу означаване графема <к> и <г>, што је својствено и Паскаловим српским рукописима (уп. Ивић и Јерковић 1981: 203–205). Неубичајени примери ветњици (5.5), граданица (5.37) нису у овом смислу нарочито информативни. Означавање африката /ž/ графемом <д> није било страно ни рашкој правописној школи (уп. Ивић и Јерковић 1981: 197), с тим што би се овде могло радити и о етимолошком чувању корена град- на ортографском плану. Форма ветњици (5.5) може, просто, бити ортографски израз неутралисане фрикације испред /n/ (Ивић и Јерковић 1981: 204), али се у том случају мора претпоставити да је Паскал усвојио африкату /č/, а онда вероватно и њен звучни парњак /ž/.

Српска алвеопалатална африката /č/ у далматскорагузјеском опструентском систему није имала фонетског ослонца, будући да се систем африката у овом језичком идиому своди на некомпактни (дифузни) пар /c/ ~ /ž/. То је сасвим разумљиво с обзиром на то да су овом далматском говору били страни и алвеопалатални фрикативи /š/, /ž/, који у том смислу нису ни могли фунгирати као струјна компонента одговарајућих сливених алвеопалатала. Ипак, пошто је Паскалове употребе слова <ч> као графијског еквивалента алвеопалаталног /č/ сасвим регуларна, нема ортографске основе за преиспитивање системског статуса ове африката у Паскаловим српским актима.²⁸

Мада српски струјни сугласници /š/ и /ž/ нису имали системски еквивалент у ражејској опструентској парадигми, ваља имати на уму да је венетски, а вероватно посредством њега и далматскорагузјески систем

²⁷ У шест Паскалових српских листина (3–8) рашких правописних особина „нема мање него у одговарајућим рашким документима. Поређење с оновременим рашким текстовима који нису даровнице показује да је код Паскала ја = ja нешто мање доследно употребљавано, али је зато ѿ = je далеко шире заступљено... Значајна је и чињеница да Паскал остаје на нивоу 'старијег рашког' правописа. У функцију обележавања 'а' и 'е' он практично никад не уводи графије ю и ѿ“ (Ивић и Јерковић 1981: 213).

²⁸ Паскалово познавање српског система африката, судећи по стању које се затиче у дубровачко-бугарском уговору из 1253. године, било је изнад романског просека у Дубровнику XIII века. Наиме, непознати писар ове повеље меша графеме <ч> и <к> — уп. објечавајући се (7) ~ дубровњаки (23) (Ивић и Јерковић 1981: 63).

фрикатива знао за тзв. „мокре”, односно меке реализације (Muljačić 1962: 287) струјних дентала /s/ и /z/, које су у својству алофона могле послужити као ослонац усвајању одговарајућих српских алвеопалаталних /š/ и /ž/. У сваком случају, Паскалова регуларна употреба графема <ш> и <ж> не даје ортографску подлогу за преиспитивање његовог познавања српских фрикативних алвеопалатала.²⁹

Системско одсуство веларног фрикатива /h/ у романској говорној бази (далматскорагузјској и венетској) значи да је Паскалу као ослонац за усвајање одговарајућег српског гласа могло послужити само стање у латинском систему опструената (уп. Skubic 1990: 69). С обзиром на релативно регуларну употребу графеме <х>,³⁰ нема поузданних индиција да Паскал није овладао српским струјним /h/.

5. Ортографско устројство Паскалових српских повеља и писама сугерише да је овај латински нотар с далматскорагузјским матерњим језиком усвајајући српски језик XIII века дефонологизовао, рефонологизовао, и усвајао диференцијалне српске фонеме и то у начелу на следећи начин. Дефонологизација се манифестије (1) кроз неутрализацију вокалске опозиције /e/ ~ /ɛ/ (вероватно у корист фонетске вредности српског вокала јат), (2) кроз неутрализацију фонетске специфичности старосрпског /ə/, које се по свој прилици гласовно уравнава с вредношћу изједначених /e/ ~ /ɛ/;³¹ (3) кроз асилабизацију вокалних /r/ и // у виду њиховог декомпоновања на фонетске секвенце /вокал + r, l/. Рефонологизација се испољава кроз вероватно померања средњевисоког /o/ у средње до високо /ø/. Усвајање нових фонема ограничено је практично на опструентски систем где је Паскал — ако се пође од говорног далматскорагузјског (али и венетског) језичког идиома — овладао африкатама /ć/, /ž/ и /č/, те фрикативима /š/, /ž/ и /h/. На основу ортографског профила Паскалових српских списка није могуће закључити да ли је гласовна вредност поменутих опструената била померена у односу на одговарајуће српске фонетске вредности. У сваком случају, нема ортографске подлоге за преиспитивање системског статуса поменутих фонолошких јединица.

Нови Сад

²⁹ Примери *кнезство* (5.8, 5.10), *кнезство* (5. 9, 5.15) не могу бити искоришћени у том смислу будући да се вероватно ради о етимолошком чувању корена *кнез-* на ортографском плану.

³⁰ Пошто изостанак фонеме /h/ у наставачким морфемама може бити схваћен као израз Паскаловог лутања у српској флексији — уп. по закону наши први (7п.3), једини сигурнија потврда нерегуларне употребе графеме <х> јесте пример 8 честини животвореци ћь ћь (8.5), где је ово слово употребљено уместо очекиваног <к>.

³¹ Избор графеме <е> за означавање старосрпског /ə/ могао је бити мотивисан узувом латиничких писара пренесеним у Ћирилицу (уп. Ивић и Јерковић 1981: 215), али чињеница да Паскал употребљава графему <ъ> у вредности фонема /e/ сугерише да је овом латинском нотару била непозната опозиција између фонетских реалности које су Срби означавали словима <ъ> и <е>.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Barić, N. (1937), *O uzajamnim odnosima balkanskih jezika. I deo. Ilirsko-romanska jezička grupa*, Библиотека Архива за арбанаску старину, језик и етнологију, Св. IV, Лингвистичка серија 1, Београд.
- Бошковић, Радосав (1978), *Одабрани чланци и расправе*, Црногорска академија наука и умјетности, Титоград.
- Vrana, Josip (1957), *Tko je pisao najstarije dubrovačke cirilske isprave*, Slovo, 6—8, Staroslavenski institut u Zagrebu, Zagreb, 311—334.
- Ивић, Павле (1986), *Срчки народ и његов језик*, Српска књижевна задруга, Београд.
- Ивић, Павле (1988), *Историја језика. Језик, српскохрватски/хрватскосрпски, хрватски или српски. Изводак из II издања Енциклопедије Југославије*, Загреб.
- Ивић, Павле (1998), *Расправе, студије, чланци. I. О фонологији*, Целокупна дела, X/1, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци — Нови Сад.
- Ивић, Павле и Јерковић, Вера (1981), *Правојис српскохрватских ћирилских повеља и писама XII и XIII века*, Филозофски факултет у Новом Саду.
- Jiriček, Constantin (1904), *Die mittelalterliche Kanzlei der Ragusaner*, Archiv für slavische Philologie, Sechsundzwanzigster Band, Berlin, 161—214.
- Младеновић, Александар (1971), *Елементи историје српскохрватског језика*, Општа енциклопедија Ларус, I, Београд, 419—426.
- Младеновић, Александар (1991), *Белешке о једном падежном облику у Повељи бана Кулини*, Зборник Матице српске за филологију и лингвистику, XXXIV/1, Нови Сад, 161—162.
- Младеновић, Александар (1992), *Прилог шумачењу Јостанка Ѓенићева множине наставак -а у једном делу српског језика*, Зборник Матице српске за филологију и лингвистику, XXXV/2, Нови Сад, 7—36.
- Muljačić, Žarko (1962), *Dalmatski elementi i mletački pisanim dubrovačkim dokumentima* 14. st., Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, 327, Zagreb, 237—380.
- Rešetar, Milan (1894), *Die ragusanschen Urkunden des XIII.—XV. Jahrhunderts*, Archiv für slavische Philologie, Sechzehnster Band, Berlin, 321—368.
- Синдик, Илија (1926), *Дубровник и околина*, Српски етнографски зборник, Књига 38, Прво одељење, Насеља и порекло становништва, Књига 23, Београд, 1—249.
- Skok, Petar (1940), *Osnovi romanske lingvistike I—III*, Izdanje naklade školskih knjiga i tipiskanica Banovine Hrvatske u Zagrebu.
- Skok, Petar (1971), *Etimološki rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, JAZU, Zagreb, I—IV.
- Skubic, Mitja (1990), *Uvod u romansku lingvistiku. Udžbenik za predmet Istorija francuskog, španskog, italijanskog i rumunskog jezika*, Radovi Instituta za strane jezike, 9, Novi Sad.
- Čremošnik, Gregor (1927), *Dubrovačka kancelarija do godine 1300. i najstarije knjige dubrovačke archive*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, XXXIX, Sarajevo, 231—253.

Слободан Павлович

ФОНОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ДРЕВНЕСЕРБСКИХ ГРАМОТ И ПИСЕМ ПАСКАЛА (ПРИМЕР СЕРБСКО-РОМАНСКОЙ ФОНОЛОГИЧЕСКОЙ ИНТЕРФЕРЕНЦИИ)

Резюме

В настоящей работе дается обзор фонологической системы древнесербского языка, зафиксированного в грамотах и письмах, написанных или переписанных дубровницким пресвитером Паскалом в середине XIII века. Поскольку речь идет о нотариусе, родной язык которого был романский (по всей вероятности далматско-рагузский) и который лишь только впоследствии обучился писанию сербских актов, то сохранившиеся памятники представляют собой хороший пример сербско-романской фонологической интерференции, результатом которой появилась соответствующая дефонологизация, рефонологизация, или усвоение дифференциальных сербских фонем в рагузской языковой среде.

СИНТАКСИЧКЕ ОДЛИКЕ ТЕОДОСИЈЕВОГ ЖИТИЈА ПЕТРА КОРИШКОГ*

Наташа Драгин

UDC 811.163.1'367
091=163.41.,13"

Крајак садржај: Анализа синтаксичких црта Теодосијевог *Житија Петра Коришког* обухватила је различите категорије из следећих области: синтакса падежа, синтакса реченице, синтакса партиципа и синтакса глаголских времена и начина. Приступ наведеној проблематици подразумевао је следеће нивое анализе: а) однос према старословенским синтаксичким средствима; б) накнадна грецизација језика; в) утицај народног говора. Испитивање је показало да синтакса *Житија* у основи одражава старословенско стање, док системских иновација из народног језика нема. Утицај говорног језика испољава се, пре свега, у давању предности, потпуне или делимичне, одређеној конкурентној форми унутар наслеђеног система. Грецизми су ретки, а њихов инвентар такође је у складу са старословенским стањем.

Кључне речи: Теодосије Хиландарац, *Житије Петра Коришког*, српскословенски језик, синтакса.

Синтаксичка структура старословенског препознатљива по специфичној симбиози грчко-словенских језичких црта наставиће своје трајање и у српској редакцији, као једној варијанти још увек заједничког општечрквенословенског језика у културном ареалу *Slavia orthodoxa*. У појединим фазама развоја српскословенске писмености, добро је познато, доћи ће и до накнадне грецизације текстова, што се обично доводи у везу са реформаторским тежњама ресавског културног покрета. Даљим испитивањима, међутим, остаје задатак да утврде у коликој мери је овај поступак, осим стилом епохе, био условљен пореклом писара или аутора, његовом припадношћу одређеном књижевном центру, као и самим садржајем, карактером и наменом дела. И док је инвентар страних синтаксичких елемената наслеђених из канона мање-више познат,¹ сфера утицаја народног језика слабије је осветљена, будући да је број проучених редакцијских споменика релативно мали. Пошто се у преводним текстовима конфесионално-литургијског типа, због њихове непосредне примене у богослужењу, иновације на пољу синтаксе и не могу очекивати, пажња истраживача последњих десетак година с разлогом се усмерава на оригинална дела старе српске књижевности,² у којима непосредни

* Овај рад је настао у оквиру пројекта *Историја српскога језика*, који финансира Министарство за науку Републике Србије.

¹ Граматика 1993, 519—524.

² Грковић-Мејџор 1996; Стојменовић 1997, 264—300; Рајнхарт 2000; Драгин 2005, 98—239.

стваралачки поступак најбоље одражава однос према норми књижевног језика у одређеном времену. И поред методолошких ограничења која прате оваква истраживања (непостојање протографа, познији преписи, текстолошке варијанте дела и сл.), у питању је једини релативно поуздан начин да се у широкој палети жанрова³ осветли функционална раслојеност српскословенског језика и у склопу тога сложен и код нас недовољно проучен однос књижевног језика и језика књижевности у средњем веку.⁴

Овај рад зато треба схватити као допринос осветљавању тог односа, али и као прилог познавању језика једног од најистакнутијих српских средњовековних писаца, чији књижевни опус до данас није добио свеобухватно филолошко испитивање. Анализа синтаксичких црта Теодосијевог *Житија Петра Коришкој* рађена је на основу преписа из XV века (зборник 479 збирке манастира Хиландара),⁵ а, сходно реченом, била је оријентисана на следеће проблеме: а) однос према старословенским синтаксичким средствима, поготово онима која су још у доба канона била конкурентна; б) накнадна грецизација језика, што је посебно значајно питање с обзиром на Теодосијеву припадност светогорском културном кругу; в) утицај народног говора.

Агенс у пасивним конструкцијама

Анализом старословенских текстова установљена је извесна правилност у реализацији агенса у пасивним конструкцијама у зависности од облика предиката: уз повратни глагол доминантна је веза отъ + генитив, у исказима са партиципом презента обичнија је појава инструментала, док су уз партицип претерита равноправне обе могућности.⁶

У *Житију* се уз повратни глагол агенс чешће исказује везом отъ + генитив него инструменталом (3:2): и шт тѣхъ оубо да похвалиест' се 212а/11, молише и принети се имъ 210б/11. Уз партицип презента доминира инструментал (14:1): ничесоже въ пещерѣ имы тат'мы крадома 191б/2—3, пособ'ствуючи оубо и въз'браниаю шт с(вѣ)тыиъ агг(ε)ль твоиъ 211б/10—11. Инструментал преовладава и уз партицип претерита (10:5): агг(ε)лы опѣтаго 215б/10, дос(то)инъ шт в(ог)а прославлен'наго 217б/4—5. Дакле, једини тип пасива који одступа у односу на старословенски модел јесте конструкција са партиципом претерита, што је особеност уочена и у Теодосијевом *Житију свећој Саве*.⁷

³ Толстой 1988, 168.

⁴ О неким општијим законитостима књижевног стварања у средњем веку, које се по правилу темељило на принципу подражавања образца и модела в. у: Пиккио 2003, 431—473; 474—491.

⁵ Коришћен је приређени текст *Житија* (Јовановић 1980, 649—674). За сваку категорију, због ограниченог простора, наводи се минималан број примера.

⁶ Bräuer 1952, 152.

⁷ Драгин 2005, 118.

Номинална јредикатска дойуна

У *Жићију* се лексички део предиката доследно реализује у номинативу: поустиню идже *незнајем* быт(и) постигнути желаше 1876/2. Инструментал, који се већ у списима канона јављао ретко,⁸ није посведочен.

Уз глаголе имѣти, оставити, нарицати, обрѣтати, сътворити реализује се двоструки акузатив (са објекатском и предикатском функцијом): *непријет'*-но бо ми исکръниаго тε имѣти 1956/1—2.

Имѣрсоналне конструкције

Посведочени су следећи типови ових конструкција:

1. безлични глагол + инфинитив (+ датив): аще и сиа пишоу нарицати дос(то)ить 1916/8—9. Једном се јавља и датив агенса: ни бо дос(то)игт' ми жити г(оспод)и брата мојего не видеци 190a/5—6. У питању је модел обичан већ у старословенском.⁹

2. *непријетно* + инфинитив + датив: *непријет'*-но бо ми искръниаго тε имѣти 1956/1—2. Помоћни глагол је овом приликом изостао, што је црта присутна и у другим текстовима.¹⁰

3. егзистенцијалне конструкције: *ићес(ть)* избавника јемоу 2026/8—9. Структура посведочене конструкције (*не* быти + генитив логичког субјекта) у складу је са старословенским стајем.¹¹

4. датив + инфинитив: а) *тако* + инфинитив + датив: *неситною любо-вјю къ веџ'шиль оүсеръдънь* бываше бранемъ *тако* паче сицево въ страд[а]нихъ търь-пѣніе и *непрѣборимоу* въ бранѣхъ оүсеръдїе *его вѣсм видециим самѣмъ* срамилати се 200a/3—5. Ова конструкција са резултативним значењем у канону се развила под утицајем грчког споја ћосте + инфинитив.¹²

б) *зане* + инфинитив + датив: и *зане* *ничесоже* къ ним по[ѣ]под[о]в[ь]-*номоу* штвѣщавати гнѣвомъ растрѣзающи се штхождахѹ 1946/8—10. Реч је о вези са узрочним значењем, која у старословенском се јавља као еквивалент грчке конструкције ћті + инфинитив.¹³

в) *јеже* + инфинитив: *єже бо с(в)етыихъ житїа и тѣхъ* изред'ноу и бл(а)го-любъзноу жизнь послѣднимъ родомъ писаниемъ оставити добро и зѣло пол-зно и бл(а)гоѹгодно 181a/11—1816/4 (без датива агенса, будући да се у посведоченом примеру схвати уопштено). У исказима овог типа релативна заменица се јавља као имитација грчког члана и супстантивира инфинитив.¹⁴

Везе номинатив + инфинитив и акузатив + инфинитив, посведочене у *Жићију* свећођа *Саве*,¹⁵ у овом делу се не јављају.

⁸ Бајерова 1963, 305—307.

⁹ Ходова 1980, 202—208.

¹⁰ Грковић-Мејџор 1994, 200.

¹¹ Вечерка 1963, 203.

¹² Граматика 1993, 455.

¹³ Граматика 1993, 455.

¹⁴ Граматика 1993, 521.

¹⁵ Драгин 2005, 113.

Објекат уз неғиране глаголе

Уз неғиране глаголе објекат је у генитиву: *того не сътвориχъ 186а/7, толико врѣмѧ ни поискати ڪے ۱۹۴۶/۳—۴.*

Сви примери акузатива посведочени су у категоријама које су биле типичне за његову употребу још у канону:¹⁶ а) реторско питање: *не познастѣ ли свою немоћь 204а/8—9;* б) објекат уз императив: *не остави м(а)т(ε)рь свою 1846/8—9;* в) објекат у позицији испред предиката: *что штвѣщати не оврѣтахѹ 2076/6—7.* У целини посматрано, ситуација у основи одражава старословенско стање.

Објекат уз verba sentiendi

Ако се оставе по страни двосмислени примери (због обличке једнакости одговарајућих падежних облика), објекат уз глаголе овог типа увек је у акузативу:¹⁷ *дрѣвныиҳ слыше ω(тъ)цъ житia 187а/9—10, сиа вса выдѣвъ 2176/3.*

Потискивање архаичног генитива уочено је и у *Житију светог Саве* и свакако је одраз стања у дијалекатској бази.¹⁸

Слободни генитив / отъ + генитив

Праћено је да ли долази до потискивања слободног генитива у исказима у којима се још у старословенском јављала конкурентност наведених форми.¹⁹

Партитивни генитив се два пута јавља са предлогом, а једанпут слободан: а) *вбо же и мы штъ многыъ мало речемъ 212а/11—12;* б) *ничим' же мири тлѣн'ныиҳ 209а/10.*

У конструкцијама са компаративом односно суперлативом предлог се не реализује: *виш'ше таковои моӣ сиы 180а/9, аз же паче всѣх чи(о)в(ѣ)къ г҃ешин'чи исповѣдаю ڪے 2066/2—3.*

Глаголи који значе одвајање у најширем смислу (оукрыти ڪے, покрыти, потанти, отбѣжати, отгннати, изгонити, отбѣгати, оудалити ڪے, отпасти, отстоути, отходити, отити) по правилу везују за себе предлошку везу: *ни тамо дѣлы добродѣтел'ными штъ приходешихъ оукрыти ڪے възмогоста 187а/8—9.*

Уз истрѣгноугти и оубѣгати, међутим, потврђен је само слободни генитив: *ономоу же сиъхъ истрѣгшоу ڪے 1836/6, аще самъ врака оубѣгаєши 186а/5—6.*

Генитив извора уз глаголе типа (*оу*)бојати ڪے, оустрашити ڪے, оужасати ڪے увек је без предлога: и *не оустраши ڪے сѣда 1946/4.*

¹⁶ Вечерка 1963, 207—209.

¹⁷ О стању у канону в.: Вечерка 1963, 215; Večerka 1993, 261.

¹⁸ Драгин 2005, 123—124.

¹⁹ Вечерка 1963, 211—216.

У истом облику јавља се уз лишати се где се, поред семантиком одвајања, одликује и објекатском улогом: *како тебе лиших' се* 1896/2—3.

оть + генитив / оу + генитив

Уз известан број глагола који „имплицирају однос узимања и одвајања”²⁰ у ширем смислу још у списима канона генитив се могао реализовати са предлогом оть или оу.²¹

У *Житију* веза оу + генитив јавља се само једном, уз глагол просити: *такоже просиц'шоу ти въ помошь агг'(ε)ла оу в(о)га* 1966/6.

Уз пријети, изискати, примијати, наочити, испитати и оуслышати присутна је конструкција генитива са оть: *многы бо враны шт вѣсовъ пријети имаши* 197a/7.

Исказивање посесије

У оквиру овог проблема анализирани су синтаксичко-семантички услови реализације и међусобни однос три конкурентна средства за исказивање посесије: посесивног придева, посесивног генитива, посесивног датива.²² Псеудопосесивни искази у којима наведене форме функционишу као трансформи других базичних структура овом приликом нису разматрани (нпр. *псал'ми д(а)в(и)д(о)ви* 194a/7 < = *Псалми које је написао Давид*).

Посесивни придеви у тексту се образују од властитих имена и именица које означавају биће: *десныца г(оспод)на* 204б/9, 10.

Посесивни генитив је најфрејментнија категорија и обично има уз себе детерминатор: *жити€ и жизнъ с(в)т(а)го и п(ѣ)под(о)б(ъ)наг(о) ш(ть)-ца н(а)шег(о) п(ѣ)тра* 180a/1—2. Изостанак одредбе везује се за исте морфолошке и синтаксичко-семантичке услове као у старословенском језику и другим редакцијским текстовима:²³ а) уколико је реч о супстантивном придеву или партиципу: *с(в)тыињъ житїа* 181a/11—181б/1, *д(оу)шв исповѣдающ' ти се* 198б/8; б) уколико је реч о апстрактном појму: *начело покагања* 188б/3.

Посесивни датив као маркирано средство по правилу упућује на физичку или душевну повезаност два појма: *по вѣлицѣни ти м(и)л(о)сти* 212a/2, *по многыx мы злыињъ* 212a/2—3. Најчешће се образује од личних заменица а ниједном од властитих имена. У извесном броју примера јавља се и ван поменутих категорија: *начел'нији же вѣсни* 205a/7, *въ рѹцѣ враномъ ревнѹющимъ ми* 210a/4—5 и сл. Понекад његово значење је на граници са респективним:²⁴ и тако се копијемъ поринојутъ *мнѣ в'сес(в)тыи назадъ възројтив'* се 203б/4—5, *помош(ъ)ныкъ ми быс(ть)* 204б/1—2. Искази овог

²⁰ Ивић 1960, 67.

²¹ Ходова 1966, 110.

²² О приликама у канону в. Вечерка 1963, 198—199.

²³ Грковић-Мејџор 1996, 49.

²⁴ Ивић 1963, 99—104.

типа имају и посебну стилску вредност,²⁵ будући да књижевном изразу дају колоквијални карактер успостављајући тако живљу и непосреднију везу између читаоца/слушаоца и аутора, као и самог текста. Датив је једном посведочен и у изразу въ вѣкъм 218a/11. Ту се заправо ради о градационом дативу, који је још у старословенском био конкурентан градационом генитиву обавезном у грчком језику. Исходиштем ове категорије иначе сматра се хебрејски (тзв. *Gen. hebraicus*).²⁶

Прослорне љадежске конструкције

За означавање циља као крајње тачке кретања у тексту се у подједнаком броју примера јављају и слободни генитив и генитив са предлогом до: а) ҳотѣахѹ же пещеры доити 2146/5; б) приш[ь]дыша до горы етєры высокы 1876/6—7. Ситуација одражава канонско стање, где се самостални генитив реализовао углавном уз глаголе са префиксом до-.²⁷

Везе изъ, съ + генитив биле су семантички маркирана средства. Док се првом конструкцијом означавало кретање „из унутрашњости“ неког појма, друга се односила на усмереност радње одозго наниже: а) из пещери изышдш 214a/6; б) съ стѣны сливъ 196a/9—10. Предлог отъ, међутим, поред тога што покрива значење обичног удаљавања, простире се и на семантичке зоне предлога изъ и съ: а) придохъ шт с(в)тык горы аѳѡна 216b/11; б) исходеши гласи шт пещери 215a/9—10; в) ѿѣка шт высокыиъ горыъ съходеши 200a/8. Описано стање у складу је са старословенским.²⁸

Датив циља уз посведочене глаголе кретања, који су увек префиксирани и мањом непрелазни (осим отвѣсти), реализује се по правилу у предлошкој вези са къ: къ своимъ ... штвѣдеши ме 194a/5; приближышим' же се къ вратом пещери 196b/9. Само један пример оставља могућност двоструке интерпретације (посесивни датив или датив циља): яко сестра юмоу пришьдши ѧвлахѹ се 1936/5. Потискивање слободног датива, иначе познатог канону,²⁹ уочено је и у другим српскословенским текстовима.³⁰

Означавајући простирање по извесној површини³¹ спој по + датив / локатив среће се ретко: а) по остромоу каменю влѣкѹше 200b/3; б) по стѣнахъ въ ороѹжийъ ходеши 2016/9—10.

Уз велики број глагола кретања у ширем смислу (въстати, възвратити се, вънити, въходити, отити, въсѣвати се, влѣчи, въвѣчи, принити, вълѣсти, облѣчи се, прѣдати, отнести, отъпоустити), код којих је још у канону постојала могућност двоструке допуне (въ + акузатив / локатив)³² реализује се конструкција с акузативом: въшьд въ пещерѹ 1976/5. Архаични локатив посведочен је уз погреши, покрьти, потапляти, прѣдъстати: и въ земли погреши-

²⁵ Večerka 1993, 263.

²⁶ Večerka 1993, 195.

²⁷ Горшков 1963, 208.

²⁸ Геродес 1963, 336, 348.

²⁹ Мразек 1963, 231—234.

³⁰ Грковић-Мејдор 1996, 45; Драгин 2005, 144—145.

³¹ Геродес 1963, 333.

³² Уп. Miklosich 1926, 658; Aitzetmüller 1981, 17—32.

ши 1946/6—7. Уз въселити се срећу се обе конструкције: а) въселила се бы въ аddy д(оу)ша мота 208а/12—208б/1; б) въ пещерах въселити се 211а/3. Глаголи са префиксма въ- и въз-, по свој прилици, имали су израженије динамичко схваташе радње и лакше су везивали за себе акузатив, што је карактеристика и неких других српскословенских текстова.³³

Конкурентност акузатива и локатива уз одређене глаголе постојала је и у случају предлога на.³⁴ Код глагола въстати и оставити акценат се ставља на резултат кретања и јавља се локатив: на поустини едноу ме оставиъ 189б/5. Уз възити, въходити, изити, исходити, нападати, пасти, примијати, приложити, прити, припадати претеже динамичко схваташе и доследна је веза на + акузатив: на землю припадае 208а/8.

Конструкција о + акузатив, као и у старословенском,³⁵ означава место вршења радње, али са израженом нијансом усмерености: ш камень разбывахѹть и 1946/7.

Слободни инструментал среће се два пута указујући на „место пређено извесним кретањем“:³⁶ връхм' пещери пропастию извѣжавъ 197а/1. Други семантички тип инструментала,³⁷ као и њему конкурентна форма сквозѣ + акузатив, нису посведочени.

Уз предлоге подъ и прѣдъ (за надъ нема потврда) тамо где су се могла реализовати оба решења (акузатив/инструментал)³⁸ среће се само инструментал: оказа имъ под дроугою стѣною прѣмо елоу въ пещерах въселити се 211а/2—3, стафьцъ же прѣд пещерою ставъ 204а/5. Такво стање показује да је у одговарајућим потврдама преовладало статичко схваташе глаголске радње.

Временске йадежне конструкције

Слободни генитив се у *Житију* не јавља. Његова употреба још у старословенском била је везана само за окамењене форме, клишее.³⁹

Као средство за обележавање почетног момента радње реализује се једино веза изъ + генитив: кроутьк' же сии зѣлш из дѣтъска отрокъ 11—183б/1. Спојеви са предпозима отъ и съ⁴⁰ нису посведочени.

Оријентациона конструкција по + датив у значењу после јавља се само једном: пр[ѣ]под[о]б[ъ]нији же по страшнои шнои брани по побѣде же и прѣ-прѣнию и по шињствую бѣсовъ въ пещерѣ въшъд 208а/6—8. Већ у списима канона ова црта је савим ретка.⁴¹ Знатно чешће у тексту се реализује сродна веза по + локатив, што одговара стању у старословенском:⁴² мало же д(ъ)ни по ѹготованы грѣба поживъ 211а/7.

³³ Грковић-Мејџор 1993, 112.

³⁴ Miklosich 1926, 664—665; Aitzetmüller 1981, 16—31.

³⁵ СС 1994, 387.

³⁶ Ивић 1954, 121.

³⁷ Ивић 1954, 124.

³⁸ Геродес 1963, 359.

³⁹ Вечерка 1963, 219.

⁴⁰ Ходова 1971, 136—137.

⁴¹ СС 1994, 453.

⁴² Топоров 1961, 200.

Слободни акузатив, који је служио као падеж за непосредну идентификацију времена,⁴³ среће се с актуализатором: и толико врбље ни поискасти ке оубједи се 1946/3—4. У изразима дњь и ноць и въсь дњь његово значење је блиско прилошком: д(ъ)њь и ноць непрѣстан'но таје се сопѣаше 193а/9, оуста моя възвѣстеть хвалоу твою въсь д(ъ)њь сп(а)сеніе твоје 208б/3.

Акузатив у споју са предлогом въ најчешће се јавља у петрифицираној форми въ вѣкъ/въ вѣкъ: лѣкавї змїи не имать зде прїти въ вѣкъ 197а/5—6, на те г(оспод)и оуповахъ да не постиждоу се въ вѣкъ 2016/5. Обележја прилога имају и изрази въ дњь/въ ноць (*ио дану (ноћи), шоком дана (ноћи)*): сноу же шт нико въ д(ъ)њь и въ ноць шшьдшоу 208б/6—7. У осталим потврдама реч је о појмовима без константне идентификације времена и уз њих долази одредба: не штвръзи мене въ врбље старости 210а/3—4 и сл.

Слободни инструментал посведочен је само два пута у оквиру следећег исказа: аще что бл(а)го многими лѣти исправиль єдинѣль часым погоубити можеть 206а/10—206б/1. У питању је динамички тип инструментала који означава време као одсечак који је у потпуности обухваћен глаголском радњом.⁴⁴

Локатив уз предлог въ означавајући временски интервал у оквиру којег се реализује радња⁴⁵ може бити са одредбом или без ње у зависности од семантике именице: а) послѣди на љемъ ворудоушиоу бл[а]г[о]да[т]ь въ юнѣ възрастѣ б(о)жю проглаваше 183б/3—4; б) егда на земли въ животѣ похвали чи(овѣ)ч(ъ)скыи не въсхотѣль 182б/1—2.

Конструкције за исказивање циља, сврхе

Посведочене су следеће категорије:

а) генитив + ради: на љемъ ноуждвихъ фѹбъ власѣнихъ и си€ прїкѣвенїа ради оудовъ 191б/3—4. Примери у тексту су малобројни (4), а разграничење са узрочним значењем није увек лако начинити, будући да је реч о конструкцији којом се радња мотивише на врло уопштен начин:⁴⁶ тако твои€ ради люб'ве и н(ы)на сестроу мою сию єдиноу въ поустини оставлаю 188а/10—188б/1.

б) слободни датив: и ни свхоне твою тѣло чи(о)в(ѣ)чъскомоу погребенїо оставим 202а/8—9. У списима канона датив без предлога заступљен је малим бројем примера, што је по мишљењу Р. Мразека, резултат утицаја грчког изворника у којем ова категорија не постоји.⁴⁷ Њена фреквенција је и у другим српскословенским текстовима ниска.⁴⁸

в) къ + датив: къ полунощ'ним и оутрон'нимъ славословыемъ вѣставшимъ имъ 214а/3—4. Конкурентна спојевима на, въ + акузатив ова кон-

⁴³ Ивић 1955—1956, 188.

⁴⁴ Бернштейн 1958, 222.

⁴⁵ Ивић 1955—1956, 197.

⁴⁶ Ходова 1971, 147—148.

⁴⁷ Мразек 1963, 228.

⁴⁸ Грковић-Мејџор 1996, 47; Драгин 2005, 173—174.

структуре датива са предлогом већ у старословенском није била нарочито фреквентна.⁴⁹

г) за + акузатив: за χ(ρи)с(т)а радостию распеть быти изволив(ъ) 213а/3—4. У канону ова веза је била савим ретка,⁵⁰ а њено значење, поред циља, укључује обично и нијансу намене.

д) въ + акузатив: якоже просив'шоу ти въ помоцъ агг(ε)ла оу в(ог)а 1966/6 (укупно 14 примера). Претпоставља се да је у питању калк према грчком εἰς + акузатив.⁵¹ У овом тексту, као и у *Житију свећох Саве*,⁵² ово је најчешће коришћено средство за исказивање циља, сврхе. Његова појачана фреквенција могла би сведочити о накнадној грецизацији језика, будући да у испитаним делима других аутора преовлађује веза на + акузатив.⁵³

ђ) на + акузатив: прїидох' на прѹгнаніє лѹкаваго змїа 1966/7. Срећу се само три примера. Сматра се иначе да је ова конструкција словенски еквивалент везе въ + акузатив.⁵⁴

е) о + локатив: о кофиsti же обои бл(а)гыилии бывають 182а/5—6. Ретка у исказивању самог циља радње, ова категорија је као објекатска допуна извесног броја глагола већ у канону била сасвим обична појава:⁵⁵ м(о)лю се и о сеи рабѣ твою сестре моен 1886/6. Том приликом, као што се види, изражава предмет бриге и интересовања.

Конструкције за исказивање узрока

Слободни генитив среће се само једанпут означавајући узрок типа образложење;⁵⁶ теш'ко многиих приходь се въмѣншае 187а/2—3.

Веза генитива са предлогом оть, обична већ у старословенском,⁵⁷ у *Житију* се јавља једном указујући на узрок типа изазивача: не мочи бо емоу вѣаше чисти м(о)л(и)твы творити шт многаго шоума и соплеменїа змїева 195а/2—3.

Генитив + ради, који је семантички био близак вези оть + генитив и слободном инструменталу,⁵⁸ најчешће исказује узрок типа образложење: и погыб'шев се ве нарицахоч лишенїа ради с(в)e(t)(а)го стаф'ца 216а/2. Само једанпут ради се о изазивачу: на тои гофѣ покон приемлюющи поут'наго же ради тѹда сестре его изнемог'ши и оусноув'ши 1876/8—188а/1.

Конструкције по + датив / локатив служе првенствено за исказивање критеријума (*према, сходно, у смислу, на основу чеџа*):⁵⁹ а) п[ѣ]по-

⁴⁹ Геродес 1963, 351.

⁵⁰ Геродес 1963, 356.

⁵¹ Геродес 1963, 322.

⁵² Драгин 2005, 176.

⁵³ Грковић-Мејдор 1996, 47.

⁵⁴ Геродес 1963, 322.

⁵⁵ Геродес 1963, 347—348.

⁵⁶ Овде се примењује класификација различитих типова узрока према: Ивић 1954, 100.

⁵⁷ Геродес 1963, 338.

⁵⁸ Ходова 1971, 149.

⁵⁹ Ивић 1951—1952, 181.

д[о]б[ъ]наго житїе по твоемоу прошеню сказать начинам 182а/8—9; б) и бл(а)-го тобою по вѣлицѣ ти м(и)л(о)сти а не соуждено по многых мы злыих(ъ) быти ми принемлемоу 212а/1—3.

Акузатив са предлогом за, још у канону сасвим обична конструкција,⁶⁰ реализује се једанпут исказујући узрок типа образложења: вѣдѹше шт колике чести и радости слави же и свѣтлости за гређиню штпадосте 207б/5—6.

Слободни инструментал, фреквентан већ у старословенском,⁶¹ у Житију је једно од најчешће коришћених синтаксичких средстава. Покрива следеће врсте узрока: а) изазивач: гладем' же и плачемь изнемог'ши погываю 194а/1—2; б) образложење: заповѣды прѣстоупленіель и дрѣва сиѣдїю въкоупїв шт рата оѹбо и шт б(ог)а штгнан'на и сътворише 193а/3—4. У мањем броју примера њиме се изражава и критеријум: твоими щедротами бл(а)гоизволовиља агг(е)ломъ твоими бл(а)гыимъ наставї ю 188б/6—7.

Конструкција о + локатив као и у старословенском укрштајући прилошко и објекатско значење⁶² посведочена је уз глаголе говорења и мишљења, као и уз глаголе који исказују неко душевно стање: много же о семье прѣпод[о]б[ъ]нїи негодоваше 187а/1—2, ш своимъ ми злыихъ истын'но попекъ се 188б/4.

Из синтаксе и семантике глаголских времена и начина

У тексту се среће један пример трајног презента са футурским значењем: *иакоже пощеніемъ живеши ты живоу и азъ с тобою* 186а/9. Већ у старословенском овакви примери били су ретки, будући да се у узози простог футура по правилу налази презент глагола свршеног вида.⁶³

Презент у једном исказу поприма и значење императива: изиди понѣ н(ы)на и къ своимъ штоуже појет' ме штведеши ме и паки въ свою постноѹю пешироу възвратиши се 194а/4—6. Сматра се да је ова црта хебраизам који преко грчког улази у први словенски књижевни језик⁶⁴ а одатле и у редакцијске писмености.

Једанпут посведочен је и имперфекат глагола свршеног вида, редак иначе већ у старословенском:⁶⁵ злїй оѹбо на лице прѣпод[о]б[ъ]наго [не] дрѣзиѹаше изыти 193а/7—8. Са друге стране, реализација аориста од трајних глагола сасвим је обична појава: г(лаго)ла вола г(оспод)на да боудетъ 186б/2.

Перфекат је у тексту доста фреквентан, а у посведоченим примерима доминира резултативна нијанса: *житїе его тавьест'вно съставити вѣдиль иси нась* 180а/6—7. У пуном облику доследно се реализује у директном говору, што у потпуности одражава стање у старословенским јеванђельским текстовима, у којима се овај глаголски облик по правилу не кори-

⁶⁰ Вечерка 1993, 307.

⁶¹ Баурова 1963, 300.

⁶² Вечерка 1993, 264—265, 308.

⁶³ Горшков 1963, 186.

⁶⁴ Birnbaum 1996, 41.

⁶⁵ Горшков 1963, 188.

сти као наративно средство аутора.⁶⁶ Примери у којима долази до самосталне употребе партиципа перфекта, међутим, већином се реализују у ауторском исказу а ређе у директном говору: а) и *таможе* шт испръва помисливъ штити тыщаše се 1856/10; б) *оуко* и испръва б(ог)ъ враждоу междоу тобою и меж[д]оу нали положиль ни азъ ҳоюю н(ы)на лифъ с тобою имѣти 1956/3. Слично стање одликује и Теодосијево *Житије светог Саве*.⁶⁷

Сви примери сложеног футура су са глаголом имѣти.⁶⁸ У потврђеним исказима јасно је изражена сигурност говорника у извршење назначене радње. На пример: слово имаши дати б(ог)оу о моемъ оубыеніи 185a/3—4.

Потенцијал се најчешће јавља у погодбеним реченицама, што одликује његову употребу и у старословенском.⁶⁹ Само једанпут присутан је и у протази и аподози, а исказом се изражава реална погодба: *аще не бы г(оспод)и помогль миѣ мала и выселила се бы въ адъ д(ог)ша моя* 208a/12—208b/1. У остала два случаја у аподози се јавља имперфекат, а ради се о реалној погодбеној реченици: *аще ли же бы кто б(о)голюбивъ зnaе его мало ҳлѣба колы принесль покланяе се прїимаше* 192a/1—3. Два пута овај глаголски начин среће се у намерној реченици: како шт стѣни и шт пещеры штгналъ бы юго тыщаše се 198a/9. Посведочен је и у оквиру допунске месне реченице: искааше мѣсто идѣже бы ҳизиноу прѣбывати потъкль себѣ 190b/8—9. Присутан је и у независној реченици која има карактер реторског питања: како азъ гроѹбыи и недос(то)инныи ... еже къ похвалѣ житїа юго 8дос(то)ити слово и оукрасити под'выгль се выхъ 180b/6—11.

Код императива глагола быти у трећем лицу не уочава се ширење аналитичке конструкције на рачун синтетичке форме, будући да су равноправно заступљене обе могућности: а) *боуди же наль и въсѣмъ почитающимъ и слышающимъ* 218a/4; б) *волта г(оспод)на да боудеть* 186b/2.

Партиципи

Партиципи су у *Житију* фреквентна категорија са широким спектром синтаксичко-семантичких реализација, које у највећој мери одражавају старословенско стање.⁷⁰ Уочена одступања немају системски карактер и јављају се и у другим оригиналним редакцијским текстовима.⁷¹

У својству супстантива јављају се сва четири партиципа, с тим што је активни партицип презента најчешћи: *слышающимъ бо пол'за и пишающимъ мъзда шт ползе послушающимъ* 182a/6—7; само једанпут са заменичким иже као имитацијом грчког члана:⁷² иже б(ог)оу работаютшъ 207b/3.

⁶⁶ Бунина 1959, 76.

⁶⁷ Драгин 2005, 221.

⁶⁸ Драгин 2002, 117.

⁶⁹ Граматика 1993, 313.

⁷⁰ Vecerka 1961; Růžička 1963.

⁷¹ Грковић-Мејџор 1997.

⁷² Kurz 1972, 82—84.

У детерминативној функцији такође су посведочени и активни и пасивни партиципи: *wt стаф'ца* оубо иже тоу живоущааго 1866/5, *wt села јетера 8ничири нарицајемаго* 183a/7. „Чланско” иже јавља се само по изузетку.

У предикативној улози доминирају пасивни партиципи: вѣси побѣжден'ны быв'ш 204a/3—4, ничим' же лира тѣн'ных' оскрѣблакемъ быс(ть) 209a/10. Активни партицип презента среће се само једном: подвзыває се быс(ть) 1806/3—4. По мишљењу неких истраживача ова конструкција представља хебраизам који преко грчког улази у словенску писменост.⁷³ Црта је иначе ретка и у другим српскословенским текстовима.⁷⁴

У функцији герунда реализују се само активни партиципи. Партицип презента среће се као трансформ како паратактичких тако и хипотактичких структура: а) у улози независне реченице: змий же слыше стаф'ца прѣтеша паче лютѣи на него сопленіемъ тафеи се и *wt пецефи* не штхождаше 1956/5—6; б) у улози временске реченице са док: сего бо ради и множини плаче м(а)т(е)ри его о немъ бываше зреши ико юностнii цвѣть пощеніемъ исоу-шаюча 1856/3—5; в) у улози узрочне реченице: и *тако* повѣлjenia власти не имоюще не можахоу тьи (!) въ нь въврѣши 2006/8—9; г) у улози поредбене реченице: нь в'сегда мльчецъ и безгласиъ *тако* сѣтоюк ҳодиши 184a/2—3. Посведочен је и у функцији прилога за начин: вѣгомъ вѣже штїде 197a/2. По изузетку јавља се и партицип од *verba dicendi* који стоји уз предикат истог типа: *в(ог)а похвалиа г(лаго)лаше* 199a/10. Реч је о конструкцији коју познају и хебрејски и грчки језик,⁷⁵ а у словенску писменост улази као синтаксички калк. Партицип претерита, с друге стране, увек кондензује одредбене зависне реченице: а) временска реченица (без везника): въшьд въ поустиню потан сеbe *wt никъ* 189a/6; б) узрочна реченица (понекад се значење експлицира везником): они же *тако*ничесоже оүспѣвшe посрѣдниенi къ себѣ *г(лаго)лахоу* 201a/6—7; в) поредбена: овогда же *тако* сестра емоу пришьдши тавлахоу се 1936/5. Ређе добија својства императива: въставь оубо и *такоже* прочии звѣры *штидоше* изыди 195a/10—1956/1.

Уочена је и употреба активног партиципа у позицији самосталног предиката: *ин' же *тако* ли[а]д[ѣ]н[ъ]ицъ* беззлобиенъ не коутаје и осклабив' се *ничесоже* *г(лаго)лаше* 184a/5—6.

У оквиру конструкције апсолутног датива потврђени су само активни партиципи. Ова веза, поред независних, кондензује и различите типове зависних реченица: а) независна реченица: и сноу же *wt него* въ д(ъ)нь и въ ноць шильдшоу 208б/6—7; б) временска реченица: егда же оу-стѣрѣшоу *емъ* с(в)ѣтыимъ въдаше и оучити се книгамъ 183a/9—10; в) узрочна реченица: сестроу мою сию едину въ поустини оставилаю *тако*ничимъ штноу д[ѹ] запьн'но поработати ли тѣбѣ *в(ог)оу* моемоу хотецоу 188a/10—1886/2; г) поредбена реченица: и *тако* на н(е)б(е)сы сѣлоу а не на земли линѣти се 208б/7; д) погодбена реченица: вънити въ нь оусерѣствоваше и въ немъ ацие бл(а)агово-лив'шоу *в(ог)оу* и животъ свои оуединиенъ скон'чати пооучаваше се 188a/2—4. У

⁷³ Birnbaum 1996, 41.

⁷⁴ Грковић-Мејџор 1997, 24.

⁷⁵ Blass and Debrunner 1961, 217.

извесном броју примера значење се сигнализира везником (ређе код временских, а чешће код осталих реченичних модела).

Хипотактичке структуре

Осим партиципима, хипотактичке функције исказују се и правим зависним реченицама.⁷⁶

Највећим бројем различитих везника уводе се узрочне реченице (бо, тако, занјеже, понјеже): любовь юже имаши къ с(в)тыимъ его бл(а)го похвалато и много оублажаю бл(а)го бо что д(оу)ши свои сили сънискающи 181а/10—11, въставь изыди тако съблазнъ ми иси 195б/4—5, агг(е)лы на свое приести хоте погребеніе нас(ь) занјеже гробшии штгналь иси 215б/4—5, нь понјеже на ме тариши се и твоими многими сопленіем(ь) пакости ми дѣниши въставь оубо и такоже прочи звѣры отидоше изыди 195а/9—195б/1.

Временске реченице почињу везницима егда и вънегда: егда изнемагају крѣпость моя не остави мене 210а/4, винегда оучиош с(в)т(а)го с(в)тык вѣры образъ г(лаго)люща штвѣгаше шт пещери 199а/3—5. Ако временска одредба има терминативни карактер, реализује се са доњдеже: никоје же емоу пакости творахѹ дон'деже и штгидоше 192б/8—9.

На почетку погодбених и допусних реченица стоји везник аще: а) аще не бы г(оспод)и помогъ личъ мала и въселила се бы въ адъ д(оу)ша моя 208а/12—208б/1; б) аще ли же и съселитв'ныка тѣ хотїхъ и ближніего тѣ илисти нь понјеже на ме тариши се и твоими многими сопленіем(ь) пакости ми дѣниши въставь оубо и такоже прочи звѣры отидоше изыди 195а/8—195б/1.

Начинско-поредбене реченице уводе се везницима тако и такоже: не оумроу шт вас(ь) тако же вы въсоѹк на ме хвалите се 205а/2—3, прѣбоѹди оубо такоже хощеши 185а/5—6.

Изричне реченице такође имају тако: како же не расѹдиши тако бл(а)го-приистициши съмир'т паче живота твојго иес(ть) 205б/4—5.

Намерне реченице почињу са тако и да: а) каплю д(оу)ха с(в)т(а)го бл[а]г[о]д[а]ти разоум подати намъ м(о)лимъ тако твои надежди дос(то)ино слово оудос(то)ити възможем(ь) 181а/5—7; б) да не тако не радицихъ о твои люб'вы помышлающи нас(ь) и не прогнѣвити тѣ оун'ше соудив'ше елико шт нищаго оума постиж'но твој прошеше оуфьд'ны съврьшити въхом 180б/11—181а/3. Реже се јавља и сложени везник тако да, који по мишљењу Ј. Седлачека улази у старословенске текстове из грчког народног, а не књижевног језика:⁷⁷ покры ю въ кробѣ силы твои шт в'сѣхъ вид[и]миих' и нѣвид[и]мыиих' сѣтти дїаволиих' тако да и азъ твои о сп(а)сеніи ие възрадоѹ же се се и възвес(е)лю се 189а/1—4. У исказима овог типа доминира резултативна нијанса у значењу.

Месне реченице реализују се са идеже: идеже въселити се идеши идоу и азъ с тобою 186а/8—9.

⁷⁶ Прегледан и исцрпан увид у функције и значења старословенских хипотактичких везника пружа СС 1994.

⁷⁷ Седлачек 1963, 389.

Релативне реченице уводи заменица *иже*, док се форме котофи и *кии* у овој функцији не јављају: пошто и *бофим'* се с тобою коју бо већ'шоу злоб⁸ и ноужд⁹ или лют'чишоу стр(a)сть паче юже н(ы)на имаши на те въз'ложимъ 205а/10—205б/2.

У целини посматрано, сфера хипотаксе наслеђује старословенско стање.

Испитивање различитих категорија показало је да рукопис *Жийија* у основи остаје веран старословенским синтаксичким обрасцима. У тексту се, међутим, уочавају и извесна одступања у односу на канонско стање. Под утицајем народног говора дошло је до елиминације извесног броја синтаксичких средстава: инструментала у функцији номиналне предикатске допуне (јавља се само номинатив), генитива са предлогом *оть* уз глаголе типа *бојати се* (посведочен само слободни генитив), слободног датива уз глаголе кретања (уместо њега *къ* + датив), *на* + акузатив у значењу *после* (уместо ове стоји веза *по* + локатив / (ретко) датив). Ретке већ у старословенском, у тексту се по једанпут реализацију следеће архаичне особине: трајни презент са футурским значењем и имперфекат од глагола свршеног вида.

Деловање живог говора, са друге стране, огледа се и у проширењу употреби појединих категорија: инструментала агенса у пасивним конструкцијама са партиципом претерита; акузатива на рачун објекатског генитива уз *verba sentendi*; предлога *оть* са генитивом, поред слободног генитива, за обележавање полазне тачке кретања и одвајања и у случају партитивног генитива. Уз известан број глагола који имплицирају однос узимања и одвајања предност се даје вези *оть* + генитив, док се *оу* + генитив среће само једном. У посесивној функцији генитив доминира у односу на датив, који је обележена категорија.

Појачана фреквенција синтаксичких грецизама у тексту није уочена. Тек спорадично јављају се: заменица *иже* уз супстантивни и детерминативни партицип као имитација грчког члана, резултативна конструкција *яко* + датив + инфинитив, узрочна конструкција *зане* + датив + инфинитив, супстантивни инфинитив са заменицом *иже*. Сасвим је ретка и употреба тзв. псевдогрецизама, у случају којих је грчки био посредник у преузимању изворно хебрејског синтаксичког средства: градационог датива, императивног футура, удвајања глагола саопштавања и, можда, активног партиципа презента у предикативној улози. Највише одступања у односу на канон показује грецизам *въ* + акузатив за исказивање сврхе, који односи превагу над словенским спојем *на* + акузатив, што је црта забележена и у Теодосијевом *Жийију свећој Саве*.

Са друге стране, појава партиципа у осталим синтаксичким позицијама доста је честа, као и употреба типично књишка конструкције апсолутног датива. Реализација хипотактичких структура у потпуности је у складу са старословенским обрасцима.

У целини посматрано, може се рећи да је *Жийије* писано високим стилом српскословенског језика. Синтаксичке одлике текста показују да у оквирима конфесионално-литургијског круга и оригинална дела, са

израженим националним карактером, у основи остају затворена за системске иновације из народног језика. Приближавање говорној основици које се уочава умногоме подсећа на процес „понародњавања“ српскословенског језика на морфолошком плану.⁷⁸ Наиме, и у синтаксичкој равни, као што смо видели, оно се такође одвија унутар наслеђеног система категорија без нарушавања норме књижевног језика. Посведочено стање тако на најречитији начин одсликава тежњу аутора да властити књижевни израз што више саобрази са преводним списима богослужбеног типа, који током целе средњовековне епохе, добро је познато, остају незаменљив извор и узор не само литерарног него и сваког другог духовног прегнућа.

Нови Сад

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Aitzetmüller 1981: R. Aitzetmüller, *Beobachtungen zur syntaktischen Verwendung von Lokativ und Akkusativ im Altbulgarischen und Serbokroatischen*. — Monumenta linguae slavicae dialecti veteris. Fontes et dissertationes, Tom. XV, Festschrift für Linda Sadnik zum 70. Geburtstag, Freiburg i. Br., 14—42.
- Бауэрова 1963: Марта Бауэрова, *Беспредложный творительный в старославянском языке*. — Исследования по синтаксису старославянского языка, Прага, 287—311.
- Бернштейн 1958: *Творительный падеж в славянских языках*, Под редакцией С. Б. Бернштейна, Москва.
- Birnbaum 1996: Henrik Birnbaum, *Language Contact and Language Interference: The Case of Greek and Old Church Slavonic*. — Suvremena lingvistika, 41/42, Zagreb, 39—44.
- Blass and Debrunner 1961: Blass F. and Debrunner A., *A Greek Grammar of the New Testament and Other Early Christian Literature*, Chicago, London.
- Bräuer 1952: Herbert Bräuer, *Der persönliche Agens beim Passiv im Altbulgarischen. Eine syntaktische Untersuchung*, Wiesbaden.
- Бунина 1959: И. К. Бунина, *Система времен старославянского глагола*, Москва.
- Večerka 1961: Radoslav Večerka, *Syntax aktivních partiicií v staroslověnštině*, Praha.
- Вечерка 1963: Радослав Вечерка, *Синтаксис беспредложного родительного падежа в старославянском языке*. — Исследования по синтаксису старославянского языка, Прага, 183—223.
- Večerka 1993: Radoslav Večerka, *Alkirchenslavische (albtbulgarische) Syntax, II. Die innere Satzstruktur*, Freiburg i. Br.
- Геродес 1963: Станислав Геродес, *Старославянские предлоги*. — Исследования по синтаксису старославянского языка, Прага, 313—368.
- Горшков 1963: А. И. Горшков, *Старославянский язык*, Москва.
- Граматика 1993: *Граматика на старобългарския език. Фонетика. Морфология. Синтаксис*, главен редактор Иван Дуриданов, София.
- Грковић-Мејџор 1993: Јасмина Грковић-Мејџор, *Језик „Псалтира“ из штампарије Црнојевића*, Подгорица.
- Грковић-Мејџор 1994: Јасмина Грковић-Мејџор, *Имперсоналне конструкције у делима светеој Саве*. — Зборник Матице српске за филологију и лингвистику, XXVII/1—2, Нови Сад, 197—201.
- Грковић-Мејџор 1996: Јасмина Грковић-Мејџор, *О синтаксичким одликама „Житија св. Симеона“ од св. Саве*. — Научни састанак слависта у Вукове дане, 25/2, Београд, 43—56.
- Грковић-Мејџор 1997: Јасмина Грковић-Мејџор, *Партиципи у српскословенском језику*. — Зборник Матице српске за филологију и лингвистику, XL/1, Нови Сад, 21—39.

⁷⁸ Јерковић 1984, 64.

- Драгин 2002: Наташа Драгин, *Морфолошки систем у Теодосијевом Житију Петра Коришког*. — Зборник Матице српске за филологију и лингвистику, XLV/1—2, Нови Сад, 109—120.
- Драгин 2005: Наташа Драгин, *Језик Теодосијевог Житија светог Саве у прейису монаха Марка из XIV века*. Докторска дисертација, Филозофски факултет, Нови Сад.
- Ивић 1951—1952: Милка Ивић, *О предлођу по у српскохрватском језику*. — Јужнословенски филолог, XIX, књ. 1—4, Београд, 173—212.
- Ивић 1954: Милка Ивић, *Значења српскохрватског инструментала и њихов развој. (Синтаксично-семантичка стапуда)*, Београд.
- Ивић 1955—1956: Милка Ивић, *Из проблематике падежних временских конструкција*. — Јужнословенски филолог, XXI, књ. 1—4, Београд, 165—214.
- Ивић 1960: Милка Ивић, *Диференцијалне синтаксичке особине у словенском језичком свету*. — Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, V, Нови Сад, 49—74.
- Ivić 1963: Milka Ivić, *Dativus respectivus i sinonimične konstrukcije u slovenskim jezicima*. — Studia linguistica in honorem Thaddei Lehr-Splawiński, Krakow, 99—104.
- Јерковић 1984: Вера Јерковић, *Српскословенска норма у гласовном и морфолошком систему*. — Jugoslovenski seminar za strane slaviste, 33—34, Zadar, 55—66.
- Јовановић 1980: *Теодосије Хиландарац*, Житије Петра Коришког. Приредио Томислав Јовановић. — Књижевна историја, XII, 48, Београд, 635—681.
- Kurz 1972: Josef Kurz, *Kapitoly ze syntaxe a z morfologie staroslověnského jazyka*, Praha.
- Miklosich 1926: Franz Miklosich, *Vergleichende Grammatik der slavischen Sprachen, IV. Band, Syntax*, Heidelberg.
- Мразек 1963: Роман Мразек, *Дательный падеж в старославянском языке*. — Исследования по синтаксису старославянского языка, Прага, 225—261.
- Пиккио 2003: Риккардо Пиккио, *Slavia orthodoxa*. Литература и язык, Москва.
- Рајнхарт 2000: Јоханес Рајнхарт, *Синтакса житија Симеона Немање од св. Саве, Стефана Првовенчанога и Доменићана*. — Стефан Немања — Свети Симеон Мироточиви. Историја и предање, САНУ, Научни склопови; књига XCIV, Одјељење историјских наука: књига 26, Београд, 137—153.
- Růžička 1963: Rudolf Růžička, *Das syntaktische System der altslavischen Partizipien und sein Verhältnis zum Griechischen*, Berlin.
- Седлачек 1963: Ян Седлачек, *Синтаксис старославянского языка в свете балканистики*. — Slavia XXXII, 3, Praha, 385—394.
- СС 1994: *Старославянский словарь (по рукописям X—XI веков)*, Под редакцией Р. М. Цейтлин, Р. Вечерки и Э. Благовой, Москва.
- Стојменовић 1997: Чедомир Стојменовић, *Служба и Житије Стефана Дечанског (Дечански прейис)*. Палеографска, ортографска и језичка испитивања (докторска дисертација), Филозофски факултет, Нови Сад.
- Толстой 1988: Н. И. Толстой, *История и структура славянских литературных языков*, Москва.
- Топоров 1961: В. Н. Топоров, *Локатив в славянских языках*, Москва.
- Ходова 1966: К. И. Ходова, *Синтаксис предлога ој с родительным падежом в старославянском языке*. — Scando-Slavica, XII, Copenhagen, 96—114.
- Ходова 1971: К. И. Ходова, *Падежи с предлогами в старославянском языке (Опыт семантической системы)*, Москва.
- Ходова 1980: К. И. Ходова, *Простое предложение в старославянском языке*, Москва.

Наташа Драгин

**СИНТАКСИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ЖИТИЯ ПЕТРА КОРИШКОГО,
НАПИСАННОГО ФЕОДОСИЕМ**

Р е з ю м е

Синтаксическое исследование *Жития Петра Коришкого*, автором которого является Феодосий, охватило следующие вопросы: агенс в пассивных конструкциях, номинативное

предикатное дополнение, безличные конструкции, дополнение при глаголах с отрицанием и *verba sentiendi*, конкуренция свободного родительного и связи *ѹть* + родительный, с одной стороны, и *ѹ* + родительный и *ѹть* + родительный, с другой стороны, выражение посессии, пространственные и временные падежные конструкции, конструкции для выражения цели, назначения и причины, синтаксис и семантика глагольных видо-временных форм и наклонений, синтаксис причастия и гипотаксические структуры. Подход к приведенным вопросам подразумевал несколько уровней анализа: а) отношение к старославянским синтаксическим средствам, особенно к конкурирующим между собой еще в канонический период; б) дополнительная греческая грецизация языка (в связи с принадлежностью Феодосия к святогорскому культурному кругу); в) влияние народной речи.

Результаты исследования показывают, что текст *Жития* в своей основе сохраняет старославянские синтаксические образцы, оставаясь закрытым для системных инноваций из народной речи. Влияние речевой основы проявляется лишь в рамках унаследованной системы оказанием предпочтения, частичного или полного, определенной конкурирующей форме. Повышение частотности синтаксических грецизмов не отмечено (за исключением конструкции *ѹь* + винительный падеж для выражения назначения), а инвентарь данных особенностей также соответствует каноническому состоянию.

НАЗИВИ ЗА ДЕЛОВЕ ТЕЛА, УНУТРАШЊЕ ОРГАНЕ, ДРУГЕ ПОТРЕБЕ, ПОЈАВЕ И ПСИХИЧКА СТАЊА У *ХИЛАНДАРСКОМ МЕДИЦИНСКОМ КОДЕКСУ*

НАДЕЖДА ЈОВИЋ

UDC 61(497.11).04/14"
811.163.1'373.46
091=163.41

Краћак садржај. У раду је дат речник назива за делове тела, унутрашње органе, физиолошке потребе и појаве и психичка стања експертизираних из *Хиландарског медицинског кодекса*, најпотпунијег српског средњовековног медицинског рукописа. Циљ рада је да се установи степен континуитета ове тематске лексике од старословенског, преко српскословенског, до стања у народним говорима југоисточне Србије, одакле су потицали неки преводиоци или преписивачи *Кодекса*, како се на основу језичких особина споменика претпоставља.

Кључне речи: Хиландарски медицински кодекс, лексика, српскословенски, српски народни језик.

Хиландарски медицински кодекс један је од најзначајнијих споменика српске културе и најзначајнији споменик за историју српске медицине, који доказује да су Срби током средњег века били упознати са научним достигнућима европске медицине и да су се о томе могли обавештавати из списка на језику блиском њиховом матерњем, што је била реткост у то време у Европи.

Откривен је 1952. у библиотеци манастира Хиландара, где се чува под бројем 517.¹ Од тада до данас био је предмет проучавања српских и страних научника, а осамдесетих година прошлог века објављени су најпре фототипско издање и затим и раширен текст са преводом.²

Истраживања су најпре била текстолошка, настојало се да се открије порекло списка *Кодекса*, затим лексичка³ и језичка. Утврђено је да се ради о сукцесивном преводу текстова штампаних на латинском у периоду од XIII до XV века,⁴ или је остало нејасно да ли је коришћен неки грчки превод тих списка као посредник.⁵ Установљено је да је споменик настао половином XVI века, што је потврдила недавна детаљнија анализа водених знакова,⁶ писан је послересавским правописом, „на језику

¹ Радојчић 1952.

² Катић 1980, Катић 1989.

³ На основу лексичке грађе из *Кодекса* и других средњовековних медицинских списка сачињен је *Терминолошки речник српске средњовековне медицине* (Катић 1987).

⁴ Катић 1989, XXXVI.

⁵ Недељковић 1994, 372; Исаченко-Лисоваја 1996, 123.

⁶ Прва запажања о времену настанка споменика на основу анализе водених знакова изнели су М. Д. Грмек (Грмек 1961, 31: на основу напомена Ђ. Сп. Радојчића) и Д. Богдановић (Богдановић 1978, 194—195), што је у основи потврђено новијом и потпунијом

мешовитом, с променљивим уделом српскословенских и српских елемената и са меснимичним дијалекатским особинама које упућују на пределе око Призрена, Новог Брда или Јужне Мораве.”⁷ Висок удео народног језика у језику *Кодекса* условљен је жанровском припадношћу овог споменика нижем стилу.⁸

анализом, коју је крајем 2003. године извршио Радоман Станковић, археограф-саветник у Археографском одељењу Народне библиотеке Србије у Београду, и љубазно ми уступио своје резултате, на чemu му и овом приликом захваљујем.

⁷ Ивић 1998, 88—89.

У даљем тексту ове фусноте навешћу непубликоване резултате својих истраживања о језику *Хиландарској медицинској кодексу*, Јовић 2004.

Српскословенске језичке особине одговарају ономе што се о том језику зна (уп. Младеновић 1977): знак ъ има гласовну вредност *a* и у јаком и у слабом положају (изузев на крају речи), вредност јата је екавска, чувају се вокално и финално *l*, групе *шт*, *жд* су континуанти *tj, *dj, стабилни су сугласници *x*, *ф*; групе *чф-*, *чт-*, *кт-*, *вс-*, *въс-* не мењају се; нема специјалног и новог јотовања, чувају се резултати друге палатализације у ном. мн. придева; има архаичних црта у деклинацији: ген. јд. и ак. мн. именица ж. рода **a/ja* промене са наставком -и, наставак -оју у инстр. јд. истих именица; наставак -е < -ѣ или -и у лок. јд. именица м. и с. рода некадашње **o/jo* промене, наставак -тъ у 3. л. јд. и мн. презента глагола, развијена реченица, итд.

Српске народне језичке особине огледају се у следећем: *у- < въ-, a* од јаког полугласника, готово доследно екавска вредност јата (изузетак *није*, поред *не < неје*), *у < вокалног l* (познат је и рефлекс *лу* у речи *слуза*), *-o < -л* (на крају слова, једини изузетак *оздравеја*), *h, ѡ < *tj, *dj*, чување сугласника *x*, нестабилност сугласника *ф* и његова замена са *й*, *чр- < чр-, св- < вс-*, ново и специјално јотовање, нарушување резултата друге палатализације у деклинацији (лок. јд. имен. ж. рода: *у јхе, ва књиџе, на једној ноге*), чување групе *-стър-* у *остъро*, секундарно *đ* у групи *-эр-* (*здрело*); формирање секундарног сугласника испред патала (*неђију*), облици *љусна, юсна* < *юсавља*. Од морфолошких особина треба истаћи: наставак -е у ген. јд. именица ж. рода некадашње **a/ja* основе, у дат. и лок. јд. истих именица уопштување наставка -е < -ѣ карактеристичног за некадашњу *a промену, наст. -ом у инстр. јд. истих именица; наст. -у у лок. јд. им. м. и с. рода са основом на консонант и без наставка у ном. јд.; ном. мн. истих им. м. рода са наставцима *-и, -ови*, али и *-е, -ове*; ген. мн. са наставком *-а*; изједначавање ген. и лок. мн. у промени именица, појава завршетка *-х* у ак. мн. именица и придева према заменичкој промени; употреба заменичких енклитика: *да, му, јој, ју*; знатно уопштување наставка *-м* у 1. л. јд. презента, 3. л. јд. и мн. презента без крајњег *-и*; наставак *-смо* у 1. л. мн. аориста, сложени футур I од презента глагола *хтитеши* (јављају се и енклитички облици) и инфинитива који долази без крајњег *-и*; жива употреба партикула *-и, -зи, -ре, -е*.

Већина наведених фонетских црта заједничка је призренско-тимочком и косовско-ресавском дијалекту (уп. Ивић 2001, 184—185), док морфолошке одлике упућују на стање блиско данашњем косовско-ресавском, мада су у питању одлике које су биле обичне и у источнијим, призренско-тимочким говорима, пре губитка деклинације, нпр.: синкрематизам ген., дат., лок. јд. именица ж. рода са наст. *-а* у ном. јд.; употреба компаратива типа *стапреји*, дат. јд.личних заменица *шебе, себе, присвојна заменица* 3. л. ж. рода *њојан*, уопштување наставака тврде заменичке промене у промени заменица и придева у инстр. јд., ген., дат., инст. и лок. мн. м. и с. рода, архаични облик 3. л. мн. презента *хоше* од глагола *хтешти* и др. (уп. Ивић 2001, 184—186).

У језику *Кодекса* присутне су и балкантистичке иновације: анализам у деклинацији (мешају се облици ак. и лок. са предпозима, а облик ак. долази уместо ген.), аналитичка компарација, удвајање личних заменица, честа употреба конструкције *да + презенат*.

⁸ Толстој 2004, 152—153, где се медицински списи сврставају у једанаесту од четрнаест установљених жанровских рубрика српске средњовековне писмености. Грковић-Мејџор 2002.

Богатство лексике представља посебну вредност *Кодекса*, не само због великог броја медицинских термина⁹ већ и због изузетне разноврсности лексике из свакодневног живота.¹⁰

Именовање и описивање болести везано је за помињање делова човечијег тела, лекови су припремани на одређен начин, па је било неизбежно именовање поступака при спремању лекова, места где се то чини (огњиште и делови огњишта), посуда за припрему (од којих су неке имале општију намену). Осим великог броја назива биљака (углавном латинских и грчких донекле језички прилагођених, као и мањег броја народних назива) има и назива делова биљака, затим народних имена домаћих и дивљих животиња. Како је појава болести довођена у везу са временским приликама, има термина и из метеорологије. Уочени су и неки фразеологизми. Све ово несумњиво лексичко богатство записано у XVI веку чека свог проучаваоца.

Досадашњи рад на лексици *Кодекса* тежио је прикупљању терминологије која означава болесно стање, симптом, лечење, лекове. Овом приликом бавићу се само лексиком која се тиче здравог организма — називима за делове човековог тела, унутрашње органе, физиолошке потребе и појаве и психичка стања, које сам уочила у *Хиландарском медицинском кодексу*.

Циљ овог рада је да утврдим колико се средњовековни називи из поменутих семантичких поља користе у савременом језику и у говорима са тла југоисточне Србије (ЈИС), за које је утврђено да представљају дијалектолошку базу народног говора преводилаца и преписивача *Кодекса*. Такође сам желела да утврдим колико су исти називи присутни у старословенском речнику, а у којој мери су српскословенски „дијалектизми”.¹¹

Експертирану лексику најпре ћу представити у семантичким пољима, а затим у оквиру речника.¹²

⁹ Лексика *Кодекса* представљана је на више места, али не у потпуности. Речницима су обухватане мање познате речи: Катић 1989, 399—440, у оквиру рашчитаног и преведеног издања *Кодекса*, и Катић 1987, 19—147, где су тумачене речи и из других српских медицинских списка. Радови Јовић 2001 и Јовић 2003 баве се одређеним семантичким слојевима лексике: називима болести и називима за лечење и лекове. Дошло се до закључка да је српски језик у средњем веку почeo да формира сопствену медицинску терминологију, добрим делом на основи народног језика уз присуство страних термина. Проучавање назива болести у лекарушама из XIX века са територије Војводине показало је континуитет те терминологије (Бјелаковић 2003, 31).

¹⁰ До тих запажања дошла сам бавећи се проучавањем језика овог споменика у оквиру докторске дисертације.

¹¹ Грковић-Мејџор 2002.

Делови тела:

глава и делови главе: *глава, нос, ноздра, око, тарећавица, образ, слеје очи, затапак, усна, лалока, уста, ухо, коса, коса бела, влас, длака, чепљусти, чело, гркљан, грло, гртан;*

труп: *шело, груди, ћрси, сас, сасац, сасца, сиса, брадавица (на дојци), појас, плеће, леђа, димје, лоно, бедро, пупак, расочица, тробух, трошећа, кожа, порош;*

екстремитети и делови екстремитета: *члан, уђ, рука, длан, пести, лакаши, пазуха, нога, поштилати, ћрст, палац, нокати, дешосејани уђ, срамни уђ, јајца;*

придеви: *дебел, тарећил, мршав, десни, лев.*

Унутрашњи органи:

у глави и устима: *мозак; десни, неће, зуб, језик;*

у трупном делу: *месо, утроба, плућа, душници, срце, стомах, јетра, слезена, дијафрагма, ојона, плодва, ложесна, мехур, троход;*

делови скелета: *кости, ребро, хребат;*

крв и крвни судови: *крв; жила, главна жила, јетрене жила, саборна жила, средња жила, челини рогаљ;*

делови дигестивног тракта: *чрево, тродње чрево, чрево трохажденија, жлч.*

Физиолошке потребе: *дахнући, зехати, миришати, трошезати, жећа, пустити већар, пуштати воду, мокрићи, поћи себе ради.*

Физиолошке појаве:

лучевине људског организма: *поћи, ојоћићи, вода, гној, слуз, слина, пљувати, хракати, исхракати, већар у стомаку, трхући;*

рад срца: *дијашколен, шишколен;*

пробава хране: *лакомости, орекси, поједићати, пробављати, штучавица;*

репродукција: *пријећи деше, замашна, родићи, млеко, дојићи, сисати, расићи, млад, ствар, остарећи, седина, омршавати, ојрећилићи;*

остало: *зијати, сойати, стинући.*

Психичка стања: *зловољићи, срдићи се, мислићи, памет, ум, плакати, стаћи, сан, скрушати, срамоваћи се, стражах.*

Речник

Најпре се наводи транскрибован и транслитерисан облик лексеме из Кодекса, врло често је то реконструисани номинатив или инфинитив што се означава звездицом испред примера. Следи његов латински на-

слове за вокале, писање грчких графема и слова *s*, прилично доследно писање акценатских и надредних знакова. Од графијских посебности овог споменика треба свакако истаћи: претежну употребу ћ (поред малобројних потврда ћ и ъ), у свим позицијама у речи и у јаком и у слабом положају, као и на крају речи; писање ћ у гласовној вредности *e* у комбинацији са другим словима (нпр. ћкве — руке, али и вѣкве — вруће). Примере код којих јер у позицији некадашњег јаког полугласника није писан (нпр. вѣтре, глежић), а на том месту постоји вокал *a* у народном језику, треба читати са вокалом *a* (већар, глежањ). Вокално *r* обележава се графијама ћ (ѓъткань).

зив преузет из *Медицинској речници* А. Костића, што се неће посебно означавати, а затим српски медицински термини и синоними из народних говора које је уз неке термине бележио А. Костић. То се чини да би се видело колико су ти термини блиски грађи забележеној у *Кодексу*. Уколико је термин пронађен у неком другом речнику, то ће бити означен скраћеницом, а српски термин наведен је према Речнику Матице српске (РМС).

Иза тога долазе потврде из *Кодекса*, најчешће у зависном падежу. Графијске интервенције нису вршene, осим што су слова спуштана у ред и разрешаване су лигатуре. Уколико реч у *Кодексу* има више значења (нпр. *вода*), узета су у обзир само она која су од значаја за тему којом се бавим у овом раду.

Затим су навођене потврде из речника старословенског језика (што је означено скраћеницом Словњик), након тога одреднице из Рјечника ЈАЗУ које су писане латиницом и означене су скрећеницом R и бројем тома речника. Значење је представљано само уколико има одступања у односу на значење речи у *Кодексу* или у савременом језику. Акценат није преношен будући да ни примери из *Кодекса* нису проучавани са прозодијске стране, иако су у споменику акценатски знаци бележени. Регистровано је од када датирају потврде лексема увек када за то постоји подatak у РЈАЗУ. То би могло понешто да каже о времену из ког потиче *Кодекс*.

На крају су навођени ликови из дијалектолошких речника са тла југоисточне Србије и са Космета,¹³ као и необјављена грађа са тла призренско-тимочке говорне зоне из I тома *Српског дијалектиолошког атласа*, чије је издање у припреми (скраћеница СДА и број питања из Упитника).

*бедра ж., соха, kuk; ако вѣдѣ апостѣшма [...] на вѣдѣ 146/5, кои се чи/и/ на вѣдѣ/х/ 127а/3, мажи вѣдѣ 127а/14. Словњик 3, 70 вѣдѣ, -ы f. СДА 345 показује да је на читавом терену ЈИС именица *бедро* средњег рода.

*брядавица (на дојци) ж., mamilla, bradavica; мажи брадавицъ 184а/22. вѣтар у стомаку, flatus, vetar, испуštanje gasova; вѣтръ в стомахъ 200а/17.

*влас ж., capillus, vlas; мїи главъ често, добро и/ст/ за онѣхъ кое мѣ опа/д/(а)ю власи 155б/3. Словњик 5, 201 власъ, -а m.

вода ж., urina; члѣча вода 139а/7, в. воду йусиши. Словњик 5, 205—6 вода, -ы f. али не у значењу мокраћа. R XXI 1. *voda*, с. *voda* znači i različne druge tekućine a) u čovjećjem i u životiškom tijelu, jj) mokraća, Mikaća (mokriti se, vodu pustiti; pisciare, orinare, mingo)... Daničić (Rječnik) Koji člověk ne može vodu pustiti... (Sredovječni lijekovi i vračanja, XIV ili XV vijek).

¹³ Списак коришћених скраћеница налази се на крају рада. Скраћенице рода, броја и сл. уз те примере наводе се као у говорима, дакле, без измена.

глава ж., сарит; и постави врѣкѣ на главѣ 199a/21—1996/1, до полѣ главѣ 195a/22. Словњик 8, 396 глава, -ы f.

главна жила, в. жила.

*главкање м., condylus; kondilus — gležanj (sin. vrž, glež, kvrga); да мѣ привеже рѣкѣ за пеетио, и ноге конь глејки 95a/24—25. Словњик 8, 403 глејна, -ы f. и глејно, -а n.; глејни, та m., глејни, -и f. последње две потврде су из споменика са тла Србије, XIV век (Hilf, Šiš¹⁴) и из једног споменика бугарске редакције из XII века (Mak). R III **gležan**, **gležna**, m. talus, у овом облику и овога рода потврђена од XIV века. У СДА 378, питање чланак ном. јд. срећу се ликови са -ж- и -и: главјанъ, главјања, главјанъ, главјанъ, главјанъ.

гној м., faeces; izmet; у том значењу реч се јавља и у Кодексу; и држит се вода љега и гној 203б/18, уп. и: мѣсто голубиннога гноја 204a/10, съ го-лубини/м/ гное/м/ 204a/9. Словњик 8, 407 гној, гноја m. 1. навоз, гниљ; sterguilinium, foetor, putredo; 2. язва, гнойная рана; ulcus, vulnus, sanies; R III **gnoj**, **gnoja**, m. fimus, stercus; pus. У значењу *pus* реч је потврђена у РКМ *гнојиш*, *гнојим*. СДА 36: на питање „оно што цури из чира кад дозре“ на читавом терену ЈИС даван је, уз мало изузетака, одговор *гној*.

гракљан м., larynx; larinks, grkljan (sin. gršak, krkljan, skljan, pisnik, krtan, beržkat, berikata, gljota, grkljanika); и шнан врѣкина *wēwshi gřyckla/n/* 102б/16. R III **grkļan**, m. arteria aspera, среће се од XV века. Митровић Рлг и Живковић Рпг *гракав* „промукав“.

гроло с., guttur (Михајловић 1970, 31) гуша и životinja; мажи мѣ прѣси и гроља 10a/16, мажи [...] по гроља 19б/4—5. R III **grlo**, n. gutturi.

гратан м., срт съ мазали гроља/н/ *g̟n̟at̟ra* 57б/2—3, в. гракљан. Словњик 8, 440 грољанъ, -и т., грољанъ, -а т. R III **grtan**, m. v. grkljan, наглашено да се реч среће само у текстовима у којима доминира српкословенски: „и knígamа pisánima crkvenijem ili miješanijem jezikom“.

*груди ж., pectus, thorax; grudi; ћ болести која ходи [...] по гроље/х/ 51б/20—21.

дахнути сврш., respirare; не мога дъхнати 195a/16—17, чеце не/ж/(ε) ли шнъ въдише 2б/3. Словњик 10, 537 дъхати.

дебел прид., crassus, pinguis, obesus, saginatus; езъкъ [...] дебелъ 203б/18, дебелъ жилъ 5а/2, кръвъ дебела 136б/15, иматъ димовѣ дебелъ 8а/19, ћ свакога дебела меса 10а/13. Словњик 9, 472 дебельство, -а п. полнота, дебелост.

десни прид., dexter; деснѡ/м/ рѣкѡмъ 3б/10, деснѹ рѣкѡю 3б/11. Словњик 9, 475 деснъ, -ы adj.

десни ж. мн., gingiva; desni (sin. dlesne, čeljubine, desne, brvna, brvne); измишавајуки деснты [...] којем съ гнилѣ 41а/14—15.

действјани єд, penis, muški єд; и мажи дѣтосѣанти 8дъ 49а/15—16. У R се уз одредницу єд не спомиње дѣтосѣани као приdev. В. єд, срамни єд.

дијафрагма ж., diaphragma, dijafragma, prečaga (sin. ošit, branica, mezdra, pod, metvica, preporka, pluto, preponka, vetrilo); въ шнон апонѣ која ћ меж/д/ ћ плюкѡ/м/ и меж/д/ ћ стомахѡ/м/, и гլет се дїафрагма 68б/10—12.

¹⁴ Списак ових скраћеница наведен је уз списак литературе на крају рада.

дијашколен, diastole < grč.; dijastola, širenje srca; diastolicus, dijastoličan; жила кога бътие по дїашколе/н/ 1366/23, съпротивъ дїашколе/н/ 1366/23, потврда има и на 4а/23, 23—24, 1366/15, 17—18, 137а/7.

димје ж. мн., inguen; prepona dimlje, dimovi, постави томљ на димъте и на трошета 19а/6, и постави на димъте 23а/6—7, и аще камен вѣдєтъ въ мѣхинѣ, въсег/д/ а болѣтъ его димје, и сврѣбите съ болѣниемъ 1476/13—14. R II **dimije**, f. pl. vidi **dimle**; **dimle**, **dimala**, f. pl. inguina, slabina. ... U rukopisu XV vijeka dolazi starije *dimije*. U XIX v. u Boki *dimle* i mlade *dimna*.

*длака ж., capillus, pilus; швон је добро за онѣхъ кои хотѣ изъгадити далкѣ гдѣ мѣдраго 276/25, на не е многѡ дла/к/ 59/а18.

длан м., palma, manus; да простре/т/ дланъ 36/8—9, близ8 ко/н/ дланы 133а/10, близ8 кѡ/н/ дланты 136а/10. Словњик 9, 486 дланъ, -и f.

*дојити несврш., и доилица кога га дои да пие вино с водомъ 11а/13, и да гледамо доиличиш млѣко 10а/13—14. Словњик 9, 501 //донти², дојж, доинши.

душница м. мн., bronchus; bronhus — dušnica, jedna od grana dušnika; и затисквјут се душнтици 203б/26. Словњик има ту основу, али се не ради о овом термину: 10, 529 доушнић, -чи adj. 1. душевный, animae.

жеђа ж., sitis; добро и/ст/ за онѣ/х/ кое/м/ и/ст/ жеђа 1976/9. Словњик 11, 620 жажда, -а, f.

жила ж., vena, dovodnica, vena portae, dverna vena, ulazna vena; ћ пипанија жилъ 132а/10, на жилѣ 133а/3, 6, краткѣ жилѣ 135а/1, по жила/х/ 1966/12, жила прѣмѣнѣт се ба/17, 66/13, 21, 8дараетъ жила 132б/21, 22, глаголати ћ жилѣ јднаке 136а/2, мала жила 136а/13—14, мѣна жила 132б/23, дебела жила 136а/11, срѣдна жила 136а/12, по жлѣбовѣхъ жилинти/х/ 1376/2, ћ иетрѣнѣ/х/ жилѣ 82а/21—22, ћ съборић жилѣ 82а/23, ћ главне жилѣ 88а/14. Словњик 11, 607 жила, -чи f. жила, сухожилие, nervus, ослабленъ жилами, paralyticus; R XXIII 1. **žila**, f. opnasta krvna cijev u tijelu ljudi i životiña. Mikaљa: žila od krvi, vena, arteria; žila bijela, nervo, nervus; žila dihatica; polso, vena del polso, vena pulsatilis, arteria... Bela: poglavita žila, Vitezović igravica, igrava žila, bela žila — haemorrhais, zlata žila, krvotočna žila; Bjelostjenec, žila krvna, treptavica.

жлич ж., bilis, fel, žuć; ћ чрънѣ жлѣчи 194б/3, ћ чрънѣ жлѣчи 200а/3, може очистити [...] чрънѣ жлѣ/ч/ и жлѣтѣ жлѣчъ 193б/2—3, чръни квакрѣкъ ачица чрънѣ жлѣ/ч/ 196а/25. Словњик 11, 612 жлѣчъ v. злѣчъ, 12, 676 злѣчъ et жлѣчъ, -и f.

*замашна прид., gravida; trudnica, кое с є замашнѣ ћ подавна 5а/20. R XXII **zamašan**, **zamašna**, adj. a) mahovit, zamašit; težak, silan; b) važan, velik, jak. **zamašit**, adj. a) isto što i zamašan pod a. b) važan, velik, c) širok, jak. Нема значења труđuna, бременишта. Исто и у прегледаним дијалектолошким речницима са тла ЈИС. СДА 508, на питање труđuna ном. јд.: лексема *замашна*, у значењу које се јавља у Кодексу, среће се у пункту Равник, код Крашована (тимочко-лужнички говорни тип, миграли у XV веку из слива доњег тока Тимока).¹⁵

¹⁵ Ивић 2001^a, 282.

затилак м., occiput; okciput — potiljak (sin. zatiljak, zatiok, zašišak, začeljak, završje); мажи затилъкъ 195а/21, 256/22. R XXII **zatilak**, **zatilka**, **zatioka** м. potiljak. V. *zatilak*. ... Ima u staroslov. *zatyloks* (cerebrum). Ima i kod Vuka. Od XVI v. **zatilak**, **zatilka**, m. isto što *zatilak*. Елезовић Ркм *затијок*, *a*, *затијак*, *a*; Митровић Рлг *шил* „потиљак”, Живковић Рпг *шил* „врат”. У СДА 132 *шотиљак* ном. јд. јављају се ликови: *затиљак* (Мала Круша), *шотиљак* (Ђаковица, Мали Извор), *шотиљак* (Маћедонце), *шиланник* (Љубијда), *шило* (Љубијда, Севце, Средска, Словиње, Послом, Грачаница итд.), док је на највећем делу територије ЈИС заступљен лик *шил*.

зехати несврш., oscitare; и начинаетъ зехати чијкъ. 77а/21.

*зијати несврш., hiare, aperire (Словњик), да зїта на/д/ мфъзлаш/м/ вø/д/(ø)мъ 198б/21. Словњик 12, 674 зијати, зѣјж, зѣниши et зијаш, зијашши ipf. са напоменом да облици са зија- у презенту долазе у ћириличком споменику који потиче из Србије, XIV век (Ben). R XXII *zijati*, *zijam*, impf. držati otvorena usta, gledati izbuđenim očima i rastvorenim ustima, znatiželjno upirati pogled, vrebati, vikati iz sveg grla; hiare, oscitare. ... Nalazi se od XIII v. Елезовић Ркм *зильати*, *зильам* несвр. „зијати, зазјавати, зевати, ићи отворених уста”; Живковић Рпг *зијам* несвр. „зијати, зазјавати”.

зловолијти несврш., maestitia, zlovolja (Лат. речн.); да се w/n/ не зловоли За/12—13, ког зловолет се сами џ себѣ 7а/8, 9, џ зловолијти 7а/21—22. Словњик 12, 686 зъловолънъ, -ты adj. malignus. R XXIII *zlovoљiti*, *zlovoљim*, impf. prema pf. *ozlovoљiti*, a. akt. *zlovoљiti* koga, c. refl. *zlovoљiti* se исто је што постјати *zlovoљan*, *ozlovoљavati* se, *žalostiti* se, *srditi* se.

*зуб м., dens; окољо 28б/202а/5, и κοε/χ/ 38бты болѣ 194б/11, и постави тојло на 38бѣ 198б/19—20, и ћотѣ мѣ испасти чујкѣ 8 водѣ ког в8/д8/ 8 38бѣ/χ/ 198б/21—199а/1. Словњик 12, 692 зѫбъ, -а т.

изхракати сврш., тѣ/φ/ кашле и не може ница изхракати 34б/20—21. В. *хракати*.

јајца с. мн., testis; testis — semenik; и тица ићь болѣ 147б/11. R IV *јај-се* n. dem. *јаје* n. testiculus. Nema podataka od kada se sреће u govorima, а u рећnicima je slabo zastupljeno.

језик м., lingua; и б8дєтъ єзыкъ тежа/ќ/ 203б/17, и єзыкъ его б8дєтъ велми оствръ 204а/24.

јетра ж., hepar, jecur; иетра 199б/11, 133б/23, връхъ иетрѣ 10б/25, и скваси կրտպѣ и постави на ётре 200б/20, или коничъ с8 димови 8 столаћ8 или 8 иетрѣ/χ/ 202а/18—19, џ много димаш/в/ ког с8тъ въ иетрѣ 2а/9—10.

јетренна жила, в. *жила*.

кожа ж., dermis; ҳонке мѣ се кожа оғවити 27б/27. Словњик 15, 36 кожа, -ѧ.

*коса ж., capilli (Лат. речн.); коеи с8 сѣдине 8 главе и 8 брадѣ, или кон имаю вѣлѣ косѣ 34а/2—3.

*коса бела, в. *коса, седина*.

коси ж., os; мажи... ҳубѣтѣннѣ костъ 195а/21—22, и постави на дн/м/е и на трошета и на ҳубѣтѣннѣ костъ 200б/18, растанѣ се месш с костю 11а/2. Словњик 15, 55 кость, -и f.

крв ж., sanguis; и/ст/(ъ)ствъна кръвъ дръжит се въ ложесна/х/ 5а/6—7, кръви течение здоля 132б/4, многш кръвни 5б/13, иетра посмиятъ... кръвъ 133б/23, мокре кръвни 200а/17. Словњик 16, 72 кръвъ, кръве f.

*лакай м., cubitus; Ѹсѣцаю єднъ лактъ 197б/15, и наги/ш/ ю... къ лактоу ве маню 133а/10—11, ег/д/а ю пипашъ къ лактъ све ю тачю шербташи 133а/23—24. Словњик 16, 105 лактъ, -та m.

*лакомост с., avaritia, ambitus (Словњик); лакомости ради За/11. Словњик 16, 105 лакомость, -и f.

*лалока ж., labium; laloka, usna; комъ съ штеклъ лалокъ 54а/23—24. Словњик 16, 106 лалока, -ты f. мягкое нѣбо, рот, faux. palatum. R V **laloka**, f. чѣlust, vilice, kosijer... Riječ je praslav. (*lalokъ* ili *laloka*). U нашем se jeziku nalazi u sjeverozapadnijim krajevima.

*лев приđ., laevus, sinister; въ лѣвон странѣ 8б/3, с лѣвѣ странѣ 12б/22. Словњик 17, 150 лѣвъ -ты adj.

ледија с. мн., dorsum; теџе га хоте болѣти лѣдїа 12а/20—21, връхъ ледїа 10б/12, и постави [...] на лѣдїа 198б/17, постави на лѣдїа 200а/7. Словњик 17, 168 ладвина, -ни f. pl.; R V **ledi**, f. pl. vidi *leđa*. Potvrdeno kod jednog dubrovačkog pisca u XVI v. i u jednom od rečnika. R V **leđa**, n. pl. lumbus, renes, dorsum, ... 1. najstariji oblik *ledvije* (f.? ili *ledvija* n.?) nalazi se samo u crkvenom jeziku, a između rječnika u Daničićevu; 4. ispada v a) tijem najprije postaje oblik *ledija* ili *ledjya*... između rječnika u Daničićevu (*ledija*, pl. n. dorsum). Potvrde iz XV (Znamenije imatъ на črвѣ и на лѣдijah...) i XVII ve-ka (О ledjjaхъ koga bole).

ложесна ж., uterus, metra, matrix; uterus — materica (sin.: maternica, matka, matra, matica, materisina, materina, rodilica, roduljka, plodnica, rodi-lja); испльнѧет се тръбъ/х/ векма и ложесна 5а/17, и/ст/(ъ)ствъна кръвъ дръ-жит се въ ложесна/х/ 5а/7. Словњик 17, 135 ложесна, -снъ pl., rarius ложесно, -а n. У споменицима из Хрватске (Lob, Par) који потичу из XIV века и писани су глагољицом, јављају се облици ген. јд. ложеснѣ и ложеснѣ које се очекују од ном. јд. ложесна f. R VI nema *ložesna* ali se javlja 1. **loža**, f. зна-чение под е. pometina u životinje (a u žene zove se *posteljica*) prema Vukovom Rječniku. Isto značenje 1. **ložina**, f. B. и плодова.

*лоно с., gremium, krilo; постави иемъ връхъ лонетъ и ниже 165б/5—6. Словњик 17, 137 лоно, -а n. R VI **lon**, vidi *lono*; **lono** n. vidi 2. *krilo* 2. Može značiti i нѣдра i naručje kao i krilo, ali važa da je naj starije značenje: доња strana od trbuha, jer u stsl. znači pudenda i testiculus, i чеš. *pudenda*. ... Samo u knigama pisanijima crkvenijem ili miješanijem jezikom.

месо с., musculus; 8 кое/х/ и залишно месе 199б/16, връ/х/ чијчега меса 198б/2. Словњик 19, 263—264 **масо**, -а n. caro.

мехур м., vesica, bešika, mehur, kesica; добръ и/ст/ за онѣ/х/ кое/м/ и иетра пъна кала, и/л/(и) димш/в/, и/л/(и) слѣзена, и/л/(и) плаќка, и/л/(и) мѣ-хи/ф/ 199б/10—12, и аще каменъ бѣдетъ въ мѣхир 147б/13—14. Словњик 19, 262—263 мѣхъ, -а m. uter; R VI **mjehur**, m. vesica. Pored m. ima i *mehr*. Елезовић Ркм *мејур*, a и *меур*, a у значењу плик; Живковић Рпг *мејур* „мехур; осушена и надувана свињска бешика као играчка за децу”.

*мирисаи несврш., odorari; 8зми москось те/ф/ га мифиши 193а/16—17.

мислиши несврш., cogito; *мислити* 1а/13, 14, 15, *мъсли/ш/* 204а/3, *мъсли* За/18, 132б/16, 17, *мъсливши* 132б/18, 134а/24, *домишилати се* 1а/18—19, *домишиламш се* 1а/19. Словњик 18, 247—8 *мъслити*, *мъшилж мъслиши*.

млад прид., juvenilis; и да *мъсли и/ст/* ли стадъ или *младъ* 132б/16—17, кои се *млади* 4б/21, дѣтца *млада* 4б/13, *младъ дѣцъ* 10а/5. Словњик 18, 218 *младъ*, -ыи adj.

*млеко с., lac; *женско млѣко* 10а/28, *взми [...] вѣлицъ ѿ им/ца/ и же/н/-скѡ млѣко* 198б/6—7, и да гледамо доилично *млѣкѡ* 10а/13—14. Словњик 18, 222 *млѣко*, -а п.

мозак м., cerebrum; *смраженїе мозгъ* 204а/23, ако погне 8 *мозъкъ* 193а/17, *настѣдити мозъкъ* 203а/12, дѣвнїй дѣтъ кои въ *мозгъ* прѣбыва 7а/22—23. Словњик 18, 224 *мозгъ*, -а т. spec. мозг, cerebrum; у руском споменику из XII века (Meth)ично — костный мозг, medulla. Ово значење среће се и у *Кодексу: мажи мв чело мозгашъ ѿ иленѣ/х/ кости* 11а/15—16.

*мокришъ, mingere; *мокре* 200а/17, *мокрѣ* 200а/20, 202а/18, *мокрѣ крѣвъ* 204а/28, бѣдет ли водѣ често *мокрилъ* 91б/9—10. Словњик 18, 225 *мокрѣ* adj. В. и *воду ѹуштайши*.

мршав прид., tascer; бѣде/т/ *мршаша/в/* 137а/24, *глѣвока жила гледа се по ћ законѣ*, въ прѣтилѣхъ члѣкѡ/х/, и по два въ *мршавиխъ члѣцѣ/х/* 135а/24—25.

мршавость ж., великаа *мршавость* 10а/10.

*нейце с., palatum; да [...] тѣешъ палцемъ горниє небѣце 100б/2—3.

нога ж., pes; вѣси да се *зимѣ ст҃денѣ* рѣке и ногѣ ба/14. Словњик 21, 438 *нога*, -ы f.

*ноздра ж., naris, nozdra, nozdrvа, nosnica; изъ кое мв *ноздрѣ* те/ч/е крѣвъ 97а/21—22. Словњик 21, 440 *ноздри*, -ни f. plt.; R VIII 1. **nozdra**, f. nosna гира, nosnica; **nozdrv** f.; **nozdra**, **nozdara** n. pl.

*нокай м., unguis; постави на *нокътъ* 9а/19. Словњик 21, 438—9 *ногътъ*, -и т.

нос м., nasus; *затисни* ѡста и *носъ* 193а/13—14. Словњик 21, 441 *носъ*, -а т.

образ м., bucca, gena, mala; бѣдъ *образъ* 42а/7—8, и бѣдетъ ємв *образъ* и вѣсе тѣло модрѡ како *аловѡ* 203б/25—26. Словњик 22, 484—6 *образъ*, -а т. Од пет значења ни једно није део лица.

*око с., oculus; постави 8 ѿко 193б/16, кое/м/ є *павлака* ѿкъ 193б/22, изъ очю 194б/11, 15, 198б/13¹⁶, ѿчима 134а/28. Словњик 23, 529—530 *око*, очесе et *ока* п.

*омршавиши сврш., шмршавѣ 133б/18, *омршавленїа* ра/ди/ 133б/16.

оїойши се сврш., Ѿашет се [...] *шпотити* 204а/13, да се и *шпоти/л/* 204а/13, *шпоти се* ба/9; *шпокиње* 16/6. В. *їоїш*.

*оїреїшиши сврш., и тогаи *ра/д/и/ члѣкъ веџе* шпрѣтилѣ въ зимиѣ ба/10. В. *їреїшил*.

остареїши сврш., senescere (Лат. речн.); *неикie оistarѣтъ* 194а/7. Словњик 38, 162 *старѣти* сѧ, -ѣш сѧ, -ѣши сѧ pf.

¹⁶ Примери са почетним очним о у речи *око*.

*оўона ж., membrana, opna; въ шнои шпонѣ кота њ меж/д/8 плюкѡ/м/ и меж/д/8 стомахѡ/м/, и г иет се дїафрагма 686/10—12. Словњик 23, 550 опна, -ты f. velum, завеса. R IX **opona** f. isto што i *opna* i istoga постања. a) танка коžica, kod Vuka opona, vide opna. Елезовић Ркм *оїна*, e „којиша, мембрана. Чује се само у упоређењу: Танак, танко кај опна од кромида.”

*орекси < бр чи (Катић 1987, в. ореџи), appetitus; apetit, ješnost, proh-tev za jelom; ореџи пасти 204a/17, изъгвби ореџи јадења 101a/3—4.

*йазуха ж., axilla; pazuho (sin. pouza, pauza, потразује, potparnica, потрајница, pazuke); по/д/ пазвхамї 193a/11, по/д/ пазвхами 10a/22. Словњик 25, 5 пазоућа, -ты f. и пазоућы, -ть f. pl. Ово друго у Euch Supr. R IX **pazuh** m. isto што i **pazuha** f. ahilla, sinus; **pazuho** n., **pazuka** f. Елезовић Ркм йазу, а м. и йазуво, a сп., у Вучитрун йазуо, йазуа и йазухо; Митровић Рлг йазука, ф. 1. недра, 2. пазуха, в. йазуо, н.; Живковић Рпг йазува/йазука ж. мн. йазуве/йазуће „пазуха”. И материјал из СДА питање 181 йазухо ном. јд. + род; показује да је лексема ж. рода у испитиваним пунктовима са подручја ЈИС: йазука, йазуа, йазуке pl. t.¹⁷

*йалац м., pollex; да [...] тѳешть („тареш”) палицемъ горниe неб’це 1006/2—3.

*йамей ж., intelligentia; кои не имаю добро паметъ 25б/22—23, добро и/с/т/ за шиб/х/ кои с8 изгвбили паметъ 195б/4—5. Словњик 25, 11 память, -и f. 1. memoria (mens), 2. memoria, memoriale, commemoratio. R IX **pamet**, **pameti** f. 1. pamet je ona moć duše kojom људи pamte, sjećaju se, lat. memoria, 2. uspomena, spomen, 3. pamet, um, razum. Елезовић Ркм йамей, и ж. и йамей, а м. — са напоменом да се све чешће јавља у м. роду.

*йесий ж., pugillus, pugnis; pesnica, šaka (kao mera); да м8 привеже ј8ки за пестио, и ногћ конь глежињ 95a/24—25. Словњик 33, 531 пастъ, -и f. pug-nus, забележено у руском ћирилском споменику из XIII века (Bes). R IX **pest**, **pesti**, f. šaka zatvorena ili otvorena. U svim rječnicima osim Daničićeva; 1. **pesnica** f. isto pest.

*йлакайши несврш., lacrimare; плаче 11a/15, плаканиe непрѣстано 10a/9. Словњик 25, 46 плакати¹.

*йлешите с., humerus; humerus — ramenjača (sin. mišićna kost, svirala); и постави м8 [...] меж/д/8 плеџма 98б/25—26, прилагачи се напрѣво не/ж/(е) ли изид8/т/ вогине или козјаче болестъ 8 хръбетъ и 8 плеџе/х/ 69a/14—15. Словњик 25, 50 плеџе, -а n. R X **pleče** n. dio tijela људскогa i životinskog koji se zove i rame (lat. humerus), ali često se uzima i u značenju predni čereg, lopatica (lat. scapula) i u značenju: hrbat, leđa (lat. tergum, dorsum), a ne može se u svakom primjeru odrediti, koje je upravo od ta tri značenja. ...U svim rječnicima osim Daničićeva. U starijem jeziku nalazi se oblik za gen. i lok. duala **pleću** ... **pleći** f. pl. У речницима са тла ЈИС среће се само придев йлећаш у Елезовић Ркм. Именица се не бележи.

*йлодва ж., uterus; кое/х/ боли плю/д/ва 193a/6, гнила плаш/д/ва 199a/18, чи/ни/ парф къ плаш/д/вѣ 202a/24, добро и/с/т/ за онѣи жеи/х/ кое и/с/т/ иѣкала болестъ 8 плю/д/вѣ 202a/25. Словњик нема йлодва, само 25, 51 пло-

¹⁷ Томе је, свакако, могао допринети род лексеме *мишка*, која се јавља у истом значењу на читавој територији ЈИС.

дити, пложда, плодиши, 25, 51—2, плодовитъ, -ты adj. R X **plodva** f. isto што 8 *plodnica*; само у Vukovu rječniku (Mutterkuchen, placenta, vide *pometina*, *loža*, *plodnica* s naznakom da se govori u zapadnim krajevima). В. и ложесна.

плућа с. мн., pulmo, pluće; добръ և/ст/ за онѣ/х/ кое/м/ և/ст/ јетра пъна кала, и/ли/ димш/в/, и/л/(и) съзена, и/л/(и) пластика 1996/10—12, поне-/ж/(е) тѣбѣ да работи ср/д/це и плюща 76/3. Словњик 25, 60 плюща, -ь п. pl. pulmo, долази у споменику из XI века (Supr). R X **pluća**, sing. f. i **pluća**, plur. n. ... Pored -l-, nalazi se i -j-. Daničić: Пљућу козижу или jagњећу полагај на рану. XV, možda XVI v.; **плуће**, n. isto.

плувати несврш., спује; и не можетъ пловати ница надворъ 876/19—20, взми оливаномъ и дай мв да жве и нѣка плове сътынѣ надво/р/ 1946/15—16. Словњик 25, 60 пловати јавља се у (Nik), Србија XV век, иначе в. sub плъвати, 25, 58 пловиж, пловиши.

плутица с., в. *плућа*.

плегти сврш., deglutare; проглати; кое/м/ в отекло гръло, те/р/ не могъ поглнати сътынѣ 1946/18. Словњик 26, 80 поглътати, -лж, -лешин ipf. које долази у руском споменику из XIII века (Bes) и у српском из XV века (Nik). R X **poglitati**, **poglitam**, impf. prema pf. *poginuti*; вокал -и- постao од стarijega -y-, ispl pol. poglytać. Само у Daničićеву Rječniku deglutire с primjerom vađa iz XV vijeka ... Da ti ide dymъ въ usta i u grъlo, а ти поглтaj dymъ i iscлêжеши. Starine 10, 101. Митровић Рлг *глинем*, *глињак*, *глићак*, „ждрело, грло”, *глишам*, *глишнем*, *глићам*; Живковић Рлг *глам*, *глићам*, *глићнем*.

*йојас м., cingulum; около појаса 196/5. Словњик 28, 237 појасъ, -а т.

*йорош м., porus; пора, отвор; Ѡрѣди се кожа и разширил се пороши 66б/22—23.

йош, sudor; РМС **пот**, **пота** м. и ж. зној; нѣ ег/д/а доги/т/ мв потъ тои глует се полънканіе болѣсти. 86/25—26, надан се поти 86/17. Словњик 28, 219 потъ, -а т. Skok III **pot**, gen. **pota**, ali i gen. **poti** f. (Istra, Vodice, St. Mitrov Ljubiša). R XI **pot**, **pota** m. ... Daničić — ima leksemu kao i Vuk, sa назнаком да се говори у jugozapadnim krajevima. **pot**, **poti** f. isto што *pot*, само kod St. Mitr. Ljubiše.

*йоштлата ж., palma, planta, solea; taban (sin. plosno, tabanja, plesna), ital. pianta del piede; можи мв [...] по/д/платѣ ножнѣ 10а/21—22, а тъ мв постави сиѣ/г/ за пестма и на по/д/платѣ 97а/14—15. Словњик нема *йоштлата*, већ у том значењу 25, 49 плесна, -ты f. et плесно, -а п. basis, planta pedis. R XI **potplat**, m. b) isto што 1 *poplat* pod b) planta pedis, podplat od noge; a) isto што 1 *poplat* pod a) подплат od postola, od crevje, solea); **potplata** f. постава, она щим је кошља постављена, потплаћена, подупрта, подоплата. ... Говори се у timočko-lužničkom najrečju ... Belić 352. Живковић Рлг *йоштлата* ж. постава (на одећи).

йоћи себе ради, eng. go to stool; РМС **ићи**, Изр.: **ићи напоље** б) вршиши велику нужду (физиолошку ѹоштребу), **ићи од себе** нар. често мв се Ѹонкје води вѣцати и поки сеѓи ѡади 88б/12—13. R X **поći**, **подем**, pf. Potvrda има од XIII vijeka. bb) dopuna je kakav падеž zdržen s prijedlogom, *поћи od себе*, t.j. onerediti se; ... Bela — *поћи od себе*, cacare, andar del corpo.

*ūrepišil прил., *pinguis*; въ кою *φεκ[?]* тρέβε *пипати жил* ωνέμъ кои с8 прфтили 1a/11—16, тρέвси *зимни прфтили с8тъ и врвши* 6a/12—13, въ прфтилбхъ члвцбхъ въсег/да/ и/ст/ 5б/4, въ прфтили/χ/ члвцб/χ/ тρέбве да б8дф/т/ 135б/1. R XI *pretio, pretila*, adj. a. *debeo, tust, Vuk ima potvrdi; b. mastan*. Елезовић Ркм *ūrepišjo, ūrepišla, ūrepišlo*, у Вучитрну *ūrepišio*. В. и дебел.

ūrijetiti deīte, concipere — zatrudneti; скоро ҳоџе/т/ прfети дфтч 185а/7. R XI *prijeti, priimem* (i otud) **primem** — нема потврда за синтагму *ūrijetiti deīte* у значењу затруднети, само *prijet za sina, adoptus*. Исто је и са R XII **primiti, primim**, али је у вези са овом семантиком R XII **primala**, f. isto што *primalica, babica, ћена која prima dijete kad ga porodiла rađa*.

ūrobavљаши несврш., *digestio, varenje*; стома/χ/ и/ст/ пљнъ, и не можетъ пробављати скоро 6а/18—19, 194а/14, 197а/15—16, нъ иғ/д/а пробављает се веџе не/же/ ли потрбеве 6б/3—4.

ūrobavљеније с., варење, неправо пробављенїе 137б/6. R XII **probava** f. nom. akc. prema *glag. probaviti u знаћењу под а. U novijem kniževnom jeziku ... obična riječ*.

ūrošezajti несврш., *protrahere*, и починиет се протезати и съкрвнати 77а/22—23.

*ūroход м., *rectum, заднje crevo* (sin. *prohod, prohodak, prohodnjak, dubra lubura, tovljak, knjižnik*; Катић 1987, проходно чрфво); постави на прох/д/ дово и/ст/ за онѣ/χ/ коехъ боли чрфевш ј наст8да 197а/ 18. Али осим овог значења, преузетог од А. Костића, у *Кодексу* се јављају још и: *orifitium urethrae externum*, отвор мушкиог мокраћног канала (Катић 1987, проход м8шки): и ако ино исто постави/ш/ м8ж8 8 прох/д/ 193а/6—7; *foramina cordis*, срчани отвори (Катић 1987, проходы сръдчнй): кои затворбтъ проходб и не дад8 доки живутном8 дх8 въ жиле 2а/10—11, поне/же/ имао широке д8шнтыке и проходе сръдъчин8 46/24—5а/1; *lumen, transitus trahealis*, дисајни пут, шупљина трахеје и њених органа (Катић 1987, проходъ д8шнны): поне/же/ имаотъ 8екие д8шнтыке и проходе, и того ра/д/ тρбеве да често теглетъ къ себѣ дхъ. 46/18—20; *lumen -foramen vasis*, отвор крвног суда (Катић 1987, жилни проход): д8гро гледан мъсливши ширин8 или тѣскот8 проходу/м/ жилнты/м/ 134а/24—25. R XII **prohod**, m. *prolaz, prolazak, d. Rijetka pojedinačna znaćeња: a) nečist, b) zadnica, stražnica, f) prokop, kanal; u Daničićevu rječniku (prohodъ, canalis, s primjerom iz rukopisa XVI vijeka: Prohoda radi gnojnago i vodnago smrada. Glasnik 10, 245).*

*ūроходње чрево, дово и/ст/ за онѣ/χ/ кое/м/ е болѣстъ ј наст8да 8 проходни/м/ чрфев 46б/10. В. под чрево, чрево *ūроходјења*.*

ūrsi ж. мн., *thorax, toraks, grudni koš, grudi* (sin. *kaba, kabao, kablina, kablić, sepet, prsište, stan, ulište*); и затиск8ют се д8шнтыци и/ѓ/(o) и пръси 203б/26—27, и многаци привчајет се да прошвији се пръси егш надво/р/ 203б/27—204а/1, можи м8 пръси и гръш кравијемъ масломъ врвки/м/ 10а/16, 8зымлю кошчице кое се находит крај козјега стомаха мегу пръсми. 194а/21—22, немон дати ино/м/ кои имаю тѣскот8 8 пръсф/χ/ 196б/8. Словњик 31, 402 пръси, -ии f. pl. vel -ъ m. pl. R XII **prsa, prsa**, n. pl. ... Između рјечника само и Vukovu (*prsa, vide prsi*). Dolazi od XVII vijeka. **prse**, f. pl. исто што

prsa, prsi. 1. **prsi**, gen., **prsi** i **prsiju**, f. pl. Daničić *prssi*, prim. iz XIV v. 2. **prsi, prsi**, m. pl.

**ūr̥sīā* m., digitus, dactylus; чвсан се да ш/н/ не стиснетъ пръстъ 36/8, и по/д/ пръвѣмъ пръсто/м/ чвешъ ю нѣколико 133а/18, и пото/м/ ю не чвеш/и/ по/д/ пръстмїи 1326/23. Словњик 31, 402—3 пръстъ, -а т.

ūrhūā ж., РМС прхут, -а м. и -ути ж. 1. перут; добро и/ст/ за онѣ/х/ коеи с8 пѣгвки по шврз8, или пръх8тъ 34а/22—23. R XI **prhut, prhuti** f. ... Ima potvrda i za muški rod, t.j. **prhut**, gen. **prhuta...** Vuk: **prhut**, vide *perut*, s naznakom da se govori u Crnoj Gori.

*ūyūāk м., umbilicus; тефъ притисны [...] връхъ п8пка 11а/11, имат хран8 скроязѣ п8пакъ 5а/11—12. Словњик 33, 534 поупъ, -а м. *umbilicus*.

ūyūātīā ветар, flatus; veter, ispuštanje gasova; вѣтръ п8стити 203а/27. *ūyūātāā* воду, често м8 се хоике вод8 пущати и поки севѣ јади 886/12—13, п8ститъ ввд8 1476/5, вод8 п8стити 202а/23, п8щенїе водѣ 204а/16—17. В. и мокрийи.

*расдиши се сврш., и аще расређит се съ дрѓгтыи/м/ члѣкѡ/м/ 7а/20. В. *срдиши* се.

*расочица ж., perinaeum; perineum, medjica (sin. medjukročje, postid, presredak, našva, razmeti, rastavak, rasoha); и постави на кръпиц8 и притисн/и/ [...] на краи гръла връхъ расечници 106/5—7. R XIII nema *rasočica*; 1. **rasoha** f. drvo, stablo sa dva kraka, roda; 1. **rasovac, rasovca**, m. vaљда najdoňi dio trbuha između prepona. Samo u primjeru: Ona pade, a ja joj dopadoh, i potehog pjata od pasa, i rasporih didovku divojku od rasovca pa sve do groca. Nar. pjes. marj. 1. **rasoje, rasoji**, f. pl. b. mjesto, gdje se noge dijele od trupa. Ispor s tim znaćeњем u ukraj. *расохи*.¹⁸ **rasove**, f. pl. c. mjesto, gdje se noge dijele od trupa. Govori se u Lici. Митровић РЛГ *расова* у значењима део јарма и састав гране; Живковић РПГ *расюка* „место где се река рачва на рукавце и греда која спаја предњи и задњи део запрежних кола“. Ни РМС не бележи значење из Кодекса, већ: **расове, расохе, расоје ручице од йлуѓа; расохе, расоха рачве, рањље, виле.**

расти несврш., crescere; пониже дѣтъ починѣтъ расти въ тръб8х8 5а/10. Словњик 34, 616 расти, растяж, растеши ірф.

*ребро с., costa; и постави на јебра 21а/13—14. Словњик 34, 630—1, је-брбо, -а п. 1. *costa*.

*родиши сврш., partus — rodjenje u odnosu na dete, obstetricere — родородити; тефъ се м8че да јади 266/17. Словњик 35, 642—3 јодити¹, јождѧ, јодиши рф.

*рука ж., armus, brachium, manus; вѣси да с8 зимиѣ ст8денѣ јаке и ногѣ 6а/14. Словњик 35, 667 јака, -ы f.

сaborна жила, в. жила.

¹⁸ Овакви факти иду у прилог претпоставци Исаченко-Лисоваје да је Кодекс могао настати превођењем истих списка као и руски медицински списи (Исаченко-Лисоваја 1996, 126—127). То би могло да значи да ареал Slavia Orthodoxa обједињава не само списе виших жанрова (према поменутој подели Н. И. Толстоја, Толстој 2004, 152—153), већ и неке из нижих жанровских рубрика, као што су медицински списи, који су, свакако, били од општијег интереса.

*сан м., somnus; ћ кое/χ/ иде сјме 8 снѣ 2006/19. Словњик 40, 313 сънъ, -а т.

sac м., mamilla — sisica; и такоге/ρ/ мазавши нимъ съсъть, добро и/ст/ за онѣхъ коеиъ се є 8сирило ллѣко въ нихъ. 18a/7—8, и ако поставишъ шни и истъ лециј на съсъть 50б/17. R XIV 1. *sas, sasa* м. a) isto што *sisa*, mamma. U stslov. je съсъ...; *sasac, sasca* м. prema 1. *sas* kao demin. ispor 1. *sasak*. Crkvenoslav. lik je съсъсь. Daničić — има съсъсь (mama). Javља се од XIII вијека. R XV 1. *sisa*, f. isto што dojka. Материјал из СДА питање 64 *cise* ном. мн. показује да је у испитиваним пунктовима именница редовно ж. рода. В. *cacaц, sasca, cisa*.

*cacaц м., mamilla; на съсътъ 184a/12, отекштъ съсъци 184a/10, 10—11, отичу съсъци 184б/6. В. *sac*.

cасца ж., mamilla; къда многш боли съсъца 184a/13—15, постави на съсъцѣ 184б/5. Даничић Рјечник 3, 254 уз потврде глагола съсъти забележена је једино им. съсъца, у ак. ај. съсътоу. Јерковић 1995, 31: јавља се съсъца у медицинским списима Ходошког зборника (прва трећина XV века). В. *sac*.

*седина ж., insanescere — sedeti, postajati sed; коеи съ сједине 8 главе и 8 брадѣ, или кои имаю вѣлѣ коеи 34a/2—3. R XV *sjedina*, f. sijeda kosa; ima и rus. sloven., Daničić — има *sédina* od XIV v.

cisa ж., mamilla; отекштъ съсъ 184б/4, постави на съсъ 184б/3. В. *sac*.

сисати несврш., sugere; немои мѣ датъ сисатъ 10a/14.

скрушиати сврш., РМС *скрушати*, 1. смрвти, здробити, 2.а. дотући, уништити, б. морално скршити, сломити, утући; *скрушати се* 1. смрвти се, здробити се, распасти се, 2.а. пасти, срушити се (на колена), б. показати се. У Кодексу: мучити се, осећати се сломљено (услед температуре)... и починијет се противати и съкрушиати 77a/22—23. Словњик 40, 277—8 съкрушиати, -ај, -ајши ipf. 1. confringere, conterere, comminuere, 2. dilanire, affligere, conterere, frangere, deterrire; refl. perhorrescere, concidere, 2. astringere, constringere долази у руском ћирилском споменику из XIII века (Bes). R XV *skrušati, skrušam*, impf. satirati, ispitivari, vagati, mjeriti, mr-viti, drobiti, trti, potirati. U stslov. *skrušati* u prvom значењу, б. refl. *skrušati se* isto што *satirati se, mučiti se*. Даничић, према обавештењима из R има у овом значењу пример из Доментијанових текстова. Елезовић Ркм *скрушиш, скрушим* свр. „скрхати, у парчад претворити”.

слезена ж., lien — slezina (sin. slezena, dojak, slazena, dudlica); добро и/ст/ за онѣ/χ/ кое/м/ с штекла слѣзана 1956/12—13, коимъ съ димови 8 стомахъ или [...] 8 слѣзнић 202a/18—19.

слепе очи, tempora — slepoоčnice; можи мѣ чело, и слѣпнѣ очи, и за 8шима 10a/21, и смѣшан с мало вина и постави на чело и на слѣпнѣ очи како им'ластъ 194б/12—14¹⁹. Словњик 37, 128 — 38, 129 слѣпъ, -ьи, али нема сложене лексеме слепе очи, нити сложенице слепоочнице.

*слуз ж., lacrima; за онѣ/χ/ кое/м/ слезић текш 194б/10—11, за онѣ/χ/ кое/м/ текш слезе изъ очио 198б/12—13. Словњик 37, 126 слъза, -ы f.

*слина ж., mucus — mukus, sluz (sin. ljiga, dlena, dlen, cuса) i phlegma — 1. ravnodušnost, 2. sluz, ljiga; 8зми оливанѣмъ и дай мѣ да живе и нѣка плює

¹⁹ Лексема *око* написана у оба наведена случаја са очним о.

сълънѣ на дво/ρ/ 194б/15—16, кое/м/ е отекло гръло, те/ρ/ не могъ поглътати сълънѣ. 194б/18. Словњик 37, 110 слина, -ты f. R XV *slina* f. lat. *saliva*. Potvrde od XIV v. U Vuka samo u pluralu.

*сойаши несврш., pertussis — hripavac, stidor, dyspnoe — hripnja; и також/д/ е того ра/д/и соп8, поне/ж/ или аютъ 8ску дышнъкъ и проходе 4б/18—19, поне/ж/ тъфдет се дѣтица често сопки 4б/17—18. Словњик 38, 140 соти, сопти, сопж, сопеш ipf. *tibia canere*, 38, 139 сопъ, -и m. *tibia*²⁰, долази у бугарским юрилским споменицима из XII века (Ochr, Slepč). R XV *soptiti*, *soptim*, impf. isto и *sopiti*: pariti se, u liku guste pare izlaziti iz чега. *sopati*, *sopam* impf. teško disati.

съаши несврш., dormire; къ/д/ постави/ш/ дѣте 8 колѣбъкъ спати 10а/15, не дай имъ спати 204б/6, за онѣ/х/ кои многъ спе 195а/15, за онѣ/х/ кои спе многъ 198б/9, и аще ти рѣ/ч/(е) да е спалъ 3б/5.

*срамовати (се) несврш., pudor, stid; и въдует се вра/ч/ срамовалъ, или болни За/9. Словњик 38, 147 срамити, -млж, -миши pf. et срамлати, -млгатж, -млгатиши, et срамѣти, -мѣж, -мѣши.

срамни уд, в. дейтосејани уд, уд са атрибутом *срамни* у значењу юлни орѣан; и постъви/ш/ 8 срамни 8дъ 168б/15. R XVI *sraman*, *sramna*, adj. i adv. b) *sraman* je dio tijela, који људи крију.

срдиши (се) несврш., и шни кои с8 сръдити, имаю жилъ такъ и дебелъ 7а/12—13, ег/д/а члвкъ сръдит се велика м8 врѣкина доги/т/ въ ср/д/це 7а/14. Словњик 34, 613 фасръдити ся, -сръждж ся, -сръдиши ся ipf. vel pf. discordare, differre.

средња жила, врста пулса која одговара здравом стању организма; може/ш/ с8дити да е срѣдниа жила 135а/17—18, срѣдни глиет се егда и/ст/ по/д/(о)бна 135б/15—16, срѣднио смо жилъ рекли, 135а/4, и еице тѣбѣзе да глемо ћ жилъ тврѣдъ, и леккъ, и срѣднио. 135б/14. Словњик нема термин средња жила, већ само 38, 154 срѣдњи, -ни, adj.

срце с., сог; ср/д/це 1а/14, 86/3, 137б/7, около ср/д/ца 4а/18, 136б/16, движеније ср/д/ца 7б/7, леж/д/в ср/д/цемъ 135б/23, въ ср/д/ц8 2а/7, 8 ср/д/ц8 194а/17. Словњик 38, 151—2 срѣдњице, -а п.

стар прид., vetus; и да мъсли и/ст/ ли стафъ или младъ 132б/16—17. Словњик 38, 159 старъ, -ти adj.

стинуши (се) несврш., хладити (се); велъма м8 почнѣтъ стинѣти ј8кѣ и ногѣ 103б/22—23, и ако м8 штени8 ј8кѣ төръ га стрееса зима 106/25—26. Уп. и и потв/м/ изни/ми/ є огни да се стинѣ 195а/21. R XVI *stinuti*, *stinem*, pf. mrznuti, hladneti, gdje je korjeniti slogan u vezi sa korijenom *stud-*, *stod-*, te je od ovoga drugoga dujeњem i postalo *styd-*. a. иорѣ, с. *stinuti* se може ђовјек ili koji dio његова tijela. Vuk beleži tu leksemu. Елезовић Ркм *стинуши* се, *стинем* се свр. у значењу охлатити се. Слично: Митровић Рлг *остинем* и Живковић Рпг *стине*.

стомах м. < грч.; stomachus, abdomen, venter — želudac, abdomen, trbuhi; *стомахъ* 4б/16, 197а/14, врѣхъ *стомахъ* 106/6, штѣ/ч/енїе *стомахъ* 203а/19, 8 *стомахъ* 193а/3, 194а/11. Словњик 38, 168—9 *стомахъ*, -а m. *stomachus*, реч долази у бугарском юрилском споменику из XII века (Slepč), у

²⁰ Према Латин. речн, *tibia*, -ae значи свирала, фрула; юшколенична кости.

руском споменику из XIII века (Bes) и у српском споменику из XIV века (Šiš). У појединим пунктовима са тла ЈИС који су ушли у састав СДА уз *желудац* (питање 171) чује се и *стомак* и/или *тарбух*.

сторах м., metus, pavor; *стораχ/* 8a/3, 6, 8б/24, ј *стораха* 8a/2. Словњик 38, 179 *сторахъ*, -а м.

шело с., corpus; тѣло 203б/16, 204б/11.

тарбух м., в. стомах; *тѣбѣχ/* 199а/15. Дијалектолошки речници ЈИС чешће бележе основу *тарб-* (Елезовић Ркм *тарбу*, *тарбуа* м. и *тарба*, е ж. исто, без хипокористичног значења; Митровић Рлг *тарбушан* м. трбоња), док се *стомак* не бележи.

*тарпавица ж., cilia — treplje (sin. trenice, trepuške, trepavice, trepke, plivice); по/д/ *тарпавицшмъ* 103б/3. R XVIII *trepavica*, f. palpebra. У свези са glagolom 4 *treptati*, *trenuti*.

таршета с. мн., [тестиси ?]; и кои је/ст/ чвѣкъ много вѣ/ѣ/ тेरъ је блѣднѣкъ, стѣци агнѣ/ш/ кащѣшъ земѣ/ї/ и постави томѣ на димишъ и на тросета добро је/ст/ 19а/4—6, и смокви кръпѣ или кѣчица и постави на ди/ли/је и на тросета и на хрѣбѣтѣнишъ костъ, добро је/ст/ за онѣ/х/ ј кое/х/ иде сѣме 8 сиѣ 36б/18—21, кащофтъ єр/ѣ/скы тросета ј дѣбра 129а/16. R XVIII не бележи ову лексему, као ни Катић 1987, Катић 1989 (*Речник најважнијих термина* уз рашчитано и преведено издање *Кодекса*) и РМС. Нема је ни у дијалектолошким речницима са подручја ЈИС.

*уд м., melia; добро је/ст/ за онѣ/х/ кое/х/ болѣ 8дови и члановији 195а/8—9. R. XIX *уд*, m. udo, član, članak, dio tijela; b) spolni organ (muški i ženski); обично с којим атрибутом, tako *nepošten*, *sramotan* i *sraman*, *otajan*, *porodni*.

ум м., intellectus; тога ја/д/ тѣ врачио постави ја/и вѣ моје је/чи да се не прѣваришъ 133б/2—3.

*усна ж., labia; и мажи језти/ѣ/ и јести/ѣ/ и јанѣ, добро је/ст/ за онѣ/х/ кое/м/ се је/ст/ испѣца/ѣ/ језти/ѣ/ и јести/ѣ/ 35а/16—17.

уста с. мн., os, stoma; и вѣде/т/ кош/и/ годѣ ҳалико/и/ покривенъ врхъхъ јеста 6б/8—9, затисни јеста 193а/14—15, и кои ча/ѣ/ испѣстишъ дѣ/и/ изъ јестъ и из носа 193а/16, и нихъ се сѣме даје чвѣ/ѣ/ да јазима з вилами по јестѣ/х/ 198а/19—1986/1.

*утароба ж., viscera; за вѣсакъ ѡгнѣщъ која досаж/д/аєтъ јаробы 60б/2—3.

ухо с., auris; јхъ 203б/10, изъ јхъ 203б/4, ј јхъ поставити 196а/20, падне/тъ вѣ јхъ 203а/7, за јшима 10а/21.

*хракати несврш., sputum, epectoratio — ispljuvak; дрѣги вѣлѣгъ је/ст/ кашти, тѣ/ф/ къда кашле 12а/10—11. R III *hrakati*, *hračem* (*hrakam*), impf. scraere, pluvati, silom i s bukom istjeravši iz dna grla sluz. У нашему се језику јавља од XVII вијека. R III *hraknuti*, *hraknem*, pf. *hrakati*, потврђена од XVI в. Митровић Рлг има ркољ „испљувак”.

*храбаши м., spina dorsalis — kičma, kičmeni stub, hrbat, rtenjača; и та-коги/р/ постави вѣ/х/ хрѣбѣ/га 10б/21. R III *hrbat*, *hrpta* i *hrbata*, m. dorsum, stražna strana ljudskoga i životiškoga tijela između remena i niže. Елезовић Ркм *рбаши*, *рбаши* м. и ж. леђа, користи се и лексема грбина. У Вучитрну *рбаши*, *рїши* (*рбаши*) м. СДА 166, питанье *кичма* ном. јд. основа

хрб- чува се у малом броју пунктова пре свега призренско-јужноморавских: *рѣйшеница* (Средска), *рѣтенница* (Севце), *рѣтеняча* (Штрпце, Јањево), *рѣтњак* (Биљача), *ребећница* (Пасјане); *рѣтна*, *рѣтнијача* (Равник, тимочко-лужнички).

хрѣтен прид.; мажи *хрѣбтеник* костъ 195a/22, на *хрѣбтеник* костъ 2006/18. R III **hrbatan**, **hrbatna**, adj, који припада *hrbatu*.

челни рогаљ, в. *жила*.

чело с., frons; мажи *мв чело* 10a/21, 11a/12.

челуси ж., rictus; за онѣ/χ/ кое мъ є штекло 8xo и *челюстъ* ѩ настѣда 34a/16. R I **čelust**, f. mahilla, pl. **čelusti**, fauces, потврђена од XIV века. Митровић Рлг *челубине* „десни”.

члан м., добро и/ст/ за онѣ/χ/ кое/χ/ болѣ 8дови и *чланови* 195a/8—9. В. *уд*.

чрево с., intestinum; добро и/ст/ за онѣ/χ/ кое/χ/ боли чрѣваш настѣда 197a/18—1976/1, бодежи в/д/тъ емв и гризеніе въ стомахъ и въ чрѣвѣхъ 203a/18, нъ ани кој имају затворе/н/ стомањх, или спечке на чрѣвѣхъ 203a/ 5—6.

чрево *проходјенија*, rectum, canalis; и многаци прилагачет се да ѩ многа те/ч/енїа догијетъ ем/8/ чрѣво проходј/д/енїа надворѣ 203б/22—23. Словњик проходјеније, -нија m. transitus, transitio, или у општем значењу.

шишколен, systole < grč.; sistola — grčenje srca, systolicus; sistolan, sistoličan; и тој гијет се жила која въје по дишколе/н/, и по шишколенъ 136б/22—23.

шишувавица ж., singultus — štucanje (sin. *štucavica*, uzgrlica); в/де/т/ емв и *шшувавица* 204a/21, с велика/м/ *шшувавиц/м/* 95a/18. R XVII **stucavica**, f.

Од око 150 лексема којима се именују називи за делове тела, физиолошке појаве и потребе и психичка стања потврђених у Хиландарском медицинском кодексу неке се могу сматрати уско медицинским терминима (бедро, брадавица, *поглишати*, *гртан*, *груди*, *дахнути*, *дијафраћма*, *дијашколен*, *лан*, *душници*, *жеђа*, *жлич*, *зашилак*, *зуби*, *јећира*, *коси*, *кров*, *лакаш*, *лакомости*, *лалока*, *ледија*, *ложесна*, *лоно*, *којса*, *месо*, *мирисати*, *мислити*, *мозак*, *мокриши*, *нейце*, *нога*, *нокаш*, *ноздра*, *нос*, *образ*, *око*, *пазуха*, *палац*, *памет*, *пести*, *плакати*, *плодва*, *плућа*, *пљувати*, *поплати*, *појас*, *порош*, *пости*, *прси*, *птијак*, *расти*, *ребро*, *родати*, *рука*, *сас*, *слезена*, *слина*, *слуза*, *срдиши се*, *среће*, *стомах*, *страгах*, *тело*, *тарбух*, *тарејавица*, *уд*, *ум*, *усне*, *усиша*, *ућроба*, *ухо*, *чрево*, *храче*, *храбаш*, *чело*, *челуси*, *шишколен*, *шишувавица*), док известан број има и опште значење (*вариши*, *вешар* у *стомаху*, *вода*), а неке су више значне (глава, *дрло*, *језик*, *проход*).

Већина од ових назива су просте лексеме, мада има и усталењених спојева (*поги се ради*, *вешар* у *стомаху*, *вешар* *пустиши*, *дешосејани* *уд* / *срамни* *уд*, *воду* *пуштиши* — в. *мокриши*, *пријеши* *деше*, *слеје* *очи*).

Српскословенских ликова је мало (*плешти*, *пљушти*, *чрево*). Већина разматраних лексема одликује се српским народним фонетским особинама (*глежаш*, *жеђа*, *лакаш*, *ледија*, *мозак*, *нокаш*, *плућа*, *птијак*, *рука*,

слуза, ушроба) — узимају се, разуме се, у обзир особине које су се јавиле до XVI века.

Веома мали проценат речи страног порекла, грчког и латинског (*дијашколен* < διστολή, *орекси* < ὄρεξις, *стомах* < *stomachus*²¹, *шишколен* < συστολή; *дијафраћма* < *diaphragma*, *йорош* < *porus*)²² и у овом слоју лексике Хиландарског медицинског кодекса, одговара налазима претходних истраживања медицинске терминологије у Кодексу (називи болести, називи за лекове и лечење), где се констатује да је преводилац за већину значења успео да пронађе домаћи термин.²³ У овом случају то је било још једноставније, будући да се ради о деловима телесног склопа, што опет показује да су Словени имали доволно знања и искуства те врсте. Судећи по фонетским одликама ових позајмљеница,²⁴ биће да су, изузев именице *стомах*, ушли у српску медицинску терминологију у време настанка превода Кодекса. Већину наведених (*йора* — *отвор на кожи*, *орекси*, лат. *апетит* — *прогањавајући за јелом*, *дијастола* — *ширење срца*, *систола* — *срчење срца*), ни данас није могуће заменити простим лексемама словенског порекла.

Речи словенског порекла махом су потврђене у Словњику (бедра, власъ, глава, гнои, грътантъ, дланъ, жажда, жлъчъ, зжбъ, кость, кръвъ, лакътъ, лакомостъ, лалока, ладвила, ложесна, лоню, кожа, масло, мыслити, мозгъ, нога, ногътъ, ноздри, носъ, око, пазоуχа, память, пастъ, плакати, плеџе, плюща, плювати, потасъ, потъ, пръси, пръстъ, расръдити сѧ, фасти, фефро, фодити, фжка, стънъ, слина, сльза, сръдьце, стфахъ, тѣло, оүхъ).

Разумљиво је то што код одређеног броја таквих лексема није забележено и значење које имају у Кодексу (варити²⁵, образъ — ни једно значење није део лица; профавити²⁶, протагнжи²⁶, проходдъ²⁷), или је у Кодексу, самостално или уз одреднице, добила више посебних значења (жила).

У мањем броју случајева значење забележено у Кодексу и у Р не одговарају значењу наведеном у Словњику. Тако лакока у Словњику означава „palatum”, у Р „челуст, вилице”, а у Кодексу „усне”.

У неким случајевима постоји одговарајућа основа у Словњику, али није потврђена иста врста речи (дебел : дебельство; душници : доѹшниъ, доѹшевниъ; зловољиши : зъловолънъ; нейце : небо; йлодва : плодити, плодити; слейе очи : сливъ).

Некада у Словњику постоји другачија лексема за неки појам. Нпр.: Словњик има пlesen f., пlesenо p. у значењу basis, planta pedis, у Кодексу се

²¹ Позајмљеница је стара па је бележи и Словњик *стомахъ*.

²² Подаци о пореклу назива преузети из Катић 1987.

²³ Катић 1987, 4; Катић 1989, XXVIII, XLVII; Јовић 2001, 242; Јовић 2003, 393.

²⁴ Кодекс садржи велики број страних назива бильака, лековитих супстанци, лекова, личних имена научника. Бавећи се фонетским одликама овог лексичког слоја у оквиру Јовић 2004, приметила сам да се латинско *s* (у свим позицијама у речи, као и у оквиру суфиксa *-us*, *-is*) најчешће преноси као *ш*, *з* као *ж*, док група *ks* остаје непромењена.

²⁵ Словњик 30, 337 профавити, -валик, -виши pf. praetendere.

²⁶ Словњик 31, 391 проғлагжти, -иж, -иши pf. 1. extendere, tendere, offerre; 2. estringere, extendere.

²⁷ Словњик 31, 393—4 проходдъ, -а m. 1. transitus, 2. ambulatio.

исти појам именује *йоштилаш*, док је данас у том значењу у српском језику обичан турцизам *шабан* (Škaljić 1989).

Услед природе текстова из којих је експерсирана грађа за Словњик (јеванђеља, хагиографије, слова) неке речи нису потврђене у овом речнику (*брадавица*, *већар у стомаху*, *брло*, *бруди*, *дешосејани уд*, *дијафрагма*, *дијашколен*, *димје*, *мокриши*, *орекси*, *шалац*, *йорош*²⁸, *йрхуши*, *расочица*, *шишколен*). Известан број лексема могао је имати локални карактер: *длака*, *замашна*, *мирисаши*, *мршав*, *йрешил*, *стинуши* (се).

У Кодексу има старословенских дијалектизама које Словњик бележи: *глезњь*, -*та* (Hilf, Šiš, Mak), *погътати* (Nik, Bes), *знати*, *знатиј* (Ben), *ложесна* (Lob, Par), *мозгъ* (Meth, ту је у значењу cerebrum иначе је medulla), *пъсть* (Bes), *плювати* (Nik), *поупъ* (Bes), *стомъхъ* (Slep, Šiš, Bes). Углавном потичу из споменика са тла Србије, Хрватске и Бугарске насталих од XII до XV века.

Иако је већина лексема разматраних у овом раду и данас обична у српском стандарду и у народним говорима, мањи број представља архаизме, означене у R као књишке, црквенословенске речи: *јршан*, *димије* (у рукопису из XV в.), *лалока*, *ледвије* (из Даничићевог материјала), *ложесна*, *лоно*, *хракаши* (од XVII в., док се *хракнуши* јавља у XVI в.), *плодва* (има је у Вуковом Рјечнику), *йоштилаш* (у Кодексу *йоштилаша*), *йрхуши* (према Вуковом Рјечнику говори се у Црној Гори), *йрешил* (Вук има *йрешио*), *расочица* (у R *rasove*, *rasovac*), *сас*, *скрушиши*, *стинуши* (Вук је бележи), *йрошетша*, *храбаш*.

Према подацима из R неке речи које су и данас обичне јављају се у периоду од XIV до XVI века: *јлешањ* (у том облику потврђена од XVI в.), *јркъан* (XV в.), *заштијак* (од XVI в.), *чевјуси* (XIV в.).

Провинцијализми: *јлишам* у Митровић Рлг (*йошлиши*, код Даничића од XV в.), *йрешијо* у Елезовић Ркм, *ркољ* у Митровић Рлг (: *хракаши*), *рбаш* у Елезовић Ркм (*храбаш*), *скрушиши* у значењу скрхати у Елезовић Ркм, основа *стин-* у значењу охладити у Елезовић Ркм, Митровић Рлг, Живковић Рпг; *замашна* у говору Крашована (у R се не бележи пријев *заташна* у значењу бременита), показују континуитет лексике на тлу старијих штокавских екавских говора са тла југоисточне Србије.

У односу на потврде из Словњика неке лексеме у Кодексу имају другачије морфолошке одлике, што се некад поклапа са стањем у поменутим српским народним говорима. Именица *ладвија*, -*ии* f. pl. у Кодексу, у већини народних говора и у савременом језику је средњег рода плуралита тантум. Именица *йош* у Словњику је мушки рода и мења се по о- промени, док је у Кодексу женског рода и деклинира се као *косиј*. Речници (R, PMC) је бележе као двородну. Именица *ноздра*, у Кодексу ген. јд. *ноздре*, не мења се по -i- промени и није плуралита тантум као у Словњику. У Кодексу је забележен облик *ложесна*, за који у Словњику налазимо податак да је очекивани ном. од облика ген. јд. потврђеног у XIV в. у два споменика са тла Хрватске. Именици *влас* не може се на

²⁸ Реч осим Словњика не бележи ни R у том значењу (уп. *pora*, f. predjel u Srbiji kod Užica i *porac* m. neka životinja).

основу примера из *Кодекса* одредити род, али у народним говорима она више није м. р. (Словњик *власть*, -а). Слично је и код именице *нокай*, која у *Кодексу* није потврђена у зависним падежима, али се данас у једнини не мења по -и- промени (Словњик *ногътъ*, -и).

Има, додуше, и потврда да се у *Кодексу* чува старије језичко стање. Именице *бедра*, *длан* и *жеђа* у *Кодексу* су женског рода и њихове морфолошке одлике одговарају старословенском стању, док су у народном говору промениле род (*бедро* с., *длан* м., *жеђ* м.). Именица *йазуха*, која је у Словњику и *Кодексу* женског рода, као и на највећем делу територије југоисточне Србије, може имати и другачији род: *йазу* м., *йазу* с.

Могло би се закључити следеће:

- 1) називи за делове тела, физиолошке појаве и потребе и психичка стања уочени у *Хиландарском медицинском кодексу* словенски су уз веома мали број изузетака;
- 2) већина словенских назива потврђена је у старословенском лек-сичком фонду (Словњик);
- 3) код неких од њих евидентирана је у Словњику ужа распрострањеност (присуство у појединим споменицима са тла Србије, Хрватске, Бугарске, Русије који потичу из времена од XII до XV века);
- 4) у савременом српском језику нису се сачувале све пописане лек-семе, док је ситуација у народним говорима југоисточне Србије нешто боља;
- 5) Истраживања појединих лексичких слојева ове врсте, ма колико била фрагментарна по обimu и спутана објективним тешкоћама, релативно малим бројем споменика, доприносе употпуњавању слике о језичким променама и културним утицајима у словенском свету који, очигледно, нису били ограничени само на споменике који припадају такозваном вишем стилу.

Ниш

ЛИТЕРАТУРА И СКРАЋЕНИЦЕ

- Белић: Александар Белић, *Дијалекти источно и јужне Србије*, Српски дијалектолошки зборник I, Београд, 1905.
- Бјелаковић 2003: Исидора Бјелаковић, *Називи болести у лекарушама из XIX века са територије Војводине*, Прилози проучавању језика 34, Нови Сад, 2003, 5–36.
- Богдановић 1978: Димитрије Богдановић, *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара*, Београд, 1978.
- Грковић-Мејџор 2002: Јасмина Грковић-Мејџор, *О методологији проучавања црквено-словенској језика и редакцијских писмености*, Прва македонско-српска научна конференција из области језика и књижевности, Охрид, август 2002, рукопис.
- Грмек 1961: М. Д. Грмек, *Садржај и подријељло Хиландарској медицинској рукописа бр. 517*, САНУ, Споменик СХ, Одељење друштвених наука, 12, Београд, 1961, 31–45.
- Даничић Рјечник: Ђуро Даничић, *Рјечник из књижевних ствари српских I–III*, Београд, 1975.
- Елезовић Ркм: Глиша Елезовић, *Речник косовско-метохијског дијалекта*, Приштина, 1998, репринт изд. из 1932. и 1935.
- Живковић Рпг: Новица Живковић, *Речник јиришког говора*, Пирот, 1987.

- Ивић 1998: Павле Ивић, *Преглед историје српског језика*, Целокупна дела VIII, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци — Нови Сад, 1998.
- Ивић 2001: Павле Ивић, *Српски дијалекти и њихова класификација III*, Зборник Матице српске за филологију и лингвистику XLIV/1—2, Нови Сад, 2001, 175—209.
- Ивић 2001^a: Павле Ивић, *Дијалектологија српскохрватског језика, Увод и широкавско наречје*, Целокупна дела II, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци — Нови Сад, 2001.
- Исаченко-Лисовача 1996: Т. А. Исаченко-Лисовская, *Хиландарский медицинский кодекс № 517 и его близкайшие параллели в славянской письменности*, Археографски прилози 18, Народна библиотека Србије, Београд, 1996, 119—130.
- Јерковић 1995: Вера Јерковић, *О језику медицинских стиса Ходошког зборника*, Зборник Матице српске за филологију и лингвистику XXXVIII/1, Нови Сад, 1995, 29—39.
- Јовић 2001: Nadežda Jović, *The Disease Terminology in the Medical Codex of Hilandar № 517*, FACTA UNIVERSISTATIS, Series: Linguistics and Literature Vol. 2, № 8, 2001, University of Niš, 231—242.
- Јовић 2003: Надежда Јовић, *Лексичке појединості из Хиландарског медицинског кодекса № 517*, Славистика VII, Београд, 2003, 389—393.
- Јовић 2004: Надежда Јовић, *Језик Хиландарског медицинског кодекса*, докторска дисертација у рукопису, одбрањена 10. 12. 2004. године на Филозофском факултету у Нишу, пред комисијом: др С. Реметић, др Ј. Грковић-Мејџор, др Н. Богдановић, др Ј. Марковић, др Љ. Ђирић.
- Катић 1980: Реља В. Катић, *Хиландарски медицински кодекс № 517*, Фототипско издање, Народна библиотека Србије, Београд, 1980.
- Катић 1987: Реља В. Катић, *Терминолошки речник српске средњовековне медицине*, САНУ, Посебна издања, књ. DLXXV, Одељење медицинских наука, књ. 36, Београд, 1987, 1—160, речник, 19—41.
- Катић 1989: Реља В. Катић, *Хиландарски медицински кодекс № 517*, Превод и рашчитења текст, Београд, 1989.
- Лат. речн.: A. Avis, *Srpsko-latinski i latinsko-srpski rečnik = Lexicon serbico-latinum latino-serbicum*, Zemun, 2004.
- Митровић Рлг: Брана Митровић, *Речник лесковачког говора*, Београд, 1992.
- Михаиловић 1970: Велимир Михаиловић, *Анатомска лексика у српскохрватској појонимији*, Зборник Матице српске за филологију и лингвистику, XIII/2, Нови Сад, 1970, 7—48.
- Младеновић 1977: Александар Младеновић, *Найомене о српскословенском језику*, Зборник Матице српске за филологију и лингвистику XX/2, Нови Сад, 1977, 1—20.
- Недељковић 1994: Јасмина Недељковић, *Именички суфиксус у Хиландарском медицинском кодексу (XVI век)*, Археографски прилози 16, Београд, 1994, 353—373.
- Радојичић 1952: Ђорђе Сп. Радојичић, *Старе српске твореве и рукописне књиге у Хиландару. Извештај о њиховом проучавању у новембру и децембру 1952 године*, Архивист, година II — свезак 2, Београд, 1952, 47—82.
- R: *Rječnik hrvatskog ili srpskoga jezika*, Na svijet izdaje Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, U Zagrebu, 1880—1976, I—XXIII.
- PMC: *Речник српскохрватског књижевног језика*, I—III, Нови Сад — Загреб, 1967—1969; IV—VI, Нови Сад, 1971—1976.
- СДА: *Српски дијалектолошки атлас*, I том (у припреми).
- Skok: Petar Skok, *Etimološki rječnik hrvatskoga i srpskoga jezika I—IV*, JAZU, Zagreb, 1971—1974.
- Словњик: *Slovník jazyka staroslověnského*, Praha (Československá akademie věd. Slovanský ústav) 1958—1997, 1—52.
- Толстој 2004: Никита И. Толстој, *Однос стварај српског књижевног језика (писаног) језика пре ма стварај словенском језику (у вези с развојем жанрова у стварај српској књижевности)*, у: *Студије и чланци из историје српског књижевног језика*, Београд — Нови Сад, 2004, 148—156.
- Škaljić 1989: Abdulah Škaljić, *Turcizmi u srpskoхrvatskom jeziku*, Sarajevo, 1989.

Скраћенице текстова из којих је експериментирана грађа за Словњик
са подацима о месту и времену настанка

Hilf	Apostolus Hilferdingianus	Cyr.-Meth.	Serbia XIV	cyr.
Šiš	Praxapostolus Šišatovacensis	Cyr.-Meth.	Serbia XIV	cyr.
Mak	Praxapostolus Macenonicus	Cyr.-Meth.	Bulgaria XII	cyr.
Nik	Tetra-evangelium Nikoljanum	Cyr.-Meth.	Serbia XV	cyr.
Bes	Homiliae s. Gregorii Magni	bohemo-slavon.	Russia XIII	cyr.
Supr	Codex Suprasliensis	Symeon.	Bulgaria XI	cyr.
Ben	Vita s. Benedicti	bohemo-slavon.	Serbia XIV	cyr.
Lob	Psalterium ecodice Lobkowicziano	Cyr.-Meth.	Croatia XIV	glag.
Par	Psalterium ecodice Parisiensi	Cyr.-Meth.	Croatia XIV	glag.
Meth.	Vita Methodii	Cyr.-Meth.	Russia XII	cyr.
Euch	Euchologium Sinaiiticum	Cyr.-Meth.	Macedonia XI	glag.
Slepć	Praxapostolus Slepčensis	Cyr.-Meth.	Bulgaria XII	cyr.
Ochr	Prahapostolus Achridianus	Cyr.-Meth.	Bulgaria XII	cyr.

Надежда Јовић

**НАЗВАНИЯ ЧАСТЕЙ ТЕЛА, ВНУТРЕННИХ ОРГАНОВ, ПОТРЕБНОСТЕЙ,
ЯВЛЕНИЙ И ПСИХИЧЕСКИХ СОСТОЯНИЙ ОРГАНИЗМА В
ХИЛАНДАРСКОМ МЕДИЦИНСКОМ КОДЕКСЕ**

Резюме

В работе анализируются около 150 лексем, обозначающих понятия, связанные со здоровым человеческим организмом, взятых из *Хиландарского медицинского кодекса*. Установлено, что почти все названия славянского происхождения, и большинство их содержится в пражском *Словаре старославянского языка* (*Slovník jazyka staroslověnského*, Praha), а для меньшинства подчеркивается, что они местного характера.

Несмотря на то что в материале есть архаизмы, не встречающиеся в стандартном сербском языке, сербские народные говоры юговосточной Сербии сохраняют некоторые лексемы.

БЕОГРАДСКИ МИТРОПОЛИТ МОЈСИЈЕ ПЕТРОВИЋ (1713—1730) И ПОЧЕТАК СТВАРАЊА СРПСКОГ КЊИЖЕВНОГ ЈЕЗИКА НОВИЈЕГ ВРЕМЕНА

АЛЕКСАНДАР МЛАДЕНОВИЋ

UDC 271.222(497.11)-726.2:929 Petrović M.
811.163.41

Краћак садржај. Улога београдског митрополита Мојсија (1713—1730) у стварању српског књижевног језика новијег времена није била мала. На његову молбу Руска православна црква је одговорила конкретном акцијом којом је спречено унијање Срба после 1718. г. и спасено православље на српском простору. А употреба рускословенског језика у Српској православној цркви (што је заслуга митрополита Мојсија), посебно у образовању и писмености код Срба, омогућила је стварање основе за настанак славеносрпског књижевног језика. То је током друге половине XVIII и прве половине XIX в. водило ка формирању код Срба новог књижевног језика чија се народна основа повећавала и проширивала, што је, у крајњем резултату, довело до стварања српског књижевног језика екавског изговора.

Кључне речи: митрополит Мојсије, посрблјивање рускословенског језика, процес србизације, Максим Суворов, Смотрички, Поликарпов.

I

Двогодишњи рат између Аустрије и Млетачке Републике, с једне, и Турске, с друге стране, завршен је, као што је познато, Пожаревачким миром (21. јула 1718), и то на штету турске стране. Поред осталог, овим миром у састав аустријске државе ушао је један део Србије заједно с Београдом и са црквеним епархијама: београдском и ваљевском, као и вршачком и темишварском.¹ На челу Београдске митрополије тада се налазио митрополит Мојсије (Београд, 1677—1730, одн. 1713—1730) који се, верујемо, обрадовао, прво, ослобођењу једног дела Србије од Турака (који су на овим просторима до тада владали више од 250 година) и, друго, припајању тога дела Аустрији, једној хришћанској земљи која је, истински, била католичка. Та Митрополитова радост, с наше стране реално претпостављена, није, међутим, дуго трајала. Аустријска држава, врло

¹ Нова граница између тог припојеног Аустрији дела Србије и Турске у грубим линијама ишла је правцем: од Дунава, североисточно од Неготина, према Сталаћу, затим према Крушевцу, Караванцу (Краљеву), према Чачку, одакле је имала северозападни правац према Лешници (северно од Лознице), затим је избјала на Дрину па Дрином до Саве; места: Неготин, Сталаћ и Чачак тада су улазила у састав Србије, док су Крушевач, Караванац (Краљево) и Лешница остајали ван тога састава (Историја IV-1 136—137, карта и стр. 539).

брзо по преузимању власти у Србији, својим конкретним поступцима везаним за унијаћење Срба запретила је опстанку православља код нас и непосредно угрозила с верске и националне стране Србе као православан народ. Такав негативно активан став католичких свештеника према Србима није само разочарао митрополита Мојсија већ га је и усмирио да приступи решењу које му је тада једино преостајало: да се обрати за помоћ словенској, православној и ћириличкој Русији, европској сили. Поменуто стање у Србији митрополит Мојсије је детаљно образложио у два маха руском цару Петру Великом. На своје прво писмо — написано већ 1. септембра 1718. г., непуних месец и по дана после закључења Пожаревачког мира а за које не постоје подаци да је и стигло до Петра Великог — митрополит Мојсије није добио одговор. Зато је он 20. октобра 1721. истом Цару написао и друго писмо — које је заједно с копијом првог писма однео у Петроград Митрополитов секретар Владул Малаеску — после чега је уследила руска одлука и акција око помоћи Српској православној цркви.

У тим писмима (која су писана у највећој мери ондашњим руским црквеним језиком) митрополит Мојсије је указао на изузетно лоше прилике у којима се, верски и национално, нашла Српска православна црква и српски народ, па је молио за руску помоћ да се то стање поправи рекавши, поред осталог, и следеће:

- а) да у Београду нема саборне цркве и да би је требало изградити а чији би ктитор био руски цар Петар Велики,
- б) да у Београдској епархији немају црквене опреме, тј. ни архије-рејске и свештеничке службене одежде ни остале неопходне предмете за вршење богослужења,
- в) да нема црквених књига „које су Турци опљачкали и спалили, а нарочито молимо службене књиге за дванаест цркава”,
- г) „много нам сметају римски учитељи који говоре и обмањују добродушне и неуке речју о нашој православној вери и о нашем исповедању да би их навели да пристану уз њихово учење и да постану деца римске цркве”,
- д) „противници наши [римокатоличко свештенство] обманом, иако још не јавно и без насиља, својим лажним проповедима кваре народ; хвале се да ће у нашој земљи основати штампарију — да штампају наше књиге — и школе на словенском језику и кажу нам: пошто ми то немамо, потребно је онда од њих то узети. Па нека процени Ваша велика мудрост куда би стигао овај наш жалосни народ [...]”,
- ђ) „немамо оружја [духовног] да им одговарамо и толико смо сиромашни да само силом можемо некога наћи да га поставимо за свештеника и због тога овде, у Српској земљи, села и јесу без свештеника, на која фратри, надмашујући нас, врше притисак: јер, говоре нам, пошто ми немамо да поставимо свештенике, они неће оставити људе без свештеника — већ су почели наше људе да крсте, да венчавају”,
- е) „молимо Ваше Царско Величанство да бисте својом превисоком монаршком милошћу, и ради чувања благочасне вере наше православне,

учинили да се нама у Београд пошаљу два искусна учитеља ради учења побожне деце”,

ж) „Бог нас шаље под милост Вашег Царског Величанства као свом намеснику на земљи да ослободи ове душе од неуконости. Не молимо за телесну већ за душевну помоћ”,

з) „да бисмо подигли школе, молимо два учитеља: латинског и славјанског језика, а славјански језик је наш језик! Молимо књиге за цркве пошто немамо штампарију”,

и) „Не тражимо богатство већ само помоћ у просвећењу учења и оружје наших душа којим ћемо се супротставити онима који ратују против нас. У многе земље стиже Твоја милост, нека дође и на наш народ! Смиљу се, милостиви Царе, јер можеш ако хоћеш! И велики је дар који је душеван — реци и биће! Буди други Мојсије и избави нас из Египта неуконости [...]” (Младеновић 1989 10—12).

На све ове и друге молбе митрополита Мојсија, изнесене у његовом другом писму руском цару, Петар Велики је 11. маја 1722. одлучио да треба помоћи Српској православној цркви око чега је био ангажован Синод Руске православне цркве. У личности Максима Терентјевића Суворова нађен је учитељ славенског (русокорунског језика) и латинског језика, који је пристао с породицом и братом, који ће му помагати у настави, да отптује у Србију. Што се тиче учитеља грчког језика, руски Синод је обезбедио само плату за њега с тим да се сама таква личност нађе у Србији. Испуњена је молба митрополита Мојсија и у погледу црквене опреме, црквених књига за 12 цркава и уџбеника, што је руски Синод преко В. Малаескуа, секретара митрополита Мојсија, послао у Србију 1724. г. М. Суворов је у Србију са собом донео и уџбенике и приручнике славенског (русокорунског) језика: 70 примерака књиге *Славенскаја ёраматика* Мелетија Смотрицког (у издању Ф. П. Поликарпова, Москва, 1721), 400 примерака књиге *Первое учение о ѿроком* Теофана Прокоповича (Санкт Петербург, 1722) и 100 примерака књиге *Лек-сикон славено-ёреко-латински* Ф. П. Поликарпова (московско издање из 1704. г.) — Младеновић 1989 12—13.

Овим су коначно биле испуњене молбе београдског митрополита Мојсија који је на свему овоме захвалио руском Синоду у свом писму од 27. августа 1726. г., а 1. октобра исте године почела је у Сремским Карловцима с радом славенска школа Максима Суворова. Сам митрополит Мојсије морао је бити задовољан добивши тражену помоћ од Русије, која ће одиграти главну улогу у учвршћењу православља у тадашњој Србији. Спречено је унијаћење Срба на традиционалним православним српским просторима тако да је православљу била обезбеђена будућност не само на подручју Београдске митрополије већ и у осталим српским крајевима — а што је било суштина молбе митрополита Мојсија упућена руском цару Петру Великом.

II

На једном месту у свом писму Петру Великом, а које смо горе већ цитирали (з), митрополит Мојсије каже: „да бисмо подигли школе, молимо два учитеља: латинског и славјанског језика [славенског, рускословенског, руског црквеног], а славјански језик је наш језик! Молимо књиге за цркве пошто немамо штампарију“. Својом реченицом, узвичном и накнадно додатом: *а славјански језик је наш језик* митрополит Мојсије за право открива руском цару Петру Великом своје мишљење, овде неисказано или подразумевано, о међусобној близности тадашњег руског (рускословенског) и тадашњег српског (српскословенског) црквеног језика, о њиховој великој међусобној разумљивости, о заједничком писму, ћириличком, којим се оба ова језика служе — а све то имплицитно упућује на закључак да су постојеће невелике разлике међу њима лако савладиве при учењу и при преласку с једног језика на други (у овом случају при преласку Срба са свог старог црквеног, српскословенског, на руски црквени језик, рускословенски). Ту је Митрополит био у праву. Данас је у науци јасно утврђено да је близост поменутих двају црквених језика, српског и руског, условљена њиховим заједничким пореклом јер у њиховој основи лежи један исти језик, старословенски, најстарији словенски црквени и књижевни језик који је познатим радом Ђирила и Методија настао почетком друге половине IX века. Због тога се ова два црквена језика: српски (српскословенски) и руски (рускословенски) данас оправдано третирају као варијанте поменутог ђирило-методијевског старословенског језика (уп. Толстој II 289; Младеновић 1989 38—40; Младеновић 2002 85—86).

Враћајући се поменутој реченици и мисли митрополита Мојсија, понављамо да се она односила, пре свега, на могућност преузимања и лаког савлађивања рускословенског језика од стране наших људи, што је, наравно, подразумевало истовремено с наше стране напуштање дотадашњег српскословенског језика. А то се стварно и десило јер је, као што је већ речено, 1. октобра 1726. почела с радом у Сремским Карловцима славенска школа руског учитеља Максима Суворова, у којој се, поред других предмета, предавао и рускословенски језик који је негде до половине XVIII века заузео своје место богослужбеног језика у Београдској митрополији а касније се проширио и на остале просторе под управом Српске православне цркве у којој је, као богослужбени, овај језик остао и до дана данашњег.

У трећој деценији XVIII века, у времену о којем говоримо, митрополит Мојсије је несумњиво био задовољан поменутом руском помоћи, што смо овде већ констатовали. Међутим тада, верујемо, тешко да је могао и слутити какву ће све корисну улогу имати рускословенски језик у развитку српског књижевног језика новијег времена на народној основи — а што се почело дешавати нешто касније: од друге половине XVIII века па наовамо, после учвршења рускословенског у Српској православној цркви и у српској средини где се овај руски црквени језик, који је имао, како смо рекли, своју штампану граматику, речник и друге при-

ручнике, учио по нашим школама. А како је у то време црквени језик био истовремено и језик на којем су Срби уопште стицали писменост и образовање, и то не само црквени људи већ и световњаци, мирјани, они који нису били својом професијом vezани за Цркву — то се, у овом случају, *рускословенски језик* употребљавао и изван црквене сфере. У тој употреби нашао се почетком друге половине XVIII века и ондашњи *руски књижевни језик* с којим су се Срби упознали у својој средини, преко руских књига са *световном садржином* и које су биле штампане руском грађанском ћирилицом — писмом, створеним познатом реформом цара Петра Великог (1710. г.). Та грађанска ћирилица је преко поменутих књига пренета у српску средину, наши људи су је усвојили, и, наравно, уз извесне промене задржали је све до данас.

Пошто се током друге половине XVIII века тежило остваривању програма европског идејног покрета Просвећености, којим су биле захваћене и српске земље, то се у овом времену и пред српске писце почео постављати задатак просветног и моралног утицаја на српску читалачку и слушалачку публику. За разлику од ранијих времена, требало је одсад текстове световне садржине писати тако да оно што писац хоће поручити својој публици, без обзира на степен њеног образовања, буде *њој разумљиво*. Тај задатак наши писци тада нису могли лако остварити јер рускословенски језик (као ни тадашњи руски књижевни а ни ранији српкословенски) *није био широко разумљив* српским читаоцима и слушаоцима, а српски књижевни језик на народној основи, који се у овом периоду стварао, морао је у највећој мери обезбедити ту *разумљивост*. Рускословенски и ондашњи руски књижевни језик као антиузори могли су корисно послужити при формирању српског књижевног језика на српској народној основи. Због тога је већ 1768. г. Захарија Орфелин у предговору свом *Славеносрпском маџазину* рекао следеће за себе и своје остале покретаче овога часописа: „тако постарати се хоћемо ми онија сочиненија [она дела] — која ради којега читатеља покажут се по реченијам [по речима, изразима] не вразумителни [неразумљиви] — по серпски управљати” (16), тј. да ће у овом часопису његови оснивачи постати разумљиве српском читаоцу и слушаоцу. Овај процес посрблјивања рускословенског и руског књижевног језика није дотицао фонолошки (гласовни) и морфолошки (изузев изведених и сложених речи) систем српског књижевног језика који се тада стварао, јер су оба ова система представљала одлику српског народног језика (углавном данашњег шумадијско-војвођанског дијалекта). Поменuti процес србизације захватио је поједине речи и изразе који су Србима били неразумљиви, али су ван овог процеса остајале непосрблјене (или делимично посрблјене) многе рускословенске или руске речи којима се означавају углавном разни апстрактни појмови за које српски народни језик није имао изграђену лексику неопходну српском књижевнојезичком изразу (нпр. *маџновење*, *лу-*

кавстѣво, верносѣ, савеѣ, савесѣ, досѣојан, васѣишаи, ѡремудросѣ, ѡро-
виђење, чишашаљ и др.). Тако се код Срба почeo стварати славено-
српски књижевни језик који је био, наравно, штокавски и
екавски. Њиме су Срби писали и штампали своја дела световне садржи-
не током друге половине XVIII и прве половине XIX века. Тада језик није
био затворен систем већ напротив отворен за спољне утицаје. Он се у
поменутом времену одликовао сталним континуираним процесом свог
властитог посрблjивања, који се појачавао из деценије у деценију и који
је почeo јењавати тек негде крајем прве половине XIX века. Овоме треба
додати и не мали број јавно изношених објављиваних предлога, мишље-
ња, али и конкретних поступака појединих Срба у вези са неопходном
реформом ондашњег писма (најчешће грађанске а не црквене ћирилице), које ће се употребљавати за писање славеносрпским књижевним је-
зиком, односно ондашњим српским књижевним језиком на народној
основи. Почетци реформе наше ћирилице у поменутом времену везују се
за делатност Захарије Орфелина (1762. г.), настављају се током следећих
деценија, да би та реформа кулминирала познатим револуционарним
поступком у овом погледу Саве Мркаља (1810. г.) те да би, најзад, Вук
Караџић, прихватајући Мркаљеву реформисану ћирилицу њу даље у два
маха мењао (1814. и 1818. г.) и довео је до њеног пуног савршенства.

У вези с поменутим сталним, континуираним процесом посрблjива-
ња славеносрпског књижевног језика, што је обухватало и поступну из-
мену нашег ћириличког писма, можемо констатовати да се у том процесу,
као саставни делови тог континуитета јављају многи српски писци
чије је дело проучено до данас, и то у времену од 60-их година XVIII па
негде до краја прве половине XIX века. Поменимо овде њихова имена и
уз њих одговарајуће године када су они остваривали учинке, важне за
развитак српског књижевног језика новијег времена и српске азбуке. То су: Захарија Орфелин (1762—1763, 1767, 1768), Јован Рајић (1764, 1776,
1791, 1793), Василије Дамјановић (1767), Доситеј Обрадовић (1783. и др.), Емануил Јанковић (1787, 1789), Аврам Мразовић (1787, 1800, 1803,
1808), Михајло Максимовић (1792), Јован Мушкатировић (1798, 1805,
1807), Николај Лазаревић (1799), Никола Стаматовић (1793), Стефан
Стратимировић (1800), Лукијан Мушицки (1800. и др.), Атанасије Стој-
ковић (1800, 1801, 1802, 1803), Гаврило Хранислав (1804), Сава Текелија
(1805), Викентије Ракић (1799, 1808), Павле Соларић (1808, 1809), Сте-
фан Новаковић (1809), Сава Мркаљ (1810), Стефан Живковић (1814),
Вук Караџић (1814, 1818. и др.), Димитрије Исајловић (1816), Димитрије
Давидовић (1821), Јован Стејић (1826, 1849), Јован Хацић (1821. и др.),
Јован Стерија Поповић (1832, 1838, 1847), Вукашин Радишић (1844),
Ђура Даничић (1847. и др.), Бранко Радичевић (1847) и др. Сви ови ау-
тори — а међу њима у ранијем периоду најистакнутији: Доситеј Обрадо-
вић, Сава Мркаљ и Вук Караџић — својим штампаним делима, конкрет-
ним поступцима допринели су (неко мање, неко више а неко највише)
да се негде до краја прве половине XIX века формира српски књижевни
језик екавског изговора којим ми данас пишемо и говоримо.

А свега тога тешко да би и било, или би све кренуло неким другим путем, да у другој и трећој деценији XVIII века није било београдског митрополита Мојсија и његове благовремене иницијативе, али и конкретне руске акције, у вези са преласком Српске православне цркве на тадашњи руски црквени језик (рускисловенски) који је у нашој цркви као богослужбени остао до дана данашњег. Тај језик је допринео стварању и развоју славеносрпског књижевног језика, и то у првом реду својом богатом лексиком коју су Срби преузимали и посрблјивали у својим писаним и штампаним делима и текстовима световне садржине. То је помогло комплетирању формирања славеносрпског језика, а то све је водило стварању српског књижевног језика новијег времена (екавског изговора). За тај допринос заслужан је, наравно, поменути београдски митрополит Мојсије, и то пре свега, како смо рекли, због његове акције око увођења рускисловенског језика као црквеног на српским православним просторима. Та заслуга овог Митрополита у данашњим проучавањима историје српског књижевног језика новијег времена често се занемарује, превиђа и недовољно истиче, што, разуме се, научно није оправдано.

Београд

С К Р А Ђ Е Н И Ц Е

Историја IV-1 — Историја српског народа. Четврта књига. Први том. Срби у XVIII веку. — Београд (Српска књижевна задруга), 1986.

Младеновић 1989 — Александар Младеновић, Славеносрпски језик. Студије и чланци. — Нови Сад (Књижевна заједница) и Горњи Милановац (Дечје новине), 1989.

Младеновић 2002 — Александар Младеновић, О континуитету у развоју српског књижевног језика. (До средине XIX века). — Зборник Матице српске за филологију и лингвистику, Нови Сад, 2002, књ. 45, св. 1—2, 83—90 (уп. исто и у књизи: Образ и слово. Јубилеен сборник по случај 60 годишнина на проф. Аксинија Џурова, София, Универзитетско издавателство „Св. Климент Охридски”, 2004, 233—240).

Толстой II — Н. И. Толстой, Избранные труды. Том II. Славянская литературно-языковая ситуация. — Москва („Языки русской культуры”), 1998.

Александар Младеновић

РОЛЬ БЕЛГРАДСКОГО МИТРОПОЛИТА МОЙСЕЯ ПЕТРОВИЧА (1713—1730)
В ФОРМИРОВАНИИ СЕРБСКОГО ЛИТЕРАТУРНОГО ЯЗЫКА
НОВОГО ВРЕМЕНИ

Р е з ю м е

Переход от сербскославянского языка, как традиционного языка Сербской Православной Церкви, к русскославянскому языку, являющемуся языком Русской Православной Церкви, совершился благодаря белградскому митрополиту Мойсею, с целью защиты сербского православия от католического прозелитизма. Осуществить это было нетрудно, так как сербскославянский и русскославянский языки являлись вариантами одного и того же языка — старославянского. С тех пор и по настоящее время за русскославянским языком

закрепилась функция официального богослужебного языка Сербской Православной Церкви.

Во второй половине XVIII века оказалось нужным создавать сербский литературный язык на народной основе. Функция литературного языка сербов не могла быть возложена на русскославянский язык, или на русский литературный язык того времени, так как эти языки были непонятны большей части сербского народа. Это привело к сербизации русскославянского языка в произведениях сербских писателей, имеющих светское содержание. В этот период начинает складываться славяносербский язык, включающий в себя фонологическую и морфологическую системы народного языка, однако охватывающий также часть лексики русскославянского языка, а также русского литературного языка того времени (это были в первую очередь слова, обозначающие отвлеченные понятия).

Во второй половине XVIII века и в первой половине XIX века этот пласт лексики постепенно и непрерывно подвергался влиянию сербского языка. В этом отражается вклад русскославянского языка в процесс развития славяносербского литературного языка данного периода, приведший в конечном счете к формированию экавского произношения современного сербского литературного языка. Нет сомнений, что это является заслугой белградского митрополита Мойсея Петровича, и результатом его усилий, направленных на распространение русскославянского языка как языка богослужения Сербской Православной Церкви.

НЕКЕ ФИЛОЛОШКЕ НАПОМЕНЕ О ГРБАЉСКОМ РУКОПИСУ ЗАКОНИКА ЦАРА ДУШАНА

АЛЕКСАНДАР МЛАДЕНОВИЋ

UDC 091=163.1
34(497.11),13"

Крајак садржај. У раду се указује на низ језичких особина у *Грбаљском рукопису Законика цара Душана*, аутографу који је настао око 1767. г. Поред особина народног језика, које припадају говору Грбља, односно зетском дијалекту српског језика, у овом споменику срећу се и српкословенске црте. Оне су преузете из ранијег, старијег предлошка с којег је преписиван овај Законик а који је у себи садржавао, свакако у већем броју, особине поменутог старог српског црквеног и књижевног језика.

Кључне речи: Грбаљски рукопис, Душанов законик, Антун Батута, српкословенски језик.

I

Године 1938. објавио је наш познати историчар Александар Соловјев свој рад под насловом *Књига привилегија Грбаљске жупе (1647—1767) са Душановим закоником*. Издање ове Књиге поменути аутор је приредио према рукопису који се тада налазио „у архиви Валтазара Богишића у Цавтату” (Соловјев 1938 23). Тај аутограф је део једног зборника који има 80 листова (садржај: а) Књига млетачких привилегија Грбаљске жупе л. 26—42, б) Јустинијанов Законик л. 46—53, в) Грбаљски рукопис Душановог Законика л. 54—63) и који је писан ћирилицом „једном руком — Антуна Батуте, канцелара [писара] Грбаљске жупе, вероватно г. 1767. или мало доцније” (Соловјев 1938 23; уп. и Синдик 1951 121; Соловјев 1980 84—85). У Соловјевљевом издању овог споменика на стр. 61—67 налази се *Грбаљски рукопис Законика цара Душана* који је овог пута привукао нашу пажњу.

Уз овај *Грбаљски рукопис Законика цара Душана*, познато је, постоје и други млађи преписи а међу њима и Паштровски зборник из XVIII века, такође са текстом овог Законика (Синдик 1951 118 и даље; Мошин 1953 9 и даље; Мошин 1955 37—38; Мошин 1952 104). Сматра се да су и паштровски и грбаљски рукопис Законика цара Душана преписивани у Паштровићима и Грбљу зато што су наши људи то чинили јер је за тим код њих постојала потреба. За паштровски рукопис овог Законика има архивских података о томе да је законодавство по њему било примењивано и у пракси на подручју Паштровића; то се узима и за *Грбаљски рукопис Законика цара Душана* о чему А. Соловјев даје податке (Соловјев 1947 221, 222, 224, 225, 231) а о чему наводимо и речи И. Синдика: „За

примену Душанова законодавства у Грбљу није без значаја да се Душаново законодавство налази увезано у једној приручној књизи, намењеној свакидашњој практичној употреби. Ова чињеница оправдава претпоставку да су Закон Јустинијанов и Душанов Законик могли имати за практичан живот у Грбљу исти значај као и млетачке повластице, тј. да је народни суд могао примењивати Душаново законодавство. Са тога гледишта промене у Грбљском зборнику, по којима се он разликује од других преписа, нису извршене самовољно, нити су дело беспослених калуђера, него су захтев животних потреба” (Синдик 1951 174). А Душанов Законик је у Грбљу могао да буде познат још од времена непосредно после свог настанка: јер је на Сабору у Скопљу 1349. г., на којем је донет први и главни део овог Законика (други део је донет 1354. г. на Сабору, изгледа, у Серу, североисточно од Солуна), могао присуствовати и тадашњи зетски епископ „заједно са патријархом и осталим архијерејима”; а пошто „су зетски епископи имали седиште на Превлаци” код Тивта, што показује „грађа из Которског архива”, то је поменути „зетски епископ по своме повратку на Превлаку са Сабора” могао известити „своју најближу околину” о свему што се десило у Скопљу, тако „да се у Грбљу у другој половини XIV или у XV столећу могло знати за Душаново законодавство” (Синдик 1951 165, 169; уп. и Соловјев 1980 8—15, 15—16; Историја I 557).

II

Досадашњи осврти на језик у *Грбљском рукопису Законика цара Душана* указивали су само на то да се у овом препису, као и у паштровском, употребљавају „италијанизми”, што је и природно јер су они „и данас у употреби” (Синдик 1951 121). Полазећи од фотографских снимака аутографа, ми ћemo у даљем излагању указати на неке особине народног и српскословенског језика у овом рукописном споменику.

а) (И)јекавизам је овде основна црта (број уз пример означава страницу у издању *Грбљског рукописа Законика цара Душана* (Соловјев 1938 61—67) с напоменом да су неки примери узети са фотографије овог споменика а не из издања где су донети погрешно или су тамо испуштени; све примере наводимо транслитерирано и транскрибовано, тј. данашњом српском ћирилицом и правописом): *замијенити* 62, *одијељени* 63, *унайријед* 65, *наиријед* 65, *ријечи* 65 (x 2), *да се љијени* 64, *одсијече* 62, *овијем начином* 61, *двије цркве* 62, *од обије цркве* 62, *нијесу* 64, *Свейијех Ошац* (ген. мн.) 61, 64, *Свейијех Ошацах* (ген. мн.) 61, *синовима његовијема* (дат. мн.) 62, *шезијема ријечима* (дат. мн.) 65, *за друѓијем мужем* (инстр. једн.) 66, *шудије* (прил.) 63, *кудијен* (прил.) 63 и др. — *да се објеси* 62, *ћрије обједа* 63, *вјеровани* 65 (x 2), *сједе* (3. мн. през.) 63, *вјеру* 62 и др. — *кшио* 66 (код Соловјева у издању испуштено), *дио* 66, *ћрије мене* 63, *ћрије обједа* 63, *најјрије* (‘најпре’) 65 и др. — *сједоци* 63, — *ћеца* 61, *ћеце* 62, *ћри нећеље* 63, *ће* (прил.) 64 (x 2), 65, 66, *ће гође* 65, — *разумљела* 66 и др.

б) Место старе групе *-ал* долази *-а* у примерима: што је *заниса* гospодин цар 64, *властелин* [...] ако ли не би *има* синовах 62 — а место

старе групе -*ъл* долазе примери са -*о*: ако ли [тко] буде *йошо* 63, тко се нађе у жећ кућу [...] да се та[j], који би то *ужедо*, ужеже на огњу 64.

в) Према старијем облику радног глаголског придева мушких рода (који је некада био тросложан: *у-мр-о*) овде налазимо девокализовано вокално -*р-*: *умаро* 66, што је познато и неким другим зетским говорима.

г) У именици *чојак* (ном. једн.) 61 -*а-* је непостојано: *чојка* (ак. једн.) 64.

д) Поред прилога *када* 64, долази иста ова форма са -*е*: *каде* 63 (у издању Соловјева грешком: *када*).

ђ) Има примера с изгубљеним *х*: *не узоће* 61, поред *хоће* 64, *рисијансіјво* 61, *рисијијане* 61, поред *христијансіјво* 61, *христијанина* 61 и др.

е) Промена *хī-* > *кī-* потврђена је у примеру *не кīећи* 63, *кīио* 66, а измена *хв-* > *ф-* у примеру: *уфайши* 64, поред *ухвати* 65.

ж) Од глагола *про-* / *от-* / *из-хнайти* ('протерати, отерати, истерати') долазе облици за 3. л. једн. и мн.: *да се йрожене* 61 (х 2), *да се не йрожене* 62, *да се отаждене* 62, — *да се иждену* 62.

з) Губљење сугласника -*ј-* у морфеми *нај-*: *најриђе* ('најпре') 65, у групи *свј-*: *сједоци* 63 (поред *сведоце* 63), што је већ поменуто горе под *а*. Тамо су такође поменути примери јекавског јотовања који су употребљени у овом споменику: *ћеца*, *ћеце*, *нећеље*, *ће*, *ће доће*, као и *разумљела* (поред *се објеси* 63, *вјеру* 62 и сл., без јекавског јотовања).

и) Партикула -*и* (> -*ј*) забележена је у форми демонстративне заменице: *жене* *тај* 66, *тај* *књиџа* 64, *тај* *кравицу* 66, *тај* *село* 65, у *тај* *село* 65, *тај* ('то') 64, 66 (х 2), затим за мушки род: *тај* *златар* 65, *тај* 61, поред *та* 64 (тко се нађе у жећ кућу [...] да се *та*, који би то ужего, ужеже на огњу).

ј) Конструкција *йо* + *сада*, *йо* + *тада* огледа се у примерима: *йосада* 62 ('одсада', 'убудуће'), *йотадар* 65 ('отада').

к) Забележили смо једном фонетски лик предлога *йроз* ('кроз') *йроз државу* 65.

л) У ген. множине именица забележен је наставак -*ах* у примерима: *Светијех Ошацах* 61, *синовах* 62, *дванаесијданах* 65, *пети љеташ* 66.

љ) У примеру: *чловеци* [...] који *тие* стројит дом Божи 61 налазимо старији фонетски лик енклитике *тие* (3. л. мн. през. од старог пуног облика *хоће*), што је одлика и неких других данашњих говора у Црној Гори.

м) Поред облика 3. л. мн. през. с наставком -*е*: *сједе* 63, *изձоворе* 65, *уфайше* 65, *да се објесе* 65, *изваде* 65 и др., налазимо и: *да се ослијеју* 65, с аналошким наставком -*у* место старијег -*е*.

н) Наведимо овде неке одломке из овог споменика а који су блиски говорном језику Грбља, а и шире: *да се немају жениш* 61, *ако ли се не узоће крсийш* 61, *да им се храна дава* 62, *и ће му је воља куйоваиш*, *тиу да куйује* 64, *и ће му је воља йродаваш*, *тиу да йродаје* 64 и сл.

Поред наведених особина које припадају народном говору Грбља, у *Грбаљском рукопису Законика цара Душана* има пуно и српскословенских језичких црта. То су особине које су одликовале стари српски црквени и књижевни језик, употребљаван у Српској православној цркви негде до

половине XVIII века, а које су у *Грбаљском рукопису Законика цара Душана* ушле из старијег предлошка аутографа с којега је сачињен овај грбальски рукопис који је пред нама.

Од српскословенских језичких особина у *Грбаљском рукопису Законика цара Душана* поменућемо следеће:

- а) Предлог *ва: ва Празник* 61, *ва лећ/oj* 61.
- б) Глаголи с префиксом *ваз-*: *вазети* (инф.) 66 ('узети') да *му се вазме* (3. једн. през.) 61 (у издању Соловјева грешком: *везме*), поред *да узме* 61, *вазбраний* (3. једн. през.) 63, *возвратиши* 66 (у издању Соловјева грешком: *возвратиши*), затим са префиксом *са-*: *сайворић* (инф.) 65 (у издању Соловјева грешком: *сїворић*), *сайвори* ('створи') 66, затим именница *вадовица* ('удовица') 66 (ном. једн.), као и заменице са фонетизмом *васак-* ('свак') и *вас-* ('сав'): *о васакој ђравди* 62, *васако саѓрешеније* 63, *васака љлаша* 63, *васеми властели* (инстр. мн.) 61, *ђравду васу* 64, *васу ћуј кривицу* 66, *васе ('све')* 64 (х 2) и др.
- в) Низ екавизама у следећим примерима припада српскословенском језику: *ћлена* (ген. једн.) 64 (х 2), *ћленом* (инстр. једн.) 66, *ћоловерац* 61, *дела* 61, *девице* 66 и сл. Неке речи и групе речи с екавизмом, које одликују српскословенски језик, преузете су из тога језика: *саѓрешеније* 61, *чловек* 61, *чловеци* 61, *ва веки* 63, *одсекућ* 65, *реч* 65 (х 2), *сведоке* 63 и сл.
- г) Наставак *-ћ* у 3. л. једнине и множине презента потиче из српскословенског језика у примерима: *ћродажећ* 66, *не можећ* 66, *ћонудић* 66, *будећ* 67 — *ћридућ* 66, *рекућ* 67, *војујућ* 62, *не хоћећ* 66 и сл. Примери: *запанетћ* (3. једн. през.) 66 и *осијекућ* (3. л. мн. през.) 63 (први са *-н-* место старијег *-дн-* а други са почетним *осије-*) припадају народном говору Грбља, али не у целини. Њима је писар *Грбаљског рукописа Законика цара Душана* додао наставак *-ћ* из српскословенског језика, односно из старијег рукописног предлошка с којега је преписивао овај Законик. Обе поменуте форме јесу хибридне које нису одлика ни грбальског народног говора нити српскословенског језика.
- д) Заменичко-придевске форме с наставком *-аđо / -еđо* (ген. — акуз. једн.) такође припадају српскословенском језику: *Православнаđо* 61, *својеđо* 61, *убивашаđо* 63 и сл.
- ђ) Следеће глаголске именице на *-ије* пореклом су из српскословенског језика: *саѓрешеније* 61, *хоћенијем* 66 (х 4), *обрученије* 66, *ћлененија* 66 и сл.; уп. и именницу *овоштија* (ген. једн.) 67.
- е) Српскословенски су и облици радног глаголског придева мушкиног рода: *држал* 63, *ођравил* (се) 65, *не саѓрешил* 63 и др.
- ж) У овом рукопису вокално *r* се врло често означава са *ер*: *најјерво* 61, *церква* 61, *держе* 63 и сл. Једном смо забележили пример *царкве* 61 (у издању Соловјева грешком: *церкве*). Ово је графијска особина: са *ер* и *ар* означава се вокално *r*, и то, свакако, под утицајем латиничког писања. У употреби *ер*, тако нам изгледа, не треба видети рускословенски и руски утицај, јер такав утицај не откривају друге графијске (нпр. нема слова *я*) ни језичке црте (уп. нпр. *чесћ* 66 ('део') а не руско *частъ* у истом значењу). Графија *ић*, која се овде редовно употребљава да означи гласовну групу *ић*, не пише се, истина, са продуженом надоле средњом

усправном цртом, већ са продуженом десном усправном цртом, што може подсећати на руско ју из грађанске ћирилице. Међутим, у рукописима цетињског владике Данила, у писмима писаним његовом руком а насталим од 1700. до 1734. г., има доста примера са словом ју (= јт) у којем је надоле продужена десна усправна црта овога слова, а што није утицај руске графије (уп. Младеновић 1973 34), јер овај Владика пише под утицајем српскословенског језика и графије (Младеновић 1973 190 и даље). Тако се може разумети и употреба слова ју у *Грбаљском рукопису Законика цара Душана*, јер ће до утицаја рускословенског језика и графије у Грбљу доћи у деценијама које следе, до краја XVIII века, дакле после настанка поменутог рукописа.

III

Изнесене неке језичке одлике *Грбаљског рукописа Законика цара Душана* потврђују да је тај препис могао настати у Грбљу. Његов писар Антун Батута припадао је, у ширем смислу, зетском дијалекту, а у ужем — грбаљском говору. Кад то кажемо, мислимо на говор Грбља у другој половини XVIII века, што не значи, наравно, да се неке од поменутих језичких црта нису измениле до данас у грбаљском народном говору. О свему овоме моћи ће се ближе, поузданije и детаљније говорити кад једног дана буде проучен данашњи говор Грбља а такође тај говор и у прошлым вековима полазећи од многих сачуваних докумената писаних српским језиком на овоме подручју.

Употреба српскословенских језичких црта у овом *Грбаљском рукопису Законика цара Душана* показује, пре свега, да је старији рукописни предложак, с којег је сачињен овај препис, био писан поменутим старим, традиционалним српским црквеним и књижевним језиком (српскословенским). Тада језик — а то је заправо српска редакција старословенског језика — био је у званичној употреби Српске православне цркве врло дуго: од примања словенског богослужења код Срба (што се остварило најкасније током друге деценије XI века) па негде до средине XVIII столећа (а у Црној Гори и нешто касније), када је замењен рускословенским језиком, руским црквеним језиком тога времена. Поменутим српскословенским језиком, уз употребу и особинâ српског народног језика, био је, без икакве сумње, писан и оригинал Душановог Законика 1349. г., наравно са језичким цртама карактеристичним за половину XIV века. Таквим језиком су писани и каснији, старији и млађи, преписи овог Законика, с тим што је у каснијим преписима народни језик све више преовлађивао. Такво стање показује и *Грбаљски рукопис Законика цара Душана*. Чување и употреба низа српскословенских језичких особина у овом препису показује и однос како самог писара тако и других наших људи, везаних за овај Законик, према старом језику којим је писан овај споменик. Српскословенске језичке црте биле су близке нашим људима (православним) у Грбљу јер су они тај језик не само слушали него и великом делом разумевали у својој цркви, и то свакодневно на богослуже-

њима; они ученији, на том језику су стицали своје образовање и писменост. Њима тај језик није био стран већ, како смо рекли, близак и разумљив па је зато у *Грбаљском рукопису Законика цара Душана* задржан и низ српскословенских особина које су, иначе, наши писари, а конкретно Антун Батута, могли лако језички адаптирати свом народном језику. Задржавање низа српскословенских језичких особина у овом препису могло би се разумети и као један свестран поступак који је за наше људе значио заправо „одржавање везе” са Закоником цара Душана, са његовим текстом из ранијих, старијих времена.

А одсуство рускословенских и руских графијских особина у *Грбаљском рукопису Законика цара Душана* могло би се објаснити тиме да у време писања овога преписа (60—70-их година XVIII века) нови језик Српске православне цркве, рускословенски, још није био ухватио дубље корене у Грбљу. То ће се у Грбљу десити свакако током следећих деценија XVIII века и крајем тога столећа, што је и иначе био случај с неким крајевима у Црној Гори (уп. нпр. у Цеклину: Младеновић 1972: 57).

Београд, 2001. г.

С КРАЋЕНИЦЕ

Историја I — *Историја српског народа. Прва књига. Од најстаријих времена до Марићке битке (1371)*. — Београд (Српска књижевна задруга), 1981.

Младеновић 1972 — Александар Младеновић, *Језик трију цеклинских писама из друге половине XVIII века*. — Зборник за језик и књижевност, Титоград (Друштво за српскохрватски језик и књижевност СР Црне Горе), 1973, књ. I, 45—58.

Младеновић 1973 — Александар Младеновић, *Језик владике Данила*. — Нови Сад (Матица српска), 1973.

Мошин 1952 — Владимир Мошин, *Бирилски рукописи Југославенске академије. II дио. Репродукције*. — Загреб (Југославенска академија знаности и умјетности), 1952.

Мошин 1953 — Владимир Мошин, *Богишићев далматински рукопис и млађа редакција Душанова законодавštva*. — Анали Хисторијског института у Дубровнику, Дубровник, 1953, књ. II, 9—58.

Мошин 1955 — Владимир Мошин, *Ђирилски рукописи Југославенске академије. I дио. Опис рукописа*. — Загreb (Југославенска академија знаности и умјетности), 1955.

Синдик 1951 — Илија Синдик, *Душаново законодавство у Пашићовићима и Грбљу*. — Зборник у част шесте стогодишњице Законика цара Душана, Београд (Српска академија наука), 1951, I, 119—182.

Соловјев 1938 — Александар Соловјев, *Књига привилегија Грбаљске жупе (1647—1767) са Душановим закоником*. — Споменик, Београд (Српска краљевска академија), 1938, књ. 87, 23—79.

Соловјев 1947 — Александар В. Соловјев, *Студије из историје нашеј народног права у XVIII веку*. — Гласник Земаљског музеја у Сарајеву, Сарајево, 1947, нова серија, друштвене науке, св. II, 207—240.

Соловјев 1980 — Александар В. Соловјев, *Законик цара Стефана Душана 1349. и 1354. године*. — Београд (Српска академија наука и уметности. Одељење друштвених наука. Извори српског права VI), 1980.

Благославиши го и Христо Абогати го и прослави
имено чисто Святаго Всесвѧтаго пострадалаго за нас
и въ смирилъ зъ недобримъ и въ Глаголицѣ хъдилъ
и въ бѣзѣ труда и въ бѣзѣ

вънъ Землищъ пострадалъ въ Продължителната Соборъ
Апостолъ съ превъзгъденъ погребъ въ гробъ
честнотъмъ негъвъ въ землищъ Мъртвото и въ
живъ въ чистъ Оздравителниятъ негъвъ Съдълъ въ
зелена землища простирии негъвъ въ землища йесе
възнесъ въсъдънъ Оникъ —

ωχριεπάγδεμεν

Нүнөрхөнгө християнствоюу эзлэх тарабын бүтээгдэхүүн
эзлэх християнствоюу

þingstak ið þrotu lieftið fyrir stengja verfins með
heilbrigði Þingstakarins og eftirlit yppnilegri grunnið um urðu
og hólfumálið meimjaldag til yppnilegri í dökftig lag
en fyrir deildini og líf redigtingi gnosilegri verðdu að skil
þingstakarins og spórceldug yfirleitt myndu fyrir
það næste —

39 *Leptozelina* *guttata*

Гаген-Хойхинг гг. юнг доктором синанс и то как
агент охраны был выдан виновнику преступления

Грбальски рукопис Законника цара Душана (стр. 1)

Літаки зупинилися під гірською скелею, але вони не мали засобів для зв'язку з ними. Тоді вони розглянули можливість використання диму як сигналу. Вони почали викидати димові шашки, що виводило з конфузії інші літаки. Однак вони були засміченні димом і вони не могли зорієнтуватися у повітрі. Вони зазнали кількох аварійних зіткнень з іншими літаками. Однак вони зуміли відправити сигнал під час зіткнення з іншим літаком, що викинув димову шашку. Це дозволило іншим літакам зорієнтуватися у повітрі та допомогло їм уникнути зіткнення з іншими літаками.

Грбальски рукопис Законика цара Душана (стр. 2)

Александар Младеновић

НЕКОТОРЫЕ ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ ПРИМЕЧАНИЯ О ГРБЛЬСКОЙ РУКОПИСИ
ЗАКОННИКА ЦАРЯ ДУШАНА

Р е з ю м е

Грбльская рукопись Законника царя Душана возникла в Грбле 60—70-их гг. XVIII века. Переписывание данного Законника в период далеко за пределами первой половины XIV века объясняется жизненными потребностями нашего населения, несмотря на то что оно жило под различными иностранными властями. Автор настоящей статьи указывает на некоторые особенности народной речи, использующейся в этой рукописи и встречающейся и в настоящее время в Грбле. В рукописи есть и ряд особенностей, относящихся не к народному, а к сербскославянскому языку, т.е. древнему церковному и литературному языку, который долго был в официальном употреблении в Сербской православной церкви: от времени принятия славянского богослужения Сербами (а это период до конца второго десятилетия XI века) до примерно первой половины XVIII века (в Черногории примерно до конца третьей четверти этого века). Эти сербскославянские особенности вместе с переписыванием взяты из более старого текста Законника царя Душана, на основании которого составлена *Грбльская перепись Законника царя Душана*.

СЛАВЕНИЗМИ У ВУКОВОМ СРПСКОМ РЈЕЧНИКУ ИЗ 1852. ГОДИНЕ

ИРЕНА ЦВЕТКОВИЋ

UDC 811.163.41'374
811.163.41'374.81=163.41
811.163.1'373.45

Крајак садржај. У овом раду разматрају се славенизми у Вуковом *Српском рјечнику* из 1852. године са посебним освртом на критику Јована Стејића (1849) поводом Вуковог превода *Новођа завјета* (1847).

Кључне речи: славенизми, српскословенски језик, рускословенски језик, славеносрбизми.

Оба издања Вуковог *Српског рјечника* (Вук 1818; Вук 1852) од почетка су била у жижи научних истраживања и интересовања. Овом приликом корпус истраживања представљаће друго издање *Српског рјечника* (Вук 1852) с посебним освртом на лексички слој који би се могао означити као славенизми.¹ Осим на издвајање и анализу овог лексичког слоја пажња ће бити усмерена и на критику Јована Стејића поводом Вуковог превода *Новођа завјета* (Стејић 1849). Јован Стејић је у поменутој критици изразио наду да ће велики број „књижевних речи” Вук унети у *Српски рјечник* (Вук 1852) од којих је неке и сам употребио преводећи *Нови завјет* (Вук 1847), па ће наше истраживање бити усмерено на то које је речи Вук унео у *Српски рјечник* (Вук 1852) са Стејићевог списка.

Павле Ивић је у већ чувеној студији *O Вуковом Рјечнику из 1818. године* запазио да је Вук у *Српском рјечнику* (Вук 1818) унео и речи које нису биле народне када је посебну пажњу посветио „црквонословенским елементима” (Ивић 1966, 163—164). Сличан осврт на ову проблематику дао је Јован Кашић у студији *O Српском рјечнику из 1852. године* (Кашић 1987, 1709—1712). Александар Младеновић истиче да је речи као „мешти, општи, општина, свештеник, вакрснути, Вакрс, Вакрсеније, Богојављеније, бденије, моленије, поученије, приказаније, спасеније и сл.” Вук унео у „свој *Српски рјечник*”, „од којих су неке српскословенски маркиране док су неке неутралне, тј. истовремено чине одлику и рускословенског и поменутог старог српског црквеног и књижевног језика” (Младеновић 1989, 63).

У том смислу, основни циљ овога рада биће да се утврди које је славенизме Вук унео у *Српски рјечник* (Вук 1852) и да ли је Стејићева критика на његов предговор *Новођа завјета* (Стејић 1849) имала утицаја

¹ Под славенизмима се подразумевају „речи које су словенског порекла али не припадају српском народном језику већ рускословенском, руском књижевном, славеносрпском и српскословенском” (Младеновић 1993, 80).

да Вук унесе у ову књигу неке славенизме и књижевне речи које је и сам употребљавао. Тако ће први део овога рада садржати преглед славенизма унетих у *Српски рјечник* (Вук 1852) према њиховим фонетским особинама. У другом делу рада биће представљени славенизми које је Вук унео у *Српски рјечник* (Вук 1852) а који се спомињу у Стејићевој критици.

Славенизми без редакцијских фонетских обележја

Разлике између српскословенског² и рускословенског језика³ тичу се пре свега одређених фонетских специфичности. Постоји, међутим, одређени број речи које својим гласовним ликом не омогућују сврставање у једну или другу групу. Такве су следеће речи забележене у Вуковом *Српском рјечнику* (Вук 1852):

благослов „*benedictio4, *blagosloven* „*benedictus*”, благословиши „*benedico*”, благости „*bonitas*”, блажен „*beatus*”, блаженство „*beatitudo*”, воња „*odor*”, воњашти „*odoror*, *oleo*”, гостиод „*Dominus*”, добришвор „*benefactor*”, доспојан „(у Дубр.), *dignus*”, завоњашти „(у Дубр.), *olere*”, залошиши се „(по југозап. кр., *vide oзнојиши се*), *sudo*”, јарости „(онајвише у војв. по варошима, *vide ѡњев*), *ira*”, јединство „(у Боди) *unanimitas*”, јунош „(vide младић), *juvenis*”, коварство „*astutia*”, луча „(vide зрак), *radius solis*”, оштакшиши „(у Дубр.), *decedo*”, иокој „*requies*”, иолучитиши „*imperio*”, иресаштиши се „*decedo*, *morigo*”, иресашол, иријесашол „*thronus5, иресашуй, иријесашуй „*trangresio6, иринудиши „*cogo*”, ирисашуй „*accessus*”, ирочи „*alter*”, разјариши се „(онајвише у војв. по варошима) *vide расрдиши се*, *irascor*”, расшочиши „1) *diffundo*, 2) *disosolvo*, 3) *differo ut consumam*”, сладости „*dulcedo*”, случање „*casus*”, случајашти се „*accidit saepius*”, случиши се „*vide дојодиши се*, *accido*”, стасишаљ „*servator*”, итвориши „*creo, facio*”, угодник „*gratus*”.***

Славенизми са заједничким гласовним особинама српскословенског и рускословенског језика

Две фонетске црте заједничке су српскословенском и рускословенском језику. То су група *жд* и именички наставак *-ije*.

² Српскословенски: српска редакција старословенског језика.

³ Рускословенски: руска редакција старословенског језика.

⁴ Из практичних разлога навођено је уз одредницу тумачење значења само на латинском језику.

⁵ Лексема *иресашол* подједнако се изговара у рускословенском и српскословенском језику иако садржи *e* које је пореклом од јата јер у рускословенском језику „префикс *и*” у речима које у руском имају ’*полнојгласје*’ даје *и*” (Стијовић 1992, стр. 195, под *иресашол*).

⁶ Види фусноту бр. 5.

Група жд

Групу *жд* имају следеће лексеме: *дажд „pluvia”⁷, ҳосћоједа „(ст.) виде ҳосћоја, domina”, нужда „(у војв. по варошима) vide невоља, angustia”, одежда „vestimenta sacerdotis”.*

Именице на -ије

Именички наставак *-ије* особина је и српкословенског и рускословенског, односно, руског језика. Без редакцијских фонетских одлика са наставком *-ије* забележене су следеће именице: *богодављеније „vide богојављање, epiphania domini”, јеванђелије „evangelium”, йоученије, поред йоучење „admonitio de rebus divinis, sermo”, преображеније, поред преображење, нема лат. еквивалента, сиасеније, поред сиасење „(само кад се наздравља), salus”.*

Славенизми са српкословенским ёласовним особинама

Рефлекс полугласника

Са почетним *ва-* < *въ-* забележени су следећи славенизми: *ваведеније „purificatio B. V. M.”, вавек „виде вавијек, aeternum”, ваздух „(у Котору) аер”, Ваистина „nomen viri”, васиони под васиони свијет „orbis terrarum”, Васкрс „pascha”, Васкрсеније „pascha”, Васкрсење „vide Васкрсеније, pascha”, васкрснући „1) resurgo, 2) кога, excitare ab inferis: васкрсао га Бог”.*

Префикс *съ- > ca-* у следећим примерима: *йосавејшоваћи, љосавејштовараћи „consilium dare”, сабор „1) synodus, 2) concio, 3) sinus”, савезаћи „vide свезаћи, colligo”, савећи, „vide савеји, consilium”, савејшоваћи „vide сваљадаћи, supero”, савршиваћи „vide свршиваћи, perficio”, савршиши „vide свршиши „absolvo”, камп „vide смрт, mors”, камптан „defunctus”, кампни „mortis”, кампник „mortuus”, сајворићи „vide сијворићи, creo”, сахранити „1) timulo condo, 2) vide сачуваваћи, caveo”.*

Српкословенски рефлекс *а* наместо полугласника налазимо и у корену речи: *благочасћиви, под благочасћиви Рим „pius, ortodoxus”, дажд „pluvia”, очаћићи „legere”, йроћаћићи „perlego”, чашаније „vide чаћење, lectio”, чашитићи „lego”, у суфиксу -ансћиво: божансћиво „divinitas”, величансћиво „(у Хрв.), majestas”, владичансћиво „dignitas episcopalis”, ошачансћиво „patria”, рожансћиво „cf. Божић, nativitatis Christi”⁸. сведочансћиво*

⁷ Интересантно је запажање Никите Толстоја да је лексема *дажд* забележена само у другом издању Вуковог *Српског рјечника* (1852) пошто је у коначном и потпуном преводу *Новог завјешта* (1847) лексема *киша* замењена лексемом *дажд* (Толстој 2004, 49).

⁸ Облици као *божансћиво, величансћиво, владичансћиво, ошачансћиво и рожансћиво* „настали су под утицајем српкословенских облика *божасћиво, владичасћиво*” (Ђорђић 1971, 209).

„*vide свједочанство, testimonium*”, или *-ански: владичански „episcopalis”*. Овде су и образовања придева на *-ан* (< *ънъ*) и именица на *-ац* (< *ъцъ*) као нпр.: *безбожан „atheus”, безгрешан „vide безгрешан, sine noxa”, безуман „demens”, коваран „(у Ц. г.), astutus”, неугодан „minus recte constitutus”, љодобан „qui apparer posse”, скрбан „qui curam adhibet”, смеран „vide смјеран, submissus”, угодан „gratus, commodus”, чудоћворан „thaumaturgus”, јрвијенац „1) у сватовима..., 2) (у Ц. г.) у војсци, primus”, љворац „creator”, чудоћворац „thaumaturgus”.*

Именице као *љромисао „providentia”* и *смисао „sensus”* такође имају *a < b.⁹*

Рефлекс јата

Српскословенски језик, као што је познато, одликовао је екавизам (Младеновић 2002, 85). Само у екавском лицу Вук је забележио именицу *бденије* упућујући је на облик *деније „vigiliae”*. Ову именицу у духу српскословенског језика бележи и С. Стијовић у Његошевим делима (Стијовић 1992, 63). Именице *обрешеније „inventio capitis St. Joannis”* и *срећеније „visitatio Mariae”* јављају се само у екавском лицу. У екавском лицу су и следеће лексеме: *наследник „vide нашљедник, heres”, љобеда „vide љобједа, victoria”, савет „vide савјет, consilium”, саветовати „vide савјетовати, consilium do”, усекованије „vide усекованије, deccolatio S. Joannis”* и сл., при чему је дата предност ијекавским облицима датих лексема.

Рефлекс назала предњег реда

У духу српскословенског језика, тј. са *e* наместо назала предњег реда, забележене су следеће лексеме: *живоначелни¹⁰*, нема лат. еквивалента, *начелник „(у Ц. г.), antistes”, освештавање „consecratio”, освештавати „consecro”, освештавати „consecro”, свештиште „vide свештиште, sanctus, 2) dies festus”, свештости „sanctitas”, свештеник „sacerdos”*.

Вокално р

Низ славенизама садржи вокално *r*: *Васкрс „pascha”, Васкрсеније „pascha”, васкрсење „vide Васкрсеније, pascha”, васкрснути „1) resurgo, 2) кога, excitare ab inferis: васкрсао га Бог”, крестиштељ, под: крестиштељ Јован, „Joanes baptista”, мрзост „odium”, самри „vide смрт, mors”, самртан „defunctus”, самртни „mortis”, самртник „mortuus”, скрб „(особито по зап. кр.), cura”, скрбан „qui curam adhibet”, усрдан „alacer”*. Са вокалним *r* долазе и лексеме *бесмртан „immortalis”* и *бесмртносит „immortalitas”*. С. Стијовић сматра да је лексема *бесмртносит* србизирана претварањем

⁹ У СЈС забележена је само именица *промыслъ*. Ради се у ствари о појави секундарног полугласника као последици губљења крајњег полугласника који је био у слабом положају (*promyslъ* > *promysly* > *промисао*).

¹⁰ Облик *живоначални* са *a* од назала предњег реда, што је особина руске редакције старословенског језика био је забележен у *Српском рјечнику* (Вук 1818), док је изостао у другом издању (Вук 1852). Види и Ивић 1966, 164.

руског *ер* у српско вокално *р* јер је нема у црквенословенским изворима (Стијовић 1992, 69).

Група шт

Група *шт* која је битна одлика српске редакције старословенског језика, јавља се у следећим лексемама: *благовјештеније* „(по манастирима), *vide благовијест* *annunciatio* B. V. M.”, *лешушти* „*volatilis*”, *мошти* „*santctorum reliquiae*”, *ништ* „(по јуж. кр.), *rauper*”, *оишти* „(у Сријему), *соммунис*”, *оиштина* „*commune*”, *освештавање* „*consecratio*”, *освештавати* „*consecro*”, *освештати* „*consecro*”, *свештеник* „*sacerdos*”. Именица *машинације* „(у Ц. г.), *vide сијери*, *praestigiae*” садржи групу *шт* од старијег *чшт*, па тако припада српкословенском језику по рефлексу полугласника у јаком положају (мъчтаније).¹¹

Славенизми са рускословенским (русским) гласовним особинама

Рефлекси полугласника

Вокал *е* наместо полугласника предњег реда има лексема *двери* „*porta adyti*” (Ивић 1966, 164). Пажњу даље привлаче лексеме као: *љубов* „*vide любав, amor*”, *љубован* „*vide любаван, amans*”, *љубовник* „(по Крајини Неготинској), *amasius*”, *љубовница* „(по Крајини Неготинској), *amasia*”, *љубовца* „dim. *љуба, соњух*” или *праведан* „*justus*”, *праведник* „*justus*” које би могле припадати рускословенском слоју јер имају *о* наместо полугласника задњег реда, односно, *е* наместо полугласника предњег реда али је прихваћено мишљење П. Ивића да се пошто су ти облици забележени у нашем језику много пре продора рускословенског језика њихова појава мора објашњавати на други начин: „веома старим утицајем македонског изговора црквеног језика (који се у овом погледу одликовао истим особинама) и, можда и само делимично, ослонцем на суфикс *-ов-*” (Ивић 1966, 164).

Рефлекс јата

Рускословенски језик се за разлику од српкословенског језика одликовао јекавизмом. Тада је јекавизам подударао се код Вука са јекавизмом насталим од кратког јата у Вуковом матерњем говору. Иако даје највише речи и у екавском и у јекавском облику (које су означене као славенизми): *дело* и *ђело* „*facinus*”, *наследник* и *нашљедник* „*heres*”, *иобеда* и *иобједа* „*victoria*”, *усекованије* и *усјекованије* „*decollatio S. Joannis*”, *Цвейтоносије* и *Цвјетоносије* „*vide цветијти, dominica palmarum*” и сл., само у јекавском лицу забележена је лексема *благовјештеније* „(по манастирима), *vide благовијест* *annunciatio* B. V. M.”

¹¹ Стијовић 1992, 72.

Вокално р и л

Наместо вокалног *r* и *l* примарног порекла у српкословенском језику долазе у рускословенском језику рефлекси *er*, *or* и *ol*. У лексемама: *истолковаши* „(по намастирима и по војводству по варошима), vide *ис-тиумачиши* „*interpretor*”, *штолковаши* „*interpretor*”, *штолмач* „*interpres*”, *штол-мачиши* „*interpretor*”, наместо вокалног *l* примарног порекла, јавља се рускословенско *ол*.¹²

Група шч

Није забележена ниједна лексема са групом *шч* која је била одлика рускословенске редакције старословенског језика, наместо групе *шћ* која је одликовала српкословенску редакцију старословенског језика. Одредница *блажени измицајуши* „*beati subducentes*” са рускословенском групом *шч* коју је Вук унео у прво издање *Српског речника* (Вук 1818) није се нашла у другом издању (Вук 1852).¹³ Иначе, у лексеми *дошешчани* која је у *Српском речнику* (1852) забележена и у лику *дошештани* „*degravo*”, група *шч* пореклом је од *жч* (*do + težk + ja +ti > dotežčati > doteščati*).¹⁴

Речи пореклом из руског језика

Лексеме као: *шокорносӣ* „*obedientia*”, *шостојан* „*constans*”, *шостојанс-тво* „*constantia*”, судбина „(код књижевника), *fatum*”, несумњиво су из руског језика јер нису посведочене у црквеним изворима већ само у речницима руског језика. Ове речи и С. Стијовић означава као руске (Стијовић 1992, 139—227). Исти је случај и са лексемом: *случај* „(vide *доџа-ћај*), *eventus*”.¹⁵

Славенизми са мешовитим ёгласовним особинама, хибриди или славеносрбизми

То су „оне речи или облици који истовремено садрже и рускословенске (руске) и српске народне црте, а понекад и српкословенске — настале у процесу делимичног или потпуног србизирања” (Стијовић 1992, 94).

Србизирање наставка *-није* у *-ње* захватило је велики број именица. Тако код Вука имамо: *Богојављење* (поред *Богојављеније*) „*epiphania dominii*”, *васкрсење* (поред *вакрсеније*) „*pascha*”, *јеванђеље* (поред *јеванђелије*) „*evangelium*”, *преображење* (поред *преображеније*) нема лат. еквивалент, *стасење* (поред *стасеније*) „*salus*” итд.

¹² Лексема *солдаш* „*miles*” настала је од лат. *soldatus* и итал. *soldato*. Види *PJA* под *soldat*.

¹³ Види: Ивић 1966, 164.

¹⁴ Види: *PJA* под *doteščati*.

¹⁵ Види: *PJA*, под *slučaj*.

У лексеми *виђеније* „visio” поред наставка -*ије* који је заједнички и српскословенском и рускословенском језику налазимо сугласник ђ утицајем аналогије.

У лексеми *зламеније* „виде зламење, отмен” унета је такође особина народног језика. Наиме група зи дисимилацијом у народним говорима прелази у зл.

Србизирана је и лексема *лешурђаја* „liturgia”. Вук наводи у *Српском рјечнику* (1852) и облике: *лешурдија* и *лешурђија*.

Лексема *благовјештеније* „(по манастирима), виде *благовијесӣ*, annunciatio B. V. M.” која садржи групу шиј која је одлика српскословенског језика заједно са јекавским рефлексом јата не може се са сигурношћу узимати као хибрид јер се овде рускословенски јекавизам подударио са Вуковим народним говором.

Утицај Стејићеве критике

Преводећи *Нови завјет*, Вук је употребио славенизаме, пре свега са апстрактним значењем, не налазећи адекватног израза у народном језику. У том смислу посебно је интересантан Вуков Предговор *Новоћа завјета* у коме је Вук начинио преглед оних речи које је преузео из *славенској језику*¹⁶. Тако Вук у Предговору *Новоћа завјета* помиње „49 ријечи Славенскијех”, „47 ријечи које су од Славенскијех посрблјене” као и „ријечи 84 којијех нијесам чуо у народу да се говоре, него сам их ја начинио” (Вук 1847, 11, 12). Две године после *Новоћа завјета*, 1849. године, изашла је критика Јована Стејића (Стејић 1849) коју неки сматрају једном од првих озбиљних критика Вуковог језика (Селимовић 1990, 111).

Критикујући Вуков Предговор *Новоћа завјета*, Јован Стејић на 22. и 23. страни (Стејић 1849) наводи које је све речи преко броја који је навео Вук у Предговору *Новоћа завјета* пронашао у Јеванђељу по Матеју, у Посланици Апостола Павла Римљанима и самом Предговору. Том приликом Стејић наводи 99 речи и израза. Од тих 99 речи Вук је у *Српски рјечник* (Вук 1852) унео следеће код Стејића поменуте речи а које је и сам употребио преводећи *Нови завјет* али их није споменуо у Предговору *Новоћа завјета*:

- *премудросӣ „sapientia”*¹⁷
- *држава* 1) „posessio”
- 2) „civitas”
- *утивара* (код Стејића: *утивар*) „spectrum, авет”
- *свјетлосӣ „fulgor”*
- *мрзосӣ „odium”*
- *смисло „sensus”*

¹⁶ Иначе *славенским* језиком се у XVII, XVIII, и у првој половини XIX века називао рускословенски језик.

¹⁷ Речи су навођене према редоследу како су дате у критици (Стејић 1849).

дјело „*facinus*”
 књижевник „*eruditis, literatus*”
 супарник „*adversarius*”
 шајност „*absconditum*”
 завјес „*velum*”
 зајадни „*occidentalis*”
 над „*spes, нада*”
 прилог 1) „*quod offertur monasterio*”
     2) „*additamentum*”
 владичансво „*dignitas episcopalis*”
 сајети „*consilium, свет, вијеће*”
 савјетник „*senator, вијећник*”
 начелник „*antistes*”
 утјеха „*solatium, ућеха*”
 љонизност „*humilitas*”
 ћогибао „*discrimen*”
 апостолство „*apostolatus*”
 вјерност „*fidelitas*”
 једнакост „*aequalitas*”
 корист „*utilitas*”
 створење „*creatura*”
 швар „*creatura, ствар*”
 кројоси „*mansuetudo*”
 богољубљење „*pietas*”
 бодасије „*vide бодасије, divitiae*”
 љубазан (Стејић: љубазни) „*carus*”
 неисказани (Стејић: неисказан) „*ineffabilis, incredibilis*”
 достојан „*dignus*”
 услишиши (Стејић: услишен) „*exaudio*”
 безводан (Стејић: безводни) „*carens aquis*”
 смјеран „*submissus*”
 кројак „*mansuetus*”
 блажен 1) „*beatus*”
     2) „*mabedictus*”
 ёњев „*ira*”
 судни „нпр. *дан, dies judicii*”
 оишти (Стејић: *oишти*) „*communis*”
 сласеније „само кад се наздравља, *salus*”
 унутрашњи „*internus*”
 пророковаши „*vide прорицати, vaticinor*”
 преласши „*decipio*”
 распросраниши „*propedo*”
 разђијевиши (Стејић: *разђијевиши ce*) „*irrito*”
 утјешши (утјешши *ce*) 1) „*tranquillo*”
     2) „*consolor*”
     3) „(у Боги) свијећу, тј. угасити”

наследиши (Стејић: *нацљедиши*) „*vide наслједиши*, (у Нов. завјету), hereditate accipere”

саблажњаваши „scandalum praebeo”

љубиши 1) „oscular; цјеливати”

2) „обљубити”

3) „амо”

уђошловиши „adparo”

штвориши 1) „creo”

2) „facio”

недостапиши „deficio”

назначиши „noto”

доказиваши 1) „facio perspicuum”

2) „defero”

раздражиши „irrito”

суђориши се (Стејић: *суђроћати* се) „obsisto”

шобјеђиваши (Стејић: *шобједиши*) „vincō”

шромиљаваши „*vide шромиљати*, perpenso”

просвијетлиши (Стејић: *просвјетлиши*) 1) „collustro”

2) „да га Бог просвијетли!

тј. умудри”

буђући да (Стејић: *Будући да* си) „sum”

пророчки „prophetarum”

праведнички „justi”

свесићенски (Стејић: *свесићенички*) „*vide свесићенички*” (нема га)

благослов „benedictio”

благодат „favor, salus, incrementum”

недостапак „defectus”

шоучење „*vide шоученије*, admonitio de rebus divinis, sermo”

званаје „vocatio”

надговориши (Стејић: *надговорљиве речи*) „lingua vinco”

шохала „laus”

лукавство „dolositas, calliditas”

шоубрђаваши „usurplo”

обличје „*vide облик*, facies”

уништиши (Стејић: *уништиши и уништен*) 1) „ad nihilum redigo”

2) „affiligo”

Како што се види, велики део речи које помиње Стејић нашао се у Вуковом *Српском рјечнику* (Вук 1852), 77 од 99.¹⁸ Међутим, од 77 речи које су се нашле у другом издању *Српског рјечника* (Вук 1852), 44 је било већ забележено у првом издању (Вук 1818). Новозабележених речи у односу на прво издање *Српског рјечника* (Вук 1818) је 33. То су следеће лексеме: *шремудрост*, *држава*, *мрзоси*, *смишо*, *супарник*, *штајност*, *над*,

¹⁸ Овом приликом се незнатне разлике у облицима речи код Стејића, односно Вука, нису сматрале релевантним. Када се облички речи нису сасвим поклапале, у загради је наведен Стејићев облик. Трпни придеви који су наведени код Стејића сматрани су потврђени у *Српском рјечнику* (Вук 1852) уколико је потврђен одговарајући инфинитив.

владичанство, савјет, савјетник, начелник, уштежа, ионизнос, айостолство, једнакос, богоомољство, достојан, безводан, судни, унущраши, преластни, наследни¹⁹, саблажњавати, недоспјати, назначити, простијеши, пророчки, праведнички, свештенски, недоспјатак, похвала, уништиши (уништиен).

У Српском речнику (Вук 1852) нема речи и израза: *обред, мучиштељ, премјена, промићење, свештенство, књижевнос, чишћење, рјечиштво, нелубаван, знашан, божансвиен, ошвердољавиши, начин миљења, зли будући, бивши убијен, умрвши, одведавши, казано старима, ученички, доброљубив, срдчани савјети, пристојни*, који су поменути код Стејића на стр. 22. и 23. (Стејић 1849).

Заступајући став да наш народни језик није довољно богат за књижевне потребе, Стејић даље наводи које су још књижевне речи неопходне и које би Вук требало да унесе у Српски речник (Вук 1852) заједно са поменутих 99 речи. Од речи које Стејић помиње на стр. 27, 28, 29, 30. и 31. у Вуковом Српском речнику (Вук 1852) налазе се следеће лексеме:

- благослав „bonitas”*
- јарослав „vide гњев, ira”*
- уљуднос „humanitas, comitas”*
- округлослав „vide окруђлина, rotunditas”*
- крајкослав „brevitas”*
- крайослав „firmitas”*
- праведнослав 1) „justitia”*
2) „innocentia”
- безгрешнослав „innocentia”*
- управаштељ „rector”*
- сјасаштељ „servator”*
- створаштељ „creator”*
- јединство „unanimitas”*
- круг „diskus”*
- падеј „брдо у Ловћену, nomen montis”*
- распис (Стејић: разпис) „literae circulatoriae”*
- дух „spiritus”*
- одскок „repulsus”*
- одбор „кад је пређа лијепо основана па се у навијању пред цијепцима одбира, онда се каже да је добар одбор.”, нема лат. еквивалента.*
- жалба „querimonia”*
- ушток 1) „ostia”*
2) „refugium”
- завитак „res, involuta”*
- шовод „funis capistri”*
- извоз 1) „vectura”*
2) „exportatio”

¹⁹ Сам Вук у Српском речнику (Вук 1852) код речи *наследни* упућује на *Нови завјет* („у Нов. завјету“).

износ „detritio: „добро сукно за износ”, cf. издер”
вид 1) „visus”
2) „lux”
узрасци „statura”
најон 1) „vis”
2) „compulsio suum ad trajectum”
3) „tugurii genus”
4) „casu”
побједа „victoria”
биће „substantia, fakultates: остао без бића”
пресуђак „trangressio”
ошавина 1) „vide очевина”
2) „patria”
закључак „у плетиће игле оно на врху”, „uncus”
мешавина „tumultus”
слог 1) „у њиви оно између два разора, lira”
2) „vide лијеха: два слога лука, lira”
обласци „potestas”
одрод „qui renunciavit genti”
дометак „additamentum”
одломак „decerptum quid”
биве „herbae”
ојласник „nuncius”
власник (Стејић: власник) „dominus, proprietarius”
источник „eurus, исподсунчаник, устока”
стабалан „stabilis”
самостабалан „sui juris”
раздражиши (Стејић: раздражен) „irrito”
безгрешан „sine noxa”
безуман „demens”
љубаван „amans”
окружиши (Стејић: окружен) 1) „rotundo”
2) „circumdo”
подобан „qui appetet posse”
уман 1) „intelligens”
2) „decerno”
раскошиш (Стејић: раскошан) „luxuriosus”
буран „vide кишовит”, pluviosus”
исправно „recte”
исишаши „exquo”
исправиши „extermino”
одобриши „approbo”
устројиши 1) „vide устројиши, castro”
2) „кожу, praeparo”
нарушаш „turbo”
изјавиши „educo”

<i>расудиши</i> (Стејић: <i>разсудиши</i>)	1) „dijudico” 2) „rem judicatam labefactare”
<i>настављаши</i> 1)	„adjungo” 2) „казан, superpono”
колебање	„fluctuatio”
одношење	„asportatio”
<i>настављање</i> 1)	„adjunctio” 2) „superpositio”
<i>исправљање</i>	„corectio”

Вук је, дакле, у *Српски речник* (Вук 1852) унео мали број речи (укупно 66) са дугачког Стејићевог списка који обухвата неколико страна (Стејић 1849, 27—31).²⁰ Осим тога, лексеме као: *иадеж*, *йовод*, *износ*, *закључак*, *устрајши*, *буран*, *истражиши*, *изјавиши*, које набраја Стејић, потврђене су у Вуковом *Српском речнику* (Вук 1852) али немају апстрактно већ конкретно значење.²¹ Скоро све речи које су наведене на странама 27—31 Стејићеве критике (Стејић 1849) „данас улазе у лексички фонд српског књижевног језика” (Младеновић 1994, 401), иако је само мали број унет у друго издање *Српској речнику* (Вук 1852).

Све досад наведено наводи на следеће закључке:

1) Вук је у *Српски речник* (Вук 1852) унео славенизме без редакцијских фонетских обележја (*благослов*, *йокој*, *йвориши*), затим са српскословенским гласовним особинама (*васкрсниши*, *мошши*, *самри*) и нешто речи са рускословенским, односно руским гласовним особинама (*двери*, *истолковиши*). Речи са рускословенским, односно руским гласовним особинама је најмање. Изостале су и одреднице *блажени измицајущи* и *живоначални* које су биле забележене у *Српском речнику* (Вук 1818). На овај начин Вук је показао свој однос према славенизмима не само у преводу *Новоћа завјета* када их је свесно употребио и о томе говорио у Предговору (Вук 1847) већ и у *Српском речнику* (Вук 1852), нарочито када је свесно изоставио славенизме са рускословенским (русским) гласовним особинама.

2) По свом значењу забележени славенизми су речи из црквене и религиозне терминологије: *Богојављеније*, *Васкрсеније*, *Васкрс*, *јеванђелије*, *Обрећеније*, *Срећеније*, *Цветионосије* и сл. Славенизми који не припадају наведеној групи означавају углавном апстрактне појмове: *бесмртност*, *блаженство*, *јароси*, *коваран*, *мрзоси*, *нужда*, *йринудиши*, *йромисао* и сл. Има и славенизама који означавају конкретне појмове: *одежда*, *госиојжда*, *мошши*, *двери*, *ошачансво*, *луча* итд.²²

²⁰ Уп. Младеновић 1994, 401.

²¹ Ради утврђивања значења наведених речи коришћен је *Лапинско-српски речник* аутора Јована Ђорђевића (Ђорђевић 1997). Тако реч *йовод* значи „поводач”, *истражиши*: „отерати, уклонити”, а *изјавиши* „извести, изводити”. У осталим случајевима значење речи је јасно на основу примера које наводи сам Вук уз одредницу.

²² Лексеме *одежда* и *двери* по свом значењу припадају црквеној терминологији. Реч *одежда*, по тумачењу самог Вука је „свештеничка одећа”, а уз одредницу *двери*, Вук наводи: „врата на олтару (у цркви)”. Лексема *госиојжда* је са ознаком *сї*. што значи „стајаћа”. Види: Вук 1852, под *двери*, *одежда* и *госиојжда*.

3) Интересантно је којим облицима је Вук давао предност приликом лексикографске обраде одреднице. Тако код одреднице *Ускрс* Вук упућује на *Васкрсеније*, док код облика *савезаћи*, *савладаћи*, *сатворићи*, *сахранити* и сл. упућује на народне облике: *свезаћи*, *свладаћи*, *створићи*, *схранити*. Вук није заборавио ни да скрене пажњу на територијалну распострањеност славенизама, па је тако код речи *нужда* напомену „у војв. по варошима” као и на то да се поједини славенизми веома ретко користе: *сласеније* „само кад се наздравља”.

4) Од 99 славенизама које је Јован Стејић навео да их је Вук употребио у преводу а да их у Предговору *Новоћа завјешта* није споменуо (Стејић 1849), Вук је у *Српски рјечник* (Вук 1852) унео 77 славенизама од којих је 44 већ било забележено у првом издању *Српскоћ рјечника* (Вук 1818).

5) Далеко је мањи број оних књижевних речи у *Српском рјечнику* (Вук 1852), укупно 66 од неколико стотина, за које је Стејић у својој критици (Стејић 1849, 27—31) рекао да су неопходне нашем књижевном језику. Скоро све те речи, иако се већина њих није нашла у другом издању *Српскоћ рјечника* (Вук 1852), данас се употребљавају у српском књижевном језику.

Ниш

И З В О Р И

Вук 1818 — Вук Караџић, *Српски рјечник, Сабрана дела Вука Караџића, Књића друга*, приредио Павле Ивић, Београд (Просвета), 1966.

Вук 1852 — Вук Караџић, *Српски рјечник, Сабрана дела Вука Караџића, Књића једанаеста* (1, 2), приредио Јован Кашић, Београд (Просвета), 1987.

Вук 1847 — Вук Караџић, *Нови Завјет Господова нашега Исуса Христаша*. Превео Вук Стеф. Караџић. Приредио др Владимир Мошин, Београд (Просвета), 1969.

Стејић 1849 — Јован Ђ. Стејић, *Єзыкословне примѣтѣ на предговор г. Вука Стеф. Караџића кѣ Преводу Новогѣ Завѣта*, Гласник Друштва србске словесности, свезка II. У Београду, у Књигопечатни Књажества Србије, 1849, стр. 1—42.

Р Е Ч Н И Ц И

Ђорђевић 1997 — Јован Ђорђевић, *Лајинско-српски речник* аутора, Београд (Завод за уџбенике и наставна средства), 1997.

PJA — *Рјечник хрватскога или српскога језика*, Загреб (Југославенска академија знаности и умјетности), 1880—1882 — 1975—1976, књ. I—XXIII.

SJS — *Slovník jazyka staroslověnského*, Praha (Československá akademie věd. Slovanský ústav), 1958—1997, 1—52.

Л И Т Е Р А Т У Р А

Ђорђић 1971 — Петар Ђорђић, *Историја српске Ћирилице. Палеографско-филолошки прилози*, Београд, 1971.

Ивић 1966 — Павле Ивић, *О Вуковом Рјечнику из 1818. године, Сабрана дела Вука Караџића. Књића друга. Српски рјечник* (1818), приредио Павле Ивић, Београд (Просвета), 1966, стр. 19—188.

Кашић 1987 — Јован Кашић, *О Српском рјечнику из 1852. године. Сабрана дела Вука Караџића. Књића једанаеста* (2). *Српски рјечник* (1852), приредио Јован Кашић, Београд (Просвета), 1987, стр. 1483—1744.

- Младеновић 1989 — Александар Младеновић, *Славеносрпски језик. Студије и чланци*, Нови Сад (Књижевна заједница Новог Сада. Дечје новине из Горњег Милановца), 1989.
- Младеновић 1993 — Александар Младеновић, *Развитак и стабилизација екавској изговору српског књижевног језика у другој половини XVIII и првој половини XIX века*, Зборник Матице српске за филологију и лингвистику, Нови Сад, 1993, књ. XXXVI—1, стр. 79—83.
- Младеновић 1994 — Александар Младеновић, *О неким погледима Јована Стејића на српски књижевни језик*, Зборник Матице српске за филологију и лингвистику, књ. XXXVII, Нови Сад, 1994, стр. 395—402.
- Младеновић 2002 — Александар Младеновић, *О концептуалитету у развоју српског књижевног језика (до средине XIX века)*, Зборник Матице српске за филологију и лингвистику, бр. XLV/1—2, Нови Сад, 2002, стр. 83—90.
- Селимовић 1990 — Меша Селимовић, *За и против Вука*, Сабрана дела у десет књига (5), Београд (Београдски издавачко-графички завод), Сарајево (Свјетлост), 1990.
- Стијовић 1992 — Светозар Стијовић, *Славенизми у Његошевим јесничким делима*, Сремски Карловци — Нови Сад (Издавачка књижарница Зорана Стојановића), 1992.
- Толстој 2004 — Никита И. Толстој, *Студије и чланци из историје српског књижевног језика*, Београд (Завод за уџбенике и наставна средства, Вукова задужбина), Нови Сад (Матица српска) 2004.

Ирена Цветковић

**СЛАВЯНИЗМЫ В СЕРБСКОМ СЛОВАРЕ ВУКА С. КАРАДЖИЧА,
ОПУБЛИКОВАННОМ В 1852 ГОДУ**

Р е з ю м е

В настоящей работе рассматриваются славянизмы в *Сербском словаре* Вука С. Караджича, опубликованном в 1852 году. Между обнаруженными славянизмами выделяются славянизмы без особых редакционных фонетических признаков (благослов, покой, творить), затем со сербскославянскими звуковыми особенностями (мошти, опити, самртни), а также небольшое число славянизмов с русскославянскими звуковыми особенностями (истолковати, двери). В своей критике перевода *Нового Завета*, сделанного Вуком Караджичем, Йован Стеич (1849) указывает 99 славянизмов, использованных Вуком Караджичем в переводе *Нового Завета* и не упомянутых им в Предисловии. Из приведенных Стеичем 99 славянизмов, Вук Караджич включил в *Сербский словарь* (1852) 77 славянизмов, 44 из которых были им зарегистрированы в первом издании *Сербского словаря* (1818). В *Сербском словаре* (1852) значительно меньше тех слов, о которых Стеич в своей критике (1849) писал, что они необходимы в сербском литературном языке. В частности, лишь 66 слов из нескольких сотен таких славянизмов в списках Стеича, большая часть которых сегодня принадлежит к лексическому фонду сербского литературного языка, вошли во второе издание *Сербского словаря* (1852).

СУПСТАНДАРД У СРЕМЧЕВОМ „ПОП ЂИРИ И ПОП СПИРИ”

(ПОВОДОМ 150-ГОДИШЊИЦЕ ОД ПИШЧЕВОГ РОЂЕЊА)

ЈОВАН ЈЕРКОВИЋ

UDC 821.163.41-31.09 Sremac S.
811.163.41'373.45

Кратак садржај. Регионализам је битно обележје српског реализма крајем XIX века, а постигао се и употребом говора локалног типа. Из Сремчевог дела „Поп Ђира и поп Спира“ издвојене су супстандардне језичке особине (дијалектизми/провинцијализми, архаизми, варваризми, неологизми), а њихова анализа вршена је у оквирима издвојених група повезаних друштвеним статусом (свештена лица, попадије, поповске кћери, мештани, ’странци‘); пишчев језик (његова нарација и описи) издвојен је и њему је посвећена посебна пажња. У другом делу рада грађа је третирана јединствено. Мешање стандарда и супстандарда савремена лингвистика третира као урбани дијалекат, а Сремчево дело га изванредно препрезентује.

Кључне речи: стандард, супстандард, дијалектизам, архаизам, варваризам, неологизам, урбани дијалекат.

0.1. Стеван Сремац (1855—1906)¹ спада у ред најзначајнијих и најомиљенијих српских реалистичких писаца. Његов живот и његово књижевно дело били су честа тема књижевних критичара и историчара књижевности и, знатно ређе, лингвиста, што је свакако неоправдано јер је Сремац у свом књижевном раду описивао средине из три различите зоне српског језика: банатску (бачку), нишку и београдско-србијанску, трудећи се да сваку од њих обележи аутентичним језичким разликама.

0.2. Први круг српских реалиста (Глишић, Веселиновић и др.) углавном је био оријентисан на сеоски амбијент; други, нешто млађи круг писаца (кome припада и Ст. Сремац), мотиве за своја дела поглавито је налазио у паланкама, варошицама и градовима. Овом кругу треба приклучити и знатно старијег Јакова Игњатовића (Сентандреја, 1822), творца српског реалистичког романа.

Пошто нас интересују језичке појединости одређеног дела, настојаћемо да изнесемо чињенице на којима ће се заснивати анализа.

0.3. Осврћући се на епоху српског реализма у целини, Д. Вученов наводи да је регионализам био његова битна одлика и с тим у вези даје следећи закључак: „Отуда је један од важних видова регионалности постала употреба локалног говорног стила у дијалогу, који је, опет, био важан елеменат развијања приповетке и унутрашње структуре прозног де-

¹ Рођен је у Сенти у којој је провео првих дванаест година живота; у Београду је завршио гимназију и студије историје на Великој школи; службовао као професор историје у Пироту, Нишу и Београду.

ла уопште у овом књижевном периоду. Како је за реализам карактеристично да се писци спуштају међу ниже друштвене слојеве то су се у уметничком дијалогу који воде људи из те средине, нешколовани и неуки у књижевном језику коме нису знали ни норме ни границе, морали развити дијалектизми, архаизми, варваризми, професионални жаргони и други облици одступања од књижевног језика, Вукове и вуковске књижевне норме. Међутим, једном освојена слобода одступања није се задржала само у границама дијалога него се ширила даље, прелазила у пишчеву нарацију, у његов опис и другде. Разуме се код неких писаца више код других мање.” (*Вученов 1965 221*)

0.4. А. Г. Матош веома је тачно уочио значај који има језик у литејарном стваралаштву Ст. Сремца: „Описао је три главна српска дијалектична типа: Ужиначина (...), Банаћаница и Нишлију у свим нијансама њиховога карактера и темперамента, ушавши у најкарактеристичније танчине њиховога говора. Ако је познавање самог дијалекта теже од познавања туђег језика, просудите величину Сремчевог талента” (*Матош 1967 153*).

Осам деценија касније о Сремчевом књижевном поступку Ј. Деретић каже: „Своја књижевна дела Сремац је градио на особен начин. Одличан посматрач без дара за измишљање, он је у писању обично полазио од позајмљеног сижеа, анегдота, које је после развијао, проширивао, уносећи у њих, као у какав пространи оквир, најразноврснију грађу коју је стално скупљао (са собом је увек носио „нотес“ у који је записивао све што му се чинило занимљиво” (*Деретић 1985 401*).

Драгоцене су и сведочења многобројних Сремчевих савременика да су „нотеси“ били крцати речима, изразима, конструкцијама које је писац свакодневно у њих уносио и користио их као језичку грађу у својим делима.

1.1. Сремац је радњу своје приповетке сместио у Банат (по неким критичарима радња се дешава у пишчевој родној Бачкој, али је због могуће „зле крви“ лоцирана у суседну област). За истраживања ове врсте тачна локација радње није битна јер се српски говори северног и средњег Баната и северне и средње Бачке битније не разликују: припадају шумадијско-војвођанском дијалекту, односно војвођанском поддијалекту. Међутим, наведени говори имају и својих специфичности — налазе се на подручју са вишенационалним саставом. Поред Срба и Хрвата навешћемо само оне који чине знатнији постотак становништва: Мађари, Румуни, Словаци, а до 1945. и Немци.²

1.2. У Сремчевој приповеци помиње се мали број топонима: Ченеј, Темишвар, Иђош и микротопоним неименованог града (Тиса-порт = обала Тисе)³.

У Ченеју су попови коначили код свога колеге попа Олује на свом путу у Темишвар. Ченеј се данас налази у Румунији на граници са Ср-

² Прецизне податке о становницима Баната на смени XIX и XX века в. код *Ивића и др. 1994 2–3*.

³ И данас се део града Сенте дуж обале Тисе назива тако (моје сазнање).

бијом, и то источно од Радојева и Српске Црње; насељен је искључиво Србима (*Ивић и др.* 1994 2—3).

Као и Ченеј, Иђош се налази у средњем Банату, између Падеја и Кикинде, североисточно од Радојева и Српске Црње — локација које смо већ означили (*Ивић и др.* 1994 2).

1.3. Сремчево родно место, Сента, градско насеље на десној обали Тисе (Бачка), представљала је са Сегедином важан занатлијски и трговачки центар у Потисју. До средине XVIII века била је српско насеље, да би након одсељења знатног броја Срба у Русију у њој нагло порастао број досељених Мађара. Од тога времена у Сенти велику већину представља мађарски живаљ (*Енциклопедија* (7) 1968).

Будући да је Сремац до своје 12. године провео у родном месту, са сигурношћу се може тврдити да је поред свог матерњег језика говорио и мађарски језик.

2.1. Језик Сремчеве приповетке свакако заслужује да му се посвети пуна пажња. Савремено схватање лингвиста да језик није хомогена творевина и да се не испољава као потпуно јединствена целина обавезује истраживаче да у обзир узму различите факторе који на њега утичу. Ми ћемо навести само неке, по нашем суду веома битне. Савремена лингвистичка теорија истиче да су слојевитост и сложеност језика условљене пре свега *хоризонталном* и *вертикалном* стратификацијом. Хоризонтална разноликост језика условљена је географским, етнографским и политичким чињеницама, те ће се у језику Сремчевих ликова испољавати у великој мери јединствено, ако занемаримо мање различитости. Вертикална разноврсност језика подразумева диференцијацију на истом простору између различитих група говорника за коју су релевантне социолошке детерминанте (образовање, старост, занимање, социјални статус...).⁴ По овом критеријуму у приповеци се могу издвојити више група, али и појединача. Међутим, слојеви условљени хоризонталном и вертикалном стратификацијом међусобно су испреплетени што језичку грађу чини сложеном.

Узимајући све у обзир, за језичку анализу издвојићемо део грађе који 'покрива' више личности са одређеним заједничким својствима (професија, пол, узраст, образовање...). И овако селективна грађа биће дољна да се стекне основни утисак о језику Сремчевих личности. На крају се разматра и језик самога писца, да би се после тога издвојиле све супстандардне особине које је писац употребио у свом делу да би нам у реалистичком маниру свога времена пружио аутентичну слику људи и средине.

3.1. У делу постоје личности којима је конфесија основна делатност (поп Ђира и поп Спира, поп Олуја, Аркадија). Сремац истиче њихов став о језику: „Аркадија је као и поп Ђира mrзио на Вука и његове реформе, по којима се човек не може разликовати од паора” (стр. 7).

⁴ Опширније о наведеном исп. подстицајну литературу у раду Д. Шкиљана (*Шкиљан 1980*).

Иста напомена односи се и на поп Спиру јер их писац у свему изједначује: „што вреди за једног попа вреди и за другог”.

Овакво гледиште претпоставља да 'школовани' треба да се служе предвуковском нормом да би се разликовали од 'простог', 'нешколованог' народа. Сремац је, међутим, знао да то не представља реалност у времену у које је сместио радњу своје приповетке те се и језик 'црквених' људи у основи не разликује од језика осталих личности, али га одвајају појединости које се везују за професију, тзв. професионални жаргон.

Мањи број примера биће довољан да илуструје опште карактеристике њиховог језика и одређене специфичности у њему.

Спира: Е, да знате шта би могли добити...као на прилику ево ова што је у нашем селу (43).⁵

Мој чесњејши пријатељ господин Кирило...на примјер... узео кћер предштевеника свог (43).

Те нека свирају сваке друге недеље у дујету с њеном мамом (105).

А то се не сме тако оставити и трпити, па видићеш само сутра (82).

Пира: Е, слаба је то утјеха за мене (262).

Не да се тај лако! Како је деб'о да ви'ш како се праћака к'о шаран кад га извуку из воде (262).

Дош'о к'о што је и от'шо (341).

...и ту већ нисам мог'о да останем у коли...хоћу да шпорујем (342).

Чекај само да ви'ш комендије. Да ви'ш амишага његова — да је наш'о какав од словесног створења зуб да се наплатим на Спирину конту, и да га конечно уничтожим (355).

И тако не знам ди ми је глава од силна труцкања (179).

А фурт се нешто смеју а особито она (129).

А то ћемо видити...јесам ли се, то јест, добро атресир'о 'оће л' вредити што вами говорити?

Аркадија: Господине моле вас да дођете...чекају вас у порти пред црквом да крстите новорожденог младенца мужеског пола Неци Црепајцу (7).

Добио синчића па к'о јабука, каже фрау Цвечкенмајерка да свога века није вид'ла тако здраво дете па грлато... тринаест и по фунти (8).

Дошли су његова екселенција господин Владика... 'оће л' штогођ ваљати (16).

Већина дијалектизама типична је за војвођанске говоре, али је ареа многих од њих и знатно шира: *к'о*, *дош'о*, *моћ'о*, *деб'о*, *наш'о*, *'оће л'*, *ви'ш* (= видиш), *ош'шо*, *вид'ла* (где је губљење гласова означенено апострофом); следе познати војвођански икавизми: *тарийши*, *живиши*, *видиши*, *видићеш*, *вредиши*, *ди* (где), фонетизми у *дијешу* (са -j-), *комендија* (са уметнутим *н*), *шијоћођ* (*ð* > *ђ*), *би* у 1. л. мн. потенцијала, стари облик лок. мн. (*у коли*), те облици придевских речи по именичкој промени (амишага *његова*, од *силна* труцкања).

Списку треба додати и германизме: *шијороваши* (= штедети), *фурш* (= непрестално, увек), *конши* (= рачун) и мађаризам *амишаџ* (PMC уп. на *хамишаџ*, овде значење под 2. препреденост, лукавост).

⁵ Истицање примера је моје.

Супстандардне форме представљају и 'славенизми' (особине српскословенског и рускословенског језика): *словесног* (створења), *конечно,* *уничијожићи*, *новорождени*, *предшестивеник*, *чесњејши*, *мужески*; именицу *младенац* у наведеном значењу (= дете) РМС означава као застарелу.

Изнетим примерима треба приклучити и 'јекавизме' (*премјер*, *ућејаха*) који су настали према српском читању рускословенских текстова.

Издвојили смо и реченице: Дошли су његова екселенција Господин Владика! Ушли су сам у олтар, па почели да чинодејствују да држе сами Јутрење... — као пример свечаног стила који се негује у цркви.

Као што је истакнуто, Сремац је, поштујући начела реалистичког приказа средине и људи, мешао особине стандарда и супстандарда. Као потврда нека послуже примери стандардног израза који би се по описима дијалектолога могли очекивати у дијалекатској форми (овaj облик даваћемо у загради иза примера који је забележен у Сремчевом делу): *хоћу* (ођу), *као* (ко), *узео је* (узо), *с њеном* (ш њеном), *пред* (прид), *добио* (добијо), *тринаест* (тринајст), *ћеп* (ћеп), *свирају* (свираду), *моле* (молиду), *смеју се* (смеједу се), *какав* (каки), *чинодејствују* (чинодејствуједу), *у нашем селу* (у нашим), *свођ* (његовог).

3.2. У жижи најзначајнијих збивања налазе се две попадије, Сида и Перса. Њихов језик илустровашемо мањим бројем примера које смо оценили да су типични у њиховом комууницирању са средином.

Перса: Та не через тога него се бојим да те не каштигују (263).

Штелујте се за „покенес“ (85).

Завукла се иза клајдерштока па се сва предала читању а ноћом у сну све говори из књига (108).

Иди одма' на бунар па се уми ладном водом...Како је сирота хаглих и осетљива још ни сад да се утјеши (168).

Сида: Биће нам здраво мило. Па извол'те, извол'те кад гођ имате слободна времена од науке (116).

Купила би јој мама кофпук и хорндоле по сокаку...присело би јој лоптање...то је Спиро, к'о ајмолов ајнц...па пунктур (129).

...по шпајзу изгриз'о све до штруфли, остале само штруфле и штикле (63).

Нисмо спајије да гору (реч је о свећама, Ј. Ј.) (362).

Дијалектизми забележени у језику попадија карактеристични су за говор средине коју Сремац описује, али су, што је такође очекивано, неки од њих својствени и другим штокавским народним говорима: *к'о*, *из-эрз'*о, *извол'ше*, *одма'*, *ладном* водом; *уми се* (2. л. јд. императива), *присела* јој, *са шњим*, *kad гођ*, *штогогођ*; *гору* (3. л. мн. презентата); *чрез*; *сравњаваши*; именичка промена придевских речи (кад имате *слободна* времена); *ноћом*, *здраво* (РМС значење под 3. *врло*, *јако* означава као 'покрајинско').

Као покрајинске (по правилу и као варваризми или архаизми) квалификују се и следећи германизми: *штеловати се* (= припремити се/припремати се), *покенес* (= печене јадове, печене месо), *кофпук* (= украс који се носи на глави, у коси), *хорндола* (игла за косу), *штапајз* (= остава), *штруфла* (= подвезица), *штикла* (= потпетица), *к'о ајмолов ајнц* (= један-пут један), *шункайум* (лат. -нем. = тачка, крај), *клајдершток* (= стојећа ве-

шалица за гардеробу), *хаљих* (осетљив, гадљив); њима треба приклучити и латинизам *кашићоваши* (= казнити/кажњавати).

Фонетизми *уђешићи* и *Николајевич* (како гђа Перса понекад ословаљава свога супруга, поп Ђиру) везују се за црквенословенску писменост.

У говорима Баната и Бачке могле би се очекивати форме које поред пишчевих стандардних дајемо у загради: *нећо* (нег), *себе* (тебе).

Поред дијалектизама својствених народним говорима, знатнија одступања од стандардног израза чине стране речи, првенствено германизми. Њихова честа употреба даје личностима одређени престиж јер се по томе разликују од мање образованих мештана. Међутим, како се оне квалификују као варваризми, застареле или покрајинске, оне не истичу само 'покондиреност' оних које их користе, него су и одлика језика дате средине.

3.3. Поп-Ђирина кћер Меланија и поп-Спирена Јула прошле су кроз школе које одговарају њиховом друштвеном сталежу (Сремац их изричito не казује). Меланија је, како писац наглашава, „била у леру у Бечкереку где је научила немачки језик“ и могла да чита књиге на оба језика (стр. 12). Садржину књига које прочита дању ноћу је препричавала: „ал‘ све то говори на немеци, па дође много лепше“, поноси се Перса (стр. 108). Да је немачки језик имао одређени престиж код попадија, говори Сидина опаска која се односи на Јулу: „и она здраво добро говори немеци“ (стр. 112).

И поред разлика у ликовима на којима инсистира писац, ми ћemo језик девојака разматрати у целини пошто нас интересује, у начелу, само свеукупност језичког израза ликова приповетке. Неколико реченица биће сасвим довољна илустрација Јулиног и Меланијиног језика.

Јула: Ју, како је брезобразан! (146).

Ди сте за толико? (151).

...па остала сам исто онако „гемајн“, баш к’о да нисам у Бечу живила (408).

Ви’ш ти њега. Унџут један! Ал’ сам му добро одговорила! (142).

Сад се ваљда застидио хунџут један (152).

Меланија: Уф, папа, ун готес вилен (33).

...ако будете пред нама фалили варошке госпођице (95).

Ви фурт шмалхујете...доћи из вароши, из Карловаца, из онаки’ романтиш пре-
дела у ову равницу без околине (94).

Ево обрста, знам да то волете (103).

Утицај дијалекта видан је и у њиховом језику: *к’о, ал’, вид’ла, ви’ш* (= видиш), *ѓосијица, хв* → *ф* (фалити), *онаки’* (губљење *х* и основа *онак-*), *ди* (где), *живиле су, засишидио се, волеће, одономадне*.

Присуство германизма је очекивано: *обрсӣ* (= кајмак, павлака), *фурӯӣ* (= непрекидно, стално), *шмајхловайӣ* (= удварати се, улизивати се), *ѓемајн* (овде: обичан, прост), *хунџут* и *унџут* (= угурсуз, мангуп), *романишиш* (= романтичан), *ун ѓошес вилен* (= уз божју вољу), *ӣаӣа* (= отац, тата).

И у језику девојака издвојили смо форме стандардног језика које у народним говорима Војводине могу да гласе друкчије (њих наводимо у загради): *пред* (прид), *без* (брз), *будеше* (буднемо/биднемо).

Одступања од стандарда иду у два правца — први, присуство дијалектизама; други, страни утицај. Један број дијалектизама има широку ареу простирања у штокавским говорима, док је други специфичан за војвођанске говоре (у њих спадају и наведени германизми).

3.4. Говор становника подручја у које је Сремац сместио радњу своје приповетке илустроваћемо с два краћа монолога. Први изговара Глиша Сермијаш на помену пријатељу Проки, а други неименовани Иђошанин као свој протест у Америци.

Глиша: Мој Проко... да је среће да ти меникана овако пијеш за спокој душе, а не ја тебикна. Та теби је бар било још дана записато, а не ја да се вучем по свету овако брез тебе, брез свога најближег, брата и пријатеља... Ми ћемо још сто година живити и мучити се! Проко, добри друже, ди си да видиш твога друга што се злопати! (10)

Иђошанин: Молим вас, — каже — господари! Сад 'оћете, на прилику, кас'ти, овако, к'о људи, да опалите на месец горе. То је све лепо и красно, фајн, вели Иђошанин, али је л' вам уопште кад пало на ум, шта ће бити ондакана од наши' ушију, кад тај топ рикне к'о сто магараца, неће ту остати читава увета, одавде све до Иђоша. Ај, јесте л' промислили?! А после нека -вели- ћаво носи наше уши...ни магарац се каже није прославио са оноликим његовим, шта ћемо брез месечине? Шта га ће ту шталога пробивени' и коња покрађени' бити... (163).

Најбројнија одступања од стандарда чине дијалектизми: *к'o, ал', јесте л', 'оћеше л', украђени', од наши', кас'ти* (= казати), *ди* (где), брез, основе *предивен* и *украђен*, трпни глаг. приdev с основом на *ш* (записат), употреба партикуле уз облике личних заменица и прилога (меникана, тебикана; ондакана), предлог *с(а)* уз оруђник (прославио се са његовим), *његов* umesto *свој* (прославио се са његовим), *штвој* ум. *свој* (ди си да видиш твога друга), именичка промена придевских речи (неће ту остати читава увета); типичан образац комуникативног израза у Војводини представља реченица: Сад ви 'оћете на прилику кас'ти.

Покрајинске речи су и германизам *фајн* (= фин) и архаизам *шталаоց* (= штала, стаја).

И у језику наведених личности налазимо особине стандардног израза које у говорима њиховог краја имају супстандардну форму: *шеби* (иста личност употребљава и дијалектизам *шебикана*), *свога* (твога), *нека* (нек).

Док се место живљења Глише Сермијаша не може прецизно одредити, Иђош се налази између Падеја на истоку и Кикинде на западу, односно источно од Радојева и Српске Црње на чију смо локацију раније указали (*Ивић и др. 1994* 2—3).

3.5. Иако Сремац посебно не истиче вишенационалност средине коју описује, појава 'странаца' то потврђује. Сигурнија потврда јесте присуство релативно великог броја германизама и мађаризама у језику

не само особа наведених националности него и у језику свих осталих личности.

У овој тачки већу пажњу посветићемо језику „Вавика и Бабика”, како Сремац заједно именује Немице и Мађарице и за које констатује „да накарадно причају својим српским језиком”.

Неколико реченица личности којима писац посвећује већу пажњу биће довољно да се стекне утисак о њиховом језику.

Фрау-Габриела: Милостива, кис ти ханд, фрајлице (288).
Па кад буднем ваших година, хебаме (391).
Па, штогла, штогла, од пеглајза! Госпоја Марта, к'о да сте паоркиња па немате пеглајз у кући него к'о паркиња на велику рољу! (210).
Па су му совјетовали да је гријота да свој таленат закопа овде у овим каљавим селу (271).

Цвечкенмајерка: Е, сад сам дочекала што сам давно желила, јербо сам видела...гратулација моја и мајн грус (287).
То не знаду, а пасија им је да се прдаче сас ноблесом (392).
Па, Кристи Гот, тако вам и треба! (390).

Ержика: ...онако господске фарбе у лицу...каз'о је још шта воле да буде (60).

Нойшарошевица: Међу њима через младога хер-лерера... (200)

Наведене личности српски језик училе су од мештана Срба, што претпоставља да ће се и у њиховом језику налазити дијалектизми својствени локалном говору.

Тако се издвајају: *к'о, каз'о, əссйоја, 'ладноћа, əријоћа, желила* сам, *буднем, знаду, воле* (З. л. јд. презента), *через, јербо;* у *овим нашим* селу, *сас ноблесом.*

Поред германизама које смо забележили и у језику већине личности српске националности, у језику Немица чести су изрази и реченице на немачком језику (мањи број је написан немачким писмом, а већи део транскрибован ћирилицом).

У грађи коју смо изнели тако су квалификовани следећи примери: *фарба* (= боја), *фрајлица* (= госпођица), *хебаме* (= бабица, примаља), *аусдееџајнней* (= изврстан, одличан, особен), *Кристи Гот* (= хваљен Бог), *хер-лерер* (= господин учитељ), *мајн əрус* (= мој поздрав), *кис əши ханд* (= љубим руке), *роља* (= ваљак за пеглање, глачање), *пеглајз* (= пегла), *шиоёла* (= челични клин, језичак који се усијан убацује у пеглу да је зареје).

Варваризми *ноблес* и *гратулација* везују се за романске језике. Фонетизам *совјетује* фрау-Габриела је, вероватно, чула у поповским кућама.

И у језику наведених личности могу се издвојити стандардни облици које у говорима дате средине обично имају дијалекатску форму: *ваших* (без крајњег *х*: ваши'), *нећо* (нег), *међу* (међ), *видела* (видила), *свој* (његов), *буде* (будне/бидне).

Сремац је у оцени језика несрба („накарадан”) сигурно мислио на изговор гласова (првенствено вокала), акценат речи и мелодију реченице, што није ни покушао да прикаже графички, него се задовољио само

успутним напоменама остављајући читаоцима да на основама властитих искустава сами 'чују' њихов језик.

3.6. Сремац у свом делу пружа мноштво доказа који потврђују констатацију Д. Вученова да је супстандард продирао и у пишчеву нарацију и његов опис. У презентацији примера из пишчевог језика настојаћемо да потврдимо већину супстандардних форми које смо уочавали у језику његових ликова.

- Сремац:* Ето, таке су биле две попове ћерке (107).
 ...јесењи суморни ландшафт (112).
 Знам да су читаоци...сумљиво вртили главом (135).
 ...а она на полуторврених вратих стоји (131).
 Из домаћег виршафта (49).
 Ето тако је искумстириала гђа Перса (63).
 госпоја перзекутовица (64).
 ...паори су га звали шлајбер, кас'ти писар (33).
 У сомоцкој комотици (37).
 ...један му крај лепеће преко левог рамена к'о барјак на дамшифу (37).
 ...јео је жута шећера (36).
 ...одлете заборавивши казати фала (39).
 потребија је (67).
 ...и метнувши на главу шешир...кога сам чешће сумпором пере (73).
 ...поседише до увече (82).
 Спира није марио за поковано пилеће (85).
 ...о банатској шеници и влашкој шеници (97).
 к'о Совра гајдаш (3).
 прихваћа Аркадија (266).
 ...а поп Ђира остале у коли бајаги спавајући (291).
 окреће плајваз (184).
 ...и креста му к'о рек'о би помодрила (242).
 завршује вечеру (254).
 Унео собом грдну количину свежа и хладна ваздуха (337).
 за медецину (397).
 ...путовао је на коли један млад поп (405).
 ...изгустирала је немачки језик...па се ради тога често препиру (403).

И пишчев језик, дакле, носи битна обележја народних говора — губљење гласова или замена једног гласа другим: *к'o, рек'o, кас'ти, би* (бих) *рану* (храну), *йоковано* (х → к) *шеница* (вш → ш), *ѓосиоја* (ј). *медецина* (медицина), *Совра* (ф → в); познати војвођански икавизми: *вртили*, *йоседише*, *йомодрила* и разједначавање сугласника типа *сумљив*, облици од основе *шак-* (таке су биле, таки људи, онака је била); у познате војвођанске дијалектизме убрајају се и стари падежни наставци (*на йолуојворених вратих, у коли, на коли*), као и промена придевских речи по именничкој деклинацији (јео *јсушта* шећера, грдну количину *свежа* и *хладна* ваздуха), односно употреба *коџа* ум. *који* (шешир *коџа* сам пере), предлог циља *ради* ум. предлога узрока *збоđ* (изгустирала је немачки језик...па се *ради* тога препиру); списку треба приклучити и основе *йрихваћа* и *завршује*.

У Сремчевом (пишчевом) језику евидентирани су и чести германизми и мађаризми које речници српског (српскохрватског) језика квалификују као варваризме или покрајинске речи: *ландшафт* (= крај, предео), *шлофкаја* (= ноћна капа), *виршафт* (= домаћинство, газдинство),

иљајбер (= писар), *комотмицна* (= врста веће капе), *дамшиф* (= пароброд, лађа), *фела* (врста), *йлајваз* (= оловка), *йотрефиши* (= погодити), *искумствариши* (= измајсторисати), *кишибров* (= мали судија, овде: нижи општински чиновник који обавља различите послове по мањим местима).

За латински језик везују се речи *изгуствариши* (густ = укус) и *йерзекутор* односно *йерзекуторовица* (1. оптужитељ, тужилац 2. прогонитељ) које су у српски језик ушли посредством мађарског језика.

4.1. Већ од прве странице Сремчеве приповетке јасно је да језик личности и језик писца представљају *урбани дијалекат*, тј. мешавину стандарданог израза, шумадијско-војвођанског дијалекта и, уже, говора средњег Баната и средње Бачке (Сремац није прецизно лоцирао место радње своје приповетке) и особина које су својствене најужој средини. Стога је разумљиво што је и списак наших примера шири од уобичајеног квостионара на основу кога се врше теренска истраживања с циљем да се утврди веза локалног говора о околним говорима, али и са говорима са знатно шире територије. Одлучили смо се, dakле, за датост којом је Сремац сликао средину и људе и, по неподељеном мишљењу, написао једно од вредних и популарних дела српског реализма.

4.2. У даљој анализи издвојићемо дијалектизме с настојањем да их потврдимо у постојећој литератури о народним говорима. Понеке уопштене констатације (као: „у лексици се осећа утицај немачког језика“ и сл., али без навођења примера који би је потврдили) илустровашемо свим примерима које смо забележили у делу, што може да буде допринос и речничкој грађи војвођанских говора.

4.3.1. Језичке карактеристике Сремчевог дела упоређиваћемо с прећедима шумадијско-војвођанског дијалекта (*Ивић 1957 67—86; Ивић и др. 1994 157—175*; односно с монографском обрадом појединих говора војвођанског поддијалекта (*Ивић и др. 1994; Ивић и др. 1997; Пойовић 1968; Николић 1964*), а издвајаћемо искључиво оно што представља супстандард.

4.3.2. Замена *јаша* у Сремчевом делу има све одлике војвођанског поддијалекта — основну екавску замену овог старог вокала уз присуство познатих и к а в и з а м а, које можемо сврстати у две групе: (1) икавизми које прихвата норма екавског изговора и (2) икавизми који остају изван оквира норме. Издавајћемо само ове друге, с напоменом да смо потврдили готово све случајеве који се у наведеној литератури наводе.

(а) Широк продор и у инфинитивну основу у којој се налази старо *јаш*: *стидиши се* (38),⁶ *мрзио је* (11), *јрожживо* (117), *живила сам* (410), *вредиши* (410), *видију* (69), *видиш* (128), *застидио се* (198), *блудиле* (196), *желио је* (85), *оѓладнила* (198) итд.

(б) Префикс *јар-* → *јари-*: *јарисело би јој* (129), Ал' су се *јрикинули* (171), *јриклане* (263), *јрибледиши* (372), *јрибацши* (413) итд.

⁶ Сремац је знаком за редукцију означавао губљење гласова. С обзиром на стање у народним говорима на које се Сремац у свом делу добро ослањао овде се ради о регресивној асимилинацији вокала.

(в) И предлози *арѣд* и *арѣко* имају икавску замену *јаїша*: *арико* зида (26), *арико* јароша (276), *арид* кума (364), *арид* кућу (38), *арико* десног ока (172) итд.

Исп. следећу напомену: „Предлози *арѣд* и *арѣко* јављају се у кикиндској зони у икавском облику, а у тамишкој у екавском” (*Ивић и др. 1994* 234).

(г) У позицији где је кратко *јаїш* испред *j* (*ћj*) налазимо *иј*, као и у ијекавском (икавском) изговору: *смијаїши се* (64), *ѓријем се* (301), *ѓријоїша* (371).

(д) прилог *ѓđѣ* готово редовно долази у форми *ди* (8, 36, 168, 236, 414).

(ђ) Група *ћнѣ-* мења се у *ћњев* (263) и у *ћњиздо* (36).

(е) Уместо *секира* долази *сикира* (274).

(ж) У језику попова и попадија (претежно), али не само у њиховом језику, налазимо релативно честе примере с ’јекавском’ заменом *јаїша* (рефлекси *ије* нису забележени): *ућјеха* (371), да *се ућјеши* (156), *аримје-тила сам* (196), *на аримјер* (276), да ће бити *аромјене* (277), *аримјеїши* (346), *неизвјесности* (357), *йосједовоа* (368) итд., што је раније квалифицирано да се ради о изговору *јаїша* у рускословенском језику код Срба. Наведени фонетизам везан је за професију и разумљиво је што га не потврђује литература о народним говорима.

(з) Друкчијег су карактера ређи примери очигледног утицаја (и)јекавског изговора: *йосљедица* (364), *њежне* (147), *ћњев* (263), *бијаше* (172) за који се у монографији о банатским говорима каже: „у Мђ (= Међа), Ми (= Милошево), НК (= Нови Кнежевац) забележен је облик имперфекта *бијаше*” (*Ивић и др. 1994* 229).

„У одређеном смислу мора се ијекавизмом сматрати и облик *ѓођ* место *ѓод*, обичан у највећем делу кикиндске зоне” (*Ивић и др. 1994* 245): *диѓођ* (169), *чимѓођ* (299), *kadѓођ* (301) итд.

(и) У предлогу *сїрама/арама* имамо замену *јаїша* са *a*, а она је својствена и банатским говорима (*Ивић и др. 1994* 246). Исп. примере: *сїрам мене* (269), *сїрам ље* (384).

4.3.3. Асимилација и контракција вокалских група *ao*, *eo*, *yo* веома је честа и слаже се са ситуацијом у војвођанским говорима (њихово својење на *o*): *к'o* (8, 16, 75, 162)⁷, *дош'o* (162), *арош'er'o* (162, 171), *назеб'o* (393), *деб'o* (36), *дон'o* (326), *уј'o* (109), *йоч'o* (25), *скин'o* (39), *дун'o* (169) итд.

4.3.4. У бројевима од 11 до 19 група *-ae-* није сачувана: *једанајсїш* (293), *осамнајсїш* (401), *шеснајсїш* (216), *четрнајсїш* (168) итд.

Ова појава се објашњава на следећи начин: „У типу *шеснајсїш*, *ше-снајсїшоđ* претворено је *e* у неслоговно *u*, заправо група *-ae-* претвара се у *-aj-*” (*Ивић и др. 1994* 195).

4.3.5. Губљење вокала у медијалном положају познато је многим народним говорима и обично евидентно у ограниченој броју лексема. Ово

⁷ Супстандардни мађаризми у Сремчевом делу „Поп Ђира и поп Спира”, Diss. Slav.: Ling. XX, Szeged 2005.

потврђује и Сремчев језик: *о̄ш’шло* (276), *о̄ш’ш’о* (346), *каз’ла* (29), *ка-с’ши* (161), *вид’ла* (28); појава је доста широко захватила 2. л. мн. императива: *ман’ше ме* (30), *извол’ше* (116 x 2), *диж’ше се* (26), *држ’ше* (85) итд.

4.3.6. Вокали се често губе у финалном положају: *нег’* (417) и *нег* (104), *ал’* (74, 413), *ил’* (194, 262), *међ* нама (406), *нек’* (104) итд.

Наведеним примерима из категорије непроменљивих речи треба додати и број *четири* (25).

4.3.7. У низу лексема гласовне редукције захватају цео слог: *ви’ш* (= видиш, 8, 142), *гле’ше* (= гледајте, 374), *оч’о* (= отишао, 417), где је извршено стапање консонаната унутар речи (*шш* → *ч*) а о чему се изричито казује: „Облици типа *очо* представљају одлику многих говора, првенствено оних на североистоку српскохрватског језика” (*Ивић и др.* 1994 380).

Наведеним примерима треба додати и: *куруз* (= кукуруз, 3) и *метли* (= метнули, 274).

4.4.1. Ситуација у вези с фонемом *x* у говорима Баната и Бачке у потпуности је репрезентована језиком Сремчевог дела: *x* се губи у свим положајима или се пак супституише гласовима *v*, *j*, *k*.

(а) *Ајд* (69), *роћац* (25; РМС *роћац* упућује на *хроћац*), *рана* (= храна, 33), *’леб* (418), *ранила је* (хранила је, 33) итд.

— *одранили* су га (103), *разлади* собу (187), *сīаја* (362), *тиривашио* (248) итд.

— од *сухи* ребара *свињски* (198), а ди *би* онда *ја* (414), од *рђави*’ људи (163), *одма’* (156, 414), *шрбу’* (248) итд.

v < x

— испод *шазува* (106), *којкув* (168); ликове као: *мув*, *уво*, *дуван* и сл. прихватата норма књиж. језика те их нисмо уносили у своје спискове.

j < x

— хоће да пукне од *смеја* (337), у *смеју* би додали (375), *кр’ја* (= крха, кашље, 36), *стреја* (173).

k < x

— *шоковано* пилеће (83), *шарокију* (239), *шарокијана* (220), *шарокија* (172), *закшевати* (415) итд.

(б) Као и у народним говорима група *хв* → *ф*: *зафаљује* за све (29), *фала* (39), *шофалиле су се* (390), *шофалиши се* (390) итд.

(в) Необичан је за говоре који су елеминисали *x* из свог гласовног система фонетизам *махрами* (384); РМС га наводи с позивањем на Вуков речник; у монографији о банатским говорима он није наведен. Њега, дакле, условно треба прихватити као супстандардну форму.

(г) Када се говори о гласовној вредности ове фонеме у говорима Баната, истиче се следеће: „Изговор варира од веларног с ослабљеном

фрикацијом и преко фрикативног (овде писаног *h*) до просте аспирације (означене знаком ‘/’)— исп. *Ивић и др.* 1994 334.

Уверени смо, међутим, да је Сремац апострофом искључиво бележио губљење овог гласа.

4.4.2. И употреба фонеме *ɸ* одсликава стање у говорима Баната и Бачке.

(а) У народним говорима Баната у одређеном кругу лексема долази до супституције *ɸ* са *v* (*Ивић и др.* 1994 349—351), о чему налазимо потврда и код Сремца: *вришко* (73), на своју *ворму* (161), *Совра* гајдаш (3), *вамилија* (293), *вамилију* (368), *чивуцка* (245), зулуве (39) итд.

(б) Обрнут процес (*v* → *ɸ*) налазимо у примерима: па је *физишира* (106), Нека причува ону њену *Генофеђу* (82), где се ради о познатој личности из легенде везане за VIII век када је Геновева због наводне прељубе прогнана у шуму у којој је са сином провела више година; Сремчева форма такође представља супстандард.

4.4.3. Некоректности у вези с употребом сонанта *j* иду у два правца — испуштање овог гласа или његово убацивање у одређене вокалске групе:

— уми се ладном водом (156), узми мало воде па *йоши* (156), *комшијску* (36), *авлиску* (19) итд.

— *йојејске* наклоности (137), у *дујешу* (105), *кајиј* (173; РМС: каиш) итд.

4.4.4. Секундарно *v* које премошћује хијат познато је многим народним говорима: Ти си то увек радио *јево* (160), *йаворски* (74), *йавори* (75) итд.

4.5.1. Упрошћавање иницијалних и медијалних консонантских група сведено је на мањи број лексема:

(а) *ћер* (= кћер, 63, 193), попове *ћери* (18), о банатској *шеници* и о влашкој *шеници* (= пшеници, 97), *тице* на дрвећу (= птице, 83), уз напомену да у Вуковом *Српском рјечнику* постоји потврда само за овај лик док фонетизам *йтица* изостаје.

(б) *о'ма* (= одмах, 30, 418), *бо'ме* (= богме, 192).

4.5.2. Забележене су и асимилативне и дисимилативне промене консонаната познате народним говорима.

(а) промена *c*, *z* → *ш*, *ж*: *сас љим* (60), *саš љим* (269, 289), *ш љим* (62), *саражњайљеним* устима (163).

(б) *зайантила* (= запамтила, 52), *џбуnovи* (= жбунови, 175), *ѓувно* (= гумно, 28), *сумњиво* (= сумњиво, 155).

4.5.3. Унутар речи долази до познатих стапања консонаната: *ѓосиоцки* (= господски, 245), *чиђуцка* (= чифутска, 98), *сомоцкој* (= сомотској, 38), *реѓименџка* (= региментска, 48), *оцечене* (= одсечене, 79), уз напомену да су ови, и њима слични примери, бележени у говорима Баната (*Ивић и др.* 1994 380—388).

4.5.4. Забележен је и пример с изосталом алтернацијом *к* : *ц*: ...а само један се спас'о на даски (109).

4.5.5. У мањем броју лексема извршена је замена консонаната, такође позната и банатским говорима: Добро да *ућубиј* ово (160) — РМС

наведени фонетизам квалификује као застарео и упућује на *ућувиши; ъо-съојица* (= госпођица, 64), *ъсъоја* (8 x 4, 200), *циѓурно* (= сигурно, 248).

4.6.1. И из области морфологије у Сремчевом делу могли смо да потврдимо све основне одлике народних говора средине коју је описивао.

4.6.2. Супстандарду припадају и облици инструментала једнине имена м. р. на - $\emptyset$ и имена ж. р. на - $\emptyset$ морфему.

(а) „Док је у банатским говорима у инстр. јд. имена м. р. на - $\emptyset$ уопштен наставак -ом...” (*Ивић и др. 1997* 12—13), у нашој грађи забележена су само два примера замене наставка -ем наставком -ом: Са оним мојим *йајашом* (134), са Пајом *Кицошом* (34).

(б) У говорима Баната (а и шире) у инстр. јд. имена ж. р. на - $\emptyset$ обичан је наставак -(ј)ом (*Ивић и др. 1997* 72): *машћом* (173).

4.6.3. Наставак -и у ген. мн. имена м. р. на - $\emptyset$ чест је у говорима Баната, а јавља се искључиво код имена које не проширују основу у множинским падежима (*Ивић и др. 1997* 19). Исп. примере: дванаест *йу-ши* (165), сто *йуши* (116), пет *комади* (37), седамдесет *рифи* (378), уз напомену да је овај мађаризам обичнији с проширењем основе (рифови).

4.6.4. Битну карактеристику говора Војводине представља чување старих наставака у инстр. и лок. мн. именичке и придевске промене. (*Ивић и др. 1997* 15), што потврђује и наша грађа: кола с *арњеви* (279), *на коли* (405), а ви седите у *коли* (270), у *коли* (291), *на ћолу џиришворених вратиш* стоји (131), *на леђи* (162, 299), у *усши* (196), у *Карловци* (237), *на ћлећи* изврнут (241) итд.

4.6.5. Датив с наставком -ма: А опет *људма* све тесно (198), третира се данас као застарео.

4.6.6. „Именице које у једнини имају проширење -ин овде (у Банату, Ј. Ј.) се углавном јављају без тога проширења” (*Ивић и др. 1997* 29). Исп. пример: *Бачван* је па воле да дивани (270).

4.6.7. „Етноним *Срб-* јавља се и са проширењем -љ- „... и даље: „Облик са љ давнашњег је порекла и некад веома раширен данас је углавном особина српских говора у Банату и Бачкој” (*Ивић и др. 1997* 40). И наша грађа потврђује наведени фонетизам: *Србљин* (293)

4.6.8. У говорима Баната „присвојна заменица множине је *њин*” (*Ивић и др. 1997* 128): прошао *њиним* сокаком (334), до *њине* куће (28).

4.6.9. У говорима Баната, али и знатно шире, одржава се однос основа *шакв-* и *шак-*, с напоменом да облици са в долазе с упитно-односним значењем, а без в у свим осталим каквоћним заменицима (исп. *Ивић и др. 1997* 131—132), што потврђује и наша грађа. Овде ћемо изнети форме без в јер само оне представљају супстандард: *Таке* праве ероберунге (104), неће више бити *шака* (150), Часници су *шаки* људи (378), Упргне шест *шаких* хала (1126), *Таки* им је мачак (168), Јако јој жао што је *онака* била (150), угостио је *онаке* људе (173) итд.

4.6.10. „Заменица *шай* у везама с предлозима проширена је почетним o” (*Ивић и др. 1997* 129). Исп. пример: *Са оћим арњевима* (279).

4.6.11. За војвођанске говоре карактеристични су облици заменица и придева по именничкој промени. Даље, било је различитих покушаја да

се утврди које семантичке категорије се овако мењају, као и на које се падежне облике ова појава своди. Ограничења која за говоре Бачке на води И. Поповић следећа су: „а) уз градивне и сличне именице које значе животне намирнице и иначе, б) у темпоралним изразима, в) у називима празника, г) у извесним географским и топографским именицима...“ (Поповић 1968 176).

У Сремчевом делу забележени примери нису у потпуности ограничени на наведене семантичке категорије. Међутим, већина истраживача истиче да се појава ограничава на облике ген. и акузатива (Поповић 1968 176; Николић 1964 346; Ивић и др. 1997 108), што потврђује и наша грађа: бикове *од црна лука* (145), дивну кућу *од тврда материјала* (176), има *штитова новца* доста (81), и мало *сува језика* (251), све *од бела штанка штотфа* (380), *мириљава сайуна* (29), унео са стране грдну количину *свежа хладна ваздуха* (337), има *фина варошкога светла* (403), *поред Сирина прозора* (124), *од дуга времена* (74), ви'шти *амишаћа љегова* (55), не знам ди ми је глава *од силна труцкања* (179), Не добија *никаква одговора* (256) итд.

Ову особитост, коју је Сремац искористио да локализује језик свога дела, треба условно схватити као супстандардну.

4.6.12. У лок. јд. заменичко-придевске промене „наставак -им господари у тамишкој зони, а није редак ни у кикиндској“ (Ивић и др. 1997 116). Наша грађа располаже са више десетина таквих форми: *на овим светлу* (252), злопати се *на тим нашим светлу* (161), *ио белим светлу* (171), да свој талент закопа овде у *овим каљавим селу* (371), у *тим послу* (38), *ио оним времену* (386), у *тим другим сокаку* (17) итд.

4.7.1. У конјугацији се као битна одлика говора Баната и Бачке истичу наставци у 3. л. мн. презента, као и двојство наставака код многих глагола. Овде ћемо изнети само облике који нису у складу с нормом књижевног језика: *не смеди* (74), *идеду* (74), *не можеду* да *изиђеду* (200), *месиду*, *йереду*, *кујаду* (199), *мешаду* (251), *пресечеду* (251), *познаду* (160), *аишаду* (13), *закойаду* (151), *не ћеду* (294) итд.

У Банату се јавља и наставак -у место -е у 3. л. мн. презента VII и VIII Белићеве глаг. врсте (Ивић 1957 76), што наша грађа изузетно ретко потврђује: *волу* да намагарче (266), *гору* (кандила, 361), *доносу* јој (369), *односу* (371).

4.7.2. Неслагање са стандардним изразом представљају облици футора I глагола на -ћи где је дошло до редукције крајњег и и до контракције консонаната инфинитива и помоћног глагола. Особина је позната на широком простору штокавских говора, а ми ћемо се позвати на литературу о говорима Војводине (Ивић и др. 1997 181–183; Поповић 1968 70; Николић 1964 352). Исп. примере: *стићеши* (= стићи ћете, 295), *доће нам* (= доћи ће, 257), *наћеш* (= наћи ћеш, 169), *ућеш* (= ући ћеш, 47).

4.7.3. У 2. л. јд. императива губи се -j код глагола: узми мало воде па *йоши* (= попиј, 144), уми се 'ладном водом' (= умиј се, 156); у медијалном положају у 2. л. мн. губи се -и- или цео слог: *извол'ћи* (116 x 2), *дикж'ћи* (28), *ман'ћи* (30), *реџ'ћи* (226) односно *ви'ћи* (= видите, 28), о чему је било речи у прегледу фонетике (т. 4.4.3. и 4.4.4.).

4.7.4. И у Сремчевом језику је као и у великим броју штокавских говора, односно у колоквијалном изразу, помоћни глагол у потенцијалу изједначио форму (уопштен је облик *би* за сва лица):

1. л. јд.: Та *не би* се мењала ни са ишпановицом (7), Ја *би'* села пре-ко пута (259), па *би'* вид'ла неке хасне (122) итд.

1—2. л. мн.: Сад *би* били сретни (116), Шта *би* к'о хтели (186), Могли *би* гасгеберај отворити (85), А зар *би* и ви седили овде (55) итд.

4.7.5. Од двају наставака трпног придева (-*н* и -*ћ*) у говорима Војводине образовања на -*ћ* рашириенија су него у стандардном језику. У нашој грађи забележене су ретке супстандардне форме: па теби је бар било још дана *зайисаћо* (10), *изабраћ* је (73), *ћосијаташ* шеница (97).

4.7.6. У овој тачки изнећемо поједине глаголе и групе глагола чији облици одступају од стандарда.

(а) Глагол *бийи* у многим народним говорима у презенту има више алтернативних облика од којих већина спада у супстандард. Код Сремца су забележене следеће форме: *буднем* (74, 391), *бидне* (171, 173), *бидну* (117) итд., поред доминантних ликова књижевног језика које нећемо на водити.

(б) Појава -*ни-* место -*ну-* у инфинитиву, футуру и глаг. прилевима карактеристична је за већину банатских говора (*Ивић и др. 1997* 219): *окренити се* (169), *окрените се* (38), *згранио се* (36), *ћрићиснило* (269).

Глагол *мейнући* у говорима Баната редовно своди групу *ћн* на *н* (*Ивић и др. 1997* 223). Исп. примере: *мейула је* (39), нег му још *мейти* уларе (274), *мейти* тај шешири на главу (273) итд.

(в) У говорима Баната „главнина имперфектизованих глагола на -*аваши* има прозент на -*ава*“ (*Ивић и др. 1997* 225). Исп. примере: *смачава се* (69), *сравњаваш* га ш'њим (60), *ојлакава* (239).

(г) У низу глагола извршена је алтернација *ћ* : *ћ* : *ћ*, такође присутна у многим нар. говорима: *дрхћала* (376), *окрећала се* (48), *преврћаћи* (299), *глобаћи* (47) итд.

(д) Глагол *јашићи* мења се по VII врсти, што потврђују и говори целе Војводине, али и широки штокавски ареал: *јашио је* добре коње (87), *јашили су* и' Бачвани (42).

(ђ) Глагол *гледаћи* најчешће у говорима Баната у презенту има -*и-* (*Ивић и др. 1997* 235), што потврђује и наша грађа: фурт *гледимо* (178), *гледим* нашу господу пароке (205), *гледиду* (19), *ћоћледи* (3. л. јд., 243) итд.

(е) „Група *шић* аналогијом је замењена са *шић* у основама имперфектизованих глагола.“ (*Ивић и др. 1997* 241). Исп. примере: *ћушић'о* (299, 300), немој да *ћоћушћаш* (286), *намешћа* зубе (279), *ћремешћали се* (116), *не ћушића се* (279) итд.

(ж) Замена консоната *ћ* са *ћ* долази и у глаголима сложеним са (х)вашћаш: *ћрихваћа* Аркадија (266), *зашаћаш* (36), *ћриваћаш* (369), *до-ваћаш* (317) итд.

(з) У говорима Баната и Бачке конјугацијски тип *ћ/u* више не постоји јер је главнина глагола прешла у VII врсту — са *и* у обе основе

(Ивић и др. 1997 249). Примери типа *живиши*, *видиши* и сл. изнети су у поглављу фонетике (т. 4.3.3.).

Мањи део ових глагола, међутим, има *e* у обе основе (Ивић и др. 1997 249), што је потврђено и у Сремчевом делу: Шта господин гост *воле* (57), *волеш* (427), *волейте* (103), *не волем свађу* (197), *то је заболе* јако (149), *да се не разболе* (168), *разболеће се* (44) итд.

(и) „Глагол *слати* кад је са префиксом има правилну промену по петој врсти без *a* у презенту.” (Ивић и др. 1997 230), о чему сведоче и наше потврде: *пошље* му писмо (12), *пошљеду* је у лер (64), *пошљем* новаца (19) итд.

(ј) „Глагол *моћи* у банатским говорима обично гласи *можем*, *можеш...* *можеду*” (Ивић и др. 1997 161), што потврђује и наш пример: они не *можеду* да изиђеду (200).

4.8.1. У категорији непроменљивих речи у Сремчевом делу као супстандардне форме издвајају се и прилошке речи, семантичке групе прилога и појединачни прилози.

(а) Од прилога који означавају време према деловима дана неки имају познату дијалекатску форму: неко *дањом* неко *ноћом* (187), *дањом* и *ноћом* (80, 180), Ал' су се *ноћом* прикинули (174) итд.

(б) Временски прилог *каде* јавља се у конструкцији с глаголом *имати/немати*: није им'о *каде* (71), имати *каде* (38) итд.

(в) Веома је фреквентан прилог *шаки* (= одмах): *Таки* напоље да се иструниш! (301), *Таки* су појурили к'о 'але (297), Да си се *шаки* вратио (289) итд.

(г) „Упитни прилог *ди* носилац је како значења места тако и значења циља” (Ивић и др. 1997 272). Исп. примере: ...*ди* је то? (162), *Ди* би мој крај био садакана! (170), ...*ди* сте за толико? (161), *Ди* да кренем? (69), *Ди* ли је то, да ми је само знати (171), Не знам ни *ди* ми је глава (301), ...па *ди* би то сада допустио (294) итд. и у сложеној форми: Немој после дрекати кад те *диџођ* укебају (170), 'оће л' *диџођ* стати (76) итд.

(д) Знатан број прилога долази с различитим партикулама, које су, као што је познато, у Војводини најшире заступљене у Банату: *данаске* (105, 145), *ноћаске* (170, 271), *ондак* (294, 169), *одономадне* (143), *садакана* (163), *шунокан* (294), *шунакар* (273), *шамикана* (247) итд.

(ђ) Од прилога за начин супстандардан је *здраво* (у значењу 'јако', 'врло'): *здраво* су се обрадовали (287), То се десило *здраво* давно (365), *здраво* је њежна (197), *здраво* је дебела (34), Она *здраво* добро говори немацки (112) итд.

(е) Временски прилог *оћоич* (= малопре) РМС третира као 'народну': Један ме *оћоич* уј'о (169), *оћоич* се вратио (109), *оћоич* се јавила (16) итд.

(ж) Релативно високу фреквенцију има и германизам *фурш* (= стално, без прекида): ...па тако *фурш*. *Дањом* и *ноћом* (180), и *фурш* се чеше руком по леђи (259), и *фурш* јој говорим (274) итд.

4.8.2. Партикуле се у војвођанским говорима додају у једнини заменицама за 1, 2, 3. л. а и сваког лица: ...да је среће да ти овако пијеш *меникана* за спокој душе, а не ја *шебикана* (10), није то за *шебекана* (171),

држи се ш *њимекара* (293), замерим се *њемукара* (161), *себикана* (10), *менека* (132) итд.

4.9.1. У употреби падежа без предлога и с предлозима забележена су само малобројна неслагања са стандардним изразом, док многе особине народних говора изостају у језику Сремчевог дела.

4.9.2. Најбројнија неслагања са стандардом односе се на генитив:

(а) Ареа предлога *код* у значењу циља веома је широка у народним говорима (исп. *Ивић и др.* 1997 309, као и тамо наведену литературу). У нашој грађи оваква употреба је изузетно ретка: Иде *код Шолема Чифутина* у трафикану (38), Ишли су *код владике* у Темишвар (182).

(б) „Предлог без обично има облик *брз*“ (*Ивић и др.* 1997 314), што потврђује и наша грађа: па да *брз венчања* живиду (294), и сад им је лако *брз нас* (301), већ ћемо се ранити и таворити и *брз шођа вашег шала* (417) итд.

(в) До мешања узрочног предлога *збоđ* и предлога циља *ради* долази и у свакодневној језичкој пракси: Исп. и Сремчеве примере у којима је место очекиваног *збоđ* употребљен предлог *ради*: Немам се *ради чећа* кјати (193), ...изгустриала је немачки језик...па се *ради шођа* често препишу (403).

(г) „У банатским говорима обичнији је предлог *чез* м. *збоđ* с узрочним значењем“ (*Ивић и др.* 1997 315, 328). Исп. примере: посвађали се *чез младожење* (68), *чез чећа* (207), *чез њих* (20), ...а морала сам дакле да прекинем *чез Пејика* (28), *чез шођа* (207), *чез мишева* (173) итд.

4.9.3. „Уместо предлога *низ* и *уз* (у свим значењима), јавља се предлог *нуз*“ (*Ивић и др.* 1997 340), што делимично потврђује и наша грађа (имамо велики број примера где су очуване разлике између наведених предлога): ...није 'тео ни крајцаре да да *нуз девојку* (215), ...могу примити још једног уз предњи сиц *нуз мене* (285), ...пустим дугачки камиш *нуз шарбу'* (172), ...прош'о *нуз шу кућу* (72) итд.

4.9.4. Неслагања са стандардом тичу се и одређених категорија инструментала:

(а) „Инструментал оруђа обично иде с предлозима *с*, *са* или *сас*“ (*Ивић и др.* 1997 364), о чему нам и Сремац пружа више потврда: Све га у богословији одранили *са обрсном* (163), Ни магарац се, каже, није прославио *са оноликим његовим* (ушима, 162), ограђено *са шарабом* (146).

(б) „Предлог *с(а)* у кикиндској зони најчешће има лик *сас*“ (*Ивић и др.* 1997 314—315). Исп. примере: ...шта ти себе сравњаваш *сас ћњим* (предлог је удвојен: *сас + с*, 60), Да се пофалим онима *сас ероберунгом* (390), *саш ћњим* (269, 286) итд.

4.10.1. „И присвојна заменица *свој* употребљава се ређе, и то знатно ређе, од одговарајућих заменица за поједина лица.“ (*Ивић и др.* 1997 335). У нашој грађи ове некоректности су ретке: ...ди си да видиш *швога* Глишу како се злопати (10), Ја се *мођа* посла не стидим (14), Ни магарац се није прославио са оноликим *његовим* ушима (262), ...па нек свира у њега сваке друге недеље у дујету са *њеном* мамом (својом, 105), Сада је срећна што је спасла живот *њеном* младићу (свом, 52).

4.10.2. Занемаривање разлика које проистичу из релације ж и в о : н е ж и в о, наиме употреба *коѓа* м. *који* (акуз. јд.) честа је појава у дијалектима и у колоквијалном изразу. У Сремчевом језику наведену некоректност потврђују изузетно ретки примери: ...те ће метнути на главу свој једини сламни шешир *коѓа* сам често сумпором пере (73), ...опростила се од мираза *коѓа* није добила (196).

4.11.1. У говорима Баната наративни императив није редак а редовно се јавља у облицима једнине и стилски је обележен — „реч је о доживљеној прошлости“ (*Ивић и др.* 1997: 388).

У нашој грађи регистровани су ретки примери овако употребљеног глаголског начина: ...а она *удри* у плач (400), а она *беж'*, а он за њом (48), Ја *удри*, *удри* по њима (172), ...и *тперај* прико јароша (1. л. јд., 174).

Наведене примере треба условно схватити као 'супстандардне'.

4.12.1. Од различитих варијаната узрочног везника *јер* (*јел*, *јелбо*, *јербо*) који су широко распрострањени на штокавској територији, Сремац поред књижевног облика *јер* има и *јербо*: ...то ми је утјеха, *јербо* вас знам да сте жена на свом месту (209), ...ја је једнако умирујем, *јербо* не волем, знате, свађу (197), Добро је, *јербо* је и господин Кирило погодио Тоцилову (279) итд.

4.13.1. У издавању црта Сремчевог језика које се квалификују као супстандардне (дијалектизми, архаизми, варваризми, неологизми) лексисци припада значајно место и њој би требало посветити пуну пажњу. Наиме, треба анализирати речи које су домаћег порекла а регионално су обележене, речи из страних језика (у нашој грађи првенствено из немачког и мађарског) које се третирају као 'варваризми', а често и као 'покрајинске', као и речи које условно називамо 'славенизми', а које су у односу на норму књиж. језика најчешће означене као 'застареле' или строго стилски обележене.

4.13.2. Речи које се сматрају за типично банатске или претежно бачатске:

узанђарати се, -ам се: Ви *се*, задивили и *узанђарали* (220).

РСАНУ: *анђараћи се*, -ам се сврш. покр. = скитати се, бекријати.

анђарање ср. р.: а стало вам је само до *анђарања* (220).

РСАНУ: *анђарање* — глаг. именица од *анђарати се*.

трафика ж. р.: Креше оцило и труд, пали лулу и псује Чивутина што му је продао ситну *трафику* (168).

PMC је квалификује као заст. и уп. на *дуван*.

трафикана ж. р.: Иде у *трафикану* код...Чивутина на комовицу (168).

PMC је означава као заст. и уп. на *трафика*.

кера ж. р.: ...*кера* био ако не потрефим (272); *кере* лају (159).

PMC: *кёра* ж. покр. кучка, куја; керуша.

PMC: *кёра* ж. 1. а. в. *кер* (= пас).

миждрак м. р.: Колико *миждрак* има к'о уланер (397).

РСАНУ: *миздрак* м. тур. покр. в. *миздрак* заст. = хладно оружје оштрих бридева насађено на дугачку пушку, копље.

Лала м. р.: Дош'о и стао прид мене...али ни налик на оног *Лалу* (159).

РСГВ: за овај хипокористик наводи следећа значења: а) 'старија мушка особа', б) 'отац', в) 'деда', г) 'свекар', д) 'старији брат', ђ) 'девер' е) 'стриц'.

Лудаја ж. р.: Јургет и две *лудаје* // Јуца нам се удаје (222).

PMC: *лудаја* ж. агр. покр. 1. врста бундеве.

јургет м. р.: *Јурђејӣ* и две лудаје // Јуца нам се удаје (222).

PMC: *јурђејӣ* м. тур. — дугуљаста тикица, обично се једе напуњена месом.

тулаја ж. р.: ...положе чисмени мештани по земљи поред зида...*штулају* (кукурузовину) (2).

PMC: *штулаја* ж. = кукурузовина.

прслук м. р.: ...брата се толико угојио да не може да закопча свилени *штуслук* (34). Наведену форму PMC квалификује као *шокр.* и уп. на *штруслук* = 1. део мушкине одеће без оковратника и рукава, поврх којега се носи капут.

шталог м. р.: ...а шта ће *шталога* разбивени бити (163).

PMC је означава као нем. заст. и уп. на *шталала* = зграда, одаја за стоку, обично за коње и говеда.

шалукатре ж. мн.: Пред једном лепом кућом...са зеленим *шалукатрома* (405).

PMC је означава као *шокр.* и уп. на *шалон(a)* = метална или дрвена решетка са спољне стране прозора као заклон од сунца, припеке или хладноће.

Један број лексема са врло високом фреквенцијом које су квалифициране као супстандардне изнели смо у презентовању различитих језичких црта, у прегледу прилога *ошоич*, *данјом*, *ноћом*, *каде*, *шаки*, *ди*, *диђоћ* и др., или прилога са различитим партикуулама: *садакана*, *ондак*, *ондакана*, *шуникана*, *шуникан*, *одономадне*, *шамикана*, *здраво* (= јако, врло) — (т. 4.8.1. а—е), прилога *чрез* и *брез* (4.9.1. а—б), везник *јербо* (4.12.1).

4.13.3. Надежда Петровић је у свом раду „Славенизми у Сремчевим делима” детаљно анализирала фонетске, морфолошке, творбене и семантичке карактеристике, односно употребу и функцију ‘славенизама’ (српскословенских, рускословенских и славеносрпских речи), од којих је највећи део експериран из „Поп Ђире и поп Спире”. Стога ћемо овде навести само десетак примера ове категорије супстандарда, а заинтересовани ће потпун увид добити у наведеном раду (Петровић 1997).

воспитати, -ам: ...па је наравно и своју кћер тако *васићшала* (314).

РСАНУ: *васићшавати*, -питавам, заст. в. *васићшавати*.

воспитаније спр. р.: имала је добро *васићшаније* (48).

РСАНУ: заст. в. *васићшаше*.

добродјетели м. р.: Моја Сида је...скуп *добродјећељи* (314).

РСАНУ: *добродећељ* ијек. (и цсл.) *добродјећељ* = позитивна особина, врлина; племенитост, доброта.

конечно, прил.: да га *конечно* уништожим (355).

Реч преузета из руског језика са значењем 'без сумње', 'свакако', 'коначно'.

пјеније ср. р.: хвалили (су) један другога глас и *їјенине* (314).

PMC: *їјеније* с цсл. а. певање, појање.

предшественик м. р.: Мој *предшес਼твеник* им'о је доброту да мени да неке податке о црквоној општини (43).

PMC: *предшес਼твеник* м. рсл. в. *предшасник* = који је био пре неког, који је претходио у чему некоме.

притјажатељ м. р.: ...колико онај прави *птицјажашељ* тога зуба (344).

Реч означена као цсл. (Петровић 1997), овде: 'власник'.

совершени, -а, -о: *совершени* клирик (314).

Преузет руски придев совершен // *ый* 1. савршен, беспрекоран 2. потпун, апсолутан.

супружески, -а, -о: и биће срећан и задовољан к'о и сам што сам у *супружеском* животу свом (314).

Придев припада цсл. фонду речи (Петровић 1997) = 'који се односи на супружнике', 'који припада супружницима', 'брачни'.

супружески, прил.: Спомиње колико је њих „*супружески* или невенчано живело их“ приволео да приме св. тајну брака (222).

Прилог спада у цсл. фонд речи (Петровић 1997) = 'као супрузи'.

уничтожити, -им.: да га конечно *уничтожим* (355).

Глагол преузет из руског: *уничтожиšь* = уништити, искоренити, истребити.

чесњејши, -а, -е: Та јесте л' ви то, *чесњејши?* (304); *чесњејши* пријатељ (43).

Придев спада у цсл. фонд речи (Петровић 1997) = 'часни'.

4.13.4. Сремац је рођен у Сенти која је у његовом детињству била насељена претежно мађарским становништвом; територија на којој се одвија радња приповетке имала је већи или мањи постотак мађарског живља; Банат је све до краја Првог светског рата био под угарском административном управом. Наведени подаци објашњавају број 'мађаризама' (речи преузете директно из овог језика или његовим посредовањем); од њих више десетина не улази у стандардни израз. С обзиром на њихов број, посветио сам им посебан рад⁸, а овде ћу изнети мањи број овако оквалификованих лексема:

биров м. р.: Није могло да прође без *бирова* (14).

PMC: под 3. заст. = сеоски кнез или кмет, 4. покр. = председник градске општине и њеног суда (мађ. *bíró* = судија).

бојтар м. р.: ...или да слуша меланхоличног *бојтара* (164).

РСАНУ: мађ. *bojtár*, покр. ист. = помагач чувара стоке.

ботуше ж. мн.: И показа јој купљене *ботуше* (339).

РСАНУ: мађ. *botos*, покр. варв. = 2. собне ципеле од филца, врста патика.

дороц м. р.: Сипи ситна киша и пробија сиротињски *дороц* (240).

РСАНУ: мађ. *daróc*, покр. = врста сукненог огртача, гуњ.

⁸ Анализиране су у мом раду: *Суспандардни германизми у Сремчевом делу „Пој Ђира и пој Спира“*.

лоћка ж. р.: РСАНУ: мађ. *lotyó* покр. погрд. = а. женска особа недостојног понашања, неморална жена, неваљалица, блудница.

шогор м. р.: Први се појавио *шогор* (193).

PMC: мађ.-нем. = женин брат, шурак (мађ. *sógor*).

шор м. р.: Jaoj! иако сте тек у другом шору (51).

PMC: мађ. = улица (мађ. *sor*).

4.13.5. Банат и Бачка су до краја Другог светског рата имали висок постотак немачког живља. Број позајмљених речи из немачког језика на овим подручјима знатан је, а многе од њих речници третирају као супстандардне! У Сремчевом делу број лексема које су оквалификоване као 'варв.', 'заст.', 'покр.' и сл. прелази бројку сто, те смо и њима посветили посебну пажњу⁹. Као илустрацију ове појаве овде ћemo изнети само неколико примера, а заинтересовани ће моћи консултовати мој рад.

ајзлибан м. р.: ...'ођу добро да тераш... Немајте бриге, к'о *ајзлибан* (279).

РСАНУ: нем. варв. покр. = железница (нем. *Eisenbahn*).

ајнпренсупа ж. р.: ...спреми *ајнпренсупу* (340).

РСАНУ: нем. варв. (*Eienbrennsuppe*) = чорба начињена са запршком у обичној води.

беамтер м. р.: ...'оће Нића да је и он неки *беамтер* (171).

РСАНУ: (нем. *Beamter*) варв. = службеник у канцеларији (често с потцењивањем).

виршафт м. р.: Из домаћег *виршафтa* (49).

РСАНУ: (нем. *Wirtschaft*) варв. нар. = домазлук, пословање у кући око домаћинства.

плајваз м. р.: окреће *плајваз* (184).

PMC: нем. варв. = оловка, писалька (*Bleiweiss*).

фрајла ж. р.: Пази *фрајле*, — како ђаволи! (374), *фрајла* Меланија (24).

PMC: нем. варв. = госпођица (нем. *Freilein*.)

штрудла ж. р.: и у цепу старе бунде којом се покривало тесто за киселу *штрудлу* (332).

PMC: нем. варв. = колачи од теста надевени орасима, јабукама, маком, савијача (нем. *Strudel*).

4.13.6. Број супстандардних романизама знатно је мањи у односу на број мађаризама и германизама. И њих ћemo представити са десетак примера, уз вођење рачуна да представљају и различите језике ове велике породице језика:

плебанош м. р.: Изгледа к'о шокачки *плебанош* (274).

PMC: покр. лат. = жупник, парох (средњолат. *plebanus*).

факација ж. р.: ...иако је *факација* он сваки дан одшета до школе (32).

PMC: *vakacija* лат. заст. = распуст (школски, судски), (лат. *vacatio*).

болта ж. р.: Ко је што имао да сврши и купи у *болти* код грка, свршио је и купио (158).

⁹ Исто.

PMC: тал. покр. = дућан трговачка радња (тал. *volta*).

контрафа ж. р.: на старим *контарафама* (384).

PMC: тал. заст. = рђава, неуметничка слика (тал. *contraffa*).

курисање ср. р.: А асесор продужи *курисање* другој једној дами (374).

PMC: *курисаћи*, -ишем несвр. фр. варв. = удварати се, улагивати се (фр. *courir*).

регименци, -а, -о: ...кад о Шабецу свира *реџименцика* банда у променади (98).

PMC: *реџименћа* ж. фр. војн. ист. = пук, пуковнија (фр. *regiment*).

шифонир м. р.: У соби два велика тешка *шифонира* (83).

PMC: *шифоњер*, -ера фр. = орман за рубље и одело (фр. *chiffonier*).

5.1.1. У другој половини XIX века, скоро до самог његовог краја, осећао се притисак „филолошке критике”: књижевно дело је на првом месту вредновано по језику, тј. у колико је мери писац следио Вуков пут.

Појавом млађих књижевних критичара и писаца крајем поменутог века језик књижевних дела ослобађао се стега, чemu је свакако допринео и реалистички правац који преовлађује у српској књижевности. Језик личности таквих дела одликовао се и одступањима од норме књижевног језика, наиме у њему су присутни дијалектизми, архаизми, варваризми, неологизми сл., све оно што се третира као супстандард. Супстандард је често продирао и у језик самог писца, у његову нарацију и опис.

5.1.2. С обзиром на то да се шумадијско-војвођански дијалекат налази у основици књижевног језика екавског изговора, највећи број особина језика Сремчеве приповетке у складу је са стандардом. Њему није посвећена посебна пажња. Као најбројнија неслагања с књижевним језиком издвајају се дијалектизми (провинцијализми). Они би се могли свrstати у више категорија: (1) дијалектизми који су својствени целом шумадијско-војвођанском подручју, (2) особине претежно карактеристичне за Војвођански поддијалекат и, уже, за говоре Баната и Бачке, (3) један мањи број особина карактеристичнији је за говоре Баната, за његову кикиндску зону.

Док, с једне стране, можемо констатовати да дијалекатска грађа Сремчевог дела потврђује највећи број особина данашњих говора Војводине и Шумадије, изостанак појединих дијалектизама који се наводе за ове говоре данас, првенствено показује Сремчев селективан однос према њима.

5.1.3. Издројени архаизми различитог су порекла: (1) они које дијалектологи наводе у својим прегледима фонетике и морфологије и (2) лексеме које се везују за српкословенски, рускословенски, односно славеносрпски, а које смо скупно узели као 'славенизми'. Њима није посвећена посебна пажња већ се заинтересовани упућују на рад Н. Петровића.

Многи од наведених архаизама квалификовани су и као 'провинцијализми'. У Сремчевом делу наведене језичке особине битно су обележје језика личности и језика средине, пре свега свештених лица али и других који немају директне везе с наведеном професијом.

5.1.4. У Сремчевом делу број варваризама релативно је висок. То су лексеме које су, ради бољег прегледа грађе, разврстане у следеће групе: (1) мађаризми, (2) германизми, (3) романизми. Прве две групе су, с обзиром на присуство мађарског и немачког живља на датом подручју, заступљене мноштвом лексема те су им посвећени посебни радови, на које се заинтересовани упућују.

Ове особине издвајају делове говора Баната и Бачке од осталих говора Војводине и, посебно, од говора Шумадије.

5.1.5. Број 'неологизама' није велик и по правилу се овакви примери могу оквалификовати и као 'провинцијализми'.

5.1.6. Књижевну вредност „Поп Ђири и поп Спире”, али и других Сремчевих дела, потврђује и то што су она, читав век после свога настајања, и данас 'живе' — стално се издају и имају своје читаоце.

У „Поп Ђири и поп Спире“ плени Сремчев хумор, сатира, понекад и карикатура, али и љубав и благост јер писац има разумевања за све слабости својих личности и за околности у којима настају.

Познато је да је Сремац 'пресликавао' живот и људе. Његово познавање изворних говора средина које је описивао и њихово уношење у дела посебан је њихов квалитет. Тако је писац оставио непроцењиву грађу за историјску дијалектологију, а целокупни језички проседе у „Поп Ђири и поп Спире“ представља изванредан опис 'урбаног дијалекта' о коме је у науци о српском језику мало писано.

Нови Сад

ЛИТЕРАТУРА

- Вученов 1965:* Димитрије Вученов, *Регионалност у епохи српског реализма*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, књ. 31, Београд 1965, 205—228.
- Деретић 1985:* Јован Деретић, *Историја српске књижевности*, Нолит, Београд 1985.
- Енциклопедија (7) 1968 Enciklopedija Jugoslavije*, knj. 7, Zagreb 1968.
- Ивић 1957:* Павле Ивић, *Дијалектолоџија српскохрватског језика*, Увод и штокавско наречје, Нови Сад 1957.
- Ивић и др. 1994:* Павле Ивић — Жарко Бошњаковић — Гордана Драгин, *Банатски говори шумадијско-војвођанској дијалекти*. Прва књига: Увод и фонетика, Српски дијалектолошки зборник, XL, Београд 1994.
- Ивић и др. 1997:* Павле Ивић — Жарко Бошњаковић — Гордана Драгин, *Банатски говори шумадијско-војвођанској дијалекти*. Друга књига: Морфологија, Синтакса, Текстови, Српски дијалектолошки зборник, XLIII, Београд 1997.
- Николић 1964:* Берислав Николић, *Сремски говор*, Српски дијалектолошки зборник, књ. XIV, сепарат 2, Београд 1964, 203—414 + карта
- Петровић 1997:* Надежда Петровић, *Славенизми у Сремчевим делима*, Књижевно дело Стевана Сремца — ново чишћање, Лингвистичка секција, Ниш 1997, 145—159.
- Пецо 1995:* Асим Пецо, *Сремац као дијалектолођ*, Јужнословенски филолог, LI, Београд 1995, 247—265.
- Поповић 1968:* Иван Поповић, *Говор Господинаца у свештости бачких говора као целине*, САН, посебна издања, књ. CXXV, Београд 1968.
- Правојис 1993:* *Правојис српскога језика. Приредили Михајло Пешикан — Јован Јерковић — Матија Пижурица*, Матица српска, Нови Сад 1993.
- РЈАЗУ: Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, 1—23.

РМС: *Речник српскохрватског књижевног језика*, I—III, Матица српска — Матица хрватска, Нови Сад — Загреб, 1967—1969; IV—VI, Матица српска, Нови Сад, 1971—1976.

РСАНУ: *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, 1—16 (А — одврзавати), Београд, 1959—2001.

РСГВ: *Речник српских говора Војводине*, 1—4 (А—Љ), Матица српска, Нови Сад, 2000—2004.

Сремац 1898: Стеван Сремац, *Пој Ђира и љој Сири*, Сремски Карловци 1898.

Шкиљан 1980: Dubravko Škiljan, *Od horizontalne ka vertikalnoj stratifikaciji jezika*, Naše teme, god. XXIV, br. 6, Zagreb 1980, 252—262.

Йован Еркович

СУБСТАНДАРТ В РОМАНЕ „ПОП ЧИРА И ПОП СПИРА” С. СРЕМАЦА

Резюме

В манере, характерной для сербского реализма конца XIX века, Стеван Сремац в своем известном и популярном произведении „Поп Чира и Поп Спира” очень часто использовал субстандарт: диалектизмы, архаизмы, варваризмы, неологизмы. Автор в настоящей работе анализирует их сначала по группам, выделенным по своему социальному статусу, а в другой части работы — в их совокупности.

Выделенные диалектизмы подтверждают свою принадлежность к шумадийско-воеводинским говорам, но они подтверждают и специфику воеводинского поддиалекта и, уже, говора частей Баната и Бачки. Архаизмы, наряду с теми, которые в диалектологиях приводятся в очерках фонетики и морфологии, составляют и многочисленные „славянизмы”. Самые частотные варваризмы представляют собой лексемы из венгерского и немецкого языков.

Выделенный материал является ценным вкладом в историческую диалектологию, а весь язык произведения дает описание „городского диалекта” данной среды в определенный период.

О ПРИРОДИ ГЛАСА [р] У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ

СНЕЖАНА ГУДУРИЋ – ДРАГОЉУБ ПЕТРОВИЋ

UDC 811.163.41'342.4

Лингвистички критеријуми класификације гласова, засновани на граматичко-фонолошком устројству једног језика и поткрепљени релевантним дистинктивним обележјима карактеристичним за одређени језички систем, показали су се недовољним у техничким захтевима које савремена наука поставља пред стручњаке за синтезу говора. Тако на пример, фонолошки систем српског језика броји 30 јединица — фонема, уз један број признатих алофона насталих, између осталог, и комбинацијама вокал+назални сугласник [н]+веларни сугласник/зубни или палатални фрикатив, при чему се мења како природа вокала (добија обележје назалности), тако и природа назалног сугласника условљена померањем места његовог изговора. С друге стране, пак, и вокали ван контакта са назалним сугласником могу показивати извесна одступања у квалитету. Тако, на пример, вокал [е] може имати своје отворене, средње и затворене варијанте, које су у појединим језицима фонолошки опозитивне (то је, рецимо, случај у француском који разликује отворено [ε] и затворено [e]), док је ова опозиција у другим језицима ирелевантна (нпр. у српском) и зависи најчешће од положаја (отворен или затворен слог, конкретно гласовно окружење) и нарочито од супрасегменталних обележја (квантитета и тона). Група аутора са Катедре за телекомуникације Факултета техничких наука у Новом Саду, на челу са проф. др Владом Делићем, окупљена око пројекта АлфаНум осмишљеног у циљу рада на синтези говора на основу текста српског језика, дошла је до броја од 42 „фонеме“ (како их аутори називају), односно, ми бисмо рекли до 42 гласовне реализације релевантне за генерисање говорних целина српског језика. Овај број гласовних реализација обухвата 16 вокалских и 26 консонантских јединица, које у задовољавајућој мери покривају говорне појаве карактеристичне за гласовне низове у српском језику [Сечујски... 2003]. Аутори нису, дакле, посебно издвајали категорију сонаната већ су ове гласове свrstали међу сугласнике, уз напомену да гласу [р] у самогласничкој употреби увек претходи вокалски елеменат који аутори обележавају као полуглас [ъ] и који заправо носи прозодијске модификације.

Стандардна класификација гласова на основу артикулационих параметара издваја, међутим, сонанте¹ у посебну групу и то превасходно по два критеријума: 1) у гласовним низовима сонанти не подлежу закону о

¹ Брозовић [1991: 409] слоготворне / р л н / назива *сонанским самогласницима*.

једначењу по звучности, и 2) могу се јавити као носиоци слога. Обележје звучности код ових гласова може се сматрати редундантним у смислу претходне дефиниције, с обзиром на то да је један од наведених критеријума тај да је реч о гласовима који могу чинити језгро слога у специфичном сугласничком окружењу. Дефиниција сонаната према акустичким параметрима полази од две врсте обележја присутних у акустичној слици сонаната: истовремено присуство елемената карактеристичних и за тонове и за шумове.

У зависности од језичке норме, пре свега ортоопске и граматико-фонолошке, у различитим језицима јављаће се различит инвентар не само слоготворних сонаната, већ и сонаната уопште. Тако, на пример, поједини аутори ће гласове [v] и [j] у српском језику третирати као сонанте, док ће ти исти гласови, са потпуно истим артикулационо-акустичким реализацијама, у другим језицима, припадати другим врстама гласова.² Заједничка артикулациона особина сонаната јесте да при њиховој творби, и поред постојања препреке у гласовном каналу, ваздух пролази слободно кроз један део гласовног канала, и то кроз носне шупљине уколико је реч о творби назалних сонаната, или кроз усну дупљу уколико је реч о артикулацији латералних сонаната или неке од варијанти вибранта [r]. Управо тај слободан пролаз ваздушне струје, на акустичком плану, омогућава појаву ослабљеног периодичног таласа, што се на спектрограму одсликава као присуство форманата у спектру сонантног гласа, а на осцилограму даје специфичан вид осцилација различит од осцилација карактеристичних за праве прекидне и струјне сугласнике.

Ми ћemo се у овом раду посебно осврнути на природу гласа [r] у српском језику, и то како на његову сугласничку тако и на његову самогласничку реализацију.

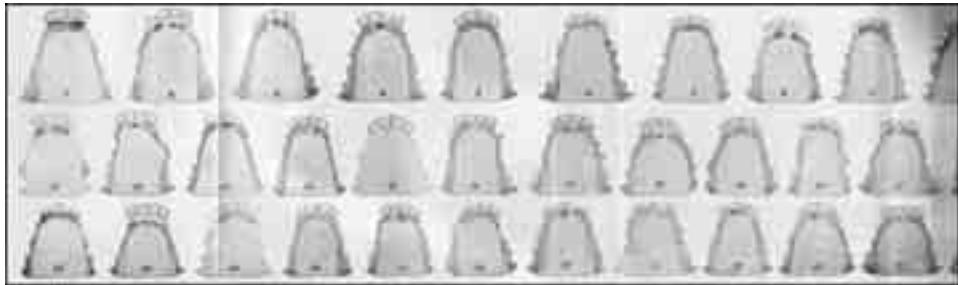
Глас [r] припада реду вибраната, што значи да је реч о гласу насталом на бази вибрација неког говорног органа у гласовном каналу кроз који ваздушна струја пролази. У зависности од ортоопских правила у појединим језицима, при творби овог гласа могу вибрirати зидови ждрео-не дупље (као, нпр. у арапском), ресица (као нпр. у француском) или пак врх језика (у српском). Вибраирање говорног органа најчешће, али не и обавезно,³ прати наизменично стварање и уклањање препреке коју орган који вибира ствара у контакту са појединим тачкама гласовног канала: врх језика може у кратким временским интервалима ударати у ареал од корена зуба, преко алвеоларног гребена до препалаталне регије у усној дупљи, уколико је реч о предњој артикулацији, односно, ресица

² Нпр. У француском језику /v/ је сугласник, звучни пар беззвучног билабијалног фрикатива /f/, док /j/ припада класи полувокала, односно тзв. прелазних или транзиционих гласова, познатих у литератури под називом глајд.

³ У зависности од ортоопске норме конкретног језика могу се јавити различите варијанте у изговору при чему изговорна норма једног језика може бити сматрана говорном маном у неком другом језику (упор. изговор [r] у српском, енглеском и француском језику).

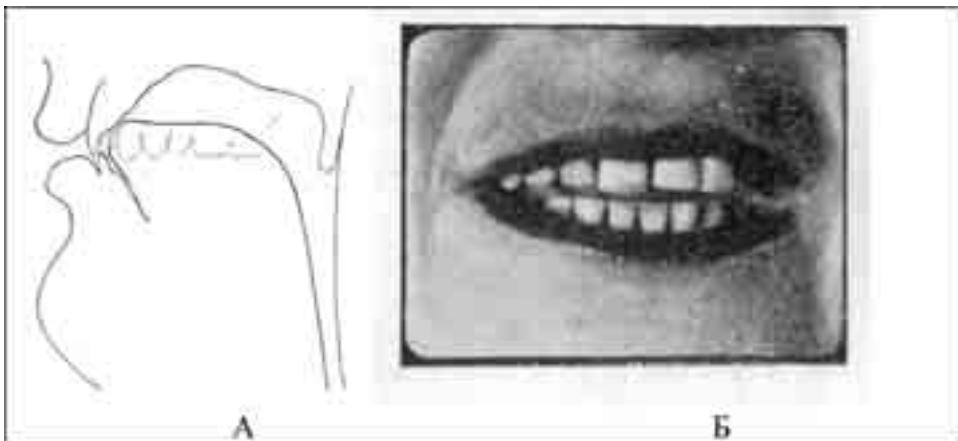
може при треперену додиривати леђа језика, уколико је реч о задњој артикулацији.

При творби гласа [р] у српском језику рубови језика додирују ивице непца по целој његовој дужини, а врх језика, благо повијен уназад, трепери ударајући (најчешће 2—4, а може и до 7 пута) о средњи део алвеоларног гребена. У зависности од говорника, могуће је померање места удара од средњег преко предњег дела алвеоларног гребена па све до корена зуба, што се јасно види на палатограмима Б. Милетића [1933: 61] (сл. 1).

Сл. 1. Палатограми гласа [р] у речима *бара* (тамнија површина) и *врба* (светлија површина)

Неслагања везана за одређивање места творбе овог гласа у српском језику, присутна у релативно оскудној литератури везаној за овај предмет, потичу вероватно и од различитог изговора појединача који су се овом проблематиком бавили. Тако, на пример, Ст. Новаковић [1873] наводи да је уобичајено српско [р] зубно, док Б. Милетић и Брок⁴ овај глас

Сл. 2. А — Пресек усне дупље при изговору гласа /р/; Б — положај усана при изговору гласа [р] у речи *бара*

⁴ Према [Милетић 1933: 64].

сматрају алвеоларним и то не само у српском, већ и у другим словенским језицима [Милетић 1933: 64].

Поред недоумица vezаних за место творбе гласа [p], а које су с фонолошке тачке гледишта сасвим небитне и могу се потпуно препустити домену ортоопске норме, нека друга питања везана за статус овог гласа у оквиру српског фонолошког система остају отворена. Реч је, пре свега, о двострукој вредности коју [p] може имати у зависности од његовог окружења у конкретном гласовном низу: у самогласничком окружењу овај глас понашаће се као и сваки други сугласник,⁵ док ће у сугласничком окружењу испољавати карактеристике самогласника. Поставља се питање да ли је у оба случаја реч о апсолутно истој артикулацији или се артикулације једне исте фонеме у два различита окружења разликују, и у коликој мери.

Ова недоумица била је присутна још од почетка установљавања народнога језика као књижевног, односно, сам Вук Караџић залагао се за бележење гласа [p] у вокалској употреби без пропратног вокалског елемента, уз образложение да у речима *врстіа, йрви, брдо, ѣрло* нема никаквог пропратног самогласника, те да такав елеменат у писаном коду не би имао никаквог фонетског оправдања. Међутим, поједини хрватски језиковници заступали су сасвим супротно мишљење, тврдећи да се уз свако слоготворно [p] чује вокалски елеменат који му претходи: за Бабукића је то био „мукли или полунеми глас”, за Шулека „полугласник”, за Вебера „мукли гласник”, а за Старчевића „самогласац” [Јонке 1965: 81—104].

За Стевановића се природа гласа [p] не доводи у питање: реч је о сонantu чија је артикулација, као што је то, уосталом, случај и са другим сонантима, унеколико сродна артикулацији самогласника, што му омогућава да у одређеним условима врши слоготворну функцију, и то: 1) између сугласника (*врба, црв, мрк*), 2) на почетку речи испред сугласника (*рђа, рваши се, рзаши*), 3) када реч сложена с префиксом који се завршава на самогласник почиње гласом [p] иза којег следи сугласник (*йорваши се, зарђаши*) и 4) иза сугласника, а пред самогласником /o/ које је постало од *л* када се ово налазило на крају слова (*оѣро, оѣро, ѹросѣро, ѹроце*). У овом последњем случају, на највећем делу територије на којој се говори српски језик, [p] је изгубило самогласнички карактер и понаша се као сваки други сугласник [Стевановић 1975: 76—80].

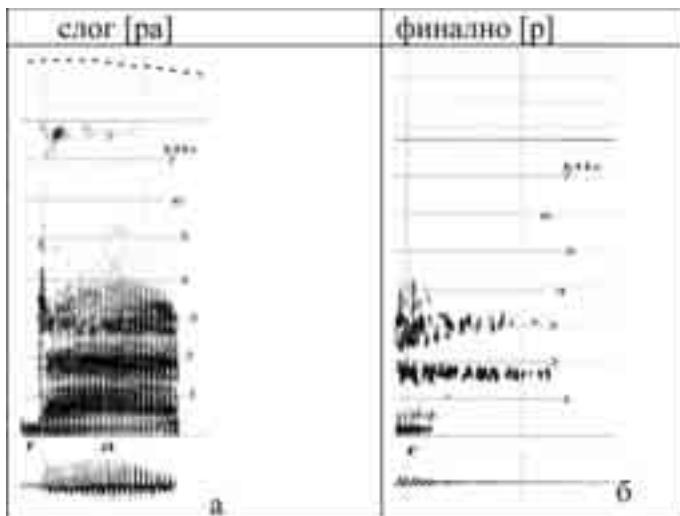
„Чињеница је да писмо не може бити веран одраз говора: у њему се увек мешају и сукобљавају фонетска, фонолошка и морфолошка начела, традиција и практичне потребе“ [Јунковић 1978: 162], али оно не може бити препрека да се установи права и специфична природа поједињих фонема у говорном ланцу. Као што смо већ рекли, природу једног гласа одређују превасходно карактеристично место (регија) и начин његовог изговора, али исто тако и непосредно окружење у конкретном гласовном низу. То практично значи да се гласови слабије или јаче модифи-

⁵ Изузев у неколико случајева типа: *ђроце, ёроник, Прово*.

фикују под утицајем гласова из њиховог окружења, односно да на њихов квалитет утичу како глас који им претходи, тако и глас који им следи.

Посебну врсту модификација фонема изазивају различита супрасегментална обележја (квантитет и тон) која у садејству са гласовним окружењем могу изазвати битне акустичке разлике између конкретних реализација једне исте јединице фонолошког система неког језика. До које мере гласови из непосредног окружења и прозодијске особености могу мењати акустичку слику гласа [p], показаћемо на једном броју спектрограма речи које садрже овај глас у различитим позицијама и са различитим прозодијским реализацијама.⁶

На сл. 3. приказане су две спектралне слике различитих реализација гласа [p]:

Сл. 3. Спектрограми гласа [p]:
а) у иницијалном слогу (*рâ-дишë*), б) на крају речи (*прозо-р*)

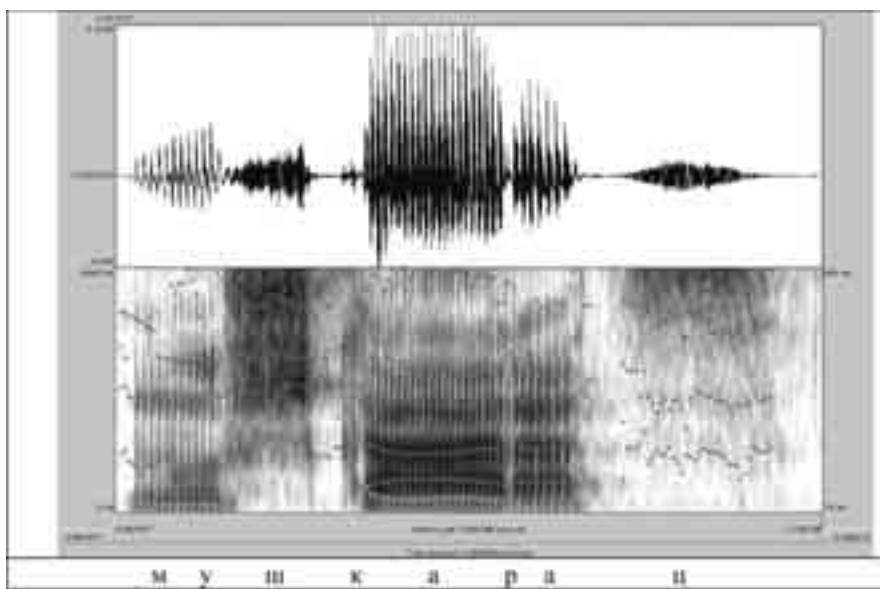
направљене у програму UNICE: а) /p/ у комбинацији са вокалом /a/ и б) /p/ у финалном положају. У оба случаја на спектрограму се уочава карактеристична слика звучног шумног гласа, поткрепљена одговарајућим осцилограмом у доњем делу слике. Уколико се упореде спектрограми а) и б) разлика у акустичкој слици једне исте фонеме у два различита контекста више је него очигледна. Спектрограм 2б) показује присуство енергије на висини нешто нижој од 2000 Hz и око 3000 Hz, али јасно је да није реч о формантима налик не оне који се јављају у спектралним сликама вокала. На слици 2а) нема видљиве енергије у високим фреквенцијама, уочавају се само звучна греда и линија оклузије на граници артикулације низа [p] + *самогласник* [a].

⁶ Снимање је извршено у фонолошкој лабораторији Филозофског факултета у Новом Саду, а добијени снимци обрађени су у програму за фонетску анализу ПРААТ (PRAAT).

Да би се потпуније ушло у саму природу гласа [p] у српском језику, било је неопходно снимити већи број гласовних низова у којима би се овај глас нашао у различитим гласовним окружењима, и то у интерпретацији више говорника.

a) Глас [p] у сугласничкој употреби

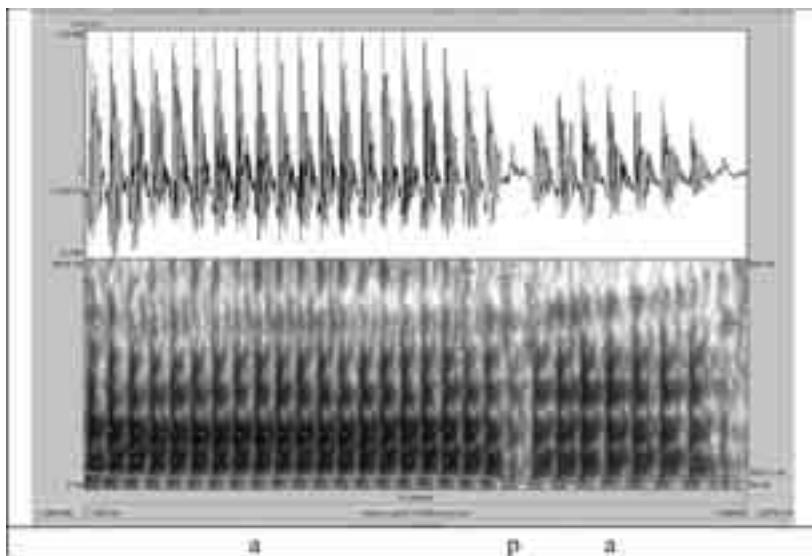
Како по традиционалној артикулационој класификацији гласова фонема /p/ припада класи сугласника, истина оних са највећим степеном звучности, одмах иза самогласника и полуводкала, кренућемо од његове сугласничке вредности у српском језику. Колики је степен поклапања између акустичке слике овог гласа и његове вредности (сугласничка или самогласничка) у конкретном гласовном низу, код једног истог, али и код различитих говорника, покушаћемо да утврдимо анализирајући један број спектралних слика у којима се овај глас јавља као сугласник.

Сл. 4. Спектрограм речи *мушкарац*

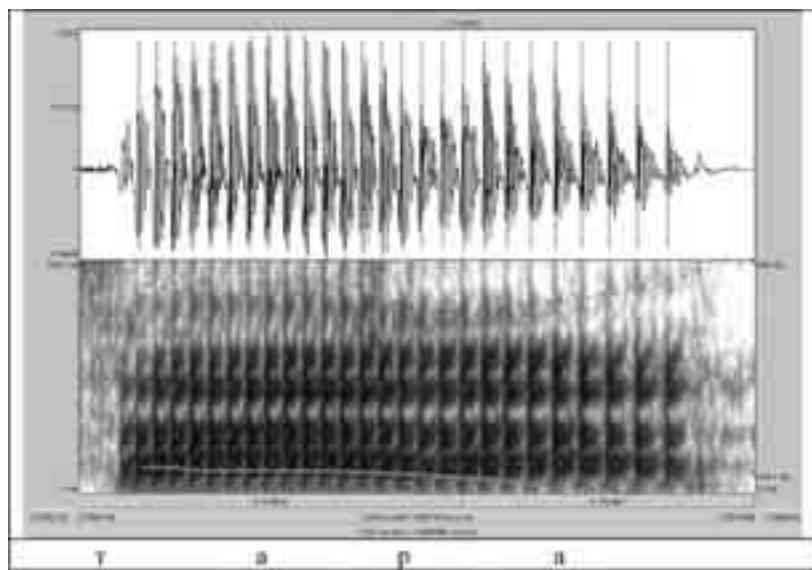
Спектрална слика речи *мушкарац* (сл. 4) приказује линију основног тона F_0 (доња линија) у сегментима $|my|$ и $|a(p)a|$, при чему се линија основног тона прекида на струјном и оклузивном сугласнику, на гласу [p], као и на финалној африкати. Јасно формирани форманти уочавају се само на вокалским структурима $|y, a, a|$, док се ослабљени спектар примећује и на осталим гласовима, али без јасно формираних форманата. На увећаном сегменту $|ara|$ (сл. 4а) још је видљивији осцилограм сугласничког елемента између две вокалске јединице. Прекид у структури форманата, као и шумни (апериодични) талас између два низа перио-

дичних осцилација видљив на осцилограму, указују на присуство сугласничке (шумне) артикулације између два самогласника (тона).

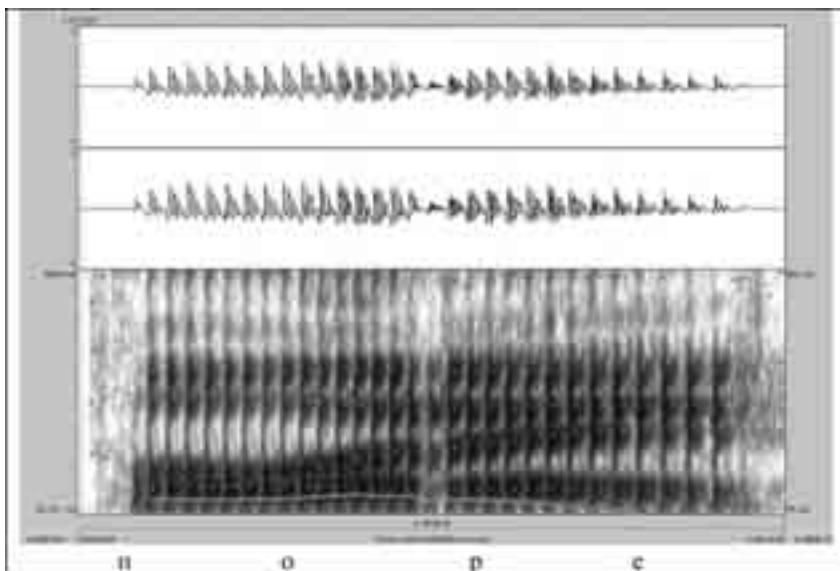
Сл. 4а. Увећани спектрална слика и осцилограм сегмента *[apa]* спектрограма са сл. 5

Сл. 5. приказује исти фонолошки одсечак *[apa]*, али овог пута у речи [старац], при чему се у иницијалном делу спектра-одсечка налази ати-

Сл. 5. Увећана спектрална слика сегмента *[apa]* у речи *старац*

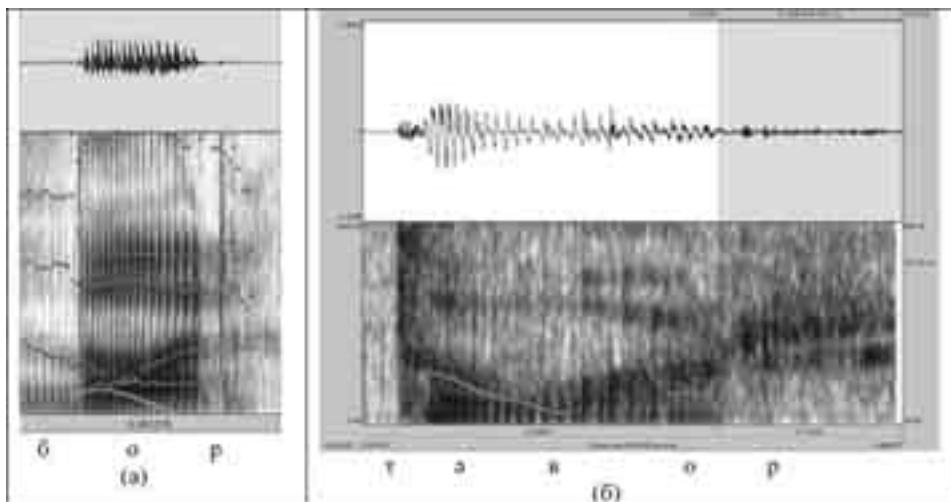
лична слика безвучног оклузива. Разлика у акустичкој слици је јасно видљива. Док се [p] на сл. 4а одсликава као апсолутни шум, на сл. 5 нема прекида у линији основног тона, форманти се уочавају дужином целог одсечка, а осцилограм у пределу изговора гласа [p] показује нешто краће, али ипак мање-више правилне, амплитуде у односу на вокале у окружењу. Место реализације гласа [p] може се одредити на основу закривљености (пада) форманата на спектралној слици између првог и другог вокала. Осцилограм истог гласа на сл. 4 изразито је различит од осцилограма карактеристичног за вокале у окружењу, тј. апсолутно је препознатљив као осцилограм шума, односно правог сугласника. Објашњење за ову другу артикулацију ваља потражити у непотпуном контакту између врха језика и алвеоларне регије где се овај контакт, при ортодески правилно артикулисаном гласу, успоставља. Занимљиво је да се на плану перцепције модификована артикулација обично не уочава јер није фонолошки релевантна. Разлози за перцептивну неосетљивост за овај степен модификоване артикулације превасходно је психолошке природе. Слушалац, наиме, најчешће не очекује модификовану артикулацију од свог саговорника, па је самим тим и не региструје. Односно, да би се некоректан изговор одмах уочио у оквиру једног комуникационог чина, потребно је да он у већој мери одступа од стандардног.⁷

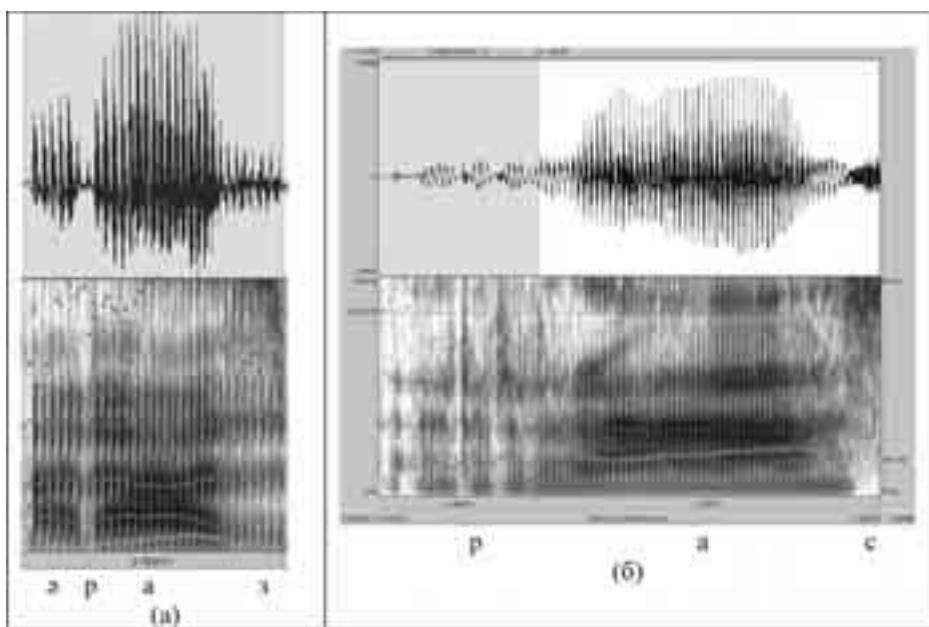
Сл. 6. Спектрална слика одсечка *пore-* из речи *пoreче*

⁷ Чињеница је да се пажљивим слушањем, односно обраћањем посебне пажње на изговор саговорника, овакве модификације ипак уочавају. Међутим, како је у процесу комуникације између два саговорника истог језичког кода природно да и један и други опришу истом фонолошком решетком, слабије модификације пролазе незапажено. Овај део перцептивне фонетике преплиће се у великој мери са психологијом, и ми на овом месту нећемо дубље улазити у ту врсту проблематике.

И на сл. 6 видљива је реализација сугласничких елемената у иницијалном (безвучни глас са нетипичном оклузијом) и у средишњем делу речи (сугласник [p]). Акустичке слике гласа [p] са сл. 4а и сл. 6 показују велики степен сличности.

Сл. 7. Одсечци са финалним [p] у интерпретацији различитих говорника:
а) |*бор*| (у речи *збор*), мушки глас и б) |*āбор*| (у речи *оāвор*), женски глас

Сл. 8. Равличите реализације гласа /p/ код различитих говорника у иницијалном положају: а) мушки глас, реч *разбийши*, б) женски глас, реч *расийис*

Слике 7. и 8. у потпуности потврђују тезу о различитој природи гласова у зависности од изговора појединца. Разлике постоје код свих врста реализација гласа, било да је реч о иницијалној, медијалној или финалној позицији, између два самогласника или на почетку речи испред самогласника. Порекло ових разлика треба тражити у броју удара врха језика о алвеоларну регију, који је различит код говорника чији су спектрограми приказани на сликама. На сл. 8а приметан је потпорни вокал у иницијалном делу речи и на њега се ослања сугласничко [р] настало једним ударом врха језика о надзубни гребен.

Сл. 8.б пружа јасан увид у број удара врха језика о надзубни гребен код информатора женског пола (на слици се види као „ломљење“ основног тона, односно као прекиди у структури форманата) — укупно три јасно видљива удара.

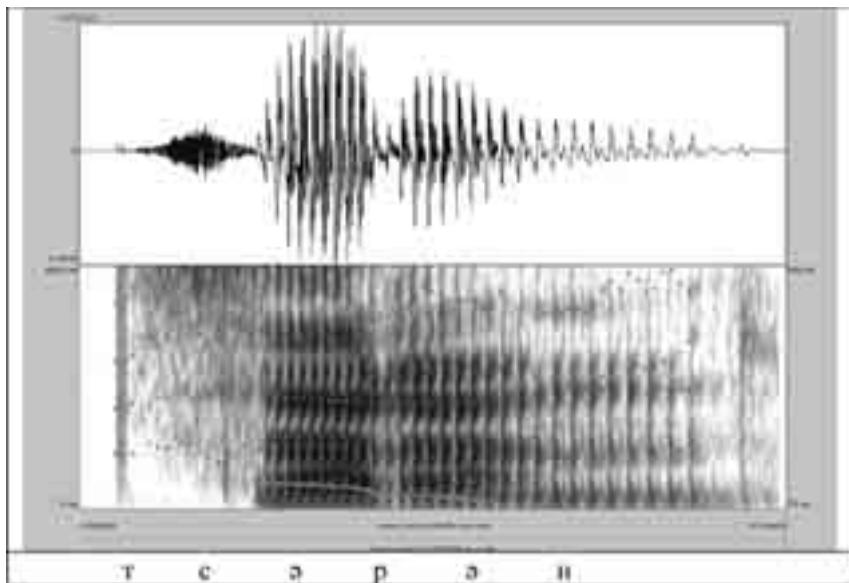
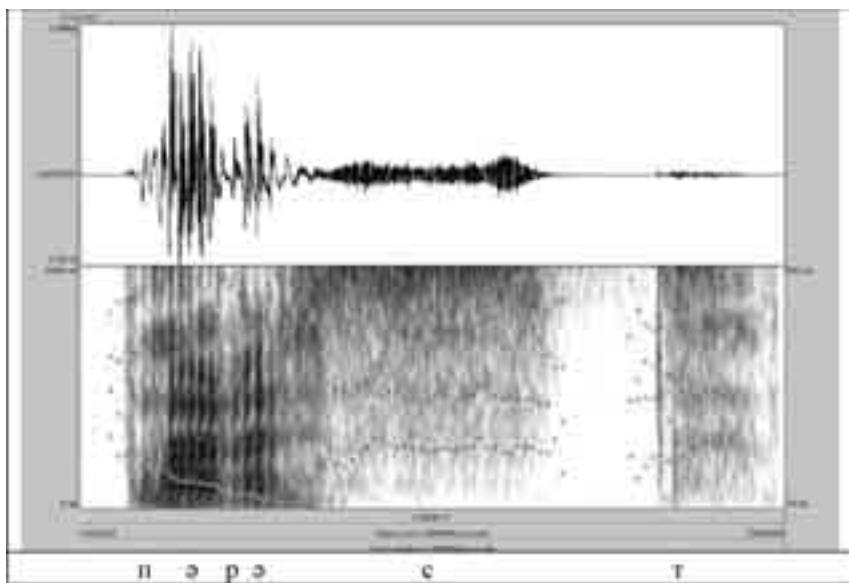
б) *Глас [р] у вокалској убоштреби*

Поједини аутори склони су да у фонолошком систему једног језика издвајају сугласничку и самогласничку варијанту једне исте фонеме, те тако и вокално /р/ сматрају засебном фонолошком јединицом. Тако, на пример, И. Шкарић наводи да су у „хрватском стандардном изговору трептајни сугласник [р] и самогласник [р]“ [Шкарић 1991: 114], што директно упућује на то да аутор ове две варијанте посматра као две фонеме. И у индоевропеистици је широко прихваћен став да су сугласничко и самогласничко [р] представљали две фонеме у (пра)индоевропском језику.

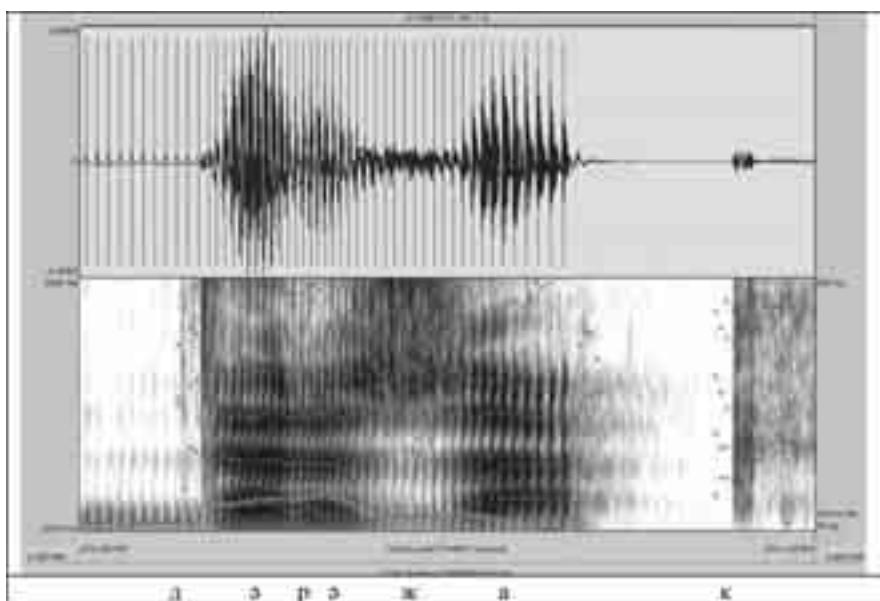
У србијици је општеприхваћено становиште да је реч о једној фонеми, али са две употребе, уз свест да и акустичка природа фонеме у различитој употреби мора бити различита. На основу слика показаћемо акустичку природу вокалног [р], као и његов однос према сугласничкој варијанти исте фонеме.

У иницијалном положају спектрограма речи *црн* (сл. 9) приметна је линија оклузије која се спушта до ниских фреквенција (артикулација [т]) иза које следи артикулација шума који је јаче изражен у високим фреквенцијама (јаче затамњење спектра) и која представља глас [с]. Ове две артикулације на перцептивном плану одговарају беззвучној африкати [ц]. Вокално [р] заступљено је са три елемента: два вокалска, једним јаче израженим (дужа амплитуда на осцилограму) и једним нешто слабијим (краћа амплитуда на осцилограму), при чему распоред форманата указује на то да је у оба случаја реч о средњем (неутралном) [э], између којих се налази сугласнички елеменат који одговара удару врха језика о надзубни гребен, а што је изазвало прекид периодичног таласа. Ослабљени спектар сугласника [н] видљив је и на спектрограму и на осцилограму.

На сл. 10 иза беззвучног оклузива [п] следи низ који на перцептивном плану представља самогласничко [р]. Као и у претходном случају, реч је о три сегмента, два вокалска и једном сугласничком, који се оправтавају као прекид у формантној структури на спектрограму, односно као ломљење линије основног тона између два вокалска елемента.

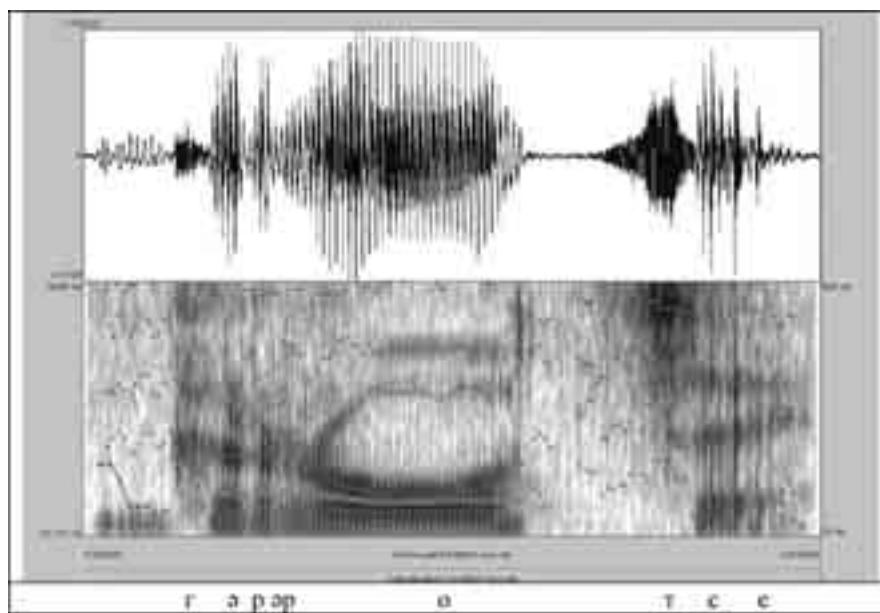
Сл. 9. Спектрограма речи *црн*, мушки гласСл. 10. Спектрограма речи *прси*, женски глас

И на сл. 11. присутна је иста акустичка слика вокалног [p], сугласничка реализација између две самогласничке, при чему први вокалски елеменат има већу амплитуду од другог, али оба су јасно изражена како на спектрограму, тако и на осцилограму.

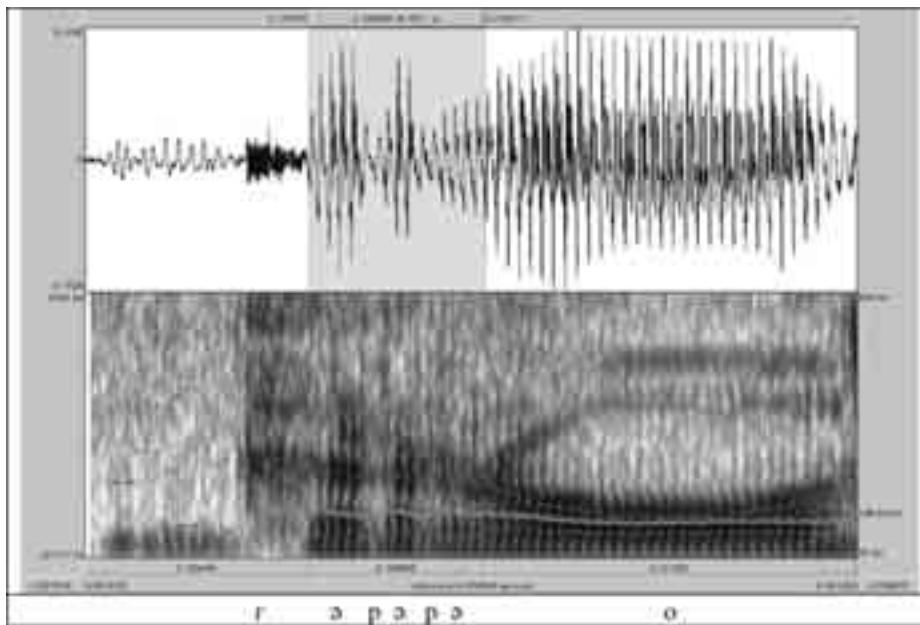

Сл. 11. Спектрограм речи *држак*, мушки глас

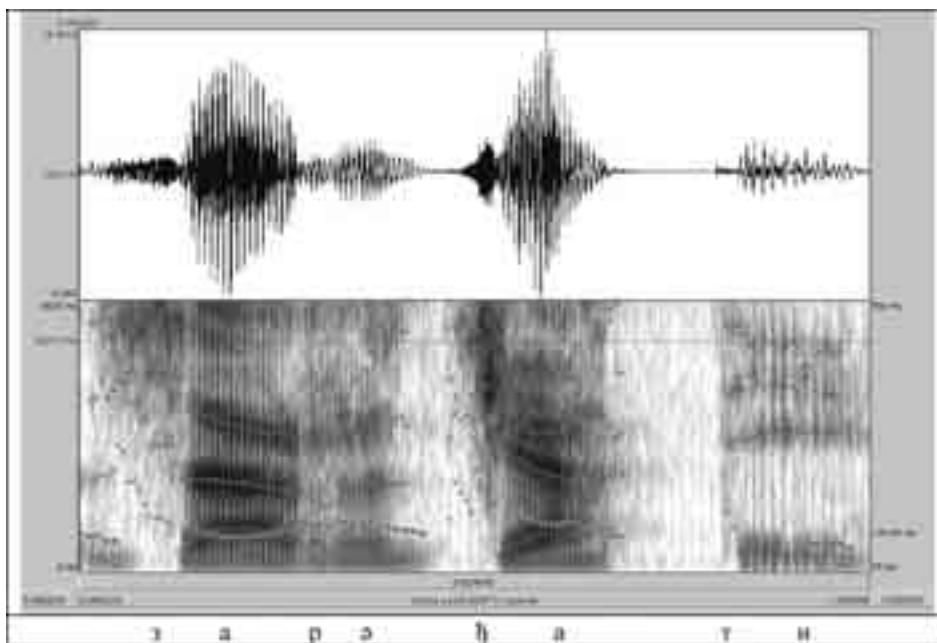
Уобичајена слика вокалног [р] између два сугласника које се ослања са обе стране на вокалски елеменат [ə], на сл. 12 је унеколико изменењена. С обзиром на то да се на [р] наставља вокал, иза другог прекида вазду-

Сл. 12. Спектрограм речи *дроће*, са вокалним *r* испред самогласника, женски глас

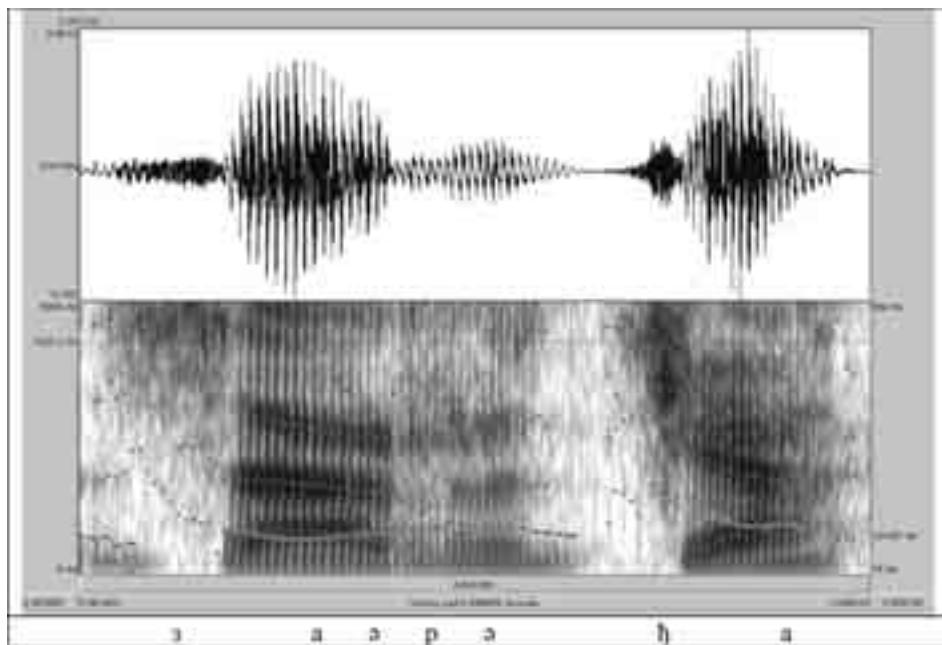
Сл. 12а. Увећани сегмент |əro| у речи *đroće* са сл. 12

Сл. 13. Спектрограм речи *zarđaći*, са самогласником испред вокалног [р],
женски глас

шног таласа приметан је нагли пад Φ_2 и подизање Φ_1 , што представља артикулацију вокала [o]. Увећани сегмент који садржи спектралну слику вокалног [p] приказан је на сл. 12a. На увећаном сегменту јасно се уочавају два прекида ваздушног таласа, и то како на осцилограму (смањење амплитуде и шумни талас), тако и на спектрограму (белина између форманата карактеристичних за вокал [ə] и ломљење линије основног тона Φ_0).

И у случају када се испред вокалног [p] налази самогласник видљиво је присуство вокалног елемента [ə] између артикулације самогласника и сугласника [h] који следи вокалном [p], иако је тај вокалски елеменат слабије изражен него што је то случај са вокалским елементом на сл. 12. Занимљив је и број и природа удара врха језика о алвеоларни гребен при артикулацији речи у којима вокал следи, односно претходи вокалном [p]. На сл. 13a која приказује увећани сегмент са вокалним [p] уочљиво је дуже трајање вокалске артикулације [ə], али са слабије израженим амплитудама на осцилограму, од исте те артикулације са сл. 12a. И број удара је јаче изражен на сл. 12a него на сл. 13a, са јасно видљивим секвенцама у артикулацији у којима ваздух слободно пролази кроз усну дупљу. Ове секвенце нису уочљиве на сл. 13a.

Сл. 13a. Увећани сегмент |зарђа| у речи зарђати са сл. 13

На основу спектралних слика датих у овом раду, а које представљају типичне реализације гласа [p] у различитим позицијама и са различитом вредношћу, могуће је извести неколико закључака:

— Глас [p] акустички се разликује како код различитих особа које говоре стандардним српским језиком, тако и код истих особа у различитим ситуацијама, независно од окружења. То практично значи да један исти говорник може реализовати овај глас на различите начине у једној истој речи у различитим комуникационим чиновима.

— Артикулација гласа [p] у сугласничкој употреби реализује се на два начина у стандардном српском језику и то а) као чист сугласник који настаје тако што врх језика удари о надзубни гребен и тако пресече ваздушни талас и б) комбинацијом више удара између којих ваздушна струја пролази кроз усну дупљу стварајући краткотрајне вокалске сегменте, које карактерише кратка амплитуда. Сваки удар обележен је изостанком форманата карактеристичних за вокалске реализације, односно присуством белина између вокалских сегмената, као и ломљењем линије основног тона Φ_0 на местима уудара.

— Број удара (прекида) при артикулацији гласа [p] варира између 1 и 3 у нашем корпузу.

— Што је већи број удара при изговору [p], краће је трајање самогласничког сегмента између поједињих удара.

— При артикулацији сугласничког [p] у иницијалном положају у речи могуће је, али не и обавезно, стварање потпорног самогласника [ə] испред [p] (сл. 8).⁸

— Самогласничком [p] у сугласничком окружењу обавезно претходи јасно изражен самогласник неутралног типа ([ə]) различитог трајања у зависности од тога да ли је реч о слогу са кратким или дугим акцентом (ако је акценат на слогу који садржи самогласничко [p]), или је пак реч о неакцентованом слогу.

— Амплитуде потпорног вокала [ə] који претходи самогласничком [p] у сугласничком окружењу по дужини (на осцилограму изражено као висина) одговарају амплитудама било ког другог наглашеног вокала.

— Скраћене амплитуде пратећег вокала [ə] приметне су у случају када вокалном [p] претходи самогласник.

— Кривуља основног тона, односно супрасегментално обележје карактеристично за вокално [p], прати самогласнички елеменат.

— Уколико се самогласничко [p] налази између два сугласника, на акустичкој слици ће се јавити два потпорна вокала [ə]: један јаче изражен испред [p] и један нешто слабији иза њега (сл. 8).

— Уколико је самогласничко [p] праћено вокалом, потпорни вокал [ə] јавиће се јасно испред [p], док ће се артикулација [ə] које следи самогласничком [p] спојити са артикулацијом вокала који следи и на спектралној слици ће се разликовати од артикулације тог вокала како по распореду форманата, тако и по ширини амплитуде на осцилограму.

Нови Сад

⁸ Ово је нарочито изражено код особа са тзв. „лењим језиком”. Реч је о блажој говорној мани која се испољава немогућношћу језика да удари више од једн пут о надзубни гребен при артикулацији гласа [p]. Постоји и некоректан изговор који подразумева стварање непотпуне препреке између врха језика и надзубног гребена при чему ваздух слободно пролази кроз гласовни канал (в. сл. 5).

Б И Б Л И О Г Р А Ф И ЈА

- Брозовић 1991 Далибор Брозовић, *Фонолођија хрватскога књижевног језика*. У: Бабић и др., *Повијесни преглед, глосови и облици хрватскога књижевног језика. Нацрти за драматику*, Загреб (лат.).
- Ди Кристо 1985 A. Di Cristo, *De la microprosodie à l'intonosyntaxe*, Aix-en-Provence.
- Гудурић 2004 Снежана Гудурић, *О природи гласова*, Београд.
- Ивић 1996 Павле Ивић, Илзе Лехисте, *Прозодија речи и реченице у српскохрватском језику*, Нови Сад/Сремски Карловци.
- Јонке 1965 Људевит Јонке, *Књижевни језик у теорији и практици*, Загреб (лат.).
- Јунковић 1978 Звонимир Јунковић, *Претпоставке о фонолошкој вриједности самогласноћа p.* — Филологија, Загреб, 8, 159—163 (лат.).
- Ладефогед 2001 P. Ladefoged, *Vowels and Consonants. An Introduction to the Sounds of Language*. Blackwell, Malden Massachusetts USA/Oxford UK.
- Милетић 1933 Бранко Милетић, *Изговор српскохрватских гласова*. — Српски дијалектошки зборник, Београд, књ. V.
- Новаковић 1873 Стојан Новаковић, *Физиологија гласа и глосови српскога језика*. — Гласник Српског ученог друштва, Београд, XXXVII.
- Петровић 2000 Драгољуб Петровић, *О репертоару ИДО у фонолошком систему стандарднога српског језика*. — Јужнословенски филолог, Београд, LVI/3—4, 789—802.
- Сечујски... 2002 М. Сечујски, Р. Обрадовић, В. Делић, *АлфаНум систем за синтезу говора на основу текста на српском језику*, Нови Сад, Факултет техничких наука (лат.)
- Сечујски... 2003 Милан Сечујски, Владо Делић, *Снимање говорне базе на српском језику намењене синтези говора на основу текста*, ФТН, Нови Сад, верзија доступна на интернету.
- Стевановић 1975 Михаило Стевановић, *Савремени српскохрватски језик I*, Београд.
- Шкарић 1991 Иво Шкарић, *Фонетика хрватскога књижевног језика*. У: Бабић и др., *Повијесни преглед, глосови и облици хрватскога књижевног језика. Нацрти за драматику*, Загреб (лат.).

Снежана Гудурић — Драгољуб Петровић

О ХАРАКТЕРЕ ЗВУКА [p] В СЕРБСКОМ ЯЗЫКЕ

Р е з ю м е

В сербском языке звук [p] выполняет двойную функцию, т.е. может встретиться в звуковом ряде либо в качестве согласного, либо в качестве вокалического элемента, несущего слог. Такой его двойственный характер обусловлен, прежде всего, многосложным характером самой его артикуляции, что лучше всего можно увидеть на спектральной картине сегментов звуковых рядов, содержащих данный звук в различных окружениях и под различными суперсегментными признаками. Увеличение спектральной картины отдельных сегментов дают возможность ясно увидеть как число ударов кончика языка об альвеолярные бугорки при артикуляции звука [p], а это число в нашем корпусе насчитывает 1—3 ударов, так и обязательное присутствие одного вокалического элемента (а иногда и большего), обязательного при вокалическом [p], и факультативного при [p] в функции согласного в начале слова.

ТИПОЛОГИЈА И КОРЕФЕРЕНЦИЈАЛНОСТ АГЕНСА У СРПСКОМ, ФРАНЦУСКОМ И НЕМАЧКОМ ЈЕЗИКУ¹

МИЛИВОЈ АЛАНОВИЋ

UDC 811.163.41'37+811.133.1'37+811.112.2'37

Крајак садржај. Предмет овога рада су семантички и синтаксички кореферентне структуре којима се упућује на ентитете са агентивном улогом.

Семантички кореферентне структуре функционишу као једнореферентне јединице међу којима, у случају позиционе дислокације, не постоји функционална условљеност. Синтаксички кореферентне структуре почивају на принципу негирања интерне семантичке кореференцијалности. Оне су обавезно двореферентне и остварују исте базне синтаксичке функције и исте семантичке улоге и на базном и на површинском нивоу.

Кључне речи: кореференцијалност, агенс, коагенс, српски језик, француски језик, немачки језик.

0. Увод

Предмет ове студије су семантички и синтаксички кореферентне форме и то оне које остварују семантичку улогу агенса.

Семантички тип кореференцијалности подразумева да према једном референту на синтагматском плану постоје барем два језичка знака. Разлика према критеријуму семантичке, морфолошке и синтаксичке самосталности међу лексичким и граматичким јединицама нужно се одражава и на способност и начин остваривања кореферентног односа.

Синтаксичка кореференцијалност, која се заснива на истом принципу као и семантичка (Васић 1998: 78), не подразумева постојање истог нејезичког ентитета на који се те две синтаксичке структуре односе по принципу референције, већ постојање исте референтне синтаксичке функције коју на базном нивоу обе синтаксичке структуре реализују, уз истовремено остваривање и исте семантичке улоге. Међутим, на синтагматском плану две синтаксички кореферентне структуре не остварују и исте синтаксичке функције, већ се, по правилу, само једна од њих појављује као примарна (типична) форма, те остварује субјекатску функцију и семантичку улогу агенса, и то као типично формализована структура за тај

¹ Овај рад представља скраћену верзију магистарског рада под насловом *Кореференцијалност агенса у српском, француском и немачком језику* који сам одбранио на Филозофском факултету у Новом Саду 12. 5. 2004. године пред комисијом у саставу проф. др Вера Васић, ментор, проф. др Душанка Точанац, проф. др Марина Личен и проф. др Владислава Петровић.

логичко-семантички концепт, док она друга, нетипична, будући функционално-семантички везана за примарну и типичну форму, остварује хијерархијски нижу функцију и улогу коагенса.

Истовремено деловање принципа семантичке и синтаксичке кореференцијалности везује се за неке усталење и нераскидиве структурно-семантичке моделе, као што је комплексни предикат где је инфинитив сигнал кореференцијалности са субјектом (*морам тоћи*), чему је конкурентна форма структура *да + имобилни презнани* са елипсом субјекта у комплементизатору.

Неопходно је, dakле, утврдити на који начин и под којим условима семантички и синтаксички кореферентне структуре актуализују концепт агентивности, тј. да ли постоји условљеност међу типичним и нетипичним агентивним формама приликом њихове семантичке интерпретације.

Поред структура у српском, предмет истраживања су још и одговарајуће структуре у француском и немачком језику. Иако су ови језици типолошки различити у односу на српски, међу њима нема значајнијих разлика приликом изражавања основних семантичких улога и формализације основних синтаксичких функција.

У анализи је кориштен корпусно-моделски метод: *корпусни* — приликом идентификације структурних образца синтаксички кореферентних конструкција са агентивном и коагентивном улогом; а *моделски* — приликом утврђивања семантичких подтипов агенса, и идентификације модела који су настали као резултат семантичке кореференцијалности.

Као примарни извор кориштен је роман И. Андрића *На Дрини ћурија*, како у оригиналу тако и у преводу на француски и немачки језик, те једнојезични и двојезични дескриптивни и специјални речници (в. *Извори*).

I

Типологија агенса

1. Темајски оквир

1.1. Крајњи циљ компаративних језичких истраживања није само идентификација разлика на појединим језичким нивоима међу типолошки различитим језицима (контрастирање), већ праћење логике језичког развоја за сваки језик понаособ или неку језичку скупину у целини, чиме оваква истраживања могу допринети развоју лингвистичке типологије. Стога, некада непремостиве и увек истицане структурне разлике нису једине у средишту лингвистичких истраживања, већ семантичко-логичке универзалије општејезичког развоја, као темељне и латентне категорије језичког функционисања уопште чија формализација варира од језика до језика. С друге стране, поједине диференцијалне особине међу језицима, понекад врло специфичне, треба посматрати у светлу развоја датог језика, што понекад може бити драгоценна помоћ у решавању семантичких неподударности и различитости између два језика,

условљених другачијом формализацијом концептуално-семантичких феномена. Стога је, чини се, питање структурног плурализма од секундарног значаја у односу на концептуално-семантичко јединство, барем када је реч о анализи основних когнитивних категорија.

1.2. Основне семантичке категорије немогуће је посматрати изван структурних образца у којима се јављају и функција које остварују, те анализа може бити усмерена у два правца: од семантичке категорије ка форми, и обратно, од форме ка категоријалном значењу. У компаративним језичким истраживањима могуће је применити и један и други приступ.² Први приступ, од значења ка форми, усмерен је на тражење одговора како се исти садржај поруке и иста намера говорника изражавају у различитим језицима, без обзира на њихову типолошку сличност или различитост; иако може водити истом одговору, други, пак, приступ усмерен је на испитивање сличности/разлика међу језицима. У првом случају може се поставити питање како различити језици — граматички, лексички, интонацијски — изражавају разлику између два вршиоца радње, међу којима постоји однос мотиватор — мотивисани, на пример; у другом случају може се, поготово кад се упоређују сродни језици, поставити питање да ли се и у руском језику, на пример, може дативом изречи тзв. логички субјекат у имперсоналној модалној реченици.

У овој студији полазимо, стога, од концептуално-семантичких категорија као истих или универзалних, односно од категорије агенса и даље преко прагматике ка синтакси и форми којом се он изражава.

2. Субјекат и агенс

2.1. Однос субјекат — агенс може се схватити као однос између форме и садржине. Установљавање односа између лексичке семантике и когнитивног концепта агентивности битан је предуслов да логички субјекат буде схваћен као вршилац радње именоване предикатом. Наиме, овај однос треба посматрати у светлу логичко-семантичких предиспозиција појединих реченичних конституената, а не искључиво на основу формалних критеријума.

2.2. Субјекат је својим „управљачким” односом према предикату предодређен за агентивну функцију јер именује оно *што лежи у основи реченице*³ (Катичић 1968: 79). Стога је субјекат увек у независној падежној форми, тј. у номинативу (у језицима са синтетичком деклинацијом), а у језицима без флексије истовремено и јединој, али слободној. Управо превербална позиција слободне именничке фразе даје јој статус субјекта (Točanac-Milivojev 1989: 13), у француском и немачком језику, на пример, где се само под одређеним рестриктивним околностима од-

² Термин *компаративно истраживање*, који се обично употребљава за дијахроника истраживања, чини се подеснијим од термина *контарастивна истраживања* јер не имплицира нужно идентификована разлика, већ и сличности међу језицима.

³ Курзивом ће бити исписани они делови текста који су у извornом облику преузети од аутора на ког се напоменом у загради упућује.

ступа од устаљеног редоследа реченичних конституената: Subj + Pred + Obj.⁴ Фиксирали ред речи карактеристичан је пре свега за језике са ослабљеном флексијом (више за француски него за немачки).

Поједине дефиниције субјекта почивају на обавезности конгруенције предиката са субјектом (Engel 1986: 951) и, у неким језицима, обавезном реченичном поретку у идеалним, каноничким реченичним структурима. Граматички субјекат се обично идентификује и са тематским субјектом, мада је таква подударност сасвим необавезна. Субјекат се може сматрати, dakле, полазном тачком неког исказа, захваљујући чему и остварује управљачки однос према предикату (Béchade 1986: 95).

2.3. Михаило Стевановић (Стевановић 1976: 23) субјекат дефинише као *језеро реченице, њен основни део, од ког зависе сви остали реченични чланови*. Субјекат именује вршиоца радње, носиоца стања или особине која му се приписује предикатом. Два последња става претходне дефиниције (*носилац стања и особине*), иако имплицитно, суштински ограничавају агентивну способност субјекта. Међутим, Стевановић и предикат сматра такође главним чланом реченице без ког она и не може формално постојати, што је формално-језичка контрадикторност, али не и логичка. Наиме, субјекат и предикат именују две комплементарне компоненте неког догађаја, ако се он схвати као моменат актуализације неке радње или стања и нечијег ангажмана у њој чије су битне одлике и сам контекст у који се радња смешта. С једне стране, вршилац радње је или само појам на који се радња односи (или о ком реферише), који може бити њено исходиште или и узрок, а с друге, предикат је део реченице којим је именована сама радња или нечије стање, тако да концепт агентивности намеће потребу да се за сваку радњу или стање именује неко или нешто што у њој учествује свесно или несвесно, намерно или случајно.

2.4. Када се ради о природним појавама, често је тешко именовати вршиоца радње. У таквим се случајевима у неким језицима у функцији граматичког субјекта јавља нереференцијално употребљена лексема (обично лична заменица 3. л. јд. средњег рода, ако га разликују).

- (1) *Пада кица. Пада снег.*
Il pleut. Il neige.
Es regnet. Es schneit. Es hagelt.

Реченична структура француског и немачког језика, као што се види, почива на обавезности лексикализације граматичкога субјекта реченице, уз његову десемантизацију и укидање синтаксичке или концептуалне кореференцијалности с неком именницом.

С обзиром на то да се у српском језику граматички субјекат не мора лексикализовати (тзв. *скријени субјекат* (Катичић 1986: 72)), док се без

⁴ У немачком језику од уобичајеног реда речи одступа се у случају када је у иницијалној реченичној позицији несубјекатски топик: Tr (Adv/ Obj) + Pred + Subj (*Heute esse ich nichts; Ihnen frage ich das nicht*). У зависној реченици редован ред речи је Subj + Obj + Pred (*Ich weiß, daß er sie liebt*).

предиката може формирати само комуникативна реченица, јасно је да је једино предикат обавезни реченични конституент.

У случајевима када се у позицији субјекта нађе нека индеклина бил на реч, инфинитив или читава реченица, односно, ако је субјекат *аши-тичан*, релација са предикатом представља типично граматичку везу и то успостављену семантички неутралном формом, у трећем лицу сингулара — *нулиса консруенција* (Којен 1981: 62).

- (2) *Чиштати је неоћардано.*
Faire du sport est bon pour la santé.
Lesen ist interessant.

Понекад предикат свој коначни морфолошки облик добија на основу општије одредбе категоризације у предикативној функцији (*шри је био деклина билан број*), што упућује на то да је веза између субјекта и предиката утемељена на формалном, синтаксичком критеријуму који не подразумева нужно активирање агентивности као основне (прототипичне) семантичке компоненте субјекта.

У случају идеалне (каноничке) активне реченичне структуре, где је у позицији субјекта именица, а у функцији предиката пунозначни глагол акционе семантике (*Марко ћева; Pierre chante; Hans singt*), може се очекивати поклапање агенса и граматичког субјекта. У пасивној реченици таква могућност је искључена, а граматикализација агенса је, по правилу, факултативна. У случајевима када позицију субјекта заузима нереференцијално употребљена, тј. семантички испражњена лична заменица, информација о агенсу се редовно уводи неком статусно низом формом (*П me faut travailler; Es geht mir gut*), те се у оваквим примерима говори о логичком субјекту (агенсу). Мада се често ови појмови изједначавају, они су у правом смислу речи форма и садржина истог феномена. Наime, када је реч о логичком субјекту, ради се о језичком изразу као делу реченичне структуре ван граматичког субјекта (Lyons 1977: 125) којим се именује вршилац радње или носилац неке особине или стања, што, представљајући исходиште концепта догађајности, представља и агенс. Агенс је, dakле, појам чија се улога у односу на радњу манифестије као активност иницирања.

2.5. Са становишта прагматике субјекат представља језгро комуникативне реченице (Катичић 1968: 81), тј. њен садржински и информативно неиспустиви део, често неподударан са граматичким и логичким субјектом. Тако на питање: *Када ћу јућеш?* одговарамо: *Сутра*, што је у ствари тематски субјекат. Разуме се, подударност граматичког, логичког и тематског субјекта није немогућа: *Ко ради шеснадесет?* — *Ja*.

Иако примарно синтаксичка категорија, субјекат се може и мора дефинисати и семантички и то као део исказа, експлицирани или неексплицирани, којим се именује вольни или невольни учесник у неком догађају о ком рефирише глагол у служби предиката, са њим конгруентан семантички и/или граматички. Односно, дефиниција која би искључила формално-структурну компоненту не би била оперативна, а она која би занемарила семантичку компоненту потенцијалне агентивности грама-

тичког субјекта не би била потпуна будући да се информација о стварном вршиоцу радње може налазити ван појма који лежи у основи субјекатског аргумента. При томе се мора имати у виду да је семантичка предиспозиција субјекта за агентивне улоге ограничена лексичком семантиком. На основу формално-структурног критеријума за однос субјекта и агенса може се утврдити следеће:

a)

$$\text{Subj}_N - \text{Nom } (\text{živ}+/) + \text{Pred}_{\text{act.}, \text{pers.}[1]} \Rightarrow \text{Subj} = \text{Ag}$$

у простој персоналној активној реченици с једновалентним глаголом у функцији предиката субјекат је агенс ако је репрезентован именицом с обележјем живо /+/- или њој кореферентом заменицом (*Умро краљ; Le roi est mort; Der König ist gestorben;*);

б)

$$\text{Subj}_{N-\text{Pron}} + \text{Pred}_{\text{act.}, \text{pers.}[2]} + \text{Ag}_{\text{Nome}} (\text{živ}+/) \Rightarrow \text{Subj} \neq \text{Ag}$$

ако је у позицији субјекта (не)референцијално употребљена заменица уз двовалентне глаголе, агенс је по правилу у некој хијерархијски нижој форми (*To ми изјледа бескорисно; Cela ме semble inutile; Das scheint мир nutzlos zu sein*), а субјекат се, с обзиром на постојање само формалне везе с предикатом, може сматрати каноничким (Мишеска-Томић 1982: 221);

в)

$$\text{Subj}_N - \text{Nom } (\text{živ}+/) + \text{Pred}_{\text{act.}, \text{pers.}, \text{refl.} [1]} \Rightarrow \text{Subj} = \text{Ag}$$

ако је у функцији предиката рефлексивни пунозначни глагол, субјекат је по правилу агенс (*Перем се; Je me lave; Ich wasche mich*);

г) семикопултивни глаголи уводе неагентивни граматички субјекат (*Он ми се чини поштеним*),⁵ при чему морфема *се* реферише само о немогућности комбинације предиката са објектом (Ивић 1961—1962: 141);

д) делови тела не могу бити агентивно интерпретирани ако се контекстуално актуализује њихов односа према посесору (*Боли ме глава; J'ai mal à la tête; La tête lui tourne; Mein Kopf tut weh*);

ђ) субјекат пасивне реченице не може се интерпретирати као вршилац радње (*Он је ухваћен; Il est attrapé; Er ist gefangen worden*);

е) учешће у извршењу радње може узети већи број учесника, што се може формализовати плурализацијом субјекта и предиката (*Пера и Ана јуђују; Pierre et Marie voyagent; Peter und Maria reisen*) или увођењем коагентивних форми (*Пера јуђује са Аном; Pierre voyage avec Marie; Peter reist mit Maria*), што појму у хијерархијски нижој форми не ускраћује могућност агентивне интерпретације;

ж) појмови са обележјем живо /+/- лакше остварују агентивност која је и вишег степена него код појмова са обележјем живо /-/;

⁵ Одговарајући француски и немачки глаголи према *чинити се* на позицији субјекта имају референцијално или нереференцијално употребљену лексичку јединицу и нису рефлексивни: *Il me semble que...; Elle semble perdue; Es scheint mir, als ob...*

3) појмови са обележјем живо /-/ метонимијском модификацијом значења могу бити интерпретирани као агенс, те иступити уместо стварног вршиоца (*Цео град прича о њоме; Toute la ville en parle; Die ganze Stadt spricht darüber*);

и) у имперсоналним и имперсоналним модалним реченицама агенс је, ако је уопште експлициран, у зависној падежној форми (*Грми; Треба ми њосао; Il pleut; Il me faut travailler; Es regnet; Es geht mir gut*);

Интерпретација агентивности самог граматичког субјекта зависи од оба језгрена реченична конституента — од глагола који је у служби предиката и од агентивног потенцијала лексеме у служби субјекта.

3. Дефиниција агенса

3.1. Најопштија дефиниција агенса полази од тога да је он вршилац радње, односно, *ђојам коме се вршење радње пратијисује* (Ивић 1963: 23). Овако концептуирана дефиниција полази од идеалне логичко-семантичке организације реченице у којој су именованы протагонисти неке свесно предузете активности као и сама та активност. Поставља се питање да ли су све радње инициране неким спољашњим покретачем или покретачима и да ли они своје агентивне улоге остварују на истоветан начин. Будући да се у реченичном контексту радње превасходно именују глаголима, многа семантичка ограничења зависе управо од глаголске семантике. Наиме, глагол има најмање две семантичке компоненте од три могуће, а то су динамика (*скакајти*), релација (*волети*) и статика (*лежати*) које чине *семантичку ледуру* коју Б. Тошовић назива *дирестај* (Тошовић 2002: 211). У зависности од конкретне комбинације ових семантичких обележја, као и од тога које је од њих доминантно, зависи и глаголско значење.

3.2. Неке предузете радње су увек интериоризоване, тј. и њихов почетак и крај одвијају се као когнитивно-афективни процес или стање чији се узрок везује најчешће, али не и обавезно, за појам ван самог агенса. Такве радње, углавном, производе последице само на ономе коме су и приписане, и то на нивоу промене стања или расположења. Штавише, често се не могу ни контролисати, а понекад су и ван домашаја свести, што не значи да нису перцептибилне (*болети, црвенети, оседејти; pâlir, rougir; blaß werden, erblassen*).

3.3. Прототипичне агентивне радње су оне у којима агенс покреће радњу усмерену ка другим учесницима, обично семантички перципираним као пацијенс или реципијенс, или ка себи, с намером да нешто учини, односно измени. Агенс и пацијенс могу бити и идентични, али је тада радња, именована рефлексивним глаголом, увек екстериоризована, чулно верификабилна и део је свесне и вольне активности. У случајевима интранзитивне агентивности формализоване глаголом кретања, радња није усмерена према пацијенсу нити су агенс и пацијенс идентични, већ се модификација очитује у промени агенсовог места у простору.

3.4. Извесна скупина каузативно-манипулативних глагола (*найперати; forcer, obliger; zwingen*)⁶ не одриче агентивно деловање пацијенсу, већ напротив, нужно имплицира на синтаксичком плану објекатску клазу у којој је пацијенс суперордниране клаузе агенс (Batistić 1978: 76). У овом случају један учесник у догађају преузима улогу иницијатора, а други је ефективно спроводи од почетка до краја. У суштини, ради се о најмање два учесника, статусно различита, који су ангажовани на остварењу једног циља различитим поступцима и у различитим фазама.

3.5. Да би се дефиницијом обухватиле све семантичко-логичке категорије агентивности, агенс треба схватити као вршиоца радње без обзира на то да ли је он само покреће (иницира) или је ефективно спроводи до краја, као и то да ли је он вольно ангажован у њој или није. Агенс се, дакле, може остварити као реализацијатор комплетне радње, и при томе је и иницијатор и спроводник и финализатор, или као реализацијатор неке фазе радње, и тада је њен иницијатор или финализатор.

3.6. Агенс је семантичка категорија која се лексикализује и граматикализује у зависности од његове способности да реализује неку радњу, или од начина на који се у њу укључује, услед чега и не постоји специфична, јединствена синтаксичка форма којом се уводи. Ретематизацијом исказа агенс у нетипичној форми редовно се преводи у агенс у типичној форми, тј. у номинатив, и на тај начин граматички субјекат постаје истовремено пресек агенса и топика (Comrie 1981: 107). Агентивност као феномен надраста сам агенс јер се, на пример, улога фазног реализацијатора може доделити и реципијенсу, па чак и пацијенсу, нарочито у случају координирање (симетричне) агентивности.

Агентивност се везује за именице као аутосемантичне лексичке једнинице са функцијом номинације, а за друге врсте речи само по изузетку, и то посредно, као супституенте именица.

Важно питање јесте и то да ли у свакој реченици агенс мора бити идентификован или не мора. Гледано из реченичне перспективе то зависи од глаголске лексеме у функцији предиката и типа самог предиката (Ивић 1968: 7), тј. од тога да ли се глаголом именује радња или само констатује нечије стање. Са комуникативног аспекта, питање је и да ли се он може или жели именовати и идентификовати, и под којим условима.

Аналогно имперсоналним реченицама, у којима је предикат у неутралном облику, лишен конгруентне способности, постоје и безагентне реченице, тј. реченице у којима се ниједним од реченичних конституентата не упућује на нечију агентивну улогу. То може значити да он и не постоји, или је из неког разлога његово именовање изостало.

Типичан пример за безагентне реченице су реченице у којима се реферише о атмосферским појавама (Ивић 1960: 53).⁷ Мада се у њих мо-

⁶ У француском језику је изразито продуктивна каузативна конструкција с глаголом *faire + infinitif*: *Les enfants entrent > Il fait entrer les enfants*.

⁷ Заменица *es* као формално-граматички субјекат у немачкој имперсоналној реченици не стоји ни са једним елементом у парадигматској вези (Engel 1986: 951). То је нефо-

же увести граматички субјекат, њима се именује сам догађај, а не неко или нешто што би могло бити укључено у њега.

Слично овоме, имперсоналне реченице са значењем психофизичких стања или физиолошких појава (*Мука mi je; Лејо mi je; Il me plaît d'être ici; Es gefällt mir hier*) реферишу о агенсу као о невољном и неактивном учеснику у радњи (Ивић 1963: 23), те упућују само на његов однос према насталим околностима.⁸ Овим структурама се исказ структурира као објективизација субјективне тврђње (*Овде је лејо*).

Појединим структурама упућује се на неодређеног појединца или мноштво као неконкретизованог или уопштеног вршиоца радње (Ивић 1962—1963: 93). У француском и немачком језику у том случају постоје неодређене заменице које заузимају субјекатску позицију, док се у српском као еквивалент појављује имперсонална реченица са морфемом *се* (*On dit qu'il vient; Man sagt, daß er kommt; Прича се да долази*).

У наведеним примерима информација о агенсу је увек била ван теме реченице, а ретематизација се постиже заменом енклитичких заменичких облика пуним облицима, или реструктуирањем реченице на субјекатско-предикатску форму (*Мени се сіава; Џдем да сіавам; J'aime cette région; Ich liebe es hier zu sein*).

Пасивна реченица је прототипична структура са детопикализованим агенсом. У случају аналитичког пасива у српском језику агентивна формализација се постиже или предлошким генитивом (*од + G*) или слободним инструменталом⁹ који углавном има плуралску интерпретацију. У француском језику у пасивној реченици агенс је уведен конструкцијом *delpar + Nom*, а у немачком *von + D*. С друге стране, у случају пасива са морфемом *се* изостављање агентивне форме је правило (*Овде се ћордају кокице*), мада постоје потврде и за супротно (*Овде се износе лажне информације о мени од оних учесника који су у ту афтеру дубоко умешани*). Када је реч о активним реченичним формама са пасивном интерпретацијом, агенс се редовно изоставља (*Овде ћише да је забрањен улаз*).

3.7. Читав низ субјекатско-предикатских реченица онемогућава интерпретацију субјекта као агенса јер он не представља иницијатора радње или учесника у некој њеној развојној фази.

Само по изузетку о субјекту-агенсу реферише се копулативним предикатима (*Он је на факултету; Il est à la faculté (il y travaille); Er ist an der Uni*), као и глаголима типа *имати, налазити се, лежати, appartenir, gehören* и др., који само под специфичним околностима упућују на свесног, контролишућег вршиоца. Ако је у функцији лексичког дела преди-

рчки елемент (Platzhalter, nicht-pforisches *es*) јер је неопходно само попунити предње, субјекатско поље (Zifonun 1997: 1082).

⁸ У француској граматичкој теорији (Béchade 1986: 99) лична заменица трећег лица сингулара мушки рода *il* (али и *ça, ce* и *cela*) има у имперсоналној реченици статус граматичког субјекта (*sujet apparent*), а зависна падежна форма неке референцијално употребљене личне заменице у таквој реченици има статус логичког субјекта (*sujet réel*).

⁹ Конструкција *ио + L* у пасивним, али и у активним реченичним структурима може реализовати проагентивну функцију (Васић 1996: 100): *Послао је писмо ио брату*. Информација о агенсу може бити садржана и у конструкцији *у + L*: *У тим драмама се виде његове идеје* (Batistić 1967: 30).

ката именица за обележавање припадника неке професионалне делатности, субјекат је могуће интерпретирати као агенс уз редовну темпоралну дезактуализацију (*Марко је професор математике*).

Фазним глаголима не ограничава се могућност да се преузета радња спроведе до краја, у случају иницијално фазних или развојно фазних глагола (*йочейи, насташвиши; commencer, continuer; beginnen, weitermachen*).¹⁰ И у овом случају агентивни потенцијал лако остварују појмови с обележјем живо /+/ и инструмент /+/ . Живим бићима се лако приписује агентивност, јер она њом располажу као способношћу зато што имају свест о учешћу у неком догађају, односно, намеру да радњу покрену и остваре. Истина, могуће су и другачије околности (*Овом изјавом да је йонизио; Il l'a humilié par cette parole; Mit dieser Rede hat er mich gedemütigt*). Људи могу да делују свесно и несвесно, намерно и случајно, да контролишу развој радње. Инструменти не делују ни свесно ни намерно, те тиме и не контролишу радњу на начин како то чини човек. Контрола се у овом случају односи само на могућност да се радња на предвиђен начин спроведе.

3.8. Т. Гивон (Givón 1990: 521) сматра да се прототипична агентивност манифестије *стейеном контроле, избора и независноћи делања*. Тако се, на пример, уз каузативно-манипулативне глаголе агентивност смањује падом могућности да се ова три параметра остваре. У случају активне улоге пацијенса, када пружа отпор агенсу, према њему остварење радње зависи: а) од јачине намере и контроле агенса; б) од стейена директног контакта између агенса и пацијенса; в) од стейена оштара који пружа манипуласани.

Штавише, када је реч о прототипичним транзитивним глаголима (Givón 1990: 565), њима се уводи вольни, иницирајући, активни агенс, онај који контролише догађај.

Управо феномен одговорности спаја човека као свесног иницијатора радње и инструмент као оруђе од кога зависи квалитет предузете радње. Низ *агенс — моћ — инструмент — пацијенс* представља *коншинуум контроле* (Comrie 1981: 59) у ком она прогресивно опада од агенса ка пацијенсу. Она опада идући од појмова с обележјем живо /+/ ка онима са живо /-/ . Контрола представља израз тежње агенса да се спроведе или покрене радња уз његову сагласност о начину и циљу реализације. Агентивност је у неким околностима типична и за реципијенс и за пацијенс. У примеру *Добио сам писмо* контрола се тиче могућности да се писмо одбије. У принципу се сматра да је агентивност већа код реципијенса него код пацијенса, што се најбоље очituје у глаголима давања и говорења где је реципијенс у односу на пацијенс знатно активнији. Изузетак је конструкција у којој је објекатска клауза комплементизатор транзитивном глаголу перцепције и детерминатор агентивног објекта. У том

¹⁰ Почетна и завршна фаза радње — *inchoativa* и *terminativa* — могу се изразити и перифрастичним предикатским јединицама у чији састав улази синсемантички глагол и номинализовани израз (Тополињска 1982: 37). У француском и немачком језику у перифрастичне предикатске изразе најчешће улазе глаголи *faire, avoir, être, se mettre, machen, tun* и сл.

случају је пацијенс радње управног предиката истовремено агенс радње коју изражава предикат објектске клаузе. Такве структуре редовно имају два агенса и најмање један пацијенс (*Чујем Ану како ћева; Гледам Марка како коси трају; J'entends le train siffler; Ich höre ihn kommen*).

Само глаголи акционе семантике отварају место за активан, иницирајући агенс. И копултивни глаголи отварају место за субјекат-агенс ако се, у зависности од лексеме у предикативној функцији, као конкурентна форма таквом предикату може појавити прост предикат са пунозначним глаголом.

- (3) — *Да ли је Пера на станици?* (Пера путује / некога чека / ради)
— *Јесће.*

Понекад се, дакле, реферише само о просторним релацијама међу учесницима у радњи, али не и о њиховим конкретним улогама и задацима, тј. не именује се радња, већ се о њој реферише на основу неког очекиваног распореда чија интерпретација зависи само од обавештености саговорника.

Проблем типологије агенса везан је за нека начелна питања која су се и у досадашњој анализи наметала. Типологија је условљена полазном основом у анализи, тј. шта уопште може имати улогу агенса. Јасно је да највећу проходност у овом смислу имају појмови с обележјем живо */+/-*, док они други наилазе на низ ограничења. С тим у вези је и питање могућности да и неживи појмови, као што су инструменти, преузму под одређеним околностима улогу агенса.¹¹ Неке дефиниције у традиционалним граматикама, али и у оним новијим (Charaudeau 1992: 381), неживим појмовима експлицитно одричу агентивност. Још је Филмор (Fillmore 1968: 24) покушао да формулише дубинске падеже који идентификују семантичке односе између глагола и његових аргумента, тако је *агентив* падеж живог бића које се схвата као покретач радње, док је *инструментал* падеж неживе сile или предмета који учествују као оруђе или узрок у акцији или стању које глагол идентификује. С друге стране, Комри (Comrie 1981: 58) не негира могућност да се и неживи појмови промовишу као агенси, а посебно када несвесни и неживи иницијатор радње није инструмент (*Вешар је отворио врати*). Прототипични инструменти могу бити одговорни за квалитет спроведене радње, а када се метонимијском заменом са оним ко их користи појаве као субјекат реченице, тада се могу интерпретирати као агенс (Ivić 2002: 56). Метонимијском заменом односа *карактеристична особина* — *носилац особине*, можемо неке апстрактне појмове агентивно тумачити (*Правда не постоји; La justice n'existe pas; Die Gerechtigkeit gibt es nicht*). Под нешто изменљивим условима и предмети који нису прототипична оруђа могу имати

¹¹ По Мухиновој систематизацији синтаксема (Мухин 1999: 76), поред оних које су резервисане за човека као *агентивна акциона* и *агентивна стаптивна* и *квалитативна*, постоје и оне које се односе само на предмете — *инструментна агентивна синтаксема*. Слично и Г. А. Золотова (Золотова 2001: 133) поред агенса радње (*субъект действия*), уводи и агенс стања (*субъект состояния*): *Дејте става;* квалитативни агенс (*квалитативный субъект*): *Он је добар;* квантитативни агенс (*квантитативный субъект*): *Било их је чејворо* и сл.

агентивну интерпретацију. Наиме, за оруђа је битан квалитет неке предодређене радње, док је у овом случају неки нови квалитет настао у посве неочекиваним околностима, у акцидентним ситуацијама (*Дрво га је йо-вредило*),¹² у којима се не може именовати непосредни узрочник или покретач (иницијатор).

Проблем посве другачије природе представља питање ауторства, тј. да ли се једној радњи може и мора приписати само један вршилац. Друга димензија јесте и проблем развоја предузете активности, тј. да ли иницијатор предузету радњу мора и сам завршити. Читав низ глаголских лексема својим семантичким потенцијалом захтева увођење и других актера и то с партнерском улогом (*иेрати се, венчати се, свађати се; se disputer; sich streiten*) чији је допринос, мање-више, исти. Насупрот овоме, концепт координиране агентивности не подразумева само симултано деловање, већ и сукцесивно, што представља заједнички, координирани подухват у извршењу неке акције, који се може представити и као ланац одговорности коју деле агенс-иницијатор с контролном функцијом и ефективни-стимулисани агенс (*Пера је најперао Марка да се йреда*).

Велик број радњи може се интерпретирати као кретање међу актерима који су у неком односу (Dowty 1991: 572). Међутим, концепт кретања се ипак мора схватити као модификација, тј. способност да дође до неких промена и да се оне узрокују и контролишу (Schlesinger 1995: 49). Круз сматра (Cruse 1973: 18) да је агентивност улагање сопствене енергије да би се остварила радња именована предикатом.

4. Принцији агентивне типологије и стапајен агентивности

Типологија агенса почива на различитим улогама појединих учесника при остваривању радње, гледано из перспективе реченичног предиката и лексичког значења глаголске лексеме у тој функцији. Хијерархизација учесника у догађајном акту може се спровести с обзиром на најмање три различите реченичне перспективе.

Прва подела се може спровести према логичко-семантичком нивоу сваке радње, тј. учесник на основу свог ангажмана на спровођењу радње остварује агентивни потенцијал у различитом степену, те је и његова одговорност за њену реализацију томе адекватна, тј. пропорционална. Степен агентивности опада са већом удаљеношћу од прототипа (François-Brochard 1994: 29), односно идући од агенса ка пацијенсу (Rauh 1994: 52).

4.1. Агенс се може перципирати најпре као **ефектор**, што значи да он својим свесним или несвесним, намерним или ненамерним деловањем доводи до промене која се може интерпретирати као резултативна или завршена.¹³ На овај начин се предузета радња спроводи од почетка

¹² У француском и немачком језику у овом случају се често употребљавају и пасивне конструкције којима се детопикализује агенс а топикализује пацијенс: *Il est blessé par un arbre; Er ist von einem gefallenen Baum verletzt worden.*

¹³ Овим термином М. Ивић именује тип активног узрока који доводи до промене нечијег физиолошког стања (Ивић 1954: 188). М. Ковачевић (Kovačević 1988: 94) овај тер-

до краја, тј. у једном лицу и једном дogaђајном акту обједињене су улоге иницијатора и реализацијата (спроводника). Овако схваћено агентивно дељивање представља типичну форму и суштински израз слободнога делања, тј. агентивност у највишем степену (*Марко је тојео суп*).

4.2. За разлику од ефектора који, у извornом смислу речи, контролише ток радње до њеног окончања, **иницијатор** (мотиватор) је фазни реализација, тј. његова улога је окончана покретањем неке активности коју ефективно спроводи други учесник заједничкога подухвата.¹⁴ У случајевима када је радња проузрокована ненамерно, не може се говорити о заједничком подухвату, већ о каузацији која је само један од начина иницирања радње. Иницијатор у ужем смислу контролише само припремни део радње, тј. одговоран је само за њен почетак када се, по правилу, његова зона одговорности и окончава (*Он му је савештовао то*). У извесним случајевима иницијатор контролише читав ток радње укључујући ту и квалитет постигнутог резултата (посебно у случајевима његовог манипулативног делања).

4.3. Други фазни реализација је **реализатор** радње чија је слобода избора веома редукована. У случају мотивације остављен му је простор за изражавање права на сопствени избор, док је у случају манипулације таква могућност само привидна.

Може се, дакле, закључити да спроводник одговорност дели са иницијатором, што и једном и другом онемогућава да остваре агентивност у највишем степену.

4.4. Најнижи степен агентивности остварује **рецептор** (*expérient* (Lazard 1994: 64)), тј. појам који је захваћен неким унутрашњим збивањем које може бити иницирано споља. Оваква агентивност битно смањује могућност контроле, те тиме и одговорности. Овај агентивни тип је по ограниченој домету контроле и одговорности веома близак узору реципијенса. Рецептор покрива низ случајева чулних сензија проузрокованих споља, што, ипак, превазилази улогу реципијенса као дестинатора.

4.5. У логичко-семантичким оквирима може се говорити и о зависном (условљеном) агенсу и то у случајевима када се нека радња приписује предметима. О зависности се може говорити из најмање две перспективе.

4.5.1. Прва перспектива тиче се онога ко управља неким средством или предметом који, тако, од њега зависи. Та зависност се очituје у везаности корисника и самог оруђа чија агентивност произилази из агентивности онога ко га користи, а не и обратно.

4.5.2. Друга перспектива тиче се ситуације када се агентивни потенцијал предмета развија под изразито рестриктивним околностима, које они не стварају нити омогућавају (*Лама је затворила завесу*).

мин користи за субтил узрока који именује невољне акције које узрокују неконтролисана стања у истом или другом лицу као крајњи ефекат.

¹⁴ М. Ковачевић (Kovačević 1988: 123) назива *мотивом* однос узрока и последице међу радњама које су резултат воље.

5. Типологија агенса

Константе карактеристичне за појмовно конституисање агенса као логичке, концептуалне категорије су кретање или узроковање промене, намерно и одговорно покретање и остварење предузете акције, као и могућност слободног избора. Понекад се све наведене константе и активирају при предузимању неке активности, мада је могуће да само једна од њих омогући појму да се интерпретира као агенс. О ком степену агентивности је реч, зависи од броја активираних у односу на укупан број агентивних константи, на основу чега се и може направити систематизација.¹⁵ Ова систематизација подразумева, с једне стране, уважавање лексичког значења лексеме, а с друге, способност вршиоца радње да до ње уопште и дође.

5.1. Ефективни агенс

Ефективни агенс остварује се најчешће уз пунозначне глаголе акционе семантике, и то као усмеравање радње ван њеног покретача (исходишног места). Ови глаголи су по правилу транзитивни, што значи да захтевају и објектску допуну са семантичком улогом пацијенса или репципијенса (*даћи* нешто некоме, *рећи* нешто некоме, *ударићи* некога; *battere qqn; schlagen jmdn*). Случајеви када су улоге агенса и пацијенса обједињене, представљају завршен циклус предузете радње и то у њеној исходишној тачки, али с новонасталим резултатом (*чешљати* се, *бријати* се; *се raser; sich rasieren*).

Глаголи кретања, иако не захтевају синтаксички објекат, именују радњу која представља екстериоризовани подухват с модификаторском тежњом, при чему изузимају обавезно учешће пацијенса (*сесати*, *тарчати*, *устапати*; *courir; rennen*).

У оба случаја заједничко је то да агенс предузима и спроводи радњу самостално. Из овога правила изузети су случајеви координиране агентивности, и то они када се међу већим бројем учесника успоставља партнерски (равноправан), а не субординарен однос. На овај начин агенси преузимају пуну контролу над спровођењем радње, те су за њу подједнако одговорни (*Marija и Ana су дошли; Pierre et Anne sont venus; Peter und Anna sind gekommen*).

Ефективни агенс представља прототипични семантички тип агенса јер се њим отелотворује свесни, иницирајући и намерни вршилац предузете радње. Међутим, могу се навести неки случајеви који нам тек под одређеним условима омогућују агентивну интерпретацију граматичког или логичког субјекта. Типичан пример за то јесу структуре којима се изражава посесор чија се агентивна моћ темпорално дезактуализује (*Имам бицикл; Ова књиџа је моја; J'ai une twingo; Ich habe ein Auto*). Поседовање

¹⁵ Ова систематизација агентивних улога је урађена према схватању Ван Валина које подразумева постојање само две семантичке макроулоге: агенса и пацијенса (Van Valin 1996: 101).

бицикла или *аутомобила*, на пример, не подразумева и његово коришћење, али то неким средством мора бити и лексикализовано. Оно што посесору обезбеђује овакву интерпретацију јесте контролна моћ и слобода у располагању предметом. У прилог овој тврдњи иду искази (*Имам аутомобил*) који ретематизацијом у функцији предиката добијају глагол којим се именује прототипична радња за предмет посесије (*Имам аутомобил > Да, возим; Oui, je conduis; Ja, ich fahre*), али с квалификативним значењем. Без рестриктивних ограничења таква интерпретација је формално могућа и оправдана иако се посесор не може безрезервно сматрати ефективним агенсом.

Нешто другачији тип агентивног деловања представља улога посредника — *проагенса* (Васић 1996: 97). У приликама када тај посредник није „манипулисани учесник“ неког догађаја, тј. није подстакнут, мора се третирати као типични ефективни агенс (*Сазнао је што преко/од мене; Je l'ai appris de Pierre; Ich habe es von Peter erfahren*). У случајевима када је он у типично посредничкој улози, тј. када је његово деловање ауторизовано (овлашћено), он се својим контролним деловањем суштински ствара о реализацији радње, јер је реч о координираном и фазном агентивном деловању, при чему је формиран једносмеран ланац контроле (*Честитам Вам у име председника Републике; Mes félicitations au nom du président de la République; Herzlichen Glückwunsch im Namen des Präsidenten*).

Још један посве граничен случај тиче се феномена каузирања, тј. узроковања неке радње. За разлику од концепта координиране агентивности за који је битно симултано или сукцесивно деловање на остварењу једног истог циља (каузирање у ширем смислу), у овом случају можемо говорити о једном појавном облику типичном за ефективни агенс, при чему је његово деловање усмерено ка стварању неке последице. Каузатор се, dakле, може третирати подтипом ефективног агенса само у случају одсуства било какве идеје о „партнерском“ односу између агенса и пацијенса. Они су, наиме, својим деловањем део јединственог догађајног акта, несвесно или без сопствене воље (*Изазвао је судар; Il a provoqué cet accident; Er hat diesen Unfall verursacht*). У овом смислу каузирање не подразумева постојање манипулатора и манипулисаног, што се „сагласношћу“ две воље очитује у управљености ка истом циљу (*Наредио ми је да му очистим чизме; Il m'a ordonné de lui nettoyer les bottes; Er hat mir befohlen seine Stiefel zu putzen*). У овом случају таква „сагласност“ не постоји, а две напоредне радње се секу у једној тачки временске осе која је у фокусу пажње исказа.

5.2. Рецептивни агенс

У рецептивни тип агенса¹⁶ (рецептор) могу се сврстати они појавни облици агентивног деловања који се ограничавају на сферу појма захва-

¹⁶ Поједини аутори овај семантички тип издавају из агентивног семантичког поља и сматрају га местом неког осећања или перцепције — *expérient/experiens* (Lazard 1994: 64; Zifonun 1997: 1308).

ћеног неким стањем, које може бити каузирано споља, тј. настати као резултат неких околности. Сфера агенса је и иницијална и финална тачка догађајног акта, а да при томе није био директан предмет (објекат-пацијенс) каузације (*Првеним због Марије на улици; J'ai honte de toi/ Tu me fais honte; Ich schäme mich deinetwegen*). Конектиовање две догађајне целине изводи се, са тачке гледишта рецептивног агенса, преко релевантне спојне тачке у деловању каузатора.

За разлику од ефективног, рецептивни агенс не влада и не контролише увек радњу, али је углавном свестан стања у које је радњом доведен (*Боли ме глава*). Концепт контроле и одговорности се у овом случају своди на могућност деловања како би се неко стање постигло или избегло. Читав догађај се, тако, перципира доживљајно (*Ja могу да йоловожим исийш*), што тек имплицитно може деловати подстицајно, тј. каузаторски. Због превасходно унутрашње објективизације спољашњих сензација, тип глагола који могу реферисати о овом појавном агентивном облику иде од медијалних и модалних до глагола перцепције.

Међу медијалним глаголима (и конструкцијама) најучесталији су они типа *црвенети, бојати се, смејати се, надати се, чудити се, радовати се, avoir honte, avoir peur, se réjouir, sich schämen, sich fürchten, sich freuen* и сл., који реферишу о психичком стању њиховог носиоца, које је по правилу иницирано споља.

Модални глаголи могу да реферишу о говорниковом односу према себи или другима, али се тек имплицитно посредством заузетог става може наслутити и понешто о његовом психичком стању (*Он може да победи, сијуран сам!*).

И у случају медијалних и модалних глагола агенс увек заузима став у односу на спољашње стимулусе, који је пропорционалан његовом афективном односу према њима. Када постоји сагласност воље манипулатора и манипулисанога, и када и један и други предузимају активности ради остварења заједничког циља, овај тип рецептивног агенса се приближава агенсу са манипулативним тежњама.

Глаголи аудитивне и визуелне перцепције — *глаѓоли sentiendi* (Дмитриев 1972: 272) — по правилу онемогућавају модификаторски захват агенса над пацијенсом или реципијенсом, а читав догађај се своди на аудитивни или визуелни утисак, односно, представља само *садржај Јерцепцијуналног доживљаја* (Петровић 1995: 59) у сferи агенса (*Видим да ка-ко ћарчи; Читам новине; Слушам музику; Je lis Le Figaro; Je l'entends entendre; Ich lese Den Spiegel; Ich höre ihn hereinkommen*), који може бити подстицај за његов, или чак и пацијенсов нови подухват. Овакав агентивни акт омогућава остварење пуне контроле само у случају свесног и интенционалног деловања.

Понекад те две радње у двофункционалној објекатској клаузи (Петровић 1995: 53; Ковачевић 1995: 20), обједињене у један догађајни моменат, и нису у узрочно-последичној вези, већ се развијају независно као два одвојена догађаја, те пацијенс уз глагол перцепције истовремено има улогу агенса у односу на предикат у објекатској клаузи (*Гледам да*

како *поправља кола*), што није само случај у српском језику (у фр. *je l'entends siffler*, у нем. *ich höre sie singen*).

5.3. Ауторитативни агенс

Ауторитативни агенс, за разлику од ефективног и рецептивног, подразумева ангажман барем два учесника у реализацији предузете радње, при чему само једноме припада улога иницијатора. Иницијаторска улога, као вид агентивнога деловања уопште, не подразумева нужно статусну разлику међу учесницима у догађајном акту, мада је она у неким случајевима и обавезна пропратна околност без које и не би било манипулације у правом смислу (*Наћерала ме је да се пресвучем*). Статусна разлика може бити условљена неким ванјезичким чињеницама, као што су узраст, професионално звање, физичка снага, психофизичка стања, степен познавања међу учесницима и сл. Понекад се привидна и привремена статусна разлика успоставља само захваљујући редоследу реплика (нпр. уз глагол *предложити*; *proposer*; *vorschlagen*).

Овај агентивни подтип подразумева координирано деловање учесника (координирана агентивност) који стварају ланац контроле, али у различитим фазама, с тим што се контролна функција иницијатора тиче и његове заинтересованости за крајњи исход радње коју ефективно спроводи манипулисани учесник чија је контролна фаза краћа и мањег опсега. Тај други учесник (манипулисани) остварује у датим околностима двоструку улогу — у односу на иницијатора он је пацијенс, манипулисани учесник, а према предузетој радњи њен ефективни спроводник јер остварује потпуну контролу над њом у каноничком смислу (*Приморали су ме да уђем*; *Il m'a forcé à entrer*; *Sie haben mich gezwungen hereinzukommen*).

У зависности од глаголске семантике, а тиме и од заинтересованости оба учесника да до предвиђеног резултата и дође, можемо издвојити следеће подтипове:

5.3.1. Манипулативни агенс

Уз каузативно-манипулативне глаголе¹⁷ најчешће се уводи манипулисани који није заинтересован за спровођење као ни за коначан резултат радње на коју га је иницијатор подстакао, али коју ефективно спроводи (у срп. *наћерати*, *приморати*, у фр. *forcer*, у нем. *zwingen*). У овом случају између иницијатора и ефективног спроводника постоји очита статусна разлика која укида сагласности две воље.

- (4) *Он ме је наћерao да my очистim цијеле.
Il m'a forcé à manger toute la soupe.
Er hat mich gezwungen seine Schuhe zu putzen.*

¹⁷ О двоајентним структурама уз принудно-манипулативне глаголе опширије говори Татјана Батистић (Batistić 1978: 59).

5.3.2. Мотивациони агенс

Подстицањем манипулисаног агенс тежи одређеном циљу уз уважавање његове воље, тј. захтева се његов свесни и интенционални, а не изнужени пристанак да спроведе радњу за коју треба и сам да буде заинтересован (у срп. *предложити*, *саветовать*, *научити*, у фр. *recommander*, у нем. *vorschlagen*), посебно стога што може да бира између више алтернатива.

- (5) *Предложио ми је да идемо на сајам.*
Il m'a recommandé d' aller à la foire.
Peter hat mir vorgeschlagen, die Messe zu besuchen.

5.3.3. Каузативни агенс

Мада би се и претходни типови могли интерпретирати као вид узроковања (каузирања), подтип каузативног агенса се може издвојити јер, и поред манипулаторове заинтересованости за крајњи исход радње, манипулисани његов утицај не перципира као иницирање или вођење ка неком одређеном циљу, штавише, он циљ манипулатора и не мора знати, или га не мора бити свестан (*навесити* у српском, у фр. *faire + infinitif*, у нем. *zu + D + bringen*).

- (6) *Она за је навела на размишљање.*
Elle m'a fait rire.
Sie hat mich zum Lachen gebracht.

5.3.4. Инструкторски агенс

За разлику од претходних типова где је манипулатор редовно и искључиво био и иницијатор или једини заинтересовани за спровођење неке активности, у овом случају улоге су често замењене. Улога иницијатора припада манипулисаноме који је истовремено и ефективни спроводник радње (срп. *учити*, фр. *apprendre*, нем. *lehren, beibringen*).

- (7) *Она ме учи пливању.*
Il apprend la natation à Marie.
Er bringt mir das Schwimmen bei.

5.4. Инструментни агенс

Сви претходни агентивни типови тицали су се агенса с обележјем живо /+/ и људско /+/, док се овај агентивни тип тиче агентивне способности предмета да неким својим квалитативним својством спроведе радњу.

За разлику од живих бића инструменти (на чију је агентивну способност, односно одговорност за спроведену радњу пажњу скренула Милка Ивић (Ivić 2002: 56)) немају неопходну способност да иницирају почетак неке радње (из људске перспективе) јер је не могу свесно ни почети ни спровести, те не могу бити ни независни спроводник, ни одговорни за спроведену радњу, нити је могу контролисати на начин на који то чини онај ко се тим предметом служи.

Инструментима се, међутим, може узроковати нека верификабилна промена, што им даје одређен степен агентивности. Чини се, ипак, да се појам одговорности мора, када су предмети у питању, схватити шире и другачије, јер од њих зависи квалитет спроведене радње и то само у случају да су прилагођени за неку спроводничку функцију (Ivić 2002: 56).

Човек јесте прототипични агенс (може бити и проузроковац и контролор), за разлику од оруђа чија је агентивна улога ограничена сопственим способностима да створе неки нови квалитет (*Ова јушка ћрецизно ћаћа*). То, међутим, никако не значи да се оруђа не могу наћи у агентивној улози и када нису употребљена за спровођење прототипичних радњи (*Аутомобил је ударио пешака на прелазу; Un piéton a été heurté par une voiture; Ein Fußgänger ist von einem Auto angefahren worden*). Изгледа да се не ради само о извршењу прототипичних радњи, већ о извршењу очекиваних или чак могућих радњи. То значи да се аутомобил поред функције превозног средства, може јавити и у улози оруђа за наношење озбиљних повреда, што је, сасвим извесно, истуствено потврђено. У таквим околностима ефективни вршилац радње или није познат, или је небитан за структурирање самог исказа, те се метонимијски замењује средством којим је управљао. Слично се понашају и други предмети употребљени као оруђе. Стварни вршилац радње мора постојати али не мора бити експлициран. Само под тим условом предмет може бити инструментни агенс (*Нож ћа је поћодио усред главе < Он ћа је нојжем поћодио усред главе*). Д. Кристал (Kristal 1985: 64) сматра да постоји паралела између објекта прелазног глагола и субјекта непрелазног, док ергативним субјектом назива агенс радње (*Он свира виолину : Виолина свира*). Ма каква била граматичка систематизација, суштински се агентивни потенцијал предметима не може одрећи, те је само реч о хијерархизацији агентивних улога различитих учесника.

5.5. Акцидентни агенс

Акцидентним агенсом се идентификују предмети који нису или не могу бити схваћени као оруђа, а ипак остварују свој агентивни потенцијал у извесној мери. Наиме, оруђа се третирају као инструментни агенс уколико идеја о екстерном вршиоцу постоји и кад он није експлицитно лексикализован. Ако је радња покренута, а да се нечије учешће ван самог предмета не може идентификовати, тада се ни тај предмет не може сматрати оруђем. Акцидентним агенсом може се, dakле, сматрати сваки онај предмет за који се везује радња за коју кажемо да је акцидентна или

случајна, непредвиђена и неочекивана, а чија иницијална тачка лежи у сфери самог предмета (*Грејалица је здјалила завесу*). Понеки случај може изгледати као последица неке претходне припремне радње. Међутим, у наведеним примерима се морао испунити читав низ узрочно-последичних догађаја истовремено, без икакве идеје и намере да се створи неки нови резултат или последица. Узрок догађаја (пожара) јесте човек, али посредно, својим немаром или непажњом. Одговорност човека у случају деловања природних сила веома је тешко доказати, чак немогуће (*Гром га је убодио*).

Из наведенога се може закључити да овакав агентивни тип могу остварити како предмети, без обзира на то да ли су оруђа или нису, тако и природне појаве (укључујући појаве везане за активности биљака: *Цвеће је исцело из вазе; Дрво је оштапило паркиране аутомобиле; En tombant un arbre a endommagé des voitures stationnées; Ein Baum hat die geparkten Autos beschädigt*) које доводе до неких нових резултата, очекиваних или не. Такве радње су, у сваком случају, резултат неконтролисане активности. С обзиром на то да је реч о предметима, не може се говорити ни о контроли ни о одговорности као њиховим типичним агентивним константама, барем не у оном смислу у ком их човек активира (*Телевизор се уздашио; Торба се отворила; Нож је прорио кесу; La voiture démarra brusquement; Der Fernseher hat sich eingeschaltet*). Оваква интерпретација је могућа само под условом да није верификовано нечије непосредно учешће у спровођењу радње и стварању неких нових резултата.

Најважнија контекстуална компонента акцидентног типа агенса јесте неочекиваност радње која се никоме не може приписати, а није ни типична за сам предмет, појаву или биљку, што израз *сам од себе* само наглашава.

5.6. Симултивни агенс

Агентивност симултивног типа остварује ентитет с обележјем живо /-/ и предмет /+/ или апстрактно /+/. И у овом случају, типични показатељ агентивности предмета јесте његов модификаторски захват на пацијенсу. У примеру *Овај курс нам је веома помогао* лако се да уочити да у позадини читавог догађаја стоји човек који преноси одређени садржај у виду неког наставног предмета.

Слично је и када су у функцији граматичкога субјекта именице које реферишу о неким апстрактним појмовима који се односе на одређени вид међујудске интеракције.

- (8) *Правда ће победити.*
C'est l'amour qui nous tient ensemble.
Die Liebe brachte uns zusammen.

Јасно је да у свим претходним примерима ефективни агенс јесте човек. Појава која се именује представља само један од појавних облика људске комуникације у најширем смислу, чија се универзалност или све-

применљивост манифестује субјекатском функцијом, уз истовремено укидање референцијалности и уопштавање стварног агенса. У ствари, у ову матрицу треба да се уклопи свачије појединачно искуство.

6. Усмереносћ агентивнога деловања

Посебно питање представља ток нечијег агентивног деловања, тј. да ли се радња преноси и на друге учеснике који могу имати подједнаку или модификовану активну или пасивну улогу у неком догађају. У том смислу се разликују три типа агентивности: транзитивна, интранзитивна и координирана (симетрична).

6.1. **Транзитивна агентивност** као прототипична форма испољавања нечије агентивности уште представља највиши степен агентивне реализације. Под овим феноменом подразумева се постојање објекта на ком се радња испољава или ка коме је управљена, било у виду промене његовога понашања или места, морфолошких (спољашњих) или психичких (унутрашњих) одлика. За овај тип агентивног деловања типични су глаголи акционе семантике којима се испољава модifikаторска тежња агенса (*ударити*, *сећи*, *померити*, *йтити*, *рећи*, *уверити*, *наговорити*, *натерасти*; *battre*, *dire*, *forcer*; *schlagen*, *sagen*, *zwingen*), где између агенса и пацијенса мора постојати тактилни, визуелни или само аудитивни контакт када се ради о односу живи и неживи створ. Нешто је деликатнији случај када пацијенс не перципира нечије агентивно деловање, тј. када није свестан своје улоге пацијенса (*гледати* некога, *мислити* на некога; *regardeer qqn*; *jmdn sehen*).

Рецепторни глаголи (*шући се*, *гледати се*; *se battre*; *sich schlagen*) разликују се од нерецепторних транзитивних глагола једино по томе што се улоге агенса и пацијенса наизменично смењују или чак истовремено остварују. Исти однос се остварује и код рефлексивних глагола где једини учесник у радњи обједињује обе семантичке улоге (*посећи се*, *чешљати се*, *бријати се*; *se peigner*; *sich kämmten*).

Транзитивна агентивност се увек манифестује као терминативно (завршно) деловање над објектом, тј. агенс контролише развој радње од почетка до краја барем у оном делу за који сноси одговорност.

6.2. **Интранзитивна агентивност** је карактеристична углавном за моновалентне глаголе. Овакав вид агентивности остварују глаголи кретања (*штурчати*, *путовати*; *voyager*; *reisen*), локационо-егзистенцијални глаголи (*налазити се*, *стапати*; *se trouver*; *sich befinden*), глаголи афективних стања (*обледеати*, *болети*; *rougir*; *rot werden*), физиолошких активности (*дисати*, *жмиркati*, *хркати*; *ronfler*; *schnarchen*) и неки непунозначни глаголи (*сматрати*, *изгледати*, *чинити се*; *affirmer*; *behaupten*). Ови глаголи онемогућавају преношење радње са агенса на пацијенс. Под одређеним околностима глаголска радња може обухватити објекат на који се пројецира или преноси (*дисати некоме у лице*). Када су у питању глаголи кретања, интранзитивна агентивност се манифестује као иницијална фаза радње (*поћи*; *partir*; *losgehen*), развојна (*штурчати*; *courir*; *rennen*) или терминативна (*доштурчати*; *arriver*; *ankommen*).

6.3. **Координирана** (симетрична) **агентивност** остварује се ако је у реализацију радње укључен већи број вршилаца, на шта указује плурализација субјекта као и могућа координација на синтагматском плану.

Социјативни инструментал се јавља као знак синтаксичке хијерархизације агенса чему је у основи прагматичка хијерархизација, често усостављена накнадним увођењем другог суизвршиоца радње (*Они су се свађали; Марија се свађала с Марком; Они су се венчали; Драган се венчао с Јеленом; Ils se sont disputés de nouveau; Il s'est disputé avec elle; Gestern haben sie sich wieder gestritten; Er hat sich gestern mit ihr gestritten*). То се чини још експлицитније увођењем генитива с предлогом *йоред* (*Поред Марије дошла је и њена сесија*).¹⁸ Некада лексичко значење глагола проузрокује да се неиницирајући вршилац радње оствари као формални и примарни агенс, док је иницијатор у нетипичној форми (*Мирко му је йомогао људи уношењу намештаја; Il m'a aidé à terminer cela; Er hat mir geholfen, das zu beenden*), што је условљено перспективизацијом исказа.

Координирана агентивност представља само формални оквир за увођење више вршилаца радње, чији се однос према њој самој, али и пацијенсу, може остварити и као транзитивна и као интранзитивна агентивност.

7. Логички концепти агентивности

Примарна улога агенса припада човеку и живим бићима, а другим појмовима посредно, и то ако појаву посматрамо као резултат људског деловања, или тежњу за његовим опонашањем.

Агентивност се може двојако схватити — као латентна способност човека, животиња и, под одређеним условима, ствари, и као способност неких лексичких јединица да под одређеним условима реферишу о агенсу. С обзиром на то да се агентивност може сматрати резултатом свесне активности, она тада није својство предмета. Пошто предмети, а посебно оруђа током употребе стварају неке нове резултате узрокујући тиме перцептибилне промене, не могу им се одрећи агентивна својства. Стварање неких промена на предметима или стварима приближава појмове с обележјем живо /+/ , с једне, и живо /-/ и предмет /+/ , с друге стране. И још нешто. Приближава их способност модификације када га употребљава или покреће експлицитан/имплицитан, видљив/невидљив, знан/незнан агенс. Само се на тај начин може остварити модификација квалитативних својстава објекта, односно, пацијенса.

У примерима *Ова оловка Ђанко јише; Ce stylo écrit mal; Der Füller schreibt schlecht* и сл., квалификује се квалитет радње коју покреће неко ван самог средства за писање, а коју оно ефективно спроводи.

7.1. Због потребе анонимизације агенса некада се пажња усредсређује на инструмент у функцији ефективног извршиоца радње уз укидање

¹⁸ У француском и немачком језику одговарајуће структуре су формализоване *en plus de + Nom + Pred, außer + D + Pred*, о чему ће бити речи у поглављу о синтаксичкој корефренцијалности.

информације о агенсу као логичком носиоцу контролне функције (*Автомобил је налетео на џешака и несавао; Une voiture rouge a provoqué cet accident; Ein roter Wagen hat diesen Unfall verursacht*).

7.2. У неким акцидентним ситуацијама, када иницијатор радње не постоји, предмети без примарне инструментне функције промовишу се као агенси.

- (9) *Дрво је йало и ћовредило џешака.*
Враша су се затворила.
La porte s'est fermée.
Die Tür hat sich verschlossen.

Мада се субјекти у претходна два примера могу интерпретирати и као ергативни, у случају да је неко оборио дрво или затворио врата, могуће је да се то десило *само од себе* без нечије интервенције, те је тада субјекат истовремено и агенс.

7.3. Појмови који примарно означавају место или какав колектив, иступају као колективни агенс у случају да је именица, којом су именованы, у субјекатској функцији.

- (10) *Разред је оштцао на екскурзију.*
Air France fait la grève.
Die Lufthansa ist in den Streik getreten.

7.4. Неки апстрактни појмови формално субјекти и привидно агенси, ретематизацијом исказа супституишу се атрибутима уз именицу *човек*.

- (11) *Ум царује, снага кладе вала. > Паметни људи ...*
Le bien triomphe à la fin. > De bons hommes ...
Das Gute siegt am Ende. > Gute Leute ...

7.5. Ако је појам с обележјем људско /+/ у форми логичког субјекта, и нарочито ако је реч о неким афективним стањима која му се приписују, тада се појму у субјекатској позицији не може приписати улога агенса јер читава конструкција представља перифрастични предикат (Тополинска 1982: 36).

- (12) *Оптимизам нас је најусијио. Срећа ме је издала.*

7.6. Иако се субјекатским инфинитивом (Ивић 1972: 131) агенс аноманизира, њим именована радња се начелно приписује човеку као њеном ефективном вршиоцу, а цела ситуација уопштава и сматра општеважећим принципом (*Пуштоваши је занимљиво; Travailler fatigue; Reisen macht Spaß*). У супротном, вршилац се мора лексикализовати (*Лако (my) је живећи на рачун родитеља*).

Насупрот претходном постоје и не тако ретки случајеви где агенс остаје нелексикализиран, тј. нелексикализован. То значи да ниједна форма на синтагматском плану не идентификује агенс. Такве структуре су без-агентне.

8. Безагентне структуре

Безагентне структуре могу се формално појавити у форми имперсоналних реченица, или формално персоналних реченица са (не)референцијално употребљеном лексичком јединицом у функцији субјекта. Међутим, у оба ова случаја информација о агенсу може бити факултативна.

8.1. Имперсоналне реченице су оне структуре у којима није остварена конгруенција између субјекта и предиката, већ је предикат у трећем лицу једнине средњег рода. Агенс може бити уведен неким зависним падежним обликом, обично у дативу или акузативу, али је његово место у овако оствареној структури ипак факултативно. Најчешћи типови имперсоналних реченица реферишу о:

а) атмосферским појавама за које се прави вршилац и не може идентификовати: *Дува; Снежи; Il neige; Es schneit* (у француском и немачком језику се у оваквим структурама јавља нереференцијално употребљена лична заменица трећег лица сингулара *il* и *es*). Персонализација се формално изводи увођењем појма који је, у бити, таутолошки субјекат у односу на предикат (*Ветар дува*), док се у француском и немачком формама идиоматизованог неутрума на субјекатској позицији имплицира неидентификовани и нељудски вршилац радње;

б) природним појавама које се понављају циклично: *Свиће; Смркава се; Il fait jour; Es ist/ wird Tag*. Персонализација је могућа увођењем једи-не могуће лексеме у функцији субјекта — зора, дан или Сунце на пример (*Свиће зора; Le jour se lève; Die Sonne geht auf*). О агентивности се може говорити тек пошто се сагледају ефекти ових појава, на пример, из перспективе човека (*Снег нас је изненадио; La neige nous a surpris; Der Schnee hat uns überrascht*);

в) ублаженој тврдњи или тежњи ка уопштавању личних искустава (*Изгледа да неће доћи; Чини се да... Il semble qu'il arrive; Es scheint, als ob er nicht kommt*). Могућа је идентификација агенса дативом или акузативом у функцији логичког субјекта, мада клауза комплементизаторског типа формално функционише као граматички субјекат (*Чини ми се да је Ана ушла; Il me semble que... Es scheint mir, als ob...*);

г) анонимном, тачније, неидентификованим вршиоцу радње, а разлози за анонимизацију могу бити многобројни. Прво, општеважећа истина која се саопштава (*Може се рећи да је Земља једина насељена планета; On peut dire que la Terre soit la seule planète habitée; Man kann sagen, daß die Erde der einzige bewohnte Planet ist*), где се имперсоналном реченицом деауторизује појединач као агенс.¹⁹ Друго, информација о агенсу се не саопштава јер је његова индивидуализација немогућа или непожељна.

8.2. Анонимизација вршиоца радње може се формализовати и трећим лицем плурала где се као субјекат може увести нереференцијално употребљена лексема људи, *les gens, die Leute* или неодређена прилевска заменица *неки, -а, -о* обично у плуралу, чemu у француском и немачком

¹⁹ Морфемом *се* понекад се сигнализира да се контекстуално агенс зна, али је експлицитно навођење непотребно или је његова конкретизација немогућа (Mørk 1969: 249).

одговара *einige* и *quelques-uns* ((Људи) јричају о њоме; *Les gens en parlent*; *Die Leute sprechen darüber*; Неки кажу да... *Quelques-uns disent que...* *Einige sagen, daß...*), што формално није имперсонална реченица.

8.3. У пасивним реченичним структурама идентификација агенса у српском језику је пре изузетак него правило, а формализује се слободним инструменталом (*Град је ојкољен страном војском*), предлошким генитивом (*Найућиен је од свих*) или локативом (*У Скућини је донет Закон о раду*). Ако се ради о пасиву с морфемом *се*, таква информација редовно изостаје (*Овде се не продају лекови*). У француском и немачком језику информација о агенсу се уводи предлошким конструкцијама *de/par + Nom, von + D*, која је, такође, факултативна: *Elle est aimée (de tous)*; *Sie ist (von unbekannten Räubern) angegriffen worden*; а нарочито у случајевима рефлексивног пасива када редовно изостаје: *Les fleurs se vendent bien*; *Die Blumen verkaufen sich gut*. Наместо ових последњих реченица, где је активни предикат пасивно интерпретиран, могуће је употребити и конструкције типа *man-Sätze* (Ивић 1962—1963: 93).

9. Уоћиени агенс

9.1. Лексеме *човек*, *људи* могу да реферишу о неидентификованим агенсама у примерима када су нереференцијално употребљене, тј. када се именују процеси који се понављају циклично, несвесно и неконтролисано, или се тако само представљају.

- (13) Човек мора да прође кроз юбертиш.
 Човек може да помисли да ћеш одусташ.
L'homme est déjà dans l'univers.
Der Mensch ist bereits im Weltall.

У примеру *Човек може да помисли да ћеш одусташ* тежи се ка де-персонализацији личног искуства или својеврсној манипулатији како би се постигао ефекат општеважеће истине, а агенс се при томе може идентификовати и именовати.

- (14) Људи говоре да су се распали.
Les gens disent qu'il a divorcé.
Die Leute sagen, daß sie sich getrennt haben.

Претходним примерима се вербализује тежња ка анонимизацији стварног вршиоца који може бити појединачна индивидуа или колектив чији се барем један члан може именовати.

9.2. О уопштеном агенсу се може говорити и када долази до колизије између граматичког лица личне заменице и лица на које се она у одређеном контексту односи. У овој употреби се редовно јављају личне заменице другог лица јединине и множине, које се при томе редовно односе на самог говорника.²⁰

²⁰ У француском и немачком језику се обично у овом контексту употребљавају неодређене заменице *on* и *man*: *On peut dire que... On y va! Man kann nie wissen.*

- (15) *Можеш ми говорити суву истину, он ти неће веровати.*
Шта год рекли, не можете да убедите.
Tu peux lui dire toute la vérité, mais il ne te croira pas.
Du kannst ihm die Wahrheit sagen, aber er wird es dir nicht glauben.

Мада је предикат у другом лицу, саопштење се односи на самог говорника (који се овом формом штити) и његовог практичног искуства које постаје модел или узор по ком се треба владати у одређеној ситуацији. Да је тако, говори и чињеница да се без промене значења у реченици може увести лексема *човек* у функцији граматичког субјекта. С друге стране, плуралски предикат упућује или на статусну разлику између говорника и саговорника, или на већи број учесника у радњи, или и на једно и на друго.

9.3. Генерички употребљени појмови (*човек*, *животиња*, *предмет* и сл.) реферишу о уопштеном агенсу, чији се семантички садржај схвата као потенцијал којим се представља типичан модел понашања карактеристичан за целу врсту.

- (16) *Коњи радијо једу зоб.*
Деца не смеју да седе на сувозачком месету.
Les enfants mangent beaucoup de sucreries.
Kinder essen viel Süßigkeiten.

9.4. У локационо-егзистенцијалним реченицама појам у функцији граматичког субјекта може бити агенс ако у одређеним околностима развије свој агентивни потенцијал (*Она је на њослу*). С друге стране, неживи појмови не могу се дефинисати као потенцијални агенс јер своју агентивност остварују само у акцидентним ситуацијама (*Аутомобил је оборио ћешака*).

- (17) *Банка је на четвртом спрату.*
Аутомобил је на семафору.
Une voiture est au feu.
Ein Auto steht an der Ampel.

9.5. Феномен синтаксично-семантичке очекиваности неких специфичних функција и улога од пресудне је важности за перципирање агентивности неког појма. Именице типа *nomen agentis* лако остварују улогу реченичнога агенса, што је условљено првенствено њиховом лексичком семантиком. Њима се приближавају именице *nomen instrumenti* које имају појаве способне да остваре одређени квалитативни помак у развоју радње изведене над пацијенсом. И у локационо-егзистенцијалним реченицама њихов агентивни потенцијал се не укида, већ привремено дезактуализује у неком временском одсеку или специфичним околностима.

Именице које не припадају овим двема скупинама и које се не одликују чак ни обележјем самоактивност /+/ , само под одређеним околностима, понапре у акцидентним ситуацијама, упућују на појмове који остварују нека агентивна својства стварајући неке нове резултате или односе, потпуно независно од било чијег утицаја.

9.6. На основу досадашњих разматрања намеће се потреба да се досадашња дефиниција агенса као вршиоца радње модификује како би се сви појавни носиоци концепта агентивности њом могли обухватити. Досадашња дефиниција омогућава једино човеку остваривање агентивне улоге, док другим појмовима не. То се начелно тиче проблема агентивног потенцијала неживих појмова, инструмената и оних који примарно не могу бити тако интерпретирани, али и агентивног потенцијала реципијенса и пацијенса чије агентивно деловање неретко представља завршну, резултативну фазу радње.

Начелно, проблем агенса и његовога дефинисања јесте у оквиру појма агентивности. Агентивност се може посматрати као феномен карактеристичан за најмање три језичка нивоа.

9.6.1. Агентивност се може дефинисати као лексичка способност именица да под одређеним рестриктивним условима реферишу о агенсу. При томе треба имати у виду све њихове комбинаторичке могућности, односно, све структурне обрасце у којима се оне могу појавити. На основу тога критеријума може се показати да неке такве могућности остварују лако, у типичној или нетипичној форми за агенс, док друге такав потенцијал тешко реализацију.

9.6.2. Агентивност се може дефинисати и као синтаксичка предодређеност одређених структура које се могу појавити као типичне и нетипичне агентивне форме. У активној реченичној структури то је номинатив, у пасивној то су генитив, инструментал и локатив, а у имперсоналној генитив, датив и акузатив.

9.6.3. Агентивност се у бити своди на логичко-семантичку интерпретацију лексичко-синтаксичких залихосних потенцијала лексичких и синтаксичких јединица. Наиме, нити лексичко значење нити синтаксичка позиција не осигуравају агентивну реализацију неком репрезентованом појму све док се његова улога не сагледа из перспективе других учесника у радњи како би се његов допринос у остварењу предузете радње објективније утврдио.

10. Агентивне форме у српском језику

О изражавању агентивних значења може се говорити и из перспективе синтаксичких структура. С једне стране се налазе агентивне форме које се могу назвати типичним структурним типовима а, с друге, нетипичним. Мада не постоји нужна ни стална веза међу појединим формама и одговарајућим семантичким улогама, ипак је могуће издвојити најучесталије појавне облике.

10.1. Номинатив је најтипичнија активна форма за исказивање агена. Њим се може изразити ефективни вршилац радње, њен иницијатор или реализатор (спроводник), те се због тога он и може третирати као прототипична форма. Прототипичним формама не само што се указује на исходиште саме радње, већ су оне и тематски део реченице.

У француском и немачком језику неноминативна форма може бити интерпретирана као агенс у случају када је лексичка јединица на субјекатској позицији употребљена нереференцијално, те се она и не може третирати као агенс: *Cela me plaît; Cela m'intéresse; Il me semble que... D'après moi il est malade; La concorde ne règne pas toujours entre eux; Pierre était aussi parmi eux; Es geht mir gut; Das geht dich nichts an; Das interessiert mich nicht; Meiner Meinung nach bist du krank; Zwischen ihnen herrscht der Frieden; Unter den Gästen saß auch Peter.*

Неке номинативне форме са улогом коагенса не остварују конгруентан однос са управним предикатом (везнок *као и/ни*), већ са редукованим, по правилу репризираним базним предикатом начинско-поредбене клаузе (*као што*). Типична коагентивна номинативна форма јесте синтагма уведена везноком *и* за темпоралну симултаност, а везноком *да* за темпоралну сукцесивност.

- (18) *Ошица је на скијање као и Марко.
Марија је добар џак, али и Ана.*

10.2. У читавом низу имперсоналних и имперсоналних модалних реченица неноминативним формама се означава, по правилу, рецептивни агенс. Оваквим формама (најчешће генитив, датив и акузатив, а ређе инструментал и локатив), уводи се носилац неког трајног или привременог психофизиолошког стања, изражавају се когнитивне радње као вид субјективног односа према средини, упућује се на несигурност сопствених ставова и сл. Овим формама се (и у персоналним и имперсоналним реченицама) изражава реакција на спољашње или унутрашње стимулусе.

- (19) *Ње се то не тиче.
Између нас и њих нема мржње.
Код њих се добро jede.
Лейо ми је.
Дошао је крај његовој владавини.
Њу то не занима.
Страх ме је.
С нима је све у реду.
По њеном мишљењу...*

10.3. Неке форме, иако нису у номинативу, упућују на истоветну улогу у спровођењу радње, какву имају и учесници уведени номинативном формом. Поред типичног социјативног типа коагенса у инструменталу (коагентивни инструментал — *са + I*),²¹ могу се појавити и други семантички типови: у генитиву (*пored + G*), дативу (*насүрой + D*), акузативу (уз + A), инструменталу (*међу + I*). И номинативом се може увести други учесник у неком подухвату, али је тада предикат у плуралу. Међутим, ако је други учесник накнадно уведен (*као и + N*) плурализација предиката изостаје. Коагентивним формама се уводи агенс у темат-

²¹ О коагентивним типовима у француском и немачком језику биће речи у поглављу о синтаксичкој кореференцијалности.

ском делу реченице, што је део говорне стратегије да се реферише и о неким пропратним околностима битним за радњу и учеснике у њој (а то су темпоралност (сумултаност или сукцесивност), познатост учесника или очекиваност новонасталог развоја радње и др.). Кореферентне форме подразумевају присуство још једне типичне агентивне форме (независне или зависне падежне форме) која је увек у рематском делу исказа.

- (20) *Поред мојих ћаријаштеља и њени су били на йослави.*

Сем Ане, дошли су и Бранка и Кашица.

За разлику од њега сви су стигли на време.

Уз њих су дошли и остале званице.

Путујем с њом сваки дан на йосао.

Међу оним људима био је и један дечачић.

11. Хијерархизација агентивних форми и агенса

Различите говорне стратегије, са становишта прагматике, воде ка другачијој формализацији идентификованих агентивних актера или чак укидању сваке информације о неидентификованим ефективном вршиоцу. Разлози за то могу бити различити, субјективни или објективни.

11.1. Експлициране агентивне форме могу бити независне и зависне.

11.1.1. Независне агентивне форме су увек у функцији субјекта. Ове форме су, по правилу, у рематском делу исказа. Њима се лако остварује агентивни идеал интенционалног деловања, ефективног или рецептивног типа.

- (21) *Мислим нешто о њедовом одласку.*

Видим да како се иђу у вршу.

Чујем је како пева.

Je l'entends entrer.

Ich höre ihn kommen.

11.1.2. Експлициране зависне агентивне форме разликују два типа: агентивни у зависној падежној форми, и други, коагентивни који подразумева претходну формализацију неке агентивне форме.

Зависним агентивним формама се не идентификују иницирајући учесници у радњи, већ они који перципирају њен ефекат (рецептор), или само изражавају неку сопствену интуитивну спознају догађаја.

- (22) *Чини ми се да ће киша.*

Изледа ми болесно.

Il me faut travailler.

Es geht mich nichts an.

У случајевима када се улога агенса приписује некој појави или врсти, тада се може говорити само о уопштеној или колективној агенсу, а не и о индивидуализованом, што би се подразумевало под идентификацијом у ужем смислу. У таквим случајевима се улога агенса приписује појмовима који су генерички употребљени.

- (23) Човек се љлаши смрћу.
Les enfants aiment ça.
Kinder leiden oft an dieser Krankheit.

Насупрот овоме, формално неидентификовани или лексички експлициран агенс јавља се онда када се појам који је привидно генерички употребљен односи на одређеног појединца или ограничен и сагледив колектив. Оваква интерпретација је у великој мери условљена контекстом, језичким и нејезичким.

- (24) Људи говоре да се Пера враћа.
Село о томе одавно трачи.
Сарпид се пропаливи привађају.
Свети их је осудио.
Tout le monde les a condamnés.
Die ganze Welt hat es verurteilt.

О квазинереференцијалној употреби лексема ради се и у примерима колизије граматичког лица предиката и стварног говорног лица.

- (25) Човек му не сме ништа рећи.
Моžу јој сви што исто говориши, никоме неће веровати.
On у *ва!*
Man тијв је schon können!

На овај начин се појединачно искуство уопштава у правило или модел понашања који је применљив само у датим околностима.

11.2. Проблем друге врсте представљају искази са **неексплицираним формама** са агентивном интерпретацијом. У ову групу се не убрајају реченице са празном субјекатском позицијом где се информација о агенсу налази у личном глаголском облику (Учим). У француском и немачком се у позицији граматичког субјекта у реченичним структурима које одговарају српским имперсоналним јављају заменице *il*, *on*, *es*, *man*. У француском и немачком језику не постоји могућност међусобне замене заменичких форми *il/on* и *es/man*, јер се *il* и *es* употребљавају у имперсоналним реченицама којима се реферише о неким атмосферским појавама и психолошким стањима, на пример, док се *on* и *man* односе увек на човека као потенцијалног вршиоца радње, што омогућава и њихову супституцију неком пунозначном лексичком или граматичком јединицом.

- (26) Треба га поседиши.
Хладно је.
On peut nous entendre.
Il faut le trouver.
Es ist kalt.
Man kann uns hören.

Изузимајући примере са тзв. скривеним субјектом, лексичка упражњеност субјекатског места у реченици сведочи о неидентификованом вршиоцу радње. У таквим се случајевима ради о имперсоналној реченици или о обезличеној чији је предикат обично у трећем лицу плурала.

- (27) *Хладно је.*
Кажу да си се вратио.

Не може се са сигурношћу рећи да се у сваком појединачном случају ради о непознатом вршиоцу радње. За разлику од претходних примера (29), некада се идентитет учесника радње из необавештености и не може саопштити. Тада субјекатску функцију може преузети једино име-ницица као одредба категоризације која је у семантичко-деривационој вези с глаголом у предикатској функцији.

- (28) *Опљачкали банку. > Пљачкаши опљачкали банку.*
Провалили у сеф. > Провалници провалили у сеф.

У ствари, може се говорити о неколико типова неидентификованих агенса.

11.2.1. Први тип представља тзв. **непознати вршилац** радње о ком говорно лице не може ништа саопштити јер не располаже никаквим информацијама које би упућивале на његов идентитет.

- (29) *Ударили Перу!*

У овом случају се само претпоставља идентитет могућег вршиоца, а једино је извесно којој класи појава или бића припада.

11.2.2. Сасвим близак претходном типу неидентификованих агенса јесте **упштени агенс** којим се вршилац радње идентификује као припадник неке сагледиве и избројиве групе чији се идентитет поуздано не зна, те стога и не саопштава.

- (30) *О овоме се често причало на телевизији. (новинари...)*

11.2.3. **Неименовани агенс** одражава говорну стратегију којом се свесно избегава именовање вршиоца радње којег је могуће идентификовати.

- (31) *Чује се вриск. > Ја чујем али и свако други може чути вриску!*

11.2.4. У неким случајевима, када се у функцији субјекта нађу генетички употребљене именице, може се говорити о **генетичком агенсу**.

- (32) *Човек се ће клађењу може лако преварићи.*

11.2.5. Понекад није могуће перципирати стварног покретача неке радње, већ се само осећају њене последице. **Неперцептивни агенс** јавља се у исказима којима се идентификују атмосферске појаве и процеси.

- (33) *Свиће. Грми. Il fait jour. Es wird Tag. Es donnert.*

II

Кореференцијалност као семантичко-сintаксички феномен*1. Теоријско-методолошка разматрања*

1.1. Кореференцијалност као семантичко-сintаксички феномен дефинише се као идентична референција двеју различитих морфолошких или сintаксичких форми или структура (Fauconnier 1974: 7), односно, као њихово упућивање на исти ентитет, те, даље, као упућивање на исти когнитивни концепт — егзографа — или интратекстуално на неки део исказа — ендофора (Клајн 1985: 42). То значи да се кореференцијалност односи на везивање различитих језичких ознака за исти ентитет,²² когнитивни концепт или означенено.

Ван феномена кореференцијалности остају случајеви када иста номинациона форма нема исту референцију, што је узроковано специфичним логичким или контекстуалним ограничењима.

- (1) *Пејтар ћуче Пејтара.*
Pierre bat Pierre.
Peter schlägt Peter.

Претходни примери нису ни неграматични ни нелогични, а ретки су стога што се ситуација да иза исте језичке форме стоје два различита референта²³ по правилу укида увођењем детерминатора ('велики/мој Пејтар ћуче малог/твог Пејтара'). Идентитет референата може се сигнализирати рефлексивним заменицама *себе/се, се*, односно *sich*. Рефлексивна земеница је сигнал семантичке кореференцијалности, по правилу, са субјектом (Lazard 1994: 74), као антецедентом (Couquaux 1980: 210).

- (2) *Пејтар се ћуче.*
Pierre se bat.
Peter schlägt sich.

1.2. Кореференцијалност је логичко-семантичка категорија јер се језичком формом упућује на битна својства нејезичког (или језичког) референта (логичког антецедента — концепта), односно, упућује се на кореферентну форму, при чему су обе део истог исказа.

Типичан пример концептуалне кореференцијалности јесте синонимија (Patry 1990: 34) којом се остварује битан услов да различите језичке јединице покривају исти концепт или референт. Метафора или метонимија омогућавају исту референцију различитим структурима, а попут синонима њима се постиже избегавање понављања истих лексема и успо-

²² Под *ендиштетом* ћемо сматрати појаве, бића и ствари наше материјалне стварности.

²³ Под *референтом* сматрамо ентитет наспрам ког стоји одговарајући језички знак који на њега тако упућује или га и именује.

стављање текстуалне кохезије.²⁴ Тако се и елипса субјекта у случајевима идентичности агенса сматра резултатом кореференцијалности: *César vient, vit et vainquit* (Lazard 1994: 52). Семантички тип кореференцијалности одражава и кохеренција унутар придевско-именичке синтагме или између субјекта и предикатива (у српском — слагање у роду, броју и падежу, односно у лицу, броју, роду и падежу). У немачком језику, за разлику од француског и српског, придев у предикативној функцији не конгруира са субјектом.

1.3. Кореференцијалност представља и синтаксичку категорију јер се њом структурно и/или формално различитим јединицама приписује иста синтаксичка функција или иста семантичка улога на базном нивоу, на ком су оне репрезентоване вишепредикатским реченичним структурама (Васић 1998: 78). То значи да се истозначна синтаксичка функција, односно, семантичка улога приписана типично формализованој мора приписати и оној нетипично формализованој структури. Разлика међу типично и нетипично формализованим структурама заснива се на принципу синтаксичке очекиваности, што подразумева да је само одређена језичка форма (морфолошка или синтаксичка) истовремено и очекивани формални знак којим је нека синтаксичка функција остварена (Ристић 1999: 160).

(3) *Поред Ане дошла је и Весна.*

У претходном примеру појму именованом именницом у номинативу, која је и граматички субјекат, не мора се као једином приписати улога агенса, већ се иста улога приписује и појму који је именован неком другом, несубјекатском формом. С обзиром на то да се од граматичког субјекта очекује да оствари улогу агенса (Мухин 1999: 76), нужно му се, поштујући формалну реченичну хијерархију, даје предност у односу на коаgentивну форму која је у тематском делу. Ипак, и типична форма, као и она нетипична, ретематизацијом, односно синтаксичком трансформацијом заузимају свака у својој базној реченици позицију граматичког субјекта.

(4) *Ана је дошла. И Весна је дошла.*

Поступак трансформације није посве слободан, већ се тиче неких језичких, али и нејезичких фактора који одређују начин генерирања реченица. У конкретном случају битне компоненте су темпорална сукцесивност и/или симултаност, обавештеност говорника и саговорника, односно очекиваност датог редоследа догађаја.

²⁴ Кохезија подразумева немогућност декодирања кореферентне форме без идентификације оне примарне на коју она и упућује (Halliday—Hasan 1976: 4). Кохезивну функцију имају и мелодијске варијације у говору, прекиди и поновно везивање (Danon-Boileau et al. 1991: 111).

1.3.1. У немачком и француском језику због ограниченог репертоара предлошких конструкција на кореферентну синтаксичку функцију упућују и прилози с интензификаторском функцијом *auch* и *aussi*.²⁵

- (5) *En plus d' Anne, Vesna aussi est venue.*
Außer Anna ist auch Vesna gekommen.

Имајући у виду исте семантичке и синтаксичке параметре као базне реченице у немачком и француском добијају се:

- (6) *Anne est venue. Vesna aussi est venue.*
Anna ist gekommen. Vesna ist auch gekommen.

Иако је француски језик изгубио деклинацију синтетичког типа, чије остатке немачки језик чува, субјекатску функцију може остварити само непредлошка конструкција у конгруентном односу с предикатом семантички и/или само граматички. Предлошким, односно, предлошко-падежним конструкцијама може се приписати улога коагенса и субјекта базне координиране реченице ако им на синтагматском плану припада хијерархијски нижи статус.

1.4. Из перспективе појединих језичких нивоа кореференцијалност се перципира као релација (понекад и међусобно упућивање) пунозначних и непунозначних лексичких и граматичких јединица, и то истовремено (посредно или непосредно) према истом нејезичком или језичком референту, односно, према некој од њима остварених синтаксичких функција и семантичких улога. Примарно лексичке, али и морфолошке јединице, распоређују се на три плана референције — концептуално-логичком, реално-материјалном и синтаксично-текстуалном.

Кореференцијалност, дакле, не представља само семантички феномен или синтаксички поступак, већ и говорну стратегију којом се регулише фокус пажње или неке друге околности (очекиваност, заједничко знање и сл.) у вези са учесницима у радњи.

III

Синтаксичка кореференцијалност

1. Теоријско-методолошка разматрања

1.1. Синтаксичка кореференцијалност, слично семантичкој, подразумева постојање једне референтне тачке, али овог пута у синтаксично-семантичком систему, која се може дефинисати као синтаксема (Мухин 1999: 4). Та синтаксема је формализована у истој реченици два пута — први пут, типично формализованом структуром са субјекатском, објекат-

²⁵ У српском језику функцију партикуле с истицајном функцијом има везник *и* (Кочавчић 1997: 9).

ском или неком другом функцијом и истовремено са улогом агенса или пацијенса; и други пут, синтаксички кореферентном структуром у нетипичном структурном обрасцу за дату функцију или улогу. Синтаксички кореферентна структура у нетипичном структурном обрасцу има, дакле, хијерархијски нижи статус (није део субјекатског или објекатског аргумента), а њену семантичку улогу и базну синтаксичку функцију идентификујемо на основу односа кореференцијалности који успоставља са субјектом или објектом.

Референтна тачка за поједине синтагматске структуре јесте, у случају синтаксичке кореференцијалности, нека од синтаксичких или семантичких категорија. То су најчешће основне синтаксичке функције попут субјекта, објекта или предикатива, али и истовремено одређене семантичке улоге које остварују репрезентовани појмови, као што су агенс или пацијенс (Васић 1998: 79).

1.2. Ако се имају у виду структуре којима се остварује одређена синтаксичка функција, односно семантичка улога, као полазна, референтна тачка у анализи треба да послужи идеална реченична структура типа *субјекат — предикат — објекат* са субјектом као агенсом и објектом као пацијенсом. Тек пошто се трансформацијом добије овакво реченично устројство, првобитне синтагматске структуре остварују неке од централних синтаксичких функција. На овај начин се у исту раван стављају и типично и нетипично формализоване структуре јер остварују идентичан однос према референтној синтаксичкој функцији или семантичкој улоги (тј. синтаксеми), а разлике међу њима се тичу различите реченичне хијерархије, што је често последица различите перспективизације исказа, као и део говорних стратегија да се још нека релевантна пратећа околност идентификује и о њој исказом реферише.

1.3. Логички гледано, два ентитета остварују на исти начин именовану радњу, али на синтагматском плану нису представљени истим морфолошким формама или синтаксичким структурама. Трансформацијом нетипичне форме могу заузети место типичних, наравно уз промену неких морфолошких обележја, што је доказ тога да и на синтагматском плану остварују исту семантичку улогу, а синтаксичком супституцијом и исте синтаксичке функције у базним предикатским структурама.

Две структуре су синтаксички кореферентне ако синтаксичком трансформацијом монопредикатске структуре заузму исте синтаксичке позиције у базним реченицама, тј. у полипредикатској координираној структури, а да при томе не промене своје семантичке улоге. Синтаксички кореферентне синтагматске структуре могу бити исте реченичне хијерархије, али и различите, што је условљено њиховим морфолошким обликом или саставом, односно, формалним односом према реченичном предикату. Тако номинативна форма, као типична субјекатска форма, остварује функцију реченичног субјекта, а неноминативне форме логичког субјекта.²⁶

²⁶ Иако се овај термин углавном примењује на датив *Добро ми је* и акузатив *Радује ме*, овај термин се може применити и на друге падеже са (ко)агентивном улогом.

- (1) *Марко је отишао са Аном.*
Pierre est parti avec Anne.
Peter ist mit Anna gegangen.

Само номинативна форма остварује функцију граматичког субјекта јер се налази у основном именичком облику и остварује конгруентан однос са предикатом. Предлошка синтагма *са Аном / avec Anne / mit Anna*, будући хијерархијски нижег статуса у односу на граматички субјекат, представља логички субјекат који је на базном нивоу и граматички.

Семантички, међутим, ентитет именован структуром у функцији логичког субјекта остварује исти тип односа према радњи као и ентитет представљен структуром у функцији граматичког субјекта. Заменом места логичког и реченичног субјекта уз одговарајуће морфолошке промене однос ентитета према радњи се не мења, а тиме ни њихова семантичка улога.

Координираном синтагмом са субјекатском функцијом која би обухватила оба ентитета долази до плурализације предиката. Овим поступком се и формално показује суштински иста језичка природа обе првобитне форме и оба нејезичка ентитета.

- (2) *Марко и Ана су отишли.*
Pierre et Anne sont partis.
Peter und Anna sind gegangen.

Ако поштујему формалну реченичну хијерархију, једино типична форма може бити агенс, док она нетипична коагенс, јер своју семантичку улогу остварује преко типично формализоване форме. На тај начин кореферентне нетипичне форме показују извесну зависност од типичних форми јер се њима само понавља једном већ успостављен однос према управној радњи (изузимајући феномен негације којом се не задире у распоред семантичких улога).

- (3) *Поред Марије видео сам и Ану.*
En plus de Marie, j'ai vu Anne aussi.
Außer Maria habe ich auch Anna gesehen.

Синтаксички кореферентна структура не имплицира унапред одређену синтаксичку функцију, већ је стиче посредством структуре у типичној форми, по принципу синтаксичке и семантичке зависности.

- (4) *Видео сам Марију, али и Ану.*

1.4. Синтаксички кореферентне структуре (као нетипичне форме) у односу на типичну синтаксичку структуру, на основу своје функције и односа према управном предикату или формалног статуса у реченичној хијерархији, могу остварити однос *координације* или *субординације*. Овај однос не имплицира нужно статусну разлику међу учесницима у неком догађају, већ је формално условљен правилима реченичног структурирања којим се сигнализира промена фокуса пажње, што је, превасходно, прагматички феномен.

2. Координиране кореференцне структуре

2.1. Координиране кореферентне структуре подразумевају да обе синтаксичке структуре остварују идентичан однос према реченичном предикату, те је он с обема конгруентан. Друга форма, понекад морфолошки и синтаксички истоветна, формално не успоставља конгруентан однос са експлицираним предикатом, већ са редукованим који представља лексично-семантичку репризу површинског, те је, стoga, и подвргнут операцији брисања.

- (5) *Отишао је на време као и Марко.*
Il est parti à temps ainsi que Pierre.
Er ist wie Peter rechtzeitig gegangen.

Иако везници *као и*, *ainsi que* и *sowie* дају конструкцији статус поредбене, извесније је да је то облик говорне стратегије којом се у тематском делу исказа накнадно уводи већ позната информација као додатни коментар. Та структура увек остварује семантички копултивни однос са оном у рематском делу исказа.

Увођење поредбене клаузе омогућава репризу управног предиката или његову замену деиктичним глаголима (*радиши*, *чиниш*; *faire*; *tun*). Формирањем координиране синтагме у функцији реченичнога субјекта уз плурализацију предиката из исказа се губи језички знак којим се реферише о говорниковом односу према радњи или учесницима у њој (*Он и Марко су одишли на време*).

2.2. На формално-лексичком плану показатељ синтаксички координиране кореференцијалности међу реченичним конституентима су копултивни, адверзативни и дисјунктивни везници. У везничкој функцији се могу наћи и везници којима се сигнализира додавање, допуњавање (*као и* и пр.).

- (6) *Прво се вратио он, па Петар.*
Марко се одселио, али и Ана.
Чује се или Ана или Марија.
Или ће доћи Ана или Марија.
Il entra le premier et sa femme après lui.
Ou bien c'est lui qui arrivera ou bien c'est sa femme.
Er kam als erster herein und danach seine Frau.
Entweder kommt er oder seine Frau.

У основи координиране кореференцијалности стоји елипса редундантног, на базном нивоу репризираног предиката, те се кореферентна форма нужно налази у тематском делу исказа.

2.2.1. Неретко се, међутим, дешава да је унутрашња организација предикатске структуре условљена елипсом која се може сматрати управо резултатом кореференцијалности.

2.2.1.1. У комплексном предикату са модалним, модалитетним и фазним глаголима као управним, елипси, као сигналу синтаксичке кореференцијалности, подвргнут је редундантни, поновљени субјекат. Када је

у српском језику у функцији комплементизатора лични глаголски облик (имобилни презент), његов субјекат, који је истовремено и агенс, будући истоветан оном уз управни семикопултивни глагол, подвргава се опе-рацији брисања (7). У француском и немачком језику уз модалне глаголе у једноагентним структурата редовно је инфинитив.

- (7) *Ana mora da йуђује.*
Anne doit voyager.
Anna muß reisen.

У српском језику међу семикопултивним глаголима, глаголи *хтјећи* и *желети* омогућавају реализацију двоагентне структуре, али се у том случају ради о два агенса и две радње (8).

- (8) *Хоћу да учиш.*

2.2.1.2. У француском и немачком језику у функцији комплементизатора може бити само инфинитив у једноагентним структурата (9).

- (9) *Je veux voyager toute ma vie.*
Ich will mein ganzes Leben reisen.

У француском и немачком двоагентне структуре као комплементи-затор модалном глаголу имају редовно клаузу (10), што је случај и у срп-ском језику уз глаголе типа *хтјећи* и *желети*.

- (10) *Je veux qu'elle voyage toute sa vie.*
Ich will, daß sie ihr ganzes Leben mit mir verbringt.
Хоћу/ желим да йоловисиш.

У функцији комплементизатора фазних глагола у сва три посматра-на језика могу се поред инфинитива (у српском и имобилног презента) јавити и предлошко-падежне синтагме у чији састав улазе девербативне именице или именице са диференцијалном семом темпоралност /+/ (11).

- (11) *Почео је да ради на ђому. Почекео је с радом на ђому.*
Il a commencé à travailler sur ce problème.
Il a commencé par ce problème.²⁷
Er hat begonnen zu arbeiten. Er hat mit der Arbeit begonnen.

Инфинитив у француском и немачком језику у функцији компле-ментизатора не мора увек бити сигнал семантичке кореференцијалности са субјекатским аргументом. Уз глаголе перцепције инфинитив је семан-тички кореферентан са објектом управног глагола. На тај начин пролеп-тички објекат остварује двоструку везу. Према управном глаголу оствару-је функцију објекта и истовремено семантичку улогу пацијенса, с друге стране, према радњи у инфинитиву остварује улогу агенса (12).

²⁷ У француском језику се у овом случају имплицира да је предузета радња само пр-ва у низу планираних.

- (12) *J'ai vu Pierre travailler dans le jardin.*
Ich habe Peter im Garten arbeiten gesehen.

2.2.1.3. У српском језику се у функцији комплементизатора уз глаголе перцепције (13) јавља *двофункционална објекатска клауза* (Петровић 1995: 59; Ковачевић 1995: 20), с тим што се пацијенс управне радње може лексички експлицирати, како у управној тако и у зависној реченичној структури у којој остварује субјекатску функцију и улогу агенса.

- (13) *Видео сам да како шарчи по парку.*
Видео сам како он излази из куће.

2.2.1.4. Готово идентичне структуре јављају се и уз каузативно-манипулативне глаголе (14) које су увек двоагентне (Batistić 1978: 76). Будући да је управни глагол транзитиван, а да агенс комплементизаторске структуре никада није идентичан агенсу управне радње, то објекат, односно, пацијенс уз каузативно-манипулативни глагол мора бити експлициран, што омогућава конверзију у израз са семантичким параметром конкретност /+/ (Којен 1980: 16).

- (14) *Наширао ме је да све љоједем.*

2.2.1.4.1. И у француском и немачком језику структура са инфинитивом у функцији комплементизатора уз каузативно-манипулативне глаголе (15) такође је двоагентна. Синтаксички објекат је пацијенс према управној, а агенс према радњи која му је и приписана, односно, именована инфинитивом.

- (15) *Il m'a forcé à manger ça.*
Er hat mich gezwungen alles aufzusessen.

2.2.1.5. Координиране и синтаксички кореферентне структуре чине део субјекатског аргумента, заједно или свака за себе. Структуре са глаголима перцепције и каузативно-манипулативним глаголима реализују се као семантички, а не и синтаксички кореферентне.

Типична синтаксичка кореференцијалност остварује се онда када обе синтагматске форме након трансформације, у базним координираним реченичним структурама остварују исту синтаксичку функцију и семантичку улогу. Координиране кореферентне структуре, дакле, увек су на хијерархијски истом синтаксичком нивоу и у монопредикатској и у полипредикатској структури.

3. Субординиране кореференћне структуре

3.1. У случају синтаксичке кореференцијалности, субординација као поступак хијерархизације реченичних конституената односи се само на синтагматски план и синтаксичке односе на њему.

3.2. Неке субординаране кореферентне структуре поступком синтаксичке трансформације граде субординарану реченичну структуру у којој именовани ентитет може само условно да оствари улогу агенса и функцију граматичког субјекта.

У овом случају је агентивност ентитета представљеног кореферентном структуром обично у другом плану, те се његовим деловањем транспонују нека адвербијална значења попут узрока, времена и сл.

3.2.1. У неким базним двопредикатским структурама, пошто предикат није увек препознатљив, улогу неког од учесника у радњи није увек могуће утврдити са сигурношћу, што се контекстуално разрешава на основу заједничког знања говорника и саговорника (18).

- (16) *Найуспешнији је њосао због директора.* >
Найуспешнији је њосао зато што је директор не воли.
Найуспешнији је њосао зато што не воли директора.

Супституент каузалне клаузе који садржи именицу са обележјем живо /+/ поседује агентивни потенцијал, али не и обавезност да га и актуализује у датим околностима. Као што се може видети у претходним примерима (18), један од могућих супституената каузалне клаузе може бити барем двојако интерпретиран. У првом случају је развијена каузална клауза у којој је именица *директор* у функцији субјекта, те је именованом ентитету припада улога агенса, а у другом улога пацијенса и функција објекта.

3.2.2. Интерпретација кондензатора зависних реченичних структур као потенцијално синтаксички кореферентних структура могућа је под условом да се синтаксичка кореференцијалност не схвати само из перспективе односа међу независним координираним предикатским структурама. То значи да би, у том случају, синтаксички кореферентне биле све оне синтагматске структуре које остварују исту синтаксичку функцију у ма којим двема монопредикатским структурима без обзира на то који тип односа (субординацију или координацију) остварују међусобно. На овај начин би се опсег појма синтаксичке кореференцијалности значајно проширио и постао практично синоним за реченичну кондензацију која се тиче само способности нереченичних језичких средстава да саопште реченични садржај (Радовановић 1990: 13). С друге стране, то би значило изједначавање координације и субординације међу предикатским јединицама што би собом поништило понекад веома значајну семантичку хијерархијизацију међу радњама и њиховим актерима.

Под синтаксички кореферентним структурима, дакле, могу се сматрати само оне које припадају хијерархијски истим реченицама, а које су формиране око идентичних (и/или репрезираних) предиката, јер само однос координације сигнализира могућност остваривања истоветног односа оба учесника према (истој или истоветној) радњи.

3.3. Феномен синтаксичке кореференцијалности међу хијерархијски различитим структурима подразумева идентичност њихових синтаксич-

ких функција на базном нивоу уз остваривање идентичних семантичких улога.²⁸

Синтаксичком трансформацијом хијерархијски различите структуре остварују исту синтаксичку функцију, а репрезентовани ентитети и исте семантичке улоге. Првобитна нетипична форма постаје субјекат базне реченице са репризираним површинским предикатом. Специфичан однос међу радњама или агенсима сигнализиран је употребом одређених везника, прилога или партикула.

Што се тиче односа међу новонасталим двема предикатским структурима, само независне координиране копултивне или адверзативне реченичне структуре омогућују успостављање синтаксичке кореференцијалности.

Управо такве структуре представљају предмет следећег поглавља, међу којима су следећи типови:

- (19) *Ошишао је са оцем на ушакмицу.* >
Ошишао је он и ошишао је отац.
Ошишао је без Ане у школу. >
Ошишао је у школу, а Ана није.
Il est allé avec Pierre à Paris. >
Il est allé à Paris et Pierre y est aussi allé.
Il est parti sans Pierre. >
Il est parti et Pierre n'est pas parti.
Ich gehe mit Peter. >
Ich gehe und Peter geht mit.
Ich gehe ohne Peter. >
Ich gehe und Peter geht nicht mit.

3.4. Када постоје две типичне форме у реченици — номинатив у субјекатској функцији и акузатив у функцији директног објекта, на пример — кореферентна структура успоставља однос синтаксичке кореференцијалности само са топикализованом формом, што у српском значи и обавезно лексичко присуство субјекта у случају синтаксичке кореференцијалности с њим.

- (20) *Сем Пере видео је и Ану.* (копацијенс)
Сем Пере и он је видeo Ану. (коагенс)
En plus de Pierre, il a vu Anne aussi. (копацијенс)
En plus de Pierre, lui aussi, il a vu Anne. (коагенс)
Außer Peter, hat er Anna auch gesehen. (копацијенс)
Außer Peter, hat auch er Anna gesehen. (коагенс)

²⁸ У. Енгел и П. Мразовић (Engel 1986: 1491) сматрају комитативним допунама све оне пратеће, недостајуће или супституишуће околности. Комитативне допуне се, по њима, изражавају предлошко-падежним конструкцијама *mit + D, ohne + A* и *in Begleitung + G* (Engel 1986: 1059).

IV**Синтаксичка кореференцијалност агентивних форми***1. Теоријско-методолошка разматрања*

1.1. Тема овог поглавља су синтаксички кореферентне структуре са агентивним значењем и то хијерархијски субординиране кореферентне структуре настале брисањем репризираног предиката будући да представљају тематски део исказа. На тај начин површинска несубјекатска форма (такође са улогом агенса, тачније коагенса) заузима субјекатску функцију у базној реченици која је у координираном односу са структуром у којој се налази типична форма (субјекат-агенс). Тек се на основу односа координације предикатских структура и то након синтаксичке трансформације, или провере, некада нетипичној форми може приписати функција синтаксички и семантички кореферентне структуре — коагенса.

1.2. Категорија коагенса може одразити одговарајућу тематизацију исказа те је неопходно и терминолошки сачувати функционалну разлику међу типичним и нетипичним формама и то разликовањем агентивне (типичне) форме и коагентивне (нетипичне) форме. Иако је агентивност семантичка категорија, агенс у активној реченици је најчешће и реченични субјекат, те се типична субјекатска форма (номинатив) сматра и типичном формом за обележавање агенса.

1.3. Ако се коагентивне форме изолују, на основу свог лексичког или морфолошког састава, не може се утврдити њихова синтаксичка функција, а тиме ни семантичка улога, јер немају формалне ознаке субјекта. Будући да са формом типичном за дату синтаксичку функцију (или семантичку улогу) успоставља зависну семантичку везу, кореферентном формом се само понавља њена семантичка улога. Из ових разлога се нетипичној форми за агенс даје нижи формално-реченични статус. То доказују примери у којима се лексички и морфолошки истој форми приписују различите функције, а тиме и различите семантичке улоге. Смисао кореференцијалности и јесте да обе форме упућују на исте семантичке улоге (1).

- (1) *Поред Марка дошла је и Ана.*
Поред Марка видео сам и Ану.
En plus de Marco, Anne aussi est venue.
En plus de Marco, j'ai vu Anne aussi.
Außer Marko ist auch Anna gekommen.
Außer Marko habe ich auch Anna gesehen.

Иако се у овим примерима јављају исте структуре, оне имају различите базне функције, односно, семантичке улоге. У првом случају се ради о функцији коагенса, а у другом копацијенса. У француском и немачком језику је у овом случају идентична ситуација као и у српском.

1.4. Иако се на базном нивоу синтаксичком трансформацијом добијају координиране реченичне структуре, две предикације не морају ну-

жно бити у копултивном односу, већ и у адверзативном, што може бити сигнализирано неким лексичким, али и граматичким средствима: *За разлику од Пере, Ана је дошла > Ана је дошла, а Пере није.*

У овом смислу координација подразумева само потенцијално исти однос, односно, исту улогу у некој радњи. Међутим, разлике се тичу извршености или неизвршености именоване радње, тј. две координиране предикације могу бити или у копултивном или у адверзативном односу: (а) *Поред Пере дошла је и Ана > Дошла је Ана, али је и Пере дошао;* (б) *Сем Ане осјали нису дошли > Осјали нису дошли, али Ана јесиће.*

1.5. Понекад се ради о истој радњи или истом процесу, само што он може бити сегментиран у сукцесивне или симултане фазе. Сви учесници (агенси), чије се деловање или поклапа временски, или ниже са мањим или већим паузама, спроводе приписану радњу у свим или одређеним фазама. Ово доказује и реприза управног предиката на базном нивоу како би се формирала двопредикатска координирана структура (2).

- (2) *Сем Ане дошла је и Марија. >
Дошла је Ана, али је дошла и Марија.*

1.6. Синтаксички кореференцијалност, дакле, подразумева симетричан распоред улога учесника у некој радњи.

Реципрочност односа према истој радњи, односно, међусобна неусловљеност учесника у њој постигнута је могућношћу позиционе комутабилности на површинском плану (сем у случајевима временске сукцесивности), а да се при томе не замене и семантичке улоге (3).

- (3) *Ана је отишла са Марком.
Марко је отишао са Аном.
Elle est partie avec Pierre.
Pierre est parti avec elle.
Anna geht mit Peter ans Meer.
Peter geht mit Anna ans Meer.*

У случају замене синтаксичких позиција два агенса, њихов однос према радњи се не мења, али се мења реченична перспектива саопштавања о неком догађају. Ово се односи на социјативни тип односа којим се наглашава партнерски однос међу учесницима у спровођењу радње — социјативни коагенс.²⁹

Када је у питању ексцептивни тип коагенса (искључивање једног или мање групе ентитета из очекиваног колективна на основу различитог односа према радњи), замена није могућа, не зато што би се променила семантичка улога учесника, већ зато што међу њима са становишта актуализације радње постоји адверзативан однос (4).

- (4) *Сем Петра више нико није дошао.*

²⁹ Термини социјативни, контарасоцијативни, комитативни, ексцептивни и супститутивни коагенс употребљени су по моделу који даје Вера Васић (Васић 1998: 79).

У случају комитативног односа (поступка придрживања једног ентитета неком другом на основу остваривања идентичног односа према некој радњи) такве препреке не постоје. У таквим случајевима се једино помера фокус пажње са једног на другог учесника.

Комитативност подразумева идентификацију неког новог учесника и његово наглашено придрживање колективу управо са аспекта спровођења исте радње упркос неком општем очекивању. Померање фокуса пажње са једног на другог учесника условљено је прагматичким параметрима при структурирању исказа. За разлику од социјативног типа односа где не постоје сметње при колективном спровођењу радње, за комитативни однос такве сметње, иако често неексплициране већ само претпостављене, представљају интегралну семантичку компоненту. Немогућност остваривања свог агентивног потенцијала везује се, са аспекта говорника, само за учесника у рематској позицији, те је тиме и онемогућена слободна замена њихових синтаксичких позиција у реченици иако се тиме њихове семантичке улоге не мењају. Позиционо, односно, интонацијоно издвајање једног учесника спроводи се, углавном, партикулама са интензификаторском функцијом (5).³⁰

- (5) *Поред Ане дошла је и њена сесија.
En plus de Pierre, Anne aussi est venue.
Außer Peter ist auch Anna gekommen.*

2. Социјативни тип коађенса

2.1. Социјативност подразумева формирање трајног или привременог колектива, односно формирани колектив опстаје све док је радња, коју агенси спроводе, на снази.

Социјативном формом се не реферише о природи оствареног колектива међу агенсима, већ се то чини самом радњом у којој узимају учешће. Под природом колектива не подразумева се само питање његовог трајања, већ и међусобни односи учесника, тј. њихова интерна или формална хијерархија, редослед агентивних улога и сл.

Глаголском лексемом се именује тип радње или односа који остварују учесници, те се на основу тога и може закључити о каквом се колективу ради, ако то већ није експлицирано, или не представља заједничко знање учесника у комуникацији.

2.2. Са становишта глаголских лексема које улазе у састав предиката, социјативни тип односа међу учесницима може се сматрати обавезним или факултативним синтаксичко-семантичким моделом. То значи да се спровођење радње не може или може остварити без учешћа барем још једног учесника коме такође припада улога агенса.

³⁰ О проблему дефиниције и знањења комуникативних партикула у немачком и српском опширније говори Марина Личен (Ličen 1991: 227).

2.2.1. *Инхеренитна* (обавезна) *социјативност*³¹ подразумева неизоставно учешће барем још једног учесника у радњи који не мора бити и лексикизован, али је увек подразумеван.

У неке глаголе неопходна су барем два учесника који у зависности од фокуса пажње добијају улоге агенса и коагенса.

2.2.1.1. Социјативност се може интерпретирати као колективна реализација именоване радње без обзира на унутрашњу или формалну хијерархију учесника, што укључује и фазне реализаторе радње. Међу агенсима може постојати однос симетричне или асиметричне агентивности. Симетрична агентивност подразумева равноправно учешће у спровођењу радње, док асиметрична имплицира учешће у различитом обиму или у различитим фазама.

Специфичне глаголске лексеме, као и неке идиоматизоване конструкције које имплицирају барем два учесника у спровођењу радње чија се равноправност са становишта ангажовања у њој доказује могућношћу плурализације субјекта и то стварањем координиране именичке синтагме, сигнал су семантичке социјативности. То се односи и на независне координиране реченичне структуре у копулативном односу са репризираним површинским предикатом.

2.2.1.2. У групу таквих глагола спадају реципрочни глаголи типа *дружишти се, свађашти се, упознашти се, љубишти се, сарађивашти* и сл., те социјативно-аблативни глаголи типа *развестишти се, опростишти се* и сл. Наведени глаголи обезбеђују сваком учеснику семантички равноправан статус, што се не мора одразити и на синтаксичкој равни. Међутим, у случају да *се*-форма служи само за квалификацију субјекта, изостављање коагенса је правило (6).³²

- (6) *Он се ради свађа.
Воли да се дружи.*

Реципрочни глаголи обезбеђују свим учесницима равноправан статус, али не и синтаксички, што не проистиче из њихове различите улоге у реализацији радње, већ из говорникove говорне стратегије да топикализује различите делове исказа. Топикализацијом се омогућава сагледавање читаве догађајне целине из перспективе само једног од учесника, односно, стварање утиска о различитим агентивним улогама учесника или њиховој различитој унутрашњој или формалној хијерархији. Перфективни глаголи су погоднији за овакав распоред агентивних улога учесника зато што не могу имати квалификативно значење (7).

- (7) *Пера се упозна с њом.
Марко се посвађа с њим.*

³¹ М. Ивић овај семантички тип инструментала дефинише као *социјатив нейосредног шипа* (Ивић 1954а: 166).

³² *Се*-форма је понекад и термин за рефлексивни пасив: *Банане се продају на јијаџи.*

И у француском и немачком језику наместо плурализованог субјекта уз реципрочне глаголе, алтернативно се може појавити коагентивна социјативна структура, што имплицира другачију перспективизацију исказа.

- (8) *Il se dispute avec elle. > Ils se disputent.
Er hat sich mit ihm angefreundet. > Sie haben sich angefreundet.*

2.2.1.3. Неким глаголским лексемама се променом глаголске рекције имплицитно установљава иницијатор. Типичан пример за ову појаву су социјативно-аблативни глаголи *развесити се, расштапити се*. Рекцијска допуна у инструменталу не обезбеђује реченичном субјекту аутоматски улогу иницијатора радње, за разлику од допуне у генитиву, каткад и уз благу модификацију глаголског значења (8).

- (9) *Развела се с њим. Расштала се с њим.
Развела се од њеђа. Расштала се од њеђа.*

2.2.1.4. Аблативне форме, као конкурентне социјативним, имплицирају укидање колектива (9). У француском се аблативност сигнализира предлогом *de + Nom*, а у немачком прелогом *von + D*.

- (10) *Il s'est séparé de Marie.
Er hat sich von ihr getrennt.*

Семантички концепт социјативности превасходно је везан за тип глаголске рекције. Тако се у француском језику уз неке глаголе говорења појављује предлог *à* при чему се на субјекатској позицији редовно имењује иницијатор радње (*Il ne parlait à personne*), док се у немачком и српском у истом случају појављују типично социјативни предлози *mit и ca*.

С обзиром на то да је остварење социјативног типа коагенса услољено рекцијском способношћу глаголских лексема у функцији предиката, сасвим је очекивано да се социјативни коагенс нађе у постпозицији. У препозицији социјативност је додатно наглашена, а социјативна структура интонацијоно и позиционо издвојена: *Avec vous, je ne travaille pas*. У француском језику се поред другачијег реда речи наглашавање спроводи и помоћу презентатива: *C'est avec vous que je ne travaille pas*.

У немачком језику, који има слободнији ред речи од француског, препонована социјативна структура се може довести у везу са тежњом за остварењем чвршће реченичне или текстуалне кохезије или посебним истицањем другог, социјативно одређеног учесника: *Mit ihm gehe ich nicht ins Kino*. Препонована социјативна структура доводи до даљег одступања од уобичајеног реда речи.

2.2.1.5. Ни у српском језику се семантичка социјативност не мора искључиво изразити инструменталом блокираним предлогом *ca*, мада је то типична социјативна форма. Семантичка социјативност у смислу ко-

лективног раздавања подразумева семантичку аблативност (*развесити се од + G*).

2.2.2. Факултативни тип социјативности подразумева да за реализацију радње именоване предикатом нису неопходни други учесници сем оног који је именован формом у позицији граматичког субјекта.³³ Факултативна социјативност значи да се на основу семантичког потенцијала глаголске лексеме у функцији предиката не може претпоставити број учесника. Нерепетицрочни глаголи који се у позицији предиката могу наћи, могу бити динамички (*ићи, шетати, тирчати*), статички (*седети, лежати*). Међутим, и копулативни глаголи често иступају место неких пунозначних глаголских лексема при изражавању социјативности, што је контекстом регулисано (*јесам + лексички део*).

2.2.2.1. Факултативна социјативност, као и инхерентна, формализована је социјативним предлозима *са + I* у српском, *avec + Nom* у француском и *mit + D* у немачком, мада постоје и неки изузети, а то су сложени предлошки изрази у *друштву* *са + I* / у *друштву + G*, у *трапану + G* у српском, *en compagnie de + Nom* у француском и *in Gesellschaft + G/von + D* у немачком. Понекад се социјативни однос међу учесницима може нагласити увођењем прилога или других израза којима се социјативни однос не мења (*ујоредо са/ заједно са + I*). У конструкцијама којима се остварује факултативна социјативност појављује се и слободни генитив који остварује рекцијски однос према именици. Број пунозначних глаголских лексема је ограничен.

Када је девербативна именница у питању, трансформацијом се добијају различити предикати, а импликација је да се и другом агенсу приписује и радња именована првим предикатом: *Ошишао је у трапану свој браћа > Ошишао је, а браћа га је трапашио (и, такође је и ошишао)*.

- (11) *Ошишао је у друштву своја браћа.*
Il est allé en compagnie de son ami.
Ich bin in seiner Gesellschaft gegangen.

2.2.2.2. У француском језику социјативност је сигнализирана и предлогом *de* (који је типичан за аблативна значења), док је у немачком предлог *von* само конкурентна форма слободном генитиву (*in Gesellschaft von + D*).

Неке друге конструкције (у *трапану*, уз *учешће + G*) у немачком и француском језику, у односу на српски, остварују различиту рекцију. Тако се у немачком појављује предлошки датив у *in Begleitung von + D*, а у француском пасивна реченична структура са партиципом и предлогом *de* којим се уводи информација о агенсу (*complément d'agent*) у *Il est accompagné de son ami* при чему француски језик и граматички показује разлику.

2.2.2.3. Коагентивном формом се у свим наведеним примерима (у *друштву* и у *трапану*) реферише о актеру који не иницира неки догађај, али који именовану радњу остварује на исти начин као и типично фор-

³³ М. Ивић овај семантички тип назива *социјативом посредног шића* (Ивић 1954а: 166).

мализовани агенс, што се доказује могућом плурализацијом субјекта као и формирањем координиране базне двопредикатске структуре са репризираним управним предикатом. Евентуално другачија лексикализација базног реченичног предиката не мења улогу коагенса, већ само указује на његов однос са агенсом (12).

- (12) *Урадио је што уз учешће других.* >
Он је што урадио, али су и други у томе учествовали.
Отишао је у пратњи оца. >
Отишао је, али је и отац отишао с њим.

2.2.2.4. Насупрот претходним примерима конструкције типа у *присуству*, *en présence de*, *angesichts* и сл., уводе друге учеснике чија је улога у спровођењу радње не само хијерархијски нижа, него и другачија (13). Њима се и не приписује улога реализација именоване радње ни у једној њеној фази, те се и не може говорити о синтаксичкој кореференцијалности. Међутим, тиме се не негира агентивност учесника, већ само социјативност међу њима.

- (13) *Посвађао се са Аном у присуству својих пријатеља.*

2.3. Најчешћи формални показатељ социјативног односа јесте предлог *са + I³⁴* у српском, *avec + Nom* у француском³⁵ и *mit + D* у немачком³⁶.

Социјативни инструментал у српском језику, по традиционалној граматици, подразумева реализацију радње у некаквој заједници (Стевановић 1979: 452). Мада му синтаксички припада хијерархијски нижи статус, појам у инструменталу семантички остварује исту улогу као и појам у номинативу са субјекатском функцијом. Тако се за улогу коагенса може рећи да је *пријатилац*, *сарадник*, *саучесник* или *самалац* (Стевановић 1979: 453) са типично формализованим агенсом у номинативу. Било да се ради о инхерентној или факултативној социјативности, ради се о равноправним учесницима у радњи. Овом социјативном формом се, ипак, не имплицира однос међу учесницима јер би се на тај начин отворило питање хијерархије међу њима, а по аутоматизму и самим радњама које предузимају. Када је реч о формалној организацији исказа, може се говорити само о топикализованом (наглашеном) делу у ком се налази само учесник у субјекатској позицији. То не значи да се другоме даје подређена улога у остварењу радње, већ да се читав догађај сагледава из само једне перспективе.

³⁴ Ж. Станојчић (Станојчић 1980: 14) социјативном инструменталу приписује улогу *додатног агенса*.

³⁵ H.-D. Béchade (Béchade 1986: 109) конструкције типа *avec + Nom* посматра као допуне којима се сигнализира подједнака важност два појма, што се проверава могућношћу замене координираном копулативном синтагмом.

³⁶ G. Zifonun (Zifonun 1997: 1319) конструкцију *mit + D* интерпретира као коагентивну структуру.

(14) *Ana разговара са Маријом. Марија разговара са Аном.*

У претходна два структурно-синтаксички идентична примера позиционом заменом језичких репрезената учесника у радњи мења се синтаксичка функција структура којима су представљени. Њихове семантичке улоге остају исте (улоге агенса и коагенса).

Из овога произилази да појам у субјекатској функцији нема предност при остварењу агентивне семантичке улоге. То практично значи да је структурирање реченице условљено прагматичким разлозима. Неки међу њима су перспектива из које се о некоме или нечему саопштава, унутрашња хијерархија међу учесницима, говорникова намера или његов субјективни однос према учесницима и сл. Претходни пример се, према томе, може интерпретирати на један од следећа два начина: (1) говорник емпатише са агенсом у субјекатској позицији; (2) унутар колектива који чине актери догађаја, агенс на субјекатској позицији има виши хијерархијски статус јер му припада улога иницијатора радње.

До неодговарајуће интерпретације исказа може доћи ако не распологамо потпуном информацијом о догађају, ако не познајемо шири нејезички контекст тако битан за рецепцију информације која се исказом саопштава.

2.4. Поред тога што се социјативним типом коагенса реферише о специфичном типу колективности, постоје и нека друга значења која се овим типом експлицитно или имплицитно остварују.

Социјативно остварење двеју агентивних улога омогућено је истовременом реализацијом исте радње или радње истог типа. То значи да се социјативност у типичном облику остварује као темпорална симултантност двеју радњи. Момент иницијације експлицираних радњи не мора се поклапати.

Семантички параметри живо /+/ или живо /-/ могу у великој мери релативизовати не само концепт темпоралности, већ и сам концепт социјативности. То значи да је у случајевима социјативног типа агентивности међу учесницима у радњи који имају обележје живо /-/ темпорална симултантност коинцидентна, односно да је резултат међусобне условљености самих радњи или учесника у њима, те не представља заједницу ентитета као судеоника и извршилаца радње (Стевановић 1984—1985: 735). На овај начин се међу учесницима, а посебно оним са примарним обележјем живо /-/ , као и међу радњама које спроводе, успоставља и однос каузалности: *Са йорлећем се буди љубав.*

Тип односа међу учесницима са агентивном улогом понекад је експлициран и неким лексичким знацима за појмове међу којима постоји чврста унутрашња веза (нпр. лексеме којима се именују сроднички односи). То се посебно види у случајевима где се имплицира статусна или узрасна разлика међу учесницима као у релацији *наставник : ученик, директор : Јордан, родитељ : децо* и сл., те имамо *Портар је ошишао је на разговор с директором* и никада обрнуто: **Директор је ошишао на разговор с Јорданом.*

Семантички параметри који ће се користити су: (а) живо/неживо; (б) тип колективности; (в) темпоралност и (г) каузалност. Наведени параметри се неретко међусобно преплићу и условљавају.

2.4.1. С обзиром на то да категорија живо/неживо битно утиче и на сам концепт агентивности уопште, она и у синтаксички кореферентним структурима у великој мери одређује тип односа међу радњама и тиме и њиховим непосредним реализацијаторима (агенсима).

2.4.1.1. Међу агенсима који имају обележје живо */+* темпорална симултаност је увек резултат одговорности и контроле коју они имају над радњом. Темпорална симултаност може бити условљена и каузалношћу међу радњама, што нас упућује на закључак да међу њима постоји нека унутрашња хијерархија, те тиме и чвршћа веза. О типу колективности реферише се експлицитно предлозима или предлошким конструкцијама којима се социјативни коагенс уводи. Тако конструкције у *пратњи*, *en compagnie de*, *in Begleitung* упућују на виши степен колективности, тј. партнерски однос при спровођењу радње међу агенсима. Оне се управо стога могу заменити типичним предлошко-падежним обликом са социјативном функцијом (*са + I / avec + Nom / mit + D*).

- (15) *А радним даном, предвече, ишетају чиновници и официри са својим женама, ...*

(Andrić 165)

Et les jours ouvrables, vers le soir, les fonctionnaires et les officiers sortaient se promener en compagnie de leur femme, ...

(Andritch 144)

An Werktagen aber ergingen sich am Abend die Beamten und Offiziere mit ihren Frauen, ...

(Andric 145)

2.4.1.2. Када је реч о радњама које се приписују агенсима са обележјем живо */-*, веза међу њима је само ситуациона (факултативна), док су темпорална симултаност и каузална веза међу радњама и њиховим агенсима само коинцидентне. На тај начин се суштински различите радње обједињују у један догађај. Површински сигнал коинцидентне симултаности је прилог *ујоредо* уз предлог *са*. У француском темпорална симултаност се изражава и герундом, нпр. *accompagnant le crépuscule*.

- (16) *Из камених тераса бије још врелина дана, а са воде већ се јавља хладан дах, ујоредо са сумраком.*

(Andrić 114)

Des terrasses de pierre jaillit encore la chaleur torride du jour, mais de l'eau monte déjà un air frais accompagnant le crépuscule.

(Anritch 93)

Aus den steinernen Terrassen strahlte noch die Hitze des Tages, aber vom Wasser her meldete sich mit der Dämmerung schon ein kühler Luftzug.

(Andric 95)

2.4.1.3. Ако агенс-субјекат има обележје живо /+/, а социјатив живо /−/, веза између њих је, по правилу, нераскидива, јер је између оствареног и редукованог репризираног предиката успостављен узрочно-последични однос, што се може појачати прилозима (*истовремено, најпре, заједно; simultanément; zugleich*). Социјативним коагенсом се, у овом случају, уводе неживи појмови који суштински квалификују агенс у субјекатској позицији. Да су прилози само факултативни елемент уз социјативне конструкције, доказује француски превод у ком их нема.

- (17) *Људи који су четрдесет година водили реч у чаршији нестали су преко ноћи, као да су сви одједном йомрли заједно са навикама, схватањима и установама које су они оличавали.*

(Andrić 321)

Des hommes qui, pendant quarante ans, avaient eu la parole dans le quartier commerçant, cessèrent d'exister en l'espace d'une nuit comme s'ils étaient tous morts, brusquement, avec les habitudes, les conceptions et les institutions qu'ils personnaient.

(Andritch 300)

Männer, die vierzig Jahre lang in der Stadt das Wort geführt hatten, verschwanden über Nacht, als wären sie alle plötzlich, zugleich mit den Gewohnheiten, Auffassungen und Einrichtungen, die sie verkörperten, verstorben.

(Andric 298)

Тип социјативне везе међу агенсима условљен је семантиком именица које остварују улогу агенса и коагенса. Предлозима, предлошким конструкцијама као и прилозима, по правилу, не мења се тип могућег или оствареног односа међу агенсима, већ се он само додатно наглашава. Тако социјативни предлози *ca, avec* и *mit* остају примарни сигнал семантичке социјативности који само повремено и под одређеним условима могу бити супституисани или допуњени.

2.4.2. Темпоралност се као пратећа семантичка компонента концепта социјативности појављује као њено стално обележје јер сам концепт социјативности подразумева колективну реализацију исте радње или радње истог типа у неком временском одсеку. Стога је за највећи број примера релевантан аспект темпоралне симултаности. Подређујући концепт темпоралности концепту живо/неживо могу се разликовати коинцидентна симултаност и каузирана (логичка) симултаност, што се доводи у директну везу са концептом одговорности за предузету радњу коју жива бића и неживи појмови не манифестишу на исти начин. Ни појединачне фазе (које се приписују различитим агенсима) у вршењу радње не морају се у потпуности поклапати, те темпорална симултаност може бити потпуна и парцијална, што је посебно обележје радњи где је само један од агенса и иницијатор предузете радње. Потпуна симултаност се остварује обично и у случајевима где поред социјативног предлога постоји још једна лексичка јединица, обично прилог, за наглашавање симултаности или типа социјативног односа међу агенсима. Могу се уочити и примери где се међу двема радњама остварује однос темпоралне сукцесивности уместо потпуне или парцијалне симултаности.

2.4.2.1. Темпорална симултаност се експлицира припозима *ујоредо*, *заједно*, *ensemble*, *zusammen* или конструкцијама у *друштву*, у *пратњи*, *ен компаньи де*, *in Begleitung* и сл. Можемо разликовати потпуну и парцијалну темпоралну симултаност.

2.4.2.1.1. Потпуна темпорална симултаност³⁷ подразумева колективно спровођење радње од њеног почетка до краја. На овај начин се само првично имплицира равноправност учесника у реализацији неке акције и тако занемарује улога иницијатора која некоме нужно припада. Предложке конструкције којима се потпуна симултаност може изразити су *заједно са + I* и *ујоредо са + I* у српском, а у немачком са *gemeinsam mit + D*, под условом да је глагол нереципрочан. У француском језику прилог *ensemble* није компатибилан са сингуларском формом субјекта, већ само са плуралском (*Ils vont ensemble au cinéma*). У случају ингресивних или терминативних радњи које се могу изразити неким почетносвршеним глаголима кретања као *доћи*, *оћићи* или *доћи*, проширење социјативног предлога прилогом није неопходно јер је у фокусу пажње само једна фаза радње.

(18) *И одмах се враћао, заједно с момцима, скелом на другу обалу, у касабу.*

(Андрћ 71)

Et il revint immédiatement en ville, avec ses aides par le bac sur l'autre rive.

(Andritch 49)

Und sofort kehrte er, gemeinsam mit den Trägern, über das Gerüst auf das andere Ufer in die Stadt zurück.

(Andric 52)

2.4.2.1.2. Парцијална симултаност, насупрот потпуној, подразумева симултаност двеју радњи само у некој од њихових развојних фаза. У овом случају се, по правилу, једна радња смешта у оквир оне друге или се, када се одвијају независно, временски подударају само у фази која је релевантна и фиксирана у исказу. Неретко се међу акцијама успоставља узрочно-последични однос јер антериорна акција омогућава појаву неке друге постериорне, или је такав редослед логички нужан. Тиме што каузира неку другу акцију, она сама није дезактуализована. Парцијална симултаност се редовно остварује међу радњама које су приписане агенсизма са обележјем живо /-/ (симултивни агенс).

(19) *Дошла је окупација и са њом живља трдновина и лакша зарада, са лакшим прошком.*

(Андрћ 345)

L'occupation était survenue et, avec elle, les affaires s'étaient faites plus actives, les gains plus faciles, les frais moins lourds.

(Andritch 324)

³⁷ О *ћошћуној* и *нейошћуној* линеарној као и о *ћункшталној* симултаности говори опширније у својој студији *Временска реченица* И. Антонић (Antonić 2001: 90).

Damals war die österreichische Besatzung gekommen und mit ihr lebhafterer Handel und leichterer Verdienst, aber auch mit leichterem Geldausgeben.

(Andric 322)

2.4.2.2. Темпорална сукцесивност представља низање догађаја на временској оси независно један од другог, понекад као резултат узрочно-последичне везе међу њима. Међутим, тек дезактуализацијом једне наступа нека друга, постериорна радња.

- (20) *Tako je под крвавим и злодласним чардаком нестало капија, а са њом је нестало и саспанаца, разговора, љевања и ћефова.*

(Анрић 108)

Ainsi la kapia disparut sous la redoute cruelle et de sinistre réputation et avec elle, disparurent aussi les réunions, les conversations, les chants et les plaisirs.

(Andritch 88)

Damit verschwand die Kapija unter dem blutigen und übelberüchtigten Blockhaus und mit ihr die Zusammenkünfte, Unterhaltungen, die Lieder und die Mußestunden.

(Andric 89)

2.4.2.3. Ако су две радње повезане само истим моментом реализације, међу њима не постоји однос каузалности, већ је реч о акцидентној темпоралности, што и имплицира социјативна структура (21).

Концепт темпоралности може се сагледати не само из перспективе временске осе на којој се радње могу представити као симултане или сукцесивне, већ и на основу њихове унутрашње повезаности — каузалности (22).

- (21) *Са првим раним пролећем појавила се на Увату, малом месту на бившој турско-аустријској, а сада српско-аустријској граници, епидемија тирбушног тифуса.*

(Анрић 308)

Avec les tout premiers jours du printemps était apparue à Ouvats, petite localité sur l'ancienne frontière turco-autrichienne, maintenant serbo-autrichienne, une épidémie de typhus.

(Andritch 287)

Mit dem ersten Vorfrühling brach in Uwatz, einer kleinen Ortschaft an der ehemaligen türkisch-österreichischen und jetzt serbisch-österreichischen Grenze, eine Bauchtyphusepidemie aus.

(Andric 285)

2.4.2.4. Каузирана темпоралност,³⁸ наспрот акцидентној, почива на унутрашњој, логичкој вези међу радњама међу којима постоји узрочно-последична веза. Такве радње се, по правилу, везују за људе као ак-

³⁸ М. Ивић (Ивић 1954а: 80) овај семантички тип сврстава у *активни узрок* и то тип *подстручекача*.

тере, а неретко се у предлошкој служби појављују конструкције у *праћњи* + G и у *друштву* + G / *in Begleitung* + G (*von* + D) / *en compagnie de* + Nom. Овим предлошким конструкцијама се имплицира чвршћа колективна повезаност међу агенсима. Однос међу живим и неживим агенсима упућује на постојање непосредног каузатора (а то је агенс са обележјем живо /+/).

- (22) *Његов претивник у иди ћрсну је као мехур од сапуница и са њим је нестала и карата и новца са камене плоче.*

(Андрћ 173)

Son adversaire s'était volatilisé comme une bulle de savon et, avec lui, les cartes et l'argent qui se trouvaient sur la dalle.

(Andritch 153)

Sein Gegenspieler war wie eine Seifenblase zerplatzt, und mit ihm waren Karten und Geld von der steinernen Bank verschwunden.

(Andric 153)

2.5. Каузалност као пратећа компонента концепта социјативности подразумева постојање узрочно-последичне везе међу радњама. Међутим, каузалност није ни стална ни примарна, већ факултативна и секундарна компонента која се у исказу манифестију на различите начине и то у зависности од међусобног односа актера при реализацији радње, и ван ње. Каузалност се, дакле, остварује на сасвим различит начин када су у питању живи агенси, односно, неживи.

2.5.1. Каузалан однос међу радњама чији су вршиоци жива бића резултат је њиховог вольног и свесног деловања, те је каузалност тада увек активна. То значи да је међу агенсима успостављена таква веза која доводи до тога да се предузете радње међусобно условљавају. Појачавањем социјативности међу живим агенсима помоћу прилога *заједно*, *ensemble*, *gemeinsam* или конструкција у *друштву* *са* + I и у *праћњи* + G, *en compagnie de* + Nom, *in Begleitung* + G / *von* + D само се наглашава активна каузалност међу њима. У француском језику се у овом случају (23) појављује агенс уведен предлогом *de* уз партицип прошири одговарајућег глагола.

- (23) *После Зорке и Задорке, које су око десет сати оставиле кући, у праћњи Велимира и Ранка, почели су и остали да се разилазе.*

(Андрћ 272)

Après Zorka et Zagorka qui, vers dix heures, restèrent chez elles, escortées de Velimir et de Ranko, les autres aussi commencèrent à se disperser.

(Andritch 252)

Nach Zorka und Sagorka, die gegen zehn Uhr in Begleitung Welimirs und Rankos nach Hause gegangen waren, begannen auch die übrigen auseinanderzugehen.

(Andric 250)

2.5.2. У случају када је социјативни тип агентивности успостављен између ефективног агенса са обележјем живо */+* и симултивног са обележјем живо */−*, између њих се остварује однос интерне каузалности.³⁹ Интерна каузалност подразумева остварење истовремене контроле и одговорности над обема радњама. Такву врсту контроле остварује само ефективни агенс. Симултивни агенс служи само за истицање темпоралне симултаности и међусобне условљености тих двеју радњи (в. 23).

2.5.3. Пасивна каузалност⁴⁰ се остварује међу радњама које су приписане агенсима са обележјем живо */−*. Међу таквим радњама, по правилу, не постоји унутрашња условљеност, јер се једном радњом не узрокује нека друга, него се само стварају услови за њен настанак, те и не постоји одговорност ни контрола агенса над каузираним радњом. Припозима *ујоредо, истворено, gleichzeitig* и конструкцијом *en même temps que* имплицира се само темпорална веза међу радњама.

- (24) *A штете су се и даље дешавале, час мање час веће, и ујоредо са њима ширили су се све ујорнији љасови да виле не дају моста на Дрину.*

(Андић 50)

Mais les dégâts continuaient, tantôt plus, tantôt moins nombreux et, en même temps qu'eux, se répandaient les bruits toujours plus tenaces que les fées ne permettaient pas de pont sur la Drina.

(Andritch 28)

Die Beschädigungen entstanden aber auch weiterhin, bald mehr, bald weniger, und gleichzeitig mit ihnen verbreiteten sich immer hartnäckiger die Gerüchte, daß die Feen keine Brücke über die Drina wollten.

(Andric 31)

2.6. Колективност која се успоставља између два агенса у директној зависности од типа агентивности коју су они у стању да остваре, као и од тога у каквој су узрочно-последичној вези именоване радње. О карактеру колективности може се говорити и са аспекта семантичких обележја карактеристичних за појмове са агентивном улогом.

2.6.1. Само појмови са обележјем живо */+* могу бити одговорни за иницирање и реализацију радње, док појаве или неживи појмови то нису на исти начин. На тај начин се међу њима приписаним радњама успоставља примарно однос темпоралне напоредности. Неживи појмови који остварују агентивну улогу само под условом да није експлициран ефективни агенс, могу формирати само ситуациони (формални) колектив који искључује постојање било какве каузалне везе међу тим радњама, односно, њеним учесницима. Овакав тип колективности представља фиксирање две радње у тренутку о ком се нешто њима саопштава, а као знак напоредног темпоралног односа међу њима у српском језику стоји *са + I*, а *mit + D* у немачком.

³⁹ Овај узрочни семантички тип М. Ковачевић дефинише као *разлог* (Kovačević 1988: 142).

⁴⁰ М. Ивић (Ивић 1954а: 85) овај семантички тип третира као *пасивни узрок*.

- (25) У вировима испод окана стварала се бела јена и окретала уокруг, заједно са иверјем, ситним гранчицама и шруњем.

(Андић 120)

Dans les tourbillons, sous les arches, se formait une blanche écumé, qui tournait en rond, mêlée à des éclats de bois, à de petites branches et à des fétus de paille.

(Andritch 100)

In den Strudeln unter den Bögen bildete sich weißer Schaum und drehte sich, gemeinsam mit kleinen Zweigen und Holzsplittern, im Kreise.

(Andric 101)

У француском језику се наместо типичног социјативног предлога *avec* (уз *aller*, *se battre*, *se disputer*) појављује и предлог *à* (уз *parler* при именовању иницијатора), што је омогућено реквијском способношћу глагола *mêler* (*Il s'est mêlé à la foule*). Међутим, без обзира на изостанак типичне социјативне форме са *avec*, и овим глаголом се упућује на рецепторачан однос са појмом у форми глаголске допуне.

2.6.2. Активна (волунтативна) колективност имплицира постојање живих учесника или појмова који их метонимијски замењују. Овај тип колектива је остварен слободном вољом свих учесника или барем уз њихово активно учешће.

- (26) Ту разговара са муштеријама или са йознаницима.

(Андић 122)

Là, il cause avec les clients ou avec les gens de connaissance.

(Andritch 102)

Dort unterhält er sich mit den Kunden oder mit Bekannten.

(Andric 102)

3. Контрасоцијативни шири коагенса

3.1. Контрасоцијативни тип коагенса представља идентификацију логичко-семантичке колективности међу именованим учесницима у радњи уз истовремено негирање социјативности.

Док се овим семантичким типом агентивности само логички имплицира постојање колективних веза међу именованим ентитетима, дотле се актуализација социјативности (партнерског односа) међу њима експлицитно негира. Ово се може проверити развијањем базних координираних структура са дивергентним односом учесника према некој радњи. Социјативни тип коагенса имплицира постојање конверзног односа са агенсом приликом реализације неке радње. Стога је за социјативност и карактеристична координирана (симетрична) агентивност.

3.2. На семантичком плану оба учесника се одмеравају према истој радњи, што им обезбеђује исту семантичку улогу. За разлику од социјативног коагенса који, по правилу, истовремено, или и заједно са агенсом активира свој агентивни потенцијал, контрасоцијативни коагенс му се по том обележју директно супротставља. Иако располаже идентичним агентивним потенцијалом као и агенс, контрасоцијативни коагенс не активира свој агентивни потенцијал, те му се супротставља са аспекта реализације предикатом именоване радње.

Исказом се, дакле, само реферише о одсуству колективне реализације радње и то тако што се ентитети сврставају у бинарне опозиције, што се синтаксички манифестију тиме што базне предикације успостављају адверзативан однос.

3.3. Будући да се као формално-структурни показатељ овог агентивног типа у српском појављује једино предлог *без* + G,⁴¹ *sans* + Nom у француском језику и *ohne* + A у немачком, може се утврдити да је за овај тип једино важно изостајање колективне реализације радње. Семантика предлога *без* у српском језику и његових еквивалената у француском и немачком омогућава да се исказом са контрасоцијативним типом коагенса потенцира одсуство социјативног односа међу актерима у радњи. Предлог *без* + G, као и *sans* + Nom у француском и *ohne* + A у немачком, представља површински експонент базног негираног и репризираног предиката. У случају реализације граматичке негације површинског предиката, на базном нивоу читава структура се трансформише у координирану структуру са наглашеном социјативношћу.

(27) *Nije otišao bez sestipe. > Otišao je ali je i sestipa otišala.*

У случајевима када је реализована форма са контрасоцијативним коагенсом, након синтаксичке трансформације на базном нивоу могу се развити две координиране предикатске јединице у адверзативном односу: *Otišao je bez sestipe > Otišao je, ali sestipa nije otišala*.

Однос између типично формализованог агенса и контрасоцијативног коагенса карактерише немогућност међусобне конверзије као ни могућности њиховог заједничког репрезентовања на субјекатској позицији неком личном заменицом.

3.3.1. Контрасоцијативни коагенс у препозицији, као и социјативни, одвојен је интонационо: *Без ње је отишао; Sans elle, il ne va pas partir*. У француском језику наглашавање се може спровести и помоћу презентатива *c'est ... que ...*, нпр. *C'est sans elle qu'il ne va pas partir*. У сваком од ова два случаја кореферентна коагентивна структура служи за остваривање кохезивних веза у исказу. Само наглашавање поједињих реченичних чланова део је говорних стратегија које резултирају различитом перспективизацијом исказа, што се јавља и у српском и немачком.

⁴¹ Ова структура према К. Фелешку (Фелешко 1995: 141) указује на недостатак контакта између два појма. По Т. Маретићу (Maretić 1963: 576) предлогом *без* изриче се раскид.

3.3.2. И у немачком језику социјативна и контрасоцијативна структура обично се налазе у постпозицији будући да су условљене глаголском рекцијом. Другачија реченична перспективизација условљена је дискурсним и прагматичким факторима (*Ohne mich ist er weggefahren*), што је карактеристично и за друге језике.

3.4. Будући да се типично формализовани агенс и посредством њега уведен контрасоцијативни коагенс директно супротстављају са аспекта предузимања приписане радње, не може се говорити ни о оствареној темпоралности или каузалности, нити о степену остварене колективности међу њима.

3.5. С обзиром на категорију живо */+* и живо */−* однос међу агенсима је нужно пропорционалан.

- (28) *Пролазиле су лећње ноћи, али без љесме, без младићких седења на капији, без шайкања парова у шами.*

(Andrić 319)

Les nuits d'été passaient l'une après l'autre, mais sans chansons, sans réunions de jeunes sur la kapija, sans murmure de couples dans l'obscurité.

(Andritch 298)

Die Sommernächte vergingen, aber ohne Gesang, ohne Zusammenkünfte der jungen Burschen auf der Kapija, ohne Flüstern der Paare im Dunkeln.

(Andric 296)

Агентивна интерпретација учесника са семантичким обележјем живо */+* и живо */−* могућа је само онда када се у типичној агентивној форми нађе инструментни или симулативни агенс, а ефективни са обележјем живо */+* у узору контрасоцијативног коагенса. Неживи ентитет са агентивном улогом мора имати обележје самоактивност */+* што га приближава оним са обележјем живо */−*, тј. оба ентитета морају задовољити минимални логички оквир који им омогућује да им се истоветна радња припише, односно, да је остварују: *Нова емисија је кренула без њега*. У супротном, актери су некомпабилни како из перспективе радње која им се приписује, тако и међусобно, што се доказује немогућношћу остваривања социјативног односа: **Учи са аутомобилом. Кренуо је са емисијом* (није коагенс).

3.6. Да контрасоцијативни тип агентивности поставља већи степен рестриктивности, доказује и мањи број семантичких група глагола. Тако, глаголи говорења, реципрочни, социјативно-аблативни глаголи не уводе без великих семантичких модификација контрасоцијативни коагенс који је у вези са неком другом предикацијом (*Разговарамо без њосредика > Разговарамо, а нико не њосредује*).

- (29) *Воз је йошао без Марка.
Le bus est parti sans moi.
Der Zug ist ohne mich abgefahren.*

4. Опозитни тип коајенса

4.1. Опозитни тип коајенса реализује се као укидање социјативности међу учесницима у радњи уз истовремено одсуство експлицитне идеје о колективности међу њима. То, дакако, не значи да се између појмова са агентивном и коагентивном улогом не може остварити известан степен колективности у неком другом контексту, већ само то да се она негира у исказом успостављеном оквиру.

4.2. Опозитни тип коајенса представља својеврсну пресупозициону одредбу, посебно у случајевима када је у иницијалној реченичној позицији, док се у другим реченичним околностима може сматрати накнадним коментаром. Овим коагентивним типом се не задире у врсту односа међу појмовима са агентивном и коагентивном улогом, већ се реферише о њиховом различитом, адверзативном односу према радњи са становишта њене реализације.

4.3. Слично контрасацијативном типу коајенса и опозитни се након синтаксичке трансформације може реализовати као типично формализовани агенс у координираној адверзативној структури.

Типични површински експоненти опозитног коајенса су предлози и предлошке конструкције *сүйрошно + D*, *насүйрош + D* и *за разлику од + G* у српском, *à la différence de/ contrairement à + Nom* у француском језику и *im Gegensatz zu + D* и *zum Unterschied von + D* у немачком. За формално-семантичку реализацију адверзативног односа међу двема дубинским предикацијама од пресудног је значаја семантика лексичке јединице која улази у састав предлошке конструкције. У свим случајевима реч је о пунозначним лексемама којима се имплицира управо постојање супротности међу агенсима са становишта покретања предикатом именоване радње.

- (30) *За разлику од њених пријатеља моји су дошли.*
A la différence de ses amis, les miens sont arrivés.
Im Gegensatz zu deinen Freunden sind meine gekommen.

Изостанак граматичког типа негације, дакле, не значи неутрализацију адверзативности међу базним координираним клаузама (30).

Опозитним типом коајенса остварује се супротстављеност међу агенсима, али не само са становишта реализације радње, већ и неких њених пропратних околности. Тада се формира опозитан однос међу агенсима на основу остваривања или неостваривања неких инхерентних обележја саме радње. То је најчешће време.

- (31) *За разлику од нас они су дошли на време.*
A la différence de Pierre, nous sommes arrivés à temps.
Im Gegensatz zu Peter sind wir rechtzeitig angekommen.

Неретко се, међутим, темпорална идентификација радње у односу на референтну тачку може реализовати и неким лексичким средствима (глаголом *закасниши* наместо аналитичком предикатском јединицом *не*

доћи на време). У овом случају се не поставља питање да ли су радње остварене или не, већ да ли су реализоване под одређеним околностима, те се опозиција међу агенсима успоставља управо на основу тог критеријума.

Опозитни тип коагенса не захтева неки посебан семантички тип глаголских лексема. Тако се и глаголи којима се именују нека психофизичка стања уклапају у семантички образац опозитног коагенса (*За разлику од њега он још кија*) јер је опозитним коагенсом могуће супротставити два појма на основу поседовања или непоседовања неког својства. На тај начин се не мора остварити ни пропорционалан распоред категорија живо /+/ или живо /-/ међу ентитетима, а посебно онда када се у опозитан положај једна према другој поставе неке њима инхерентне особине које чине заједнички логички оквир.

- (32) *За разлику од њега ова машина нас неће оставити на цедилу.*
A la différence de Pierre, cette machine ne nous laissera en plan.
Im Gegensatz zu Peter lässt uns diese Maschine nicht im Stich.

4.3.1. Опозитна коагентивна структура у француском језику редовно се интонационо и позиционо одваја, те никада не представља топикализовани реченични конституент, а остварује се као накнадни коментар, пре свега, у финалној реченичној позицији. Поред типичног предлошког елемента *à la différence de* у функцији површинског сигнала адверзативности могу се појавити и герунди семантички компатibilних глагола: *Il travaillait vite se différenciant en cela à ses amis*.

4.3.2. И у немачком језику се опозитан однос међу агенсима сигнализира предлошким конструкцијама које у свом саставу садрже пунозначну лексичку једицу чија семантика подразумева супротстављеност међу појмовима са аспекта радње коју именује предикат, а то су *der Gegensatz* (супротност) и *der Unterschied* (разлика). С обзиром на то да овим коагентивним структурима припада прагматички улога теме, оне заузимају иницијалну реченичну позицију. Њихова постпозиција има улогу накнадног коментара, на шта указује и продужена пауза којом су одвојене.

5. Инклузивни тип коаџенса

5.1. Са становишта синтаксичке кореференцијалности инклузија подразумева укључивање једног или мање групе ентитета у састав, најчешће, плуралском формом именованог колективна са коагентивном улогом.⁴²

Двострука идентификација неког ентитета остварује се тако што се он прво идентификује као део колектива коме припада, а други пут са-

⁴² В. Васић (Васић 1998: 80) наводи да у одговарајућим контекстима социјативни тип коаџенса може изразити и конструкција *међу + I*. Из методолошких, али и структурно-семантичких разлога овај коагентивни тип смо издвојили из социјативног типа коаџенса.

мостално издвајањем из њега задржавајући истоветан однос према радњи (37).

Инклузија подразумева својеврсну логичку еквацију једног појма са низом других подразумеваних, а с којима остварује партнерски однос.

5.2. Овим коагентивним типом се, поред експлицираног појма који је истовремено и подвргнут операцији издвајања, подразумева постојање још читавог низа других појмова који остварују идентичан однос према некој радњи, а именовани су коагентивном структуром. Због тога се структура са улогом коагенса мора подвргнути граматичкој плурализацији, сем у случају када је могућа логичка импликација множине појмова.

Сви појмови именовани коагентивном структуром у плуралској форми остварују исти однос према именованој радњи као и појам на позицији граматичког субјекта, те на тај начин и стичу улогу коагенса. Испуштање коагентивне форме условљено је неким прагматичким факторима и то онда када се не наглашава колективност између ентитета који су део неког колектива и оног који им се, из перспективе говорника, придржује (додаје).

5.3. У српском језику се овај појавни тип коагенса јавља у структури са предлогом *међу + I*, у француском *entre + Nom* и *parmi + Nom*, а у немачком *unter + D*.

(33) *Међу њима је био и један жандарм Турчин, родом из касабе.*

(Андић 190)

Parmi eux se trouvait un gendarme turc, originaire de la ville.

(Andritch 169)

Unter den Streifkorpsmännern, ..., war auch ein junger Mensch, ...

(Andric 160)

Структура којом је именован коагенс без изузетка је у граматичком плуралу јер је неопходно именовати неки колектив. Укидање граматичког плурала могуће је када се у коагентивној структури нађе именица коју је тешко подвргнути плурализацији јер је семантички подразумева: *Међу јубилком је био и мој браћа*.

Уз издвојени члан колектива (што је резултат поступка инклузије) може се факултативно реализовати интензификаторски и партикулски употребљени везник *и* у српском, партикулски употребљени прилози *aussi* у француском и *auch* у немачком. Међутим, интензификатор се не може довести у непосредну везу са концептом инклузије уопште, пошто се може испустити.

Партикулски употребљен везник (у српском) или прилог (у француском и немачком) служи за постизање *асеверативноћ* (јојачајноћ) значења (Ковачевић 1997: 9), односно, за интензификацију појединих реченичних чланова. Ове партикуле, према Ковачевићу, могу имати и *пресујози-*

циону функцију, тј. упућивати на *истовремено постоење неексплицираниог садржаја познатог говорнику и саговорнику*.

Присуство интензификатора се може довести у везу и са степеном очекиваности учешћа неког члана у пресупонираном колективу. Ако, наиме, постоји реално очекивање о нечијем учешћу у колективној реализацији неке радње, по правилу се интензификатор *и* изоставља. У супротном, најчешће је реализован. Инклузијом се никада не реферише о степену колективности, већ увек о односу говорника према том колективу. То значи да се исказ формулише не само у зависности од степена обавештености говорника, већ и његових саговорника. Неочекивано учешће једног члана у неком колективу понекад се сагледава и из перспективе саговорника. У том случају је неопходно нагласити нечије равноправно учешће у радњи.

(34) *Међу њима Осман-ефендија, висок, мршав и блед човек.*

(Andrić 134)

Parmi eux, Osman efendi, homme grand, maigre et pâle.

(Andritch 115)

Unter ihnen Osman Effendi, ein großer, magerer und bleicher Mann.

(Andric 115)

Одсуство партикуле са интензификаторском функцијом реализује се у случајевима када се о нечemu реферише као о потпуно новој информацији, те читав исказ представља тврђњу која је неутрална са аспекта очекиваности остварене колективности између појмова са улогама агенса и коагенса.

Инклузивни тип коагенса подразумева остварење темпоралне симултаности при реализацији радње. Истовремено, инклузија не реферише ни о типу ни степену остварене колективности.

Што се тиче избора глаголских лексема у предикатској функцији, он је сведен на статичне глаголе типа *седеши* или *нализиш се*, те на копултивни глагол *јесам/ être/ sein* са значењем одговарајућег пунозначног глагола (*нализиш се; se trouver; sich befinden*) којим се идентификује место вршења радње.

5.3.1. Инклузивни тип коагенса има пресупозиционо значење у случајевима када се инклузивна структура налази у иницијалном реченичном положају. На овај начин се најлакше остварује међуреченична кохезија. Улогу накнадног коментара има када је ван иницијалне реченичне позиције, а тада је по правилу и интонационо и позиционо одвојена: *Il y avait, entre autres choses, un vieux buffet.* Присуство интензификатора у директној вези са степеном очекиваности учешћа у радњи појма на позицији субјекта: *Parmi eux était aussi assis Ali-Hodja qui ...* Истовремено, интензификатор у појединим случајевима може бити управо диференцијални знак између коагентивности и спацијалне детерминације.

У француском језику типичним формалним показатељима инклузије јављају се примарно спацијални предлози *entre* и *parmi* који су у овом значењу понекад комутабилни (*Il y avait, parmi les autres choses, un vieux buffet*).

5.3.2. Типични предлошки елемент за исказивање инклузије у немачком језику је предлог *unter* који ни у спацијалном значењу није слободно комутабилан са другим предлозима (нпр. *zwischen*). Као и у случају других коагентивних структура, иницијална реченична позиција омогућава остварење реченичне или текстуалне кохезије, мада се и у немачком језику наглашавање појединих реченичних чланова, независно од њихове реченичне позиције, може извести и интонацијом уз често реализован интензификатор (*Auch Peter war unter ihnen*).

6. Комитативни шири коагенса

6.1. Комитативност, као придрживање једног ентитета неком другом на основу равноправног односа у реализацији истоветне радње, са становишта синтаксичке кореференцијалности подразумева, с једне стране, остварење одређеног степена колективности, односно, партнерског односа међу агенсима, или, с друге, само идентификацију неких релевантних темпоралних релација (симултаност или сукцесивност) међу актерима при реализацији предузете радње.

6.2. Комитативност се остварује као топикализација само једног, по правилу, неочекиваног учесника, тј. агенса у позицији субјекта.

Овом синтаксичком структуром не саопштава се само о нечијем антажману у одређеној радњи, већ и о ставу говорника или саговорника према читавом догађају.

6.3. Најчешћи формално-лексички показатељи комитативности су предлози и предлошки изрази *поред + G*, уз + A у српском, *en plus de + Nom* (и архаично *outre + Nom*) у француском и *neben + D* у немачком. Понекад се и предлози типични за изражавање експрессивности (*осим + G/ außer + D*) могу појавити као површински сигнал комитативности.

Разлика између експрессивности и комитативности тиче се одричности и потврдности површинског и базног предиката. За комитативност је неопходно испунити услов симетричности, тј. истоветности предикатских форми (базних и површинских) са становишта њихове потврдности/ одричности. Експрессивност, наспрот комитативности, нужно захтева њихову супротстављеност по том истом принципу. Присуство граматичке негације у случају комитативности реферише о неактивирању агентивности оба учесника, док је за експрессивност она формално-граматички услов и никада се не односи на оба учесника, већ само на једног, те су међусобно супротстављени на основу реализације именоване радње.

(35) У источној Херцеговини избио је штада отворен устанак у ком су овој йутија учествовали поред Турака и Срби.

(Андић 179)

En Herzégovine orientale éclata alors une révolution ouverte à laquelle cette fois prirent part, à côté des Turcs, les Serbes.⁴³

(Andritch 159)

In der östlichen Herzegowina kam es jetzt zum offenen Aufstand, an dem sich dieses Mal neben den Mohammedanern zum Teil auch die Christen beteiligten.

(Andric 159)

Одсуство граматичке негације предиката уз примарно експективни предлог и уз истовремено присуство партикуле *и* (*aussi* и *auch* у француском и немачком), реферише о комитативном односу међу агенсима.

(36) *Осим ћојлава било је и других насртјаја на мост и његову капију; ...*

(Андић 99)

Outre les inondations, il y eut aussi d'autres attaques contre le pont et sa kapija.

(Andritch 78)

Außer den Hochwassern gab es auch noch andere Angriffe auf die Brücke und ihre Kapija; ...

(Andric 80)

Као што се може видети на основу претходних примера, коагентивном формом, као својеврсном пресупозиционом одредбом, имплицира се неки познати садржај, док се у форми граматичког субјекта уводи типично формализовани агенс и то као нови, неочекивани учесник.

На базном нивоу форме са улогом агенса и коагенса уводе се у не зависним координираним клаузама са репризираним површинским предикатом у којима свака агентивна структура у својој реченици има функцију субјекта. Координирана предикатска структура у коју је интегрисана форма са површинским агенсом, редовно је уведена везничким елемен том *али* и са интензификаторском функцијом. У француском и немачком корелативне форме су *aber* ... *auch* и *mais* ... *aussi*.

(37) *Било је ћојлава али и других насртјаја (је било) ...*

Il y eut les inondations, mais (il y eut) d'autres attaques aussi ...

Es gab Hochwasser, aber (es gab) auch andere Angriffe ...

Топикализован је увек субјекат-агенс, што, у случају постојања стварног партнерског односа између два ентитета, упућује на остварење колективности без икакве импликације о њеном степену. Остварена колективност међу учесницима може бити формализована помоћу структуре са комитативним коагенсом ради наглашавања неочекиваности датог развоја догађаја. Само саопштавање неке нове информације у комитативној структури без ових околности, готово да је искључено.

⁴³ У француском преводу, чини се, преводилац није идентификовao комитативан однос међу агенсима, већ спацијалан. За предлог *outre* може се рећи да је, са аспекта савременог језика, архаичан.

Ексцептивним предлозима *сем/ außer* са комитативним значењем појачава се степен неочекиваности нечијег учешћа у радњи, управо зато што ове структуре не представљају типичну форму за тај семантички модел. Степен очекиваности остварења колективности између два ентитета значајно је већи увођењем типичних комитативних предлога.

Будући да комитативност не имплицира нужно остварење колективности међу учесницима, као ни темпоралну симултаност или каузалност међу радњама, већ само остварење истоветне радње, она представља нерестриктиван семантички оквир за увођење било које глаголске лексеме у функцији реченичног предиката.

6.3.1. Комитативна коагентивна структура у француском језику је увек у форми накнадног коментара, интонационо и позиционо издвојена и када је ван иницијалне реченичне позиције. На тај начин је и њена позициона мобилност могућа јер представља пресупозицију.

У француском језику комутабилност комитативних и ексцептивних предлошких структура није могућа, за разлику од српског или немачког језика.

6.3.2. Насупрот француском, у немачком језику очекивано место за комитативну коагентивну структуру је иницијална реченична позиција, те се њом остварује текстуална кохезија. У финалној реченичној позицији она је само накнадни коментар, те расте степен њене факултативности. Неретко се, међутим, дешава да коагентивна структура буде интерполирана између предиката или предикатских делова и субјекта (средње поље): *Im Arbeitszimmer waren außer dem Rittmeister und Draschenowitsch ein bewaffneter Gendarm und ein Weibliches Wesen, das ...*

Заједничко за српски и немачки језик, поред релативно велике мобилности реченичних конституената, јесте и висок степен комутабилности комитативних и ексцептивних предлога *außer* и *neben*. На тај начин се својеврсним регулатором појављује симетричан распоред негације на базном нивоу и асверативна употреба прилога *auch* и *noch* на синтагматском нивоу.

7. Ексцептивни тип коагенса

7.1. Ексцептивни тип коагенса представља логичко, интонационо и позиционо издвајање једног или мањег броја ентитета са улогом коагенса, наспрам других, при чему сви чине неки потенцијални и очекивани, али неформирани колектив, и то са аспекта активирања или неактивирања свог агентивног потенцијала. То је, дакле, укидање једног још неформираног колектива и његово свођење на поједине учеснике или групе учесника који остварују идентичан однос према радњи.

7.2. Са становишта говорника или саговорника очекивани колектив, односно, сви његови потенцијални чланови сврставају се у две групе на основу остваривања или неостваривања одговарајуће радње. Мања и истовремено издвојена група учесника, која представља пресупонирани колектив, именована је коагентивном ексцептивном формом, док је у топикализованом делу исказа именована преостала већина потенцијал-

ног колектива (субјекат-агенс). Међу тим двема групама не успоставља се партнерски однос при реализацији радње јер не активирају обе своје агентивност, већ се колективност остварује унутар сваке појединачне групе.

- (38) *Сем Марије и Ане нико није дошао на време.*
Excepté Marie et Anne personne n'est arrivé à temps.
Niemand außer Maria und Anna ist rechtzeitig gekommen.

7.3. Формални критеријуми за идентификацију ексцептивног типа коагенса су у српском предлошке конструкције *осим/ сем + G*,⁴⁴ *до + G, са изузетком + G*, у француском језику то су *à part /excepté/ à l'exception de + Nom*, у немачком *außer + D* и *bis auf + A*. И неки типично комитативни предлози могу увести и ексцептивни тип коагенса, као што су *йоред + G* и *небен + D*. Ово показује да су и комитативност и ексцептивност логички концепти који подразумевају издвајање (логичко, позиционо и интонационо) једног ентитета или групе ентитета. Разлика се тиче тога што се ексцептивношћу негира колективност међу двема групама ентитета, те се оне супротстављају једна другој у погледу реализације именоване радње, што омогућује слободан избор глаголских лексема у уз洛зи предиката. Комитативност, наспрот ексцептивности, упућује управо на остварење партнерског односа између оба ентитета у (не)реализацији радње.

- (39) ... йоред њеноје сунетије, не њостоје ни крвне везе ни урођени обзир, ...

(Андрић 287)

... à côté de ta vanité n'existent ni les liens du sang ni les sentiments innés, ...⁴⁵

(Andritch 266)

... weil es für dich, neben deiner Eitelkeit, weder Blutsbande noch angeborene Rücksichten, weder Gott noch die Welt, weder Verwandte noch Freund gibt.

(Andric 266)

Наведени примери потврђују да нису ни предлози нити предлошке конструкције средства којима се самостално може реферисати о комитативности или ексцептивности, већ да се одговарајућим језичким регулатором појављује управо форма предиката. Негација као пратеће граматичко обележје базног или површинског предиката не мора бити уведена само на површинском нивоу, већ и на базном. У том случају не постоји површински сигнал граматичке негације будући да се радња одриче управо ентитету са коагентивном улогом.

⁴⁴ К. Фелешко (Фелешко 1995: 147) сматра да се ова структура јавља као трансформ реченице спојене паратактички и опозитно с другом реченицом, с којом има заједнички предикат.

⁴⁵ У француском преводу појављује се предлошка конструкција типична за просторне релације (*à côté de*).

- (40) *Сем Марије и Ана остали су дошли на време.*
Excepté Marie et Anne, tous sont arrivés à temps.
Alle außer Maria und Anna sind rechtzeitig gekommen.

У субјекатској позицији се редовно налазе лексеме којима се имплицира постојање друге класе ентитета који се не укључују међу оне подвргнуте експепции. То су: *сви, други, остали, tous, tout le monde, alle* (уз факултативну негацију реченичног предиката у српском), *нико, personne, niemand* (уз обавезну негацију површинског предиката).

За разлику од комитативности, експептивност имплицира асиметричан распоред граматичке негације на базном нивоу: *Сем ње остали су дошли < Она није дошла, а остали јесу.* То значи да само један предикат може бити подвргнут негацији, у супротном се добија комитативно значење.

- (41) *Марија и Ана су дошле, али остали нису.* (експептивност)
Марија и Ана нису дошле, али остали јесу. (експептивност)
Марија и Ана су дошле, али и остали су дошли. (комитативност)
Марија и Ана нису дошле, али ни други нису. (комитативност)

Комитативност се изражава симетричним односом две предикатске форме на базном нивоу на основу критеријума афирмативности/ негираности.

Експептивни тип коагенса, с обзиром на то да упућује на адверзативност међу двема предикацијама, нужно имплицира постојање асиметричног односа међу базним предикатима са становишта њихове афирмативности, те само један од њих може бити подвргнут негацији.

Као и у случају комитативности, експептивним коагенсом се може упућивати на неки колектив о ком саговорник може бити информисан, посебно онда ако се коагентивна структура налази у иницијалној реченичној позицији.

Степен очекиваности може се значајно повећати или смањити реченичном интонацијом, али је таква могућност ипак ограничена тим да коагентивна структура по правилу није топикализовани део исказа.

Коагентивна структура у постпозицији, без обзира на реченичну интонацију, може носити нову информацију за саговорнике.

7.3.1. У француском језику коагентивна експептивна структура, будући да представља пресупозицију, по правилу је парцелисана, те може бити у иницијалној и финалној реченичној позицији: *Ils sont tous venus, à l'exception d'un seul; À part lui, tout le monde travaille.* На тај начин много је већи прагматички него семантичко-синтаксички значај коагентивне структуре.

За разлику од немачког, а посебно српског, у француском језику типичне експептивне предлошке конструкције и предлози не могу бити употребљени у структурима са комитативним типом коагенса будући да се у саставу већине њих налазе пунозначне лексичке јединице којима се ствари или бића сврставају у опозитне групе: *à l'exception de.*

7.3.2. У немачком језику експептивна коагентивна структура најчешће заузима иницијалну реченичну позицију, а разлог је остваривање

тешње текстуалне кохезије. У постпозицији или интерполацији, коагентивна структура је увек одвојена паузом. На тај начин слаби и обавезност њене контекстуалне реализације. Не сме се, међутим, изгубити из вида да је реченична перспективизација неретко резултат говорникove стратегије да се пренесе, каткад, комплексна информација која превазилази реченичне границе.

Премда ексцептивни и комитативни предлози остварују велик степен комутабилности, знатно чешћи је предлог *außer* наместо *neben* који је типичан предлог за просторне релације.

8. Супститутивни тип коагенса

8.1. У случају супститутивне агентивности, два ентитета или више њих остварују опозитан однос према радњи. Међу њима се не развија ни партнерски однос у реализацији радње (јер је само један и спроводи), нити било какав облик колективности. Међутим, понекад је концепт супституције управо последица ранијег постојања извесног степена колективности (што се самим исказом не имплицира увек), којом се никада не узрокује колективно предузимање радње.

Супституција једног појма неким другим равноправним и са истом резервисаном улогом, са становишта типологије агенса не претпоставља само нужно укидање извесног степена колективности међу појмовима са агентивном и коагентивном улогом, већ и постојање специфичног односа говорног лица према њима.

8.2. Појам у улози коагенса представља очекиваног али непартиципирајућег учесника, за разлику од појма у улози типично формализованог агенса који једини активира свој агентивни потенцијал.

Из перспективе говорника коагентивни појам представља очекиваног и познатог учесника, те му стога припада тематска позиција у реченици. Типично формализовани агенс, наспрот томе, представља неочекиваног и новог учесника, те је у рематском делу исказа. Концепт супституције, дакле, функционише на принципу афирмације агентивног потенцијала само једног учесника — агенса.

- (42) На капији, уместо празничног расположења и живљености доконих људи, мртва шумина.

(Andrić 318)

Sur la kapia, au lieu de l'ambiance joyeuse et de l'animation des oisifs régnait un silence de mort.

(Andritch 297)

Auf der Kapija herrschte statt der feiertäglichen Stimmung und Lebhaftigkeit müßiger Menschen tödliche Stille.

(Andric 295)

8.3. Супститутивне коагентивне форме структуриране су као предлошко-падежне конструкције у српском језику *местио/ наместио/ уместо*

+ G, а у француском и немачком се овај коагентивни тип формализује и неким предлошким конструкцијама *au lieu de* + Nom и *à la place de* + Nom у француском, *an Stelle* + G, *an Stelle von* + D и *statt* + G у немачком.

На синтагматском плану нема ни лексичких ни граматичких сигнала негације управног предиката. У супротном, ни типично формализовани агенс, уз коагенс, не активира свој агентивни потенцијал (*Умесٹо њега Ана није дошла*), сем у случају када се имплицира постојање адверзативне клаузе са другим коагенсом супститутивног типа: *Ана није дошла умесٹо њега, већ (је дошла) умесٹо мене*. То значи да се негацији подвргава искључиво базни предикат, на шта упућује семантика предлога и предлошких конструкција. Њима се, катkad, упућује и на специфичан однос међу појмовима са агентивном и коагентивном улогом, а такав однос се пројектује управо из говорникove перспективе.

Синтаксичком трансформацијом наместо монопредикатске структуре добијамо координирану двопредикатску структуру чије независне предикатске јединице стоје у адверзативном односу. Трансформисани базни предикат (настао репризом површинског) обавезно се подвргава граматичкој негацији за разлику од предиката у координираној адверзативној реченици уведеној везницима *али*, *већ* у српском, *mais* у француском и *aber*, *sondern* у немачком, што појачава супротстављеност учесника. Супституција се експлицитно остварује глаголима који својом семантиком упућују на замену (*заменити*/ *remplacer*/ *vertreten*). Овакав поступак је могућ само у случају када међу агенсима постоји однос мотиватор — мотивисани, што се може изразити и препозицијом и постпозицијом коагентивне форме, али без одвајања паузом: *Дошла је умесٹо Ане*. Препонована коагентивна форма која је одвојена паузом, упућује на виши степен неочекиваности поступка супституције: *Намесٹо Ане њојавила се Марија*. Ипак, понекад је од пресудне важности управо реченична интонација.

8.3.1. Иницијална позиција коагентивне структуре у вези је са топикализацијом реченичног субјекта, што је омогућено одговарајућим редом речи и узлазном реченичном интонацијом. С друге стране, иницијална позиција коагентивне структуре служи и за лакше успостављање реченичне или текстуалне кохезије. У зависности од степена информативности, тј. у случају истицања њене искључиве кохезивне функције, коагентивна структура може бити и у апозицији: *Seule ta vanité blessée — au lieu de la conscience — peut te toucher, car ...*

8.3.2. Немачки језик, иако чува остатке синтетичке деклинације, само под одређеним околностима омогућује одступања од редовног реда речи субјекат-предикат-објекат (нпр. у зависној реченици: Subj + Obj + Pred). Коагентивној структури супститутивног типа припада место реченичне теме, те она заузима иницијалну реченичну позицију. Међутим, у иницијалној позицији ова структура представља интонацијону наглашену пресупозициону одредбу адверзативне реченичне структуре са супститутивним коагенсом: *Statt Peter ist sie gekommen (und nicht Anna)*.

8.4. Ако имамо у виду прагматичку матрицу исказа и семантику лексичких јединица, можемо разликовати *ауторизовану* и *формално-ситуациону* супституцију.

8.4.1. Ауторизована супституција одражава чињеницу да међу агенсима постоји известан степен колективности и унутрашња или формална хијерархија. У оба случаја појам са коагентивном улогом је мотиватор, а појам са улогом типичног агенса мотивисани појам. Овај тип супституције могу остварити само појмови са обележјем живо */+/-/*. Међутим, и појам са улогом агенса (и функцијом субјекта) могуће је понекад интерпретирати као мотиватор, што представља заједничко знање говорника и саговорника.

- (43) *Ana je дошла умесето сесира. < Сесира ју је йослала.
 < Сесирају је сиречила да дође.
 Anne est venue au lieu de sa soeur. < Sa soeur l'a envoyée.
 < Anne l'a empêchée de venir.
 Anna ist an Stelle von Peter gekommen. < Peter hat sie geschickt.
 < Sie ließ ihn zu Hause.*

8.4.2. Формално-ситуациона супституција може се сматрати коинцидентном појавом јер се супститутивни однос међу учесницима перципира само из перспективе говорног лица. Међу агенсима се не остварује однос мотиватор — мотивисани, нити је нужан било какав облик колективних веза међу њима. Зато се овај коагентивни тип најчешће и везује за појмове са обележјем живо */-/+/-/*. Формално-ситуациона супституција међу појмовима са обележјем живо */+/-/* остварује се само као негирање агентивности очекиваног учесника са улогом коагенса. У оваквим околностима од пресудне важности је ред речи, и тада је субјекат у постпозицији у односу на коагентивну форму и чини, по правилу, топикализовани део исказа.

- (44) *Умесето Петра дошла је Ана (неочекивано).
 Au lieu de Pierre c'est elle qui est venue (inattendu).
 Statt Peter ist Anna gekommen (unerwartet).*

V

Прагматички аспекти синтаксичке кореференцијалности

Са становишта прагматике синтаксичка кореференцијалност, као и семантичка, представља једно од средстава за успостављање текстуалне кохезије међу семантички и логички повезаним деловима исказа или текста. Она истовремено одражава говорну стратегију којом се имплицира постојање других учесника у радњи изузев оног који је представљен типичном агентивном формом, што је садржано у тематском делу исказа као нечем што је *дашто*, *йознатшто* (Savić 1993: 99). Синтаксички кореферентним структурима се реферише о неким пратећим околностима догађајног акта у ком појмови са агентивном и коагентивном улогом могу

равноправно, партнерски учествовати или, супротно томе, не реализовати предикатом именовану радњу. С друге стране, овим синтаксичким структурама говорно лице интервенише у исказу на тај начин што учеснике у догађајном акту (с којима емпатише) доводи у везу која је понекад остварена само у његовој свести, те се кореференцијалност мора доћести у везу и са неким општијим психолошким законима (Savić 1993: 102), као и нејезичким факторима који одлучују о нашим језичким поступцима и одражавају разлике у перцепцији догађаја (Ивић 1976: 42).

Синтаксички кореферентна структура, будући да представља информативну константу, налази се у тематском делу исказа. Информативна константа представља полазну основу неког исказа или саопштења, тј. она је очекивано или претпостављено знање којим и говорник и саговорник располажу у тренутку настајања исказа. Ово се најбоље очituје у примерима у којим се реконструише питање које одговара исказу као његовом одговору.

- (1) — *C ким* *си ишао у школу?*
— *Ишао сам са* *Anом.*
- *Avec qui* *es-tu allé à l'école?*
— *J'y suis allé avec Anne.*
- *Mit wem* *bist du in die Schule gegangen?*
— *Ich bin mit Anna in die Schule gegangen.*

Тематски део исказа не представља увек садржински заједничко знање говорника и саговорника, већ концепт на чијој основи и један и други учествују у формирању исказа. За редослед реченичних конститујујата поред структурних и семантичких фактора од велике важности су и комуникативни који су у домену говорног лица (Mrazović 1981: 32), којима се такође регулише распоред фокуса пажње и наглашавање појединачних делова реченице или исказа.

Неретко се, међутим, дешава да се синтаксички кореферентном формом у виду накнадног коментара само проверава оправданост очекивања да говорник (или саговорник) располаже неком информацијом (2), што није карактеристично за све коагентивне типове.

- (2) *И Пера је дошао на ћорду, поред Ане и Марка.*
Pierre aussi est venu à la boule, en plus d'Anne et Marco.
Auch Peter ist auf die Feier gekommen, neben Anna.

1. Социјативни коагенс

1.1. Социјативним коагенсом се упућује на друге учеснике у истој радњи са којима типично формализовани агенс остварује равноправан, партнерски однос, што је сигнализирано могућношћу плурализације субјекта. Социјативна структура је, најчешће, условљена реквијском спо-

собношћу глагола и глаголском семантиком, тј. његовом способношћу да реферише о већем броју учесника у радњи.

- (3) *Данас се посвађао с браћом.* < *Посвађали су се.*
Il s'est disputé aujourd'hui avec son frère. > *Ils se sont disputés.*
Er hat sich heute mit seinem Bruder gestritten. > *Sie haben sich gestritten.*

Одсуство плуралске субјекатске форме може се објаснити постојањем само једне перспективе (непосредног учесника или неког ко се на тај начин односи према читавом дogaђају) из које се и сагледава читав дogaђај: *Разговара телофоном с браћом.* Плурализација субјекта обезбеђује равноправан распоред улога у радњи међу учесницима, док се социјативним коагенсом, понекад имплицира постојање различитог до-приноса развоју радње, са становишта њеног иницирања (3), на пример. Међутим, понекад је тешко објаснити разлоге избора једне или друге форме које остварују конверзан однос по перспективизационом принципу (Ивић 1976: 44).

1.2. Иако коагентивна структура представља тематски део исказа, социјативна форма (будући условљена глаголском рекцијом) само се по изузетку може наћи у иницијалној реченичној позицији. Препонована коагентивна структура (у предњем пољу реченичног оквира)⁴⁶ упућује на топикализовани, наглашени реченични конституент који неретко имплицира базну адверзативну координирану коагентивну структуру.

- (4) *С њим сам одишао у биоскот, а не с Марком.*
Mit ihm bin ich ins Kino gegangen (und nicht mit Marko).

Француски језик се служи посебним конструкцијама уведеним презентативима за наглашавање појединачних реченичних конституентата.

- (5) *C'est avec lui que je suis allé au cinéma (mais pas avec elle).*

1.3. У случају да међу учесницима у радњи постоји равноправан, партнерски однос, у конкурентним реченичним обрасцима спроводи се плурализација субјекта као замена за агентивне и коагентивне структуре: *Ана јуђује са Маријом* и *Марија јуђује са Аном* > *Ана и Марија јуђујују.* Ако се ипак жели истаћи извесна статусна разлика и различит допринос развоју радње, замена се искључује (*Са мном је одишла*).

2. Контрасоцијативни коагенс

2.1. С обзиром на то да контрасоцијативни коагенс иступа као опозитни тип социјативном, њим се реферише о изостанку колективног остварења радње између агенса-субјекта и коагенса. То, заправо, значи

⁴⁶ Овакав распоред реченичног фокуса у немачком језику детаљно су изложили У. Енгел и П. Мразовић (Engel 1986: 1245).

да међу њима при реализацији радње није остварен партнерски однос, што је карактеристично за социјативни коагенс. Веза са социјативним коагенсом је остварена и преко граматичко-логичких ограничења која важе за оба концепта.

2.2. Контрасоцијативни коагенс, с обзиром на распоред реченичних чланова, представља тематски део исказа јер се увек може јавити као одговор на питање *Без коћа?* За разлику од социјативног коагенса, контрасоцијативни онемогућава синтаксичку конверзију агенса и коагенса јер су они у опозитном односу са становишта реализације именоване радње. Међутим, оно што овај семантички тип разликује од опозитног коагенса, јесте говорниково очекивање да ће се међу учесницима реализовати партнерски однос. Контрасоцијативни коагенс, dakле, представља својеврсну негацију социјативности, односно, очекivanе колективности.

- (6) *Ana je ошишла без Петра.*
Anne est partie sans Pierre.
Anna ist ohne Peter gegangen.

Препонована контрасоцијативна структура је формални знак топикализације коагенса која може настати и као резултат адверзативности између упитне социјативне и контрасоцијативне структуре у одговору: *C њом си ошишла? Не, без ње (сам ошишла).* Слично је и у немачком: *Mit ihr bist du gegangen? Nein, ohne sie (bin ich gegangen).* У француском језику наглашавање реченичних чланова се спроводи посебном структуром: *Non, c'est sans elle que je suis parti.*

2.3. Негирани предикат у реченици са контрасоцијативним коагенсом служи само за наглашавање социјативности, односно, колективности између агенса и коагенса.

- (7) *Није йошао без ње.*
Il n'est pas parti sans elle.
Er ist nicht ohne sie gegangen.

3. Опозитни коагенс

3.1. Опозитним коагенсом се сигнализира опозитан, адверзативан однос међу учесницима приликом реализације исте радње или радње истог типа (8). Супротно контрасоцијативном коагенсу, опозитним се не имплицира постојање било каквог облика или степена колективности између агенса и коагенса. Овим семантичким коагентивним типом се, dakле, не задире у тип односа међу учесницима, већ се они доводе у међусобну везу само са становишта говорниковог очекивања.

3.2. Опозитни коагенс представља пресупозицију јер се тиче неког претпостављеног заједничког знања говорника и саговорника. Препонована коагентивна опозитна структура, што одговара правилима реченичне тематизације, одваја се редовно паузом, што је у француском сигнализирано зарезом и у препозицији. С друге стране, у постпозицији ова структура је одвојена од рематског дела исказа продолженом паузом, шта-

више, издвојена је из реченичног оквира,⁴⁷ што јој даје статус накнадног коментара: *Он воли село, за разлику од свој брат*. Постпонована коагентивна структура може, тако, говорнику послужити и за проверу саговорникove обавештености о ономе на шта се тематски део исказа односи.

- (8) *За разлику од брат^а он воли село.
À la différence de son frère, il aime la campagne.
Im Gegensatz zu seinem Bruder liebt er das Leben auf dem Land.*

3.3. Дубински предикати се одликују асиметричним распоредом негације, што на синтагматском плану може бити реализовано и као одсуство граматичког средства негације глагола (8). С друге стране, то је компензовано лексичком семантиком речи које улазе у састав предложних конструкција којима се упућује на адверзативан однос међу учесницима у радњи. С обзиром на ту одлику, немогућа је синтаксичка конверзија агенса и коагенса јер би се тада задирало у истинитост исказа и различит допринос учесника развоју радње: *За разлику од Пере Ана је дошла > Ана је дошла, а Пера није* (не и обрнуто).

4. Инклузивни коаџенс

4.1. Инклузивни коаџенс се остварује као ослабљена или ненаглашена социјативност. Наиме, овим коаџентивним типом се један појам или мања група појмова укључује или придржује неком колективу у чије унутрашње устројство се самим исказом не задире (9), чија се заједничка активност може схватити и као резултат случајности. С друге стране, семантички опсег глаголских лексема карактеристичних за инклузивни тип коаџенса сигнализира да говорник о колективности закључује само на основу просторног распореда учесника, што инклузију приближава спацијалној локализацији.

4.2. За коаџентивну структуру, која је тема исказа, карактеристично је да је у граматичком или семантичком плуралу, што није случај и са типично формализованом агентивном структуром. Неретко се, међутим, уз типичну агентивну структуру јавља и партикула *и*, што је у директној вези и са степеном очекиваности учешћа појма са агентивном улогом у реализацији радње и са тежњом да се још нешто придружи или дода. У француском и немачком језику са интензификаторском функцијом јављају се прилози *aussi* и *auch*. Супституција инклузивне социјативном коаџентивном структуром је увек могућа, али се не остварује у случајевима када говорник не располаже чињеницама о типу и устројству колективива коме припадају и агенс и коаџенс.

- (9) *Међу њима је и моја сестра.
Ma soeur est aussi parmi eux.
Unter ihnen ist auch meine Schwester.*

⁴⁷ У немачкој лингвистичкој теорији (Helbig 1996: 219) овакав распоред реченичног фокуса обично се назива *Ausrahmung*.

4.3. Инклузивни коагенс је условљен граматичко-семантичким ограничењима која носе глаголске лексеме у позицији предиката, те ни у препозицији ни у постпозицији није одвојен паузама и никада не представља накнадни коментар. Замена синтаксичких позиција агенса и коагенса је немогућа јер једино коагентивна плуралска форма може да обухвати и други придржани појам у улози агенса.

5. Комитативни коагенс

5.1. Као и други коагентивни типови и комитативни коагенс представља тематски део исказа и то у форми пресупозиционе одредбе. Комитативношћу се упућује на придрживање једног или неке групе ентитета другом или другој групи ентитета и то на основу реализације исте или радње истога типа. За разлику од социјативног и инклузивног коагенса комитативни не подразумева симултану реализацију тих двеју радњи, нити да изван домета резултата саме радње међу учесницима постоји неки облик или степен колективности.

5.2. Комитативни коагенс имплицира остварење симетричног односа свих учесника према именованој радњи, те евентуална негација површинског предиката условљава и негацију репризираног базног предиката. Иако је типични формални показатељ комитативности предлог *поред* + G у српском, у француском конструкција *en plus de* + Nom, чemu у немачком одговара *neben* + D, у српском и немачком могу се појавити и неки примарно ексцептивни предлози (10).

- (10) *Поред/ сем Ане дошла је и Марија.
Сем/ поред Марије други нису дошли.
En plus d'Anne, Marie aussi est venue.
À l'exception de Marie, personne n'est venu.
Neben/ außer Anna ist auch Maria gekommen.
Alle außer Maria sind gekommen.*

5.2. Комитативна структура омогућава говорнику да провери обавештеност саговорника о садржају теме или, пак, само представља њено редундантно понављање. Када се, међутим, комитативна структура нађе у постпозицији, редовно представља накнадни коментар, те је од реме одвојена продуженом паузом: *И Марија је дошла, поред Петра. Maria ist auch gekommen, neben Peter.* У француском језику се, као и опозитни коагенс, и комитативни одваја редовно зарезима без обзира на позицију (10).

5.3. Типично ексцептивни предлози у српском и немачком *сем* + G и *außer* + D упућују на виши степен неочекиваности нечијег учешћа у радњи. Неочекиваност ангажовања других учесника у радњи наглашава се партикулом *и/ aussi/ auch*, што није случај када је реч о ексцептивностима.

6. Ексцептивни коађенс

6.1. Ексцептивни коађенс се остварује као логичко издвајање или искључивање једног или мање групе ентитета из неког колективса (11). На тај начин се, са становишта говорног лица, неки претпостављени и очекивани колектив дели у две групе које су супротстављене са аспекта реализације радње.

6.2. У српском и немачком језику регулатор ексцептивности нису предлози, већ асиметричан распоред негације у базним координираним структурама, као и немогућност увођења партикуле *и*, *auch*. У француском језику, наспрот томе, конверзија ексцептивних и комитативних предлога и предлошких конструкција није тако слободна. Међутим, на синтагматском плану на позицији субјекта углавном се јављају лексичке јединице којима се упућује на преостале, друге чланове колектива (11). То су *сви, други, осимали, нико/ tous, personne/ alle, niemand*.

- (11) *Сем Марије други су дошли.*
À l'exception de Marie, tous sont venus.
Alle außer Maria sind gekommen.

6.3. Ексцептивност омогућује увођење појачајних прилога *више/ plus/ mehr*, посебно уз одричне заменице *нико/ personne/ niemand*. Будући да представља тему, коагентивна ексцептивна структура има углавном иницијалну реченичну позицију (10). Ако је у постпозицији, и она, као и комитативна структура, представља само накнадни коментар који је одвојен продуженом паузом, што омугаћава додатно наглашавање реме: *Сви други су дошли, сем Марије. Alle sind gekommen, außer Maria.* И у француском језику су овакве структуре увек позиционо и интонацијоно одвојене.

Синтаксичка конверзија агентивне и коагентивне структуре није могућа јер су оне међусобно супротстављене са аспекта реализације радње.

7. Супститутивни коађенс

7.1. Супститутивни коађенс омогућава успостављање адверзативног односа међу учесницима у радњи са становишта њене реализације, на тај начин што очекивани реализатор радње, намерно или случајно, омогућава или уступа другом учеснику своју улогу реализатора, те га из перспективе говорног лица неочекивани реализатор замењује.

7.2. Примарна реченична позиција супститутивне структуре је препозиција јер се тиме само појачава ефекат изненађења, што се и потенцира интонацијоним одвајањем. Постпозиција пре упућује на вольну и весну замену, што се сигнализира одсуством паузе.

7.3. Синтаксичка конверзија агенса и коађенса је немогућа јер они стоје у адверзативном односу према именованој радњи.

- (12) *Уместо Ане дошла је Сања.*
À la place d'Anne, Marie est venue.
Statt Anna ist Maria gekommen.

VI

Закључак

1. Агенс, као примарно семантичка категорија којом се идентификује ентитет коме се припсује нека радња, на синтаксичком плану се остварује на субјекатској реченичној позицији (у идеалном, каноничком распореду семантичких улога), или несубјекатској, што је условљено прагматичким и/или логичким факторима догађајности. Прагматичким факторима је регулисано да ли ће се и под којим условом реферисати о агенсу или агесима, а логичким да ли се таквом информацијом уопште и може располагати, односно, може ли се нечије свесно/несвесно учешће перципирати (и интерпретирати) као део неког догађаја.

2. Семантичка кореференцијалност агенса реализује се као идентичност агенса (или упућивање на исти агенс), пре свега, у структурама типа Det (Adj/Pron/Nom₁) + Nom₂ и Nom₁ + (Prep) + Nom₂ које чине унутарреченични конституент, или Subj (Nom₁/Pron) + Cop + Lex (Adj/Pron/Nom₂), која има вредност конституента реченичног ранга.

3. Синтаксички кореферентне структуре почивају на принципу негирања интерне семантичке кореференцијалности. Оне су обавезно дво-референтне и остварују исте базне синтаксичке функције и исте семантичке улоге и на базном и на синтагматском нивоу. Разврставање синтаксички кореферентних агентивних структура на типичне и нетипичне спроводи се са становишта обједињености синтаксичке функције (субјекатске) и семантичке улоге (агентивне). Нетипична синтаксички кореферентна форма не остварује на синтагматском плану такву идентичност. Различита хијерархијација реченичних конституената са истом семантичком улогом и могућношћу заузимања истих синтаксичких позиција у базним независним и координираним предикатским јединицама, резултат је специфичне перспективе из које се сагледава читав догађај, што је у домену говорног лица. То доводи до тога да се, у основи, исти семантички концепт различито синтаксички формализује. У ствари, синтаксичка кореференцијалност омогућује говорнику да, поред именовања барем два учесника у неком догађају, рефирише о сопственом односу према њима, њиховом различитом доприносу развоју радње, њиховом међусобном односу и сл.

4. Поређење с француским и немачким језиком сведочи о томе да је у бити исти когнитивни концепт (именовање већег броја учесника у радњи који су у партнерском односу) неретко граматикализован/ лексикализован на различите начине. Видљиве разлике постоје и у дистрибуцији и структури агентивних форми, посебно због тога што ова три језика немају исти тип деклинације, нити исти степен синтетизма/ аналитизма. Неке супротности се тичу и реченичне структуре, посебно тога да и француски и немачки захтевају лексикализацију (или само граматикализацију) конституента у позицији реченичног субјекта. Српски језик им се супротставља и по броју агентивних форми (пре свег нетипичних), у ком сваки падежни облик може изразити информацију о

агенсу, али и по могућности распоређивању реченичних конституената, за које се традиционално каже да је слободно, али не и без последица — семантичких, прагматичких, логичких.

5. Све синтаксички кореферентне структуре могу се идентификовати у сва три посматрана језика, а разлике су условљене структурним разликама у падежним системима. Синтаксички кореферентне структуре првично имају статус мобилних форми, што је каткад ограничено глаголском рекцијом (социјативни коагенс), реченичном тематизацијом (иницијални положај) и сл. Све коагентивне структуре, међутим, не омогућују несметану појаву свим семантичким подтиповима агенса.

Социјативни, контрасоцијативни и инклузивни коагенс постављају, мање-више, иста ограничења приликом репрезентовања семантичких подтипова агенса. Они су погодан образац за остваривање ефективног, акцидентног и симулативног агенса. Када је у питању ауторитативни агенс, партнеришки однос се успоставља само на статусно истом нивоу: манипулатор — манипулатор, манипулисани — манипулисани. Обелажја живо /+/ и живо /-/ компатибилна су само у случају релације ефективни и симулативни агенс.

Опозитни, комитативни и ексцептивни коагенс омогућују и идентификацију рецептивног и инструментног агенса, с обзиром на то да није нужно остварити исту радњу, већ само исти тип радње. Међутим, и овде су на снази ограничења која се тичу компатибилности обелажја живо /+/ и живо /-/.

Супститутивни коагенс отвара место ефективном, ауторитативном, и симулативном, а рецептивном агенсу само у случају когнитивних радњи. Инструментни се остварује у случају симетричности обелажја живо /-/ , док се акцидентни коси са принципом очекивања на ком овај агентивни подтип и почива.

Синтаксичком кореференцијалношћу се омогућава, с једне стране, правilan распоред фокуса пажње на тај начин што се у тематском делу исказа редовно јављају кореферентне структуре, док типичну формализацију имају носиоци рематског дела исказа (субјекат-агенс), на којима је и фокус пажње. С друге стране, синтаксичка кореференцијалност је део говорне стратегије да се поред информације која је у основи реме саопшти нешто и о нејезичком контексту у ком се сама радња и одвија. На тај начин се омогућује увођење, некада само имплицитно, информације о степену и типу остварене колективности (социјативни и инклузивни коагенс), степену говорниковог очекивања нечијег учешћа у радњи (комитативни и ексцептивни коагенс), о неостваривању колективности међу учесницима (контрасоцијативни, опозитни и супститутивни коагенс), док се у неким случајевима значењске нијансе преплићу (супститутивни и ексцептивни коагенс — очекивање или неостваривање колективности).

И З В О Р И

- Андић, И. (1990). *На Дрини ћућија*. Београд, Просвета.
- Andrić, I. (1959). *Die Brücke über die Drina*. Übersetzung von Ernst E. Jonas. Wien, Caesar Verlag.
- Andritch, I. (1956). *Il est un pont sur la Drina*. Traduit par Georges Luciani. Paris, Librerie Plon.
- Bünting, K.-D. (1992). *Deutsches Wörterbuch*. Chur, ISIS.
- Jovanović, S. A. et al. (1993). *Savremeni srpskohrvatsko-francuski rečnik*. Beograd, Prosveta.
- Le Robert D'Aujourd'hui* (1992). Paris, Dictionnaires Le Robert.
- Marković, R. (1993). *Francusko-srpski rečnik*. Beograd, BIGZ.
- Петровић, В. — Дудић, К. (1989). *Речник јлаџола са дојунама*. Београд—Нови Сад, Завод за уџбенике.
- Wörterbuch Französisch-Deutsch/ Deutsch-Französisch* (1988). München, Orbis Verlag.

Л И Т Е Р А Т У Р А

- Antonić, I. (2001). *Vremenska rečenica*. Sremski Karlovci—Novi Sad, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Batićić, T. (1967). Uloga konstrukcije *u* + *lokativ* u konstituisanju izvjesnih tipova srpsko-hrvatskih rečenica. *Prilozi proučavanju jezika*. 3, 29—42. Novi Sad.
- Batićić, T. (1978). О неким аспектима анализе каузативних глагола. *Јужнословенски филолог*. XXXIV, 59—88. Београд.
- Béchade, H.-D. (1986). *Syntaxe du français moderne et contemporain*. Paris, PUF.
- Van Valin, R. D. (1996). Functional Relations. *Concise Encyclopedia of syntactic Theories*. 98—110. Cambridge, Pergamon.
- Васић, В. (1996). Лингвистички аспекти субординације агенса проагентивног типа у Вуковом преводу *Новој завети*. *Зборник Мађице српске за книжевност и језик*. XLIV/1—3, 93—104. Нови Сад: Матица српска.
- Васић, В. (1998). Синтаксичка кореференцијалност. *Јужнословенски филолог*. LIV, 79—86. Београд.
- Veyrenc, J. (1978). Coréférence, emphase et réflexivité. *Slavica*. 451—464. Lisse, The Peter de Ridder Press.
- Гортан-Премк, Д. (1997). *Полисемија и организација лексичкој системи у српском језику*. Београд, Институт за српски језик САНУ.
- Danon-Boileau, L. (1989). La détermination du sujet. *Langages*. 94: 39—72. Paris, Larousse.
- Danon-Boileau, L. et al. (1991). Intégration discursive et intégration syntaxique. *Langages*. 104: 111—128. Paris, Larousse.
- Дмитриев, П. А. (1966). *Очерки по синтаксису сербохрватского языка*. Ленинград, Издательство Ленинградского университета.
- Дмитриев, П. А. (1972). Придаточные предложения с двусторонними синтаксическими связями. *Јужнословенски филолог*. XXIX/1—2, 243—274. Београд.
- Dowty, D. (1991). Thematic proto-roles and argument selection. *Language*. 67, 547—619.
- Engel, U. i P. Mrazović (1986). *Kontrastive Grammatik Deutsch-Serbokroatisch*. II. IDS-ISJK. Novi Sad.
- Givón, T. (1990). *Syntax. A Functional-typological Introduction*. II. Amsterdam—Philadelphia, John Benjamins Publishing Company.
- Zifonun, G. et al. (1997). *Grammatik der deutschen Sprache*. Band 2. Berlin—New York, Walter de Gruyter.
- Золотова, Г. А. (2001). *Коммуникативные аспекты русского синтаксиса*. Москва, УРСС.
- Ивић, М. (1954). Узрочне конструкције с предлогизма због, од, из у савременом српскохрватском језику. *Наш језик*. V/5—7, 186—194.
- Ивић, М. (1954a). *Значења српскохрватског инструментала и њихов развој*. Београд, Научна књига.
- Ивић, М. (1960). Диференцијалне синтаксичке особине у словенском језичком свету. *Годишињак Филозофској факултети у Новом Саду*. V, 49—74. Нови Сад.

- Ивић, М. (1961/62). Један проблем словенске синтагматике осветљен трансформацијом методом. *Јужнословенски филолог*. XXV, 137—151. Београд.
- Ивић, М. (1962/63). Категорија „man-Sätze” у словенским језицима. *Годишињак Филозофској факултети у Новом Саду*. VII, 93—98. Нови Сад.
- Ivić, M. (1963). Osnovne tipološke karakteristike srpskohrvatske impersonalne rečenice. *Књижевност и језик*. X/1, 18—24. Београд.
- Ivić, M. (1968). O dubinskom modelu slovenske proste rečenice sa semantičkim obeležjem „anomimnost subjekta”. *Књижевност и језик*. XV/2, 5—12. Београд.
- Ивић, М. (1976). Проблем перспективизације у синтакси. *Јужнословенски филолог*. XXXII, 29—46. Београд.
- Ивић, М. (1982). О „регуларној полисемији” у лексиколошкој теорији и лексикографској пракси. *Зборник реферата Лексикографија и лексикологија*. 77—81. Београд—Нови Сад.
- Ivić, M. (2002). *Red reči*. Beograd, Biblioteka XX vek.
- Katičić, R. (1968/69). Subjekt i predikat. *Језик*. XVI/3: 78—84. Zagreb, Hrvatsko filološko društvo.
- Katičić, R. (1986). *Sintaksa hrvatskoga književnog jezika. Nacrt za gramatiku*. Zagreb, JA-ZU—Globus.
- Klajn, I. (1985). *O funkciji i prirodi zamenica*. Beograd, Institut za srpskohrvatski jezik.
- Kovačević, M. (1988). *Uzročno semantičko polje*. Sarajevo, Svjetlost.
- Ковачевић, М. (1995). Карактеристични језички поступци у оформљењу синтаксостилема. *Научни састанак слависта у Вукове дане*. 23/2, 19—32. Београд.
- Ковачевић, М. (1996). Сложена реченица с независном релативном клаузом. *Српски језик*. 1—2, 78—101. Београд, Филолошки факултет у Београду—Филозофски факултет у Нишићу.
- Ковачевић, М. (1997). Дистрибуција и правила употребе партикула „и” и „ни” у српском књижевном језику. *Naš језик*. XXXII/1—2, 7—25. Београд.
- Којен, Л. (1980). Семантички параметри у синтакси. *Јужнословенски филолог*. XXXVI, 13—24. Београд.
- Којен, Л. (1981). О неким глаголским конструкцијама у српскохрватском језику. *Јужнословенски филолог*. XXXVII, 55—90. Београд.
- Kordić, S. (1995). *Relativna rečenica*. Zagreb, Hrvatsko filološko društvo.
- Kordić, S. (2002). *Riječi na granici punozačnosti*. Zagreb, Hrvatska sveučilišna naklada.
- Kristal, D. (1985). *Enciklopedijski rečnik moderne lingvistike*. Beograd, NOLIT.
- Lazard, G. (1994). *L'Actance*. Paris, PUF.
- Ličen, M. (1991). Definicija partikula у немачком и srpskohrvatskom. *Zbornik radova Kontrastivna jezička istraživanja*. 225—234. Novi Sad.
- Lyons, J. (1968). *Introduction to Theoretical Linguistics*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Lyons, J. (1977). *Semantics*. II. Cambridge, Cambridge University Press.
- Maingueneau, D. (1999). *Syntaxe du français*. Paris, Hachette.
- Maretić, T. (1963). *Gramatika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika*. Zagreb, Matica hrvatska.
- Мишелска-Томић, О. (1982). Генеративни модели и српскохрватски језик. *Научни састанак слависта у Вукове дане*. 11, 219—223. Београд.
- Mørk, H. (1969). Impersonal and passive sentences in serbo-croatian (a generative study). *Scandoslavica*. XV, 247—262. Munhsgaard—Copenhagen.
- Mørk, H. (1970). Reflexive Construction and Reflexive Verbs in Serbo-croatian. *Scandoslavica*. XVI, 237—246. Munhsgaard—Copenhagen.
- Mrazović, P. (1981). Faktori koji uslovjavaju redosled elemenata u rečenici немаћког и srpskohrvatsког језика. *Filološki pregled*. 19/1—4, 31—44. Beograd.
- Мршевић-Радовић, Д. (1976). Атрибутиви у српскохрватском језику. *Књижевност и језик*. XIII, 223—230. Београд.
- Мухин, М. А. (1999). *Функциональный синтаксис*. Санкт-Петербург, Наука.
- Patry, R. et N. Ménard (1990). La synonymie de la langue est-elle celle du discours? La synonymie dans l'analyse de la cohésion textuelle. *La linguistique*. 26/1, 29—42. Paris, PUF.
- Петровић, В. (1994). Синтаксичке улоге именице „чињеница” у сложеној реченици. *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*. XXXVII, 443—449. Нови Сад: Матица српска.

- Петровић, В. (1995). О двофункционалним реченицама уз објекат глагола перцепције. *Годишињак Филозофско-факултета у Новом Саду*. XXIII, 53–59. Нови Сад.
- Прчић, Т. (1997). *Semantika i pragmatika reči*. Sremski Karlovci—Novi Sad, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Radovanović, M. (1990). *Spisi iz sintakse i semantike*. Sremski Karlovci—Novi Sad, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića—Dobra vest.
- Rauh, G. (1994). Prépositions et rôles: points de vue syntaxique et sémantique. *Langages*. 113, 45–78. Paris, Larousse.
- Ристић, С. (1999). Категорија очекиваности у неким граматичким и лексичким јединицама. *Научни саставник слависта у Вукове дане*. 28/2, 159–166. Београд.
- Savić, S. (1993). *Diskurs analiza*. Novi Sad, Filozofski fakultet.
- Станојчић, Ж. (1980). *Синтакса језика Лазе К. Лазаревића*. II. Београд, Институт за српскохрватски језик.
- Стевановић, М. (1979). *Савремени српскохрватски језик*. II. Београд, Научна књига.
- Стевановић, М. (1984/85). Социјатив-инструментал: једнакост и разлике, додир и мешавина. *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*. XXVII–XXVIII, 733–740. Нови Сад.
- Schlesinger, I. (1995). *Cognitive space and linguistic case; Semantic and syntactic categories in English*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Тополинска, З. (1982). Перифрастични предикатски изрази на међусловенским реализацијама. *Јужнословенски филолог*. XXXVIII, 35–49. Београд.
- Točanac-Milivojev, D. (1989). *Proposition, phrase et texte*. Novi Sad, ISJK.
- Tošović, B. (2001). *Korelaciona sintaksa: projekcional*. Grac, Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität graz.
- Тошовић, Б. (2002). Систем глаголских дирестата. *Зборник са међународног научног скупа о лексико-графији и лексикологији Дескриптивна лексико-графија стандардног језика и њене шеоријске основе*. САНУ—Матица српска—Институт за српски језик САНУ. 197–218. Нови Сад—Београд.
- Fauconnier, G. (1974). *La Coréférence: syntaxe ou sémantique?*. Paris, Edition de Seuil.
- Фелешко, К. (1995). *Значења и синтакса српскохрватско-ћенишава*. Нови Сад—Београд, Матица српска—Вукова задужбина—Орфелин.
- Fillmore, C. (1968). The Case for Case. *Universals in Linguistic Theory* (ed. E. Bach & R. T. Harms). 1–88.
- François, J. et J. Broschart (1994). La mise en ordre des relations actancielles: les conditions d'accès des rôles sémantiques aux fonctions de sujet et d'objet. *Langages*. 113, 7–44. Paris, Larousse.
- Halliday, M. A. K. and R. Hasan (1976). *Cohesion in English*. London, Longman.
- Helbig, G. und J. Buscha (1996). *Leitfaden der deutschen Grammatik*. Leipzig, Langenscheidt.
- Хлебец, Б. (1996). Принципи формирања биноминалних сложеница и синтагми у српском језику. *О лексичким позајмљеницима*. 139–145. Суботица—Београд.
- Cadiot, P. (1991). A la hache ou avec la hache? Représentation mentale, expérience située et donation du référent. *Langue française*. 91, 7–24. Paris, Larousse.
- Comrie, B. (1981). *Language Universals and linguistic Typology*. Chicago, The University of Chicago Press.
- Coquau, D. (1980). Place de la transformation montée la syntaxe du français moderne. *Le français moderne*. 48/3, 195–210. Paris.
- Cruse, D. (1973). *Some thoughts on agentivity*. Journal of Linguistics. 9/1, 11–23.
- Charaudeau, P. (1992). *Grammaire du Sens et de l'Expression*. Paris, Hachette.

С П И С А К С К Р А Ђ Е Н И ЦА И СИМБОЛА

A	— акузатив
act.	— активан
Ag	— агенс
Adj	— прилев
Adv	— прилог
D	— датив

Det	— детерминатор
G	— генитив
I	— инструментал
L	— локатив
N	— номинатив
Nom	— именица
Obj	— објекат
pers.	— личан
Pred	— предикат
Prep	— предлог
Pron	— заменица
refl.	— повратан
Subj	— субјекат
Tp	— топик
[1]	— валент

Milivoj Alanović

COREFERENTIALITY OF AGENT IN SERBIAN, FRENCH AND GERMAN

S u m m a r y

This paper deals with semantically and syntactically co-referent structures as related to entities in the role of an agent.

Semantically co-referent structures function as mono-referent when there is no functional conditionality, like in cases of positional dislocation.

Syntactically co-referent structures are based on negation of the internal semantic co-referentiality. They are by rule bi-referent and perform basic syntactic functions and semantic roles both on the underlying and the surface level.

Comparison with French and German proves that there is a common underlying cognitive concept (i.e. naming a number of action participants in a partner relationship). It is very often grammaticalized/lexicalized in different ways. There are obvious differences both in distribution and structure of agent forms, especially due to the fact that these three languages share neither the same type of declension nor the level of synthetism/analytism.

All syntactically co-referent structures mentioned above are identifiable in all three languages in question, and the differences actually reflect their structural differences, above all in their respective case systems, since these structures occur as prepositional case constructions of which Serbian has much more as compared to the other two languages.

ВЕЗНИЦИ У ИЗРИЧНИМ РЕЧЕНИЦАМА¹

(СРПСКО-МАКЕДОНСКЕ ПАРАЛЕЛЕ)

ВЛАДИСЛАВА РУЖИЋ И ЖАРКО БОШЊАКОВИЋ

UDC 811.163.41'367.634:811.163.3'367.634

Крајпак садржај. На примерима експерираним из савременог српског и македонског језика указали смо на сличности и разлике у употреби везника **како**, **да** у комплементној реченици српскога језика и паралелних везника **како**, **дека**, **оти** и **да** у истој реченици македонског језика. Тако смо утврдили да су везници **да** и **како** замењиви у српском, а и **дека** и **како** у македонском језику, док македонски везник **да**, по правилу, није комутабилан с наведена три. Показатељ праве изричности у српском језику је везник **да**, а у македонском су то везници **дека** и **оти**. Иначе, у српском и македонском језику допунски везник **како** може да буде и носилац посебних обележја и одређених синтаксичких функција.

Кључне речи: српски / македонски језик, синтаксично-семантички аспект, изрична (допунска) реченица, везници **како**, **да**.

1. У фокусу овога истраживања налазе се везничка средства **да**, **како**, **дека** и **оти** која уводе субординирану изричну или декларативну² реченицу у српском, односно у македонском језику. Тачније, биће речи о евентуалној њиховој комутабилности и различитим улогама које остварују на синтаксично-семантичком и прагматичком плану.

Примери изричних реченица с наведеним везницима експерирани су из књижевних и публицистичких текстова стандардног српског и македонског језика,³ као и из упоредног превода Новог завета на српски и

¹ Овај рад је нешто изменјена и скраћена верзија коауторског рада (В. Петровић и Ж. Бошњаковић) *О комплементним везницима у српском и македонском језику*, који је прочитан на међународном скупу: *Права македонско-српска научна конференција* (Охрид 15—18. август 2002) у организацији Универзитета „Св. Кирил и Методиј“ и Филозофског факултета „Блаже Конески“ у Скопју.

² Наведени термин употребљава се у овом раду као синоним терминима изрична и допунска или комплементна реченица. В. код Стевановић, М.: *Савремени српскохрватски језик* (Граматички системи и књижевнојезичка норма) II. Синтакса. — Београд: Научна књига, 1974.

³ Као грађа за ово истраживање послужили су нам текстови из савремене српске књижевности: [И. А. ПА] Андрић, Иво: *Проклења авлаја*. Свјетлост — Сарајево. Просвета — Београд 1988; [И. А. Г] Андрић, Иво: *Госпођица*. — Сарајево 1976; [М. Ц. П] Џрњански, Милош: *Проза*. Просвета — Београд. Матица српска — Нови Сад. Младост — Загреб. Свјетлост — Сарајево 1966; [С. В. Ј. Гл.] Светлана, В. Јанковић: *Гласови*. Београд 1998; [Д. К. РЈ] Киш, Данило: *Рани јади*. Нолит. Београд 1989; [М. С. ММ] Селимовић, Меша: *Мајла и мјесечина*. БИГЗ. Београд 1983; [В. С. Т] Стевановић, Видосав: *Тестаменћ. Роман у 52 бдења*. СКЗ коло LXXIX, књ. 526. Београд 1986; [Ј. С. ИД] Скерлић, Јован: *Изабрана дела*. Народна књига. Београд 1962; [П. У. ОС] Угринов, Павле: *Отац и син*. Нолит. Београд

македонски језик. Сви примери из српског као полазног језика упоређивани су са примерима у истом или сличном лексичкосемантичком окружењу у македонском језику, и при том су узимани из писаних извора, а само када је то било неопходно, конструисани су паралелни примери за оба језика. Дакле, примењен је метод упоредне анализе и комбинован са дескриптивно-интерпретативним.

2. У савременом српском језику везник **да** неутрално је, необележено средство везе унутар разних врста зависносложених реченица⁴, док је у македонском овај везник маркиран, према мишљењу неких македонских лингвиста, будући да се њиме најчешће уводе неки уопштени или нереализовани садржаји који постоје као намере, жеље, очекивања, слутње, одлуке говорног лица и сл. Тако се рецимо конструкцијом с везничким **да** уз одређене македонске глаголе именује замишљена радња (*Мислам да си одам*)⁵.

Ако упоредимо типично декларативна везничка средства у оба језика, видећемо да македонском **дека**, пандану српскоме **да**, конкурише **оти**, потпуни синоним с овим првим (**дека**), који је иначе позајмљен из грчког, а често се употребљава у народним, нарочито у јужним македонским говорима⁶.

У стандардном македонском језику везник **дека** уводи декларативне реченице којима се допуњују садржаји различитих семантичких група глагола, као што су рецимо глаголи мишљења, говорења, сазнања, веровања итд.

1. Не ћ ми поверијаат **дека** сме се виделе. (Ж. Б., МЈ, 23)
2. Јас знам **дека** сум се борел. (Ж. Б., МЈ, 41)
3. Сношти ти реков **дека** лажев. (Ж. Б., МЈ, 37)
4. Мислам **дека** другото не ћ ве интересира. (Ж. Б., МЈ, 43)
5. Сёсе надевал **дека** ћ му затрепери таму ликот на момата, **дека** ћ му ја вра - тат водите убавата преспанка. (Ж. Б., МЈ, 36)

2.1. За разлику од данашњег српског језика, који нема посебне везнике за праву изричност и хипотетичност, у македонском језику, у којем је изгледа задржано старије стање,⁷ првоме значењу одговарају везници **дека** (и **оти**), а другоме везник **да**. Упоредимо нпр.:

1986. Грађа за македонски језик преузета је из књижевних текстова у уџбеницима македонског језика: [Ж. Б. МЈ] Ж. Бошњаковић, *Македонски језик*. Нови Сад 1986, стр. 16—65; [Р. У. М] Р. П. Усикова: *Македонский язык...* Скопје 1985; [Г.] *Граматика за VIII разред*. Скопје 1984; [Л. М. ЃС] Л. Минова-Ѓркова, *Синтакса на македонскиот стандарден јазик*. Скопје 1994; *Нови завет*, превод на српски. Библијско друштво. Београд 1990; *Нови завет*, превод на македонски. Скопје 1997.

⁴ И. Грицкат, *Студије из историје српскохрватског језика*. Народна библиотека СР Србије. Београд 1975, 181.

⁵ Л. Минова-Ѓркова, *Синтакса на македонскиот стандарден јазик*. Скопје 1994, 247.

⁶ Коста Пеев, За комплетивните реченици во јужните македонски говори. *Предавања на XX семинар за македонски јазик, лингвистика*. Скопје и Охрид, 7—27. VIII 1987. Скопје 1988, 27—33.

⁷ О развоју конструкција са **да** уз одређене групе глагола у словенским језицима, као и о самој речци **да**, писала је најопширији И. Грицкат у поменутој студији (в. нап. 4).

6.1. И почна да ги поучува **дека** синот човеков треба многу да страда и да биде отфрлен од старешините првосвештениците и закониците; **дека** ќе го убијат и **дека** по три дни ќе воскрсне. (М. 8, 31) ⁸

6.2. И поче их учити да Син човечији мора много да пострада и да буде одбачен од старешина првосвештеника и књижевника; да ќе га убити и после три дана ќе воскрснути. (М. 8, 31)

7. Почекствува **дека** по тој начин сака да продре во некоја тајна. (Ж. Б. МЈ, 38)

Будујќи да су везници **дека** и **оти** у македонском језику синоними на синтаксичком плану, аутори их користе као алтернативна везничка средства или наизменично када хоће да избегну понављања, уп. нпр. 11:

8. Потоа ѕи ви кажам **оти** ја прочитав. (Г., 46)

9. **Оти** ѕе каам за својата постапка, тоа сигурно го знаев. (Г., 49)

10. И глас дојде до Крушево **оти** направиле македонска држава. (Р. У., М. 171)

11. Бак многу добро знаеше **дека** е победен, но исто така многу добро почувствува **оти** не беше засекогаш исфрлен од борбата. (Г., 50)

2.2. У граматичкој литератури српскога језика тврди се да везници **да** и **како** покривају ситуације које се сврставају у праву „изричност”, али када је у питању тзв. волунтативна модалност, онда се појављује само везник **да**, што значи да су искључени случајеви с немобилним презентом⁹ којем би претходио комплементни везник **како** (нпр., може *Рекао је да ме воли /како ме воли*, али само: *Желим да јушујем*). То значи да ово друго везничко **да** одговара македонском везнику **да**, што би требало још испитати.

3. Изрични везник **како** и у српском и у македонском језику има сличну семантичку вредност¹⁰, и то углавном уз глаголе видне перцепције и уз глаголе осећања. Зависне реченице уведене овим везником одговарају партиципским конструкцијама у старом језику, што показују примери с објектом експлицираним уз управну глаголску лексему, који је, иначе, носилац перципиране активности¹¹ (нпр., *Видим ѡа како // да // ёде лежи — Видим ѡа лежећећ* или у македонском *Го ёледам како // дека лежи — Го ёледам лежаћ* = *дека е лежаћ*/).

Везник **како** несумњиво је комуникативно-стилистички обележен у оба језика када уводи реченицу као допуну садржаја перцептивних глагола.¹² Уп. нпр.:

12. Она осети **како** се нагло диже у њој нека нова и неочекивана снага (И. А., Г, 191)

13. Коларац је осетио **како** се сав скупља у једну тачку у себи (С. В. Ј. Гл., 204)

14. Он је испричао **како** је настрадао због пудлице градског физикуса (М. С. ММ, 70)

⁸ Ово даље су скраћенице извора које се односе на јеванђеља из Новог завета.

⁹ На ситуације за које је везана појава тзв. немобилног презента својевремено је скренула пажњу М. Ивић: О употреби глаголских времена у зависној реченици: презент у реченици с везником **да**. *Зборник за филологију и лингвистику* ХIII, 1972, 115—138.

¹⁰ У нашој лингвистичкој науци нису усаглашена мишљења о томе да ли везници имају какво значење или су то само функционалне речи.

¹¹ М. Ковачевић, *Синтакса сложене реченице у српском језику*. Београд 1998, 169—180.

¹² Милка Ивић, *Лингвистички огледи*. Просвета. Београд 1983, 137/138.

И

15. Забележа **како** од лицето му исчезна наивно добродушниот израз и **како** во очите му светла челичен блесок. (Ж. Б., МЈ 21)
16. Чувствуваше **како** бргу од нозете му минеше студенина. (Ж. Б. МЈ, 26)
17. Тој гледаше **како** сенките од дрвјата се плетеа. (Ж. Б. МЈ, 29)
18. Ги гледаше срните **како** безгрижно си пасат. (Ж. Б. МЈ, 29)
19. Сулејман-бег уште неколку пати му го виде пискулот **како** се ниша меѓу чалмите и одеднаш му исчезна од погледот. (Ж. Б., МЈ, 24)

Насупрот томе, допунским предикацијама уведеним везником **да**, који се сматра неутралним декларативним везничким средством¹³ у српском језику, уз глаголе „опажања”, реферише се само о тој ситуацији, она се описује, без икакве доживљености, нпр.:

20. Дечак из Колара опажао је, уз потрес, **да** неки од ових људи ... лако губе и снагу и сигурност. (С. В. Ј. Гл., 188)
21. Приметисмо **да** нико од нас није преживио. (В. С. Т., 27)

Занимљиво је да у македонском језику бележимо везник **дека** и тамо где би могао бити употребљен везник **како**: *Секавам дека колената
ми се нишаат* — Р. У., М., 181.

3.1. Управни глагол типа *сейши се* (*сећаати се*, *ћарсећаати се*) у српском језику може да се веже и за везник **да** и за везник **како**, али овај други се појављује само онда када се ситуација представља као лични доживљај као нпр.: *Ја се горко сејшим, како ме штетка ћрубо дочекала* — М. Ц., П., 59. У македонском бележимо пример с немаркираним везником **дека** уз глагол *се сеји*: *Неговиите ученици се сејија дека е наишано* (Ј. 2, 17).

3.2. Да изричном везнику **како** у српском језику одговара македонско **дека** у највећем броју случајева, можемо потврдити паралелним примерима из новозаветних текстова преведених на српски и на македонски језик. Интересантно је да се у македонским преводима не појављује експлицирани објекат перцепције испред везника **дека**, док у српским преводима испред **како** налазимо тај објекат, истина недоследно. Будући да на тај начин преводилац ставља акценат на објекат, те примере треба сматрати обележеним,¹⁴ а македонске с комплементизатором уведеним везником **дека**, без експлицираног објекта, необележеним.

- 22.1. И видеше неке од његових ученика **како** једу. (М. 7, 2)
- 22.2. И видоа **дека** некој од неговите ученици јадат хлеб.
- 23.1. Гледаш народ **како** те тиска. (М. 5, 31)
- 23.2. Гледаш **дека** народ те тиска.
- 24.1. А Исус видевши **како** паметно одговори рече му. (М. 12, 34)
- 24.2. А Исус кога виде **дека** одговори разумно му рече.

¹³ И. Грицкат (1975: 181) износи своје запажање о томе да се везник **да** у српском језику повлачи из оних реченица које немају само информативно-упитни карактер.

¹⁴ М. Ивић је указала на такву, специфичну детерминацију објекта глаголе перцепције који је тако стављен у одређени ситуацииони оквир. В. нап. 10.

3.2. А упоредимо ли примере преведених реченица с везником **како** уз исте глаголе визуелне и чулне перцепције, установићемо да се у македонском језику, по правилу, експлицира у управном делу дате реченичне структуре перципирани објекат, коме се допунским предикатом приписује нека активност, док се у српском преводу он не појављује обавезно. Ипак, структурирање исказа превасходно зависи од субјективног става самог аутора, његове припадности одређеном говорном типу и других, нејезичких чинилаца.

- 25.1. Исус је видео **како** Натанаило иде према њему. (Ј. 1, 47)
- 25.2. Исус виде **како** му се приближува Натанаил.
- 26.1. Опазише Исуса како иде по мору. (Ј. 6, 19)
- 26.2. Го видоа Исус како оди по морето.
- 27.1. Ми чумо како он говори. (М. 14, 58)
- 27.2. Ние го чувме како зборува.

Примећујемо да се употребом глагола несвршеног вида у функцији допунског предиката у неким примерима с везником **како** у српском језику истиче поступност у настајању, развијању каквог стања или догађања:¹⁵ *Враћао се из Влашке и осећао како му се зима увлачи у коси* — С. В. Ј. Г., 182; *Више сам назирао него што сам отажао како се зидови сужавају* — В. С. Т., 9; *Онда угледах на дну села како се из облака пращине йомаљају нека кола* — Д. К. РЈ, 23. То исто значење налазимо и у примерима из македонског језика, али с везницима **дека** и **оти**: *Дека се онесвестијува, штоа добро ћој очувствијува* — Г., 51; *Сеји оти во мене се вселува шаѓа, ми ћој затвора срцејто* — Г., 45.

3.3. Глаголи чулних опажаја у оба језика, као што смо видели, најчешће управљају комплементизаторима с везником **како**, који се може сматрати семантичко-стилистички обележеним везничким средством с обзиром на процесуалност и доживљеност, док су македонски везник **дека** и српски **да** необележени у том погледу и обично немају експлицирани објекат перцепције уз управни глагол.

4. Изрични везник **како** у српском језику могуће је супституисати везником **да**, односно везником **дека** у македонском, при чему нема промена на информативно-комуникативном плану датих исказа. До њиховог равноправног замењивања долази углавном у случајевима када се у функцији управног предиката појаве по правилу глаголи којима се реферише о интелектуално-комуникативним и основним перцептивним активностима, тако да се зависном предикацијом износи садржај какве тврђење, осећања и сл., што може бити смештено у било који временски оквир. Тако везник **како** има информативни карактер и улогу правог декларативног везника **да**, односно **дека**.

Малобројни примери из новина са српског и македонског говорног подручја указују на слабу заступљеност везника **како** у таквим позицијама, будући да уз поменуте глаголе преовлађује неутрални, необележени

¹⁵ На такво тумачење примера указали смо у једном раду: Владислава Петровић, Љиљана Суботић: Атрибуција објекта уз глаголе перцепције. *Научни саслушак слависта у Вукове дане 30/1, 2002*, 53—59.

везник **да**, односно македонски **дека**. Ови потоњи везници све више потискују везник **како** и уз основне глаголе визуелне и чулне перцепције.

28. Ендрю Леви, рекао је за НИН, **како** би један од начина могло бити збрата-
мљење појединачних наших и европских градова (НИН, 14. 10. 1999, 16)

29. Мада су се сви страни делегати трудили да нагласе **како** праве разлику из-
међу српског режима ... и српског народа, ... на крају нису пропуштали да присутне
подсете да озбиљније и опсежније помоћи неће бити. (НИН, 14. 10. 1999, 16)

У македонском језику уз исте управне глаголске предикате, налази-
мо, како смо рекли, везник **дека**.

30. Тој рекол **дека** Либија нема непријателски намери кон САД и **дека** е нео-
основан ставот на Реган **дека** Триполи планира напад. (Ж. Б., MJ, 64)

31. Делегатите истакнаа **дека** развојот на самоуправните социјалистички одно-
си ја поттикнува и ја унапредува заштитата на сите вредности. (Ж. Б., MJ, 63)

32. Нагласувајќи **дека** нашата безбедносна ситуација е стабилна и добра Херле-
виќистакна **дека** таа е резултат на спроведувањето на утврдената единствена поли-
тика. (Ж. Б., MJ, 63)

Понекад се везником **како** разбија низ од везника **да** у српском је-
зику, па је та замена оправдана као у примерима: *Он јој је ћоворио како
не верује да се може убийти* (М. Ц. П., 56). У македонском језику такво
разједначавање постиже се помоћу везника **дека** и **оти**, као у примеру:
*Кога Исус дозна дека фарисеите чуле оши Toј придобива и криштава љовеке
ученици* (Ј. 4, 1). Дакле, везник **дека** не замењује се везником **како** него
везником **оти**, будући да су овај последњи и **дека** прави синоними. Бе-
лежимо и случајеве наизменичне употребе везника **дека** и **да** у македон-
ском језику: *За да ћо увериште кажеште му на шапка ми дека сум нарачал
да вија даде шабакерайта* (Ж. Б., MJ, 23).

4.1. Примери реченичних структура с везником **дека** из нашег кор-
пуса показују да је овај везник веома распрострањен у македонском јези-
ку уз глаголе визуелне перцепције и да он може чак да уведе и предика-
цију којом се реферише о поступности одвијања радње, као нпр.: *Но се
ловам дека сиот се ошворам како узреан цвет* (Ж. Б., 39). Све то наводи
на закључак да у стандардном македонском језику најчешће везник **дека**
уводи реченицу као допуну не само глагола интелектуално-комуника-
тивног садржаја него и других, а да се при том испред њега не експли-
цира објекат перцепције, и то посебно онда када је тај објекат неодре-
ђен, уопштен: *Чувствува дека се тоа шукушто почнало* (Ж. Б., 45).

Дакле, неутрално везничко **како** у српском језику поистовећује се с
правом везничком речју као што је **да** у српском језику или везничким
дека у македонском. А ретки су примери с истим управним глаголом *ви-
деши / види* у којима се као еквивалент везнику **да** у српском језику упо-
требљава везник **како** у македонском.

33. Видевши **да** једе с грешницима... (М. 2, 16)

34. Го видоа **како** јаде со грешници.

Обично се наспрам српскога декларативног **да**, као што смо видели,
у македонском употребљава везник **дека** и ређе **оти**.

4.2. Појава комплементизатора с везником **како**, који није комутабилан с везником **да** у српском, односно **дека** у македонском, условљена је пре свега видом управног глаголског предиката. Глаголи несвршеног вида у српском језику *посматрати*, *гледати*, *пратити* (очима, *по гледом*), *слушати*, *оисивати*, *смиљати* и др. и наспрам њих македонски глаголи *гледа*, *слуша*, *објаснува* итд. својим садржајем обухватају простирање, низање догађаја и појава у визуелно-перцептуалном пољу, тако да зависну предикацију уводи везник **како**, а не **да** или **дека**. Упореди примере:

- 35. Посматрао је **како** мајстори мењају цреп на крову. (П. У. ОС, 20)
- 36. Слуша заједно са осталима **како** постарији морнар прича о младој Гркињи. (И. А. ПА 108)
- 37. Гледао је **како** сунце залази за хоризонт, црвено. (Д. К. РЈ, 43)

и примере из македонског језика:

- 38. Пашата не знаеше што му е помило, дали кога ги гледаше срните **како** си безгрижно пасат. (Ж. Б., МЈ, 29)
- 39. Тој гледаше **како** сенките од дрвјата се плетеа. (Ж. Б. МЈ, 26)
- 40. И слушаше **како** пад дождот. (Л. М. ЃС, 248)
- 41. Му објаснува **како** се доаѓ до центарот. (разг.)

У наведеним примерима везник **како** има и функцију начинског детерминатора допунског предиката, којим се реферише о току каквог до-гађања или начину испољавања неке активности, као у примерима:

- 42. Својим очима гледала је Госпођица **како** се ствара онај милион. (И. А., Г, 107)
- 43. Фра Петар је опширно причао **како** је „стари зликовац” на њихове очи извлачио признања из неких Јермена. (И. А., ПА, 37)
- 44. Пристапи еден од закониците, кој чу **како** се препираат. (М. 12, 28)

4.3. Несумњиво прилошки карактер везника **како** посебно долази до изражaja онда када служи за „интензификацију” какве активности или својства означеног допунском предикацијом: *Жалио ми се како је то било шешко урадишти: Ми се жалеше како тоа беше шешко да се створи* или *Показује како је луѓе: Показува колку е луѓе*. Ту је вредност везничког **како** адекватна квантifikативном прилогу **колико** у српском, односно македонском **колку**. Ако се појави именица у допунској клаузи с везником **како**, онда је она обавезно детерминисана квантifikатором, као у примеру: *Осетио је како је велика њена жеља ... Осети како е голема нејзина-шта жељба*, где се везником **како** интензификује придевом потенцирано обележје именског појма.

4.4. Упитни карактер заменичког прилога¹⁶ **како** у функцији везника откривамо у примерима тзв. зависно-упитних реченица којима се допуњују одређени предикати када је неопходно саопштити садржај онога што је непознато говорном лицу. Те реченице имају форму питања, које

¹⁶ 3. Тополињска: За синтаксичката карактеристика на една употреба на зборот, ка-ко, *Литературен збор XIV/1*, Скопје 1967, 1—4.

је у субординарираном односу с управним делом датих реченичних структура, као нпр.:

- 45.1. Тада га опет питаху и фарисеји **како** је прогледао (Ј. 9, 15)
- 45.2. Тогаш повторно фарисеите го прашаа **како** прогледа.
- 46.1. А **како** сад види не знамо. (Ј. 9, 21)
- 46.2. А **како** гледа сега не знаеме.

Закључци: Дакле, везници **да**, **дека** и **оти** као немаркирана синтаксичка средства везе уводе изричне реченице којима се експлицирају садржаји различитих глагола и предикатских израза, а у истом лексичко-семантичком окружењу може се употребити и везник **како** као алтернативно синтаксичко средство. Иако изричну реченицу у српском и македонском језику уводи и везник **како**, који је понекад комутабилан с везником **да** у српском језику или **дека** у македонском, он је специфичан по томе што се њиме може сигнализирати доживљеност и процесуалност уз одређене семантичке групе глагола, у одређеном контексту. Сем тога, он се као прилошка реч често појављује у функцији детерминатора допунске предикације или у функцији упитног заменичког прилога и тада у оба језика има, и вредност посебног реченичног конституента зависне реченице, и везничку улогу.

Нови Сад

Vladislava Ružić i Žarko Bošnjaković

ON COMPLEMENT CONJUNCTIONS IN SERBIAN AND MACEDONIAN

S u m m a r y

The authors analysed the use of the conjunctions *kako*, *da* in Serbian and the conjunctions *kako*, *deka*, *oti* in Macedonian, which introduce the complement clause. It was noted that the conjunctions *da* and *kako* were replaceable in Serbian, as well as that the Serbian purely declarative *kako* usually was not equivalent to the Macedonian *kako*, but relates to the Macedonian conjunction *deka*, while the Macedonian conjunction *da* was not replaceable with the three mentioned conjunctions. The indicator of real declarativity in Serbian was the conjunction *da*, and in Macedonian the conjunctions *deka* and *oti*. In Serbian and Macedonian the conjunction *kako* was semantically marked by experience and processuality, and could have the syntactic function of the manner determiner, as well as of the interrogative adverbial word. The authors illustrate all the above mentioned usages of the complementary conjunctions through examples from the literature texts of the Serbian and Macedonian writers from the 20th century.

Key words: complex sentences, complement clause, syntactic-semantic and pragmatic aspect, complement conjunctions **како** and **да**, contemporary Serbian and Macedonian language.

МАЂАРСКЕ МОДАЛНЕ КОНСТРУКЦИЈЕ С КОРЕЛАТИВОМ *ÚGY* И ЊИХОВИ СРПСКИ ЕКВИВАЛЕНТИ

ДУШАНКА ЗВЕКИЋ-ДУШАНОВИЋ

UDC 811.511.141'367.335:811.163.41'367.335

Країпак садржај. У раду се посматрају српски преводни еквиваленти мађарских сложених реченица с клаузама у објекатским и субјекатским функцијама. Указује се на постојање семантичких разлика између реченица са корелативима карактеристичним за ове типове реченица (*azt* и *az*) и оних са корелативом *úgy*. Уочава се утицај овог корелатива на фактивност и модалност посматраних реченица, што се одражава и у преводима на српски језик.

Кључне речи: фактивност, контрастивна анализа, корелатив, мађарски језик, модалност, преводни еквиваленти, семантика, синтакса, српски језик.

1. Мађарски заменички прилог *úgy*, којем у српском најчешће одговара заменички прилог *шако*, има веома разноврсну употребу. Често се појављује као корелатив (у мађарској лингвистичкој литератури уобичајен термин је „*utalószó*” = „упућивачка реч”) зависних реченица одредбеног типа.¹ *Úgy* се појављује као корелатив зависних реченица са вредношћу прилошких одредби за начин, стање и интензитет, па и као корелатив реченица са „додатним семантичким садржајем”, и то у следећим типовима: поредбеним, последичним и условним.²

Мада корелативи најчешће одговарају функцији и значењу зависне реченице, њихова употреба се у неким случајевима не подудара са типом зависне реченице. Тако у реченици: *Úgy gondolom, hogy nem birom sokáig ezt az életmódot* (Balogh, 2000, 473) = *Мислим да нећу дуго издржати овај начин живота*,³ иако *úgy* представља „упућивачку реч” за начинску одредбу, зависна реченица је објекатска. Дакле, иако *úgy* првенствено има начинско значење, он се појављује и у сложеним структурама у којима се ово значење не налази.

Улога корелатива *úgy* значајна је у сложеним реченицама с клаузом у објекатској или субјекатској функцији. Ови типови реченица биће предмет анализе овога рада. Циљ ми је да прикажем конструкције које се у српском појављују као еквиваленти ових типова реченица. У ту свр-

¹ Оваква његова улога као и српски еквиваленти ових типова мађарских конструкција разматрани су у раду Д. Звекић-Душановић (2003, 83—97).

² Поредбене, последичне, условне и допусне реченице сматрају се реченицама са „својеврним семантичким садржајем” (= *sajátos jelentéstartalmú mondatok*). Уп. Bencédy (1988, 415—430) и Balogh (2000, 480—482, 513—530).

³ У примерима у којима није назначен извор, преводи припадају аутору овога рада.

ху сачињен је корпус од примера забележених у белетристици, у граматикама мађарског језика, у лингвистичким радовима везаним за ову проблематику као и у речницима.⁴

Заједничко својство посматраних реченица јесте да се њихова формална хијерархија не подудара с њиховом семантичком хијерархијом. С формалне стране, састоје се од доминирајуће предикације и клаузе која има функцију допуне. Са семантичке стране, тежиште информације налази се у допуни, док управни предикати само модификују овај семантички садржај. Овај моменат је значајан јер није редак случај да се ови предикати употребе парентетички, тј. да се уграде у зависну реченицу, као уметнути или накнадно додати коментар.

Карактеристичан везник ових клауза у мађарском је *hogy*, у српском — *да*. За мађарски језик својствено је и то да се овај везник често и изоставља (Balogh, 2000, 485).

2. *Објекатске клаузе*

Типичан корелатив зависних реченица с функцијом објекта јесте *azt* (показна заменица с објекатским наставком *-t*). Овај корелатив често остаје скривен, неисказан, што је омогућено објекатском конјугацијом управних глагола. За неке управне глаголе карактеристична је и употреба корелатива *így*. Он се појављује искључиво у фокусу, као наглашени елемент, дакле у позицији испред глагола главне реченице, а улога му је да угради ограду, резерву у погледу истинитости зависне реченице (Balogh, 2000, 489).

Објекатске реченице добијају глаголи различитих семантичких класа. Уз неке, употреба једног или другог корелатива нема већих последица на значење исказа, док је у случају других, ситуација сасвим другачија. Ради јаснијег сагледавања улоге корелатива *így*, у овом раду су издвојене следеће семантичке групе: глаголи перцепције; глаголи знања, схватања и памћења; глаголи мишљења и комуникативни глаголи.

2.1. Глаголи перцепције као што су *lát* (= *видети*), *néz* (= *гледати*), *hall* (= *чути*), *észrevesz* (= *примети*), *érez* (= *осећати*) припадају тзв. евиденцијалима⁵ и то онога типа којима се реферише о знајима до којих се дошло помоћу чула. Без корелатива *így* имплицирају фактивност пропозиције:⁶

⁴ Списак извора и њихових скраћеница дат је на крају овога рада.

⁵ Овај термин употребљава F. R. Palmer (1986) за обележавање оних типова епистемичке модалности који се заснивају на доказима, а који могу бити добијени или путем чула — директни докази или преко извештавања других лица — индиректни докази.

⁶ Концепт фактивности, који су у синтаксичка испитивања увели Paul Kiparsky и Carol Kiparsky, након чега су уследиле значајне студије разних аутора у циљу расветњавања предиката с погледом на ово семантичко обележје (уп. студије које наводи М. Ивић, 1977, 1—15), прихваћен је и у српској и у мађарској лингвистичкој литератури (уп. Balogh, 2000, 476—477, 522—524). Поред „фактивних“ предиката, који имплицирају истинитост онога што се исказују допунском реченицом, постоје и „контрафактивни“ који сугеришу неисти-

<i>Látom, hogy esik az eső</i> (MI, 91)	<i>Видим да пада киша</i> (ИНФ)
<i>Hallottam már a múlt éjjel is, hogy a kutya nagyon vonyított</i> (HL, 212)	<i>Чуо сам и прошле ноћи како је пас јако завијао</i> (ИНФ)
<i>Érezte, hogy egy éles tárgy akadt a kezébe</i> (HL, 212)	<i>Осећао је да му се некакав оштар предмет закачио за руку</i> (ИНФ)
<i>Észrevettem, hogy valaki van a szobában</i> (MI, 90)	<i>Приметила сам да неког има у соби</i> (ИНФ)

Од ових се издваја глагол аудитивне перцепције *hall* (= *чуши*), јер се њиме може реферисати не само о директној евиденцији, већ и о индиректној. Догађај о којем извештава може бити доступан чулу слуха субјекта реченице, али он о томе може бити информисан и посредно. У овом другом случају факат је да је субјекат чуо оно о чему реферише, али, износећи податак да је до онога о чему извештава дошао тако што му је то саопштено, субјекат се ограђује од истинитости пропозиције, те се овакве реченице могу сврстати у онај тип епистемичког значења који припада индиректној евиденцији:

<i>Barbocz Simon barátomtól hallottam (...), hogy egy tanácstagjelölt programbeszéde alkalmából (...) így kiáltott fel</i> (EP, 49)	Од мог друга Шимона Барбоца <i>чуо сам</i> (...) следеће: један кандидат за члана савета је у свом програмском говору (...) овако узвикнуо (ПЕ/ГА, 38)
<i>Hallom, innen a faluból még most is sokan hordanak egyet-mást a kegyelmes úrnak</i> (IGy, 234)	<i>Чујем да из села још и сада многи доносе понешто узвишеном господину</i> (БИ/МЛ, 58)
<i>Hallom, a fönséges asszony nyugtalanul nézett az események előbe</i> (IGy, 255)	<i>Чујем да је милостива госпођа са узнемирењем очекивала догађаје</i> (БИ/МЛ, 85)

Уз наведене глаголе може се остварити корелатив *úgy*, и тада искази добијају значење дистанцираности субјекта од истинитости пропозиције. У српском се тада појављују глаголи *изгледаш* и *чиниш се*⁷ у функцији предиката имперсоналних реченица. И њима се исказује одређени степен уверености у истинитост пропозиције. Носилац субјективне процене исказан је дативом.⁸

нитост информације изражене допунском реченицом, и „нефактивни” који су неутрални у смислу да нису импликативни ни у фактивном ни у контрафактивном смислу (М. Ивић, 1977, 3).

⁷ Детаљнији приказ граматичког статуса и употребних вредности лексема *изгледа* и *чини се* даје В. Петровић (2004, 135—143).

⁸ Приказујући синтаксичке функције и значења датива И. Антонић (2004, 67—97) издаваја реченичне моделе у којима се датив појављује у функцији семантичког субјекта. Међу њима је и датив носиоца субјективног утиска или процене који се остварује и у „имперсоналним реченицама са исказаним предметом о којем се износи субјективни утисак / процена у форми зависне клаузе с везником *ДА...*“ (стр. 74).

...márpedig ő úgy láta, mostohaanyámhoz ragaszkodom (KI, 29)	...а њој се чини да сам ја привржен маћехи (ИК/АТ, 31)
...no, úgy látom, mégse jó doleg kikezdeni (EP, 90)	...но, чини ми се да ипак не ваља изазивати судбину (ПЕ/ГА, 68)
Úgy néztem, épp valami tárgyalásukat szakíthattam félbe (KI, 9)	Учинило ми се да сам пореметио баш неки договор (ИК/АТ, 7)
Egészében, úgy néztem, ez főként attól függött, hogy milyen okmánnyal voltak fölszerelve (KI, 41)	Углавном је, чинило ми се, различитост зависила од тога ко је каквим документима располагао (ИК/АТ, 47)
Úgy vettettem észre, hogy nem örült (, de lehet hogy tévedek) (MI, 95)	Учинило ми се да се он/она не радује томе (али можда грешим) (ИНФ)
...elperegetek az évek, úgy érezted, nem történik veled semmi (VL, 96)	...године су прохујале, чинило ћи се да ти се ништа не догађа (ЛВ/РМ, 105)
Sokan úgy érzik, hogy aki az állami valóságból kizáródik, az magából a valóságból záródik ki (KGy, 613)	Многима се чини да су искључењем из државне стварности искључени и из саме стварности (БК/АВ, 288)
Régebben felt, hogy lemarad valamiről, most úgy érzi, hogy semmiről sem marad le (KGy, 629)	Раније се стално плашио да ће изостати из нечега, сада му се пак чини да ни из чега не изостаје (БК/АВ, 302)

Ову семантику има и перифрастични израз *имаћи утицај*:

Úgy néztem, tetszünk néki (KI, 38)	Имао сам утицај да смо му симпатични (ИК/АТ, 43)
------------------------------------	--

Глаголом *érez* (= *осећати/осећати*) не означава се само перципирање физичких дражи већ често и мање одређено осећање које се јавља у субјекту, а које је већ ближе наслућивању. Тада корелатив *úgy* и не мења фактивност овог глагола, већ само упућује на већу дистанцираност од истинитости пропозиције. Зато се реченице с овим корелативом, али и оне без њега, често у српском преводе идентичном структуром: глаголом *осећати* и допунском реченицом:

Érzi, hogy szeretik (MI, 57)	<i>Oseha</i> да га воле (ИНФ)
...mindjárt éreztem, ezt azért kissé nevetséges volna mondani (KI, 34)	...одмах (<i>сам</i>) <i>осећио</i> да би било помало смешно да јој то кажем (ИК/АТ, 38)
Érezed, hogy tehetetlen vagy (VL, 93)	<i>Osehaš</i> да си беспомоћан (ЛВ/РМ, 100)
Nők után járta a kontinenseket, ott volt mellettük, aztán egyszer csak úgy érezte, hogy meg kellene lógnia (KGy, 632)	Преваљивао је читаве континенте јурећи за разним женама, смирио би се неко време поред њих, затим <i>би</i> изненада <i>осећио</i> да мора побећи (БК/АВ, 305)
...s úgy éreztem, apámnak is jólesett, hogy láthatta (KI, 25)	... <i>осећао сам</i> да је и тати годило што то види (ИК/АТ, 27)
...a kő úgy érzi, hogy legyőzte a benne levő súlyt (HB, 159)	...камен <i>осећа</i> да је победио своју тежину (БХ/СБ, 127)

Глаголима *чинити се* и *изледати*, или и глаголима перцепције могу се пријружити и заменички прилоги *колико* и *како*, с циљем да се укаже на то да субјекат није сигуран у своје опажање, односно у информацију

до које је дошао путем чула. Спој заменичког прилога и глагола често се појављује и парентетички употребљен:

...takaros összeget számlált az asztalunkra, úgy láttam (KI, 28)	...избројао је на сто, <i>колико сам могао видети</i> , замашну суму новца (ИК/АТ, 30)
De persze semmit se tudhatok, s úgy láttam, őneki így jobban tetszett (KI, 31)	Али наравно, не могу знати ништа поуздано, а њој се, <i>колико сам могао видети</i> , ово више допадало (ИК/АТ, 34)
Az én ismerősöm az öreg Hortinénál lakott. Úgy hallom, nem fizetett pontosan (HL, 212)	Мој познаник је становао код старе госпође Хорти. <i>Како чујем</i> , није плаћао на време (ИНФ)
Viszont a felnőttekkel, úgy vettem észre, már egy árnyalattal mintha kevésbé lett volna szívélyes (KI, 46)	Док са одраслима, <i>како зазијах</i> , као да је било за нијансу мање срдично (ИК/ТА, 52)
Amúg különben igen magabiztosnak mutatkozott, s úgy néztem, nagyjából-eğészében a miénkhez hasonlított a felfogása (KI, 42)	Иначе се понашао прилично самоуверено, и <i>како ми се чинило</i> , углавном је делио наша уверења (ИК/АТ, 48)
Valahol befordultunk, s úgy láttam, megérkeztünk, mert az út egy szélesre tárt kapu szárnyai közt folytatódott (KI, 48)	Негде смо скренули и, <i>како изгледају</i> , стигли, јер је наш пут настајао међу крилима једне широко растворене капије (ИК/АТ, 55)
Szürke épületek útvesztőjében vezettek tovább, mind beljebb s beljebb, egy hirtelen kibukkanó, fehér kavicsokkal teliszórt, roppant térségre — afféle kaszárnýaudvarra, úgy néztem (KI, 49)	Поведоше нас даље у лавиринт сивих зграда, све даље и дубље, на један огроман простор посут белим шљунком — неку врсту касарнског дворишта, <i>како сам проценио</i> (ИК/АТ, 55)

2.2. Поједини глаголи знања, схватања и памћења такође се појављују с корелативом *úgy*. Забележени су глаголи *tud* (= *знати*), *kivesz* (= *схващати*, *разабрати*) и *emlékszik* (= *сећати* *се*). Без овог корелатива они су фактивни:

... <i>tudta</i> , olyan világban él, ahol bármi megtörténetik (EP, 79)	... <i>знао је</i> да живи у таквом свету у којем свашта може да се деси (ПЕ/ГА, 60)
Gyermekfővel is <i>tudtuk</i> , hogy vadat nekünk nem szabad ejtenünk (IGy, 227)	И дечјом главом <i>смо знали</i> да дивљач ухватити не смејмо (БИ/МЛ, 49)
A beszélgetésből <i>kivette</i> , hogy vidékiek (MI, 91)	<i>Схватали је</i> , на основу разговора, да су из унутрашњости (ИНФ)
<i>Emlékszik arra</i> , hogy nyár volt (MI, 84)	<i>Сећа се</i> да је било лето (ИНФ)
...azután már csak arra <i>emlékszem</i> , hogy melegem volt (KI, 46)	... <i>сећам (се)</i> још само да ми је било топло (ИК/АТ, 52)

И уз ове глаголе корелатив *úgy* има улогу да у исказ унесе извесну ограду, резерву субјекта у погледу истинитости онога о чему реферише у пропозицији. У српском се тада, уз глаголе ових семантичких група, појављује заменички прилог *колико*:

De hát én így tudom, apámnak juttatott a bíróság (KI, 28)	Али, колико знам, суд ме је доделио оцу (ИК/АТ, 31)
Én így tudtam, a grófi családot (...) a komorník-részen helyezték el (IGy, 241)	Колико сам ја знаю, грофовску породицу су (...) сместили онде где су становали коморници (БИ/МЛ, 67)
...az ember nem egész önmaga határozhat erről a bizonyos különbségről: elvégre is, épp erre jó a sárga csillag, így tudom (KI, 33)	...човек и не може сасвим сам да одлучује о тој некој разлици: најзад, управо томе служи жута звезда, колико ми је йознайто (ИК/АТ, 36)
Anyámnak mondta, így emlékszem, amikor reggel felhívta telefonon (KI, 7)	Мами је то рекао, колико се сећам, кад ју је ујутро позвао телефоном (ИК/АТ, 5)

Значење несигурности могу имати глаголи ових семантичких класа када се појављују као предикати кондиционалних клауза уведених везником *ако*. Такву употребу ових глагола карактерише и појављивање детерминатора *добро*:

Úgy emlékszik, hogy májusban történt (, de nem biztos benne) (MI, 95)	Ако се добро сећа, десило се то у мају (али није сигуран у то) (ИНФ)
---	--

У преводу се појављују и нефактивни глаголи *мислиши и чинишши се*:

Úgy tudja, hogy Kovácséknak két gyermekük van (, de ez nem biztos) (MI, 95)	Мисли да Ковачеви имају двоје деце (али није сигуран у то) (ИНФ)
Úgy vették ki, hogy szlovákul beszélnek (de ez nem biztos) (MI, 95)	Учинило ми се да говоре словачки (али то није сигурно) (ИНФ)

2.3. Корелатив *így* појављује се и уз глаголе мишљења (као што су: *gondol*, *vél*, *talál*, *hisz*, *tart* (= *vél*), односно српски: *мислиши*, *сматраши*, *веровашши*, *држашши*, *налазишши*, *прештосашвалиши*). Ово су нефактивни глаголи. Њима се исказују различити степени уверености у истинитост онога што се износи у зависној реченици. Уз ове глаголе *így* има исту вредност као и корелатив *azt*, тј. они су у овом случају комутабилни. У оба случаја у српском се појављује неки од глагола ове семантике с до-пунском реченицом:

Azt/így gondolom, hogy egy kiló is elég lesz (MI, 58)	Мислим да ће бити довољно и килограм (ИНФ)
Én azt/így tartom, hogy legjobb ital a friss víz (MI, 61)	Држим да је свежа вода најбоље пиће (ИНФ)
Azt/így vélém, ennek kettős oka van (MI, 61)	Сматрам да за то постоје два разлога (ИНФ)

За мађарски језик констатује се да се „упућивачка реч” може појавити у неутралној позицији (иза глагола), али може бити и наглашена (у фокусу), и тада је реченични акценат управо на овој речи.⁹ Позиција ко-

⁹ Уп. Balogh (2000, 472).

релатива *azt*, што се види на примеру глагола *hisz*, може утицати на степен уверености у истинитост пропозиције. Већа дистанцираност постоји уколико се он налази у фокусу, а већи степен уверености уколико је у неутралном положају:¹⁰

<i>Azt/úgy hiszi</i> , hogy jól tette (MI, 63)	<i>Сматра/мисли/претпоставља</i> да је исправно поступио (ИНФ)
<i>Hiszi azt</i> , hogy kiderül az igazság (MI, 63)	<i>Убеђен је</i> да ће истина изаћи на видело (ИНФ)

У следећим примерима корелатив *azt* налази се у фокусу:

<i>Azt hiszem</i> , megvetette а mi mezítelenségünket (EP, 73)	<i>Мислим</i> да је презирао нашу голотињу (ПЕ/ГА, 55)
<i>Azt hiszem</i> , egy afféle mai fiatalembert megsakadna и röhögéstől (EP, 43)	<i>Веруюјем</i> да би неки данашњи младић на овако нешто пукao од смеха (ПЕ/ГА, 33)
Sokan <i>azt hiszik</i> , hogy külföldön lakom (KGy, 612)	Многи <i>верују</i> да живим у иностранству (БК/АВ, 287)
...csakugyan, legtöbbem, de magam is <i>azt tartottam</i> , nyilvánvaló, hogy az első esetben járhatunk természetesen jobban (KI, 54)	...већина нас, заиста, а и ја међу њима, <i>сматрасмо</i> да ћемо у првом случају, природно, проћи боље (ИК/АТ, 62)
... <i>azt tartotta</i> , hogy „elhagytuk az Urat”, s ez a magyarázata a bennüknel sújtó csapásoknak (KI, 55)	... <i>сматрао је</i> да смо „напустили Господа” па то објашњава недаће које се на нас обрушавају (ИК/АТ, 63)

Корелатив *úgy* уз ове глаголе, речено је, увек се појављује у фокусу:

<i>Úgy gondolom</i> , nem birom sokáig ezt a rohanó életmódot (MG, 526)	<i>Мислим</i> да нећу моћи дugo да поднесем овај темпо живота (ИНФ)
Riegl, aki a szót csinálta, <i>úgy gondolja</i> , hogy ez a művészettel megelőző alaphelyzet (HB, 138)	Ригл, који је начинио овај назив, <i>мисли</i> да је то основна ситуација која претходи уметности (БХ/СБ, 110)
Az anatómia <i>úgy találta</i> , hogy belül sajátos állatok vannak (HB, 157)	Анатомија <i>налази</i> да унутра постоје особене животиње (БХ/СБ, 126)
Elvégezni a tennivalót, és emellett lehetőleg keveset gondolni magunkra — <i>úgy hiszem</i> , ez az, amire szükségünk van (EP, 51)	Урадити свој посао и при том што мање мислити о себи — <i>мислим</i> да нам је управо то потребно (ПЕ/ГА, 39)
De <i>úgy hiszem</i> , a parancsot próbálhatta megsürgetni, mert amikor kijött (...) <i>azt mondta</i> : — Semmi. Hiába, várni kell (KI, 39)	Ипак, <i>веруюјем</i> да је покушао да убрза наређење, јер кад изађе (...) рече: — Ништа. Шта можемо, ваља чекати (ИК/АТ, 44)
<i>Úgy vélte</i> , ő most talán megpróbál majd engem „magához csábítani hazulról” (KI, 25)	<i>Сматрао је</i> да ће она сад покушати „да ме одмами к себи” (ИК/АТ, 26)

¹⁰ I. Molnár (1977, 63) разлику међу овим реченицама тумачи различитим значењима именице *hit* којом замењује глагол *hisz* у реченицама: *Azt hiszi*, *hogy jól tette* и *Hiszi azt, hogy kiderül az igazság*. Наме, прву реченицу парапразира реченицом: (*Megmaradt*) *abban a hitben, hogy jól tette*, а другу: (*Csak erősödött*) *az a hite, hogy kiderül az igazság*. У првом случају именица *hit* има значење *hiszlelem*, *hiedelem* = *веровање, наслућивање, претпоставка*, док у другом има значење *bizodalom, megyőződés* = *убеђење, уверење*.

<i>Úgy vélte azonban, hogy az ügyben végül nyilvánvalóan „erre illetékesek” járnak majd el (KI, 42)</i>	<i>Вероваше, међутим, да ће о ствари на крају одлучити „меродавни фактори” (ИК/АТ, 48)</i>
---	--

Глаголу *hisz* одговара и српски глагол *чиниши се* са семантичким субјектом у дативу:

De hát én úgy <i>hiszem</i> , némileg túlzó módon látta (KI, 32)	<i>Мени се међутим чини да је претерала у свом утиску</i> (ИК/АТ, 35)
Azt <i>hiszem</i> , a keletkezéstörténet egy fontos dokumentumát tartom a kezemben alant (EP, 56)	<i>Чини ми се да један важан документ историје настанка и развоја управе држим у руци</i> (ПЕ/ГА, 43)
De akkor jutott eszembe és értettem meg körülbelül pontosabban is, úgy <i>hiszem</i> , miről is akarhatott hát a vámházban a fókaarcú ember is oly igen beszélni a rendőrrrel (KI, 52)	<i>Но та ствар ме је подсетила и некако ми ближе објаснила, чини ми се, то о чему је човек с лицем фоке желeo онако живо да разговара с полицајцем</i> (ИК/АТ, 59)

2.4. Комуникативним глаголима као што су, на пример, *mond* (= *казаши*, *рећи*, *велеши*), *állít* (= *шврдиши*), *vall* (= *изјавиши*/*изјављиваши*), *kijelent* (= *изјавиши*/*изјављиваши*), *ír* (= *писаши*) реферише се о преношењу информација усменим или писменим путем. У разматрањима о епистемичкој модалности они се сврставају у евиденцијале типа квотативи¹¹ (= цитати) јер говорник до информације долази посредно, тако што му је то на неки начин саопштено. Наводећи туђе речи, позивајући се на туђа саопштења, говорник се истовремено ограђује од истинитости пропозиције. Одговорност за истинитост преноси на субјекат комуникативног глагола који је извор информације. Ово значење комуникативни глаголи имају и без корелатива *úgy*, те се најчешће и појављују без њега:

<i>Azt mondja</i> , hogy nem ér rá (MI, 60)	<i>Каже да нема времена</i> (ИНФ)
Egy arab bölcs <i>azt mondta</i> , nagy szerencse, ha a párod a legkedvesebb mind az öt érzékednek (KGy, 438)	Неки арапски мудрац <i>је рекао</i> да је огромна срећа ако је баш твоја жена најдражја свим твојим чулима (БК/АВ, 269)
D. H. Lawrence <i>azt mondja</i> , ha az ember nem kap elég fényt, bűntudatos lesz (HB, 17)	Д. Х. Лоренс <i>вели</i> да ако човек не добија доволно светlostи, постаје свестан кривице (БХ/СБ, 8)
Az archeológusok <i>azt állítják</i> , hogy a házikó a görög templom ōse (HB, 56)	Археолози <i>шврде</i> да је кућица предак грчког храма (БХ/СБ, 41)
Még nem is olyan régen mindenki <i>azt vallotta</i> , hogy a szépség tulajdonképpen célszerűséget leplez (HB, 51)	Не тако давно, сви <i>су изјављивали</i> да лепота заправо прикрива сврсисходност (БХ/СБ, 36)
A geometriába így vezette be az időt, és <i>kijelentette</i> , hogy olyan térről, amely ne változna, nem tudhatunk (HB, 58)	Тако <i>је</i> он у геометрију увео време, и <i>изјавио</i> да не можемо знати за простор који се не би мењао (БХ/СБ, 43)
<i>Azt írja</i> , jól érzi magát (MI, 59)	<i>Пише</i> да се добро осећа (ИНФ)

¹¹ Уп. F. R. Palmer (1986).

Извор информације не мора бити познат. За означавање уопштеног, неидентификованиог субјекта, у мађарском се често употребљава треће лице плурала које и у српском може имати ово значење:

<i>Mondják</i> , hogy Delphoiben télen Dionüszosz volt az úr (HB, 35)	<i>Кажу да је зими господар у Делфима био Дионис</i> (БХ/СБ, 23)
<i>Azt mondják — hahotázott tovább a gróf —, a múlt héten maga a párttitkár is — Szmodics — megállította az utcán</i> (IGy, 248)	<i>Кажу — смејао се даље гроф —, прошле недеље га је секретар партије лично — Смодич — зауставио на улици</i> (БИ/МЛ, 77)

Морфема *ce*, као знак неодређеног, уопштеног субјекта, појављује се у имперсоналним реченицама и са комуникативним глаголима. Зато ове реченице семантички одговарају онима у којима је у мађарском уопштен субјекат исказан трећим лицем плурала:

Ezekről <i>beszéltek</i> is azután a téglagyárban, hogy belátóbbak a csendőröknél (KI, 51)	О овима <i>ce</i> у циглани <i>говорило</i> да су увијавнији од жандарма (ИК/АТ, 59)
--	--

Корелатив *úgy* није фреквентан уз ове глаголе. Када се, ипак, употреби, има улогу да повећа већ постојећу дистанцу говорника од истинитости пропозиционог садржаја:

<i>Úgy mondják</i> , ott nagyon hideg van (MI, 60)	<i>Кажу да је тамо јако хладно</i> (ИНФ)
<i>Úgy írja</i> , jól érzi magát (MI, 59)	<i>Пише да му је добро</i> (ИНФ)

3. Субјекатске клаузе

Карактеристичан корелатив субјекатских реченица јесте именичка показна заменица *az* (уп. *Akkor az történt, hogy János megtalálta Iluskáját* (Balogh, 2000, 486) = *Онда се десило *што* да је Јанош *пронашао* своју Илушки*). Ипак, у реченицама са безличним глаголским предикатима који имају модално значење епистемичког типа корелатив субјекатских реченица јесте *úgy*.

3.1. Глагол *látszik* (= види *ce*) представља безличну варијанту глагола перцепције *lát*. Без корелатива *úgy*, имплицира фактивност пропозиције:

<i>Látszott</i> a sarkok kapcsán, hogy a kulcsok gyakran vannak használva (HL, 213)	<i>Видело се (...)</i> да се кључеви често употребљавају (ИНФ)
<i>Látszott</i> rajta, hogy unja ezt a téma (HL, 213)	<i>Видело се на њему</i> да му је ова тема досадна (ИНФ)

Глагол *tetszik* и без корелатива *úgy* има модално значење, али не епистемичког, већ типа емотивне оцене. Пропозиција је и у том случају фактивна:

<i>Tetszett neki</i> , hogy ünneplik (MI, 88)	<i>Свиђало му се што славе</i> (ИНФ)
Imád levelet kapni, <i>tetszik neki</i> , hogy Kobra levelesláfája tele van, elkeseredik, hogy az övében alig van levél (KGy, 413)	Обожава да прима писма, <i>дойада јој се</i> да је Кобрино поштанско сандуче увек пуно, очајава кад у свом једва проналази по које писмо (БК/АВ, 247)

Корелатив *úgy* модификује значења ових глагола.¹² Они постају средства за исказивање епистемичке модалности. Српски еквиваленти глагола *látszik*, *tetszik* и *tűnik* (који се такође појављује у корпусу са овим значењем) са корелативом *úgy* јесу глаголи *изгледати* и *чинити се*. Лице којем се приписује субјективна процена у мађарском се, уз ове глаголе, исказује именском речи с падежним наставком *-nak/nek*, у српском, речено је, дативом.

Ови се глаголи често појављују у иницијалном положају и тада се, у српском, по правилу, појављује везник *да*. У мађарском је ситуација нешто другачија јер везник *hogy* често изостаје:

<i>Úgy látszik</i> , hogy mégis igazad volt (MG, 485)	<i>Изгледа да си ипак био у праву</i> (ИНФ)
Az arcán elmerült s valami távoli gondolatba vesző kifejezést láttam, és úgy <i>tetszett</i> , hogy mit se hallott az egész történetből (KI, 44)	На лицу му назрех замишљен и у неку удаљену мисао утопљен израз, па <i>ми се чинило</i> да од целе приче није чуо ништа (ИК/АТ, 50)
<i>Úgy látszik</i> , lassan vége felé jár a nyár (MG, 486)	<i>Изгледа да полако истиче лето / да лету полако долази крај</i> (ИНФ)
<i>Úgy tűnik</i> , gyorsan halad ez a munka (MG, 486)	<i>Чини се</i> да овај посао брзо напредује (ИНФ)
<i>Úgy látszik</i> , ez az, amit a mai emberiség megérdemelt (HB, 21)	<i>Изгледа</i> да је то оно што је данашње човечанство заслужило (БХ/СБ, 12)
<i>Úgy látszik</i> , a vizszintes vonal, amely talán a földet vázolja fel, szintén kései (HB, 153)	<i>Изгледа</i> да је водоравна линија, која можда приказује земљу, такође доцнија (БХ/СБ, 122)
...úgy <i>látszik</i> az élet szolgálatában áll, de nem élet, több mint élet (HB, 90)	...изгледа да је у служби живота, али није живот — више је од живота (БХ/СБ, 68)
...úgy <i>tűnik</i> , ō szerepel, s te nézed (VL, 64)	...чини (<i>се</i>) да он игра улогу, а ти посматраш (ЛВ/РМ, 68)
Sokszor úgy <i>tűnik</i> , e város csupán forgatási kulisszákból áll össze (VL, 94)	Често <i>ти се чини</i> да је овај град направљен од самих кулиса намењених снимању (ЛВ/РМ, 102)
...sokszor úgy <i>tűnt</i> , ismered Anna kétélyeit (VL, 96)	...често <i>ти се чинило</i> да знаш Анине недоумице (ЛВ/РМ, 104)

¹² Са модалним значењем, или без корелатива, наведени глаголи појављују се и када добијају номинализовану допуну која представља кондензовану реченицу. Наиме, у реченицама као што су: *Ez a megoldás jónak látszik* (M-SH KSZ) = *Ово решење чини се добрым* (M-SH KSZ); *Furcsának tetszik* (МЕК) = *Чини се чудним* (ИНФ); *Ismerősnak tűnik nekem* (M-SH KSZ) = *Он ми долази познат* (M-SH KSZ), допуне се могу трансформисати у клаузе: *Úgy látszik, ez a megoldás jó* = *Чини се да је ово решење добро*; *Úgy tetszik, hogy furcsa* = *Чини се да је чудно*; *Nekem úgy tűnik, hogy ismerős* = *Чини ми се да ми је познат*.

Сасвим је уобичајена и њихова парентетичка употреба:

Az istenek, úgy látszik, minden fontosabbak voltak, mint az ember (HB, 57)	Богови су, <i>иззледа</i> , увек били важнији од човека (БХ/СБ, 41)
...mindvégig csak egy könyvet olvasott, ami úgy látszik, épp vele lehetett (KI, 41)	...стално је читало књигу, коју је <i>иззледа</i> понео собом (ИК/АТ, 47)
Oly különösen fontos lesz minden, a szél egy önefeledt mozdulata, amint, úgy látszik, megborzolja a lombot, a tenger ütemes emelkedése-süllyedése (HB, 25)	Тако ће све постати нарочито важно, један самозaborавни покрет ветра који, <i>чини се</i> , затрепери лишћем, ритмично подизање и спуштање мора (БХ/СБ, 14)

Епистемичко значење има и израз *þo svoj þriiliuci*:

...ilyenképp tehát az időpontokat egyeztethették egymással, úgy látszik (KI, 47)	...мора дакле бити да су на тај начин уједначавали време када коју меру треба предузети, <i>þo svoj þriiliuci</i> (ИК/АТ, 53)
Valahol ott, a mi közelünkben találhatott magának, úgy látszik, szálláshelyet ő is (KI, 52)	<i>По свој þриилици</i> је и он нашао смештај у нашој близини (ИК/АТ, 59)

3.2. Мађарски безлични глагол *lehet*¹³ модалан је и без корелатива *úgy*. Њиме се исказује значење могућности. Значење могућности може се схватити као ниво модалности (насупрот, на пример, нужности), који се може наћи у различитим типовима модалних значења (како у епистемичкој тако и у деонтичкој, па и динамичкој).¹⁴ Епистемичко значење овај глагол има када се појављује као управни предикат субјекатске реченице уведене везником *hogy*.¹⁵ Судећи према корпусу, далеко је фреквентнији без корелатива. У српском му најчешће одговарају следећи модални показатељи: партикула *можда*, прилог *можуће* (као лексички део предиката) и глагол *моћи*:

¹³ Према МЕК (1987) овај глагол је „потенцијални глагол” од помоћног глагола *van*.

¹⁴ Поделу на епистемичку, деонтичку и динамичку модалност предлаже F. R. Palmer (1990). Они могу бити типа могућност или нужност. У оквиру динамичке могућности разликује још и субјективно оријентисану (subject oriented) и неутралну (neutral or circumstantial) могућност. Глагол *lehet* може имати и значење деонтичке могућности, тј. дозволе: *Be lehet menni = Може се јути*; и значење субјективно оријентисане могућности, тј. способности: *Hogy lehet ilyen szemtelen = Како може бити тако безобразан*; па и значење неутралне могућности, тј. могућности настале стицјем околности: *Lehet hallani = Може се чути*.

¹⁵ Епистемичко значење има и када се појављује наместо помоћног глагола *van*, што показују следећи примери:

Téged akartalak mulattatni, Uram, mert már eleged lehet a hízelgésből (KGy, 629)	Хтео сам само да те развеселим, Господе, јер мора да ти је већ доста лепљивих ласкања (КГу/ВА, 302)
Az még afféle mozgó trónus lehetett, a négyes? (IGy, 264)	А четворопрег, то је опет морао бити врста покретног престола (ИГу/ЛМ, 97)

Да је, уместо *lehet*, употребљен помоћни глагол *van*, искази не би били епистемички модални већ фактивни: *eleged van* (= досишаши је), *trónus volt* (= био је преседао).

<i>Lehet</i> , hogy csakugyan nincsenek ártatlanok, csak titkon és félve vágyakozók (KGy, 429)	<i>Можда</i> заиста нема безазлених, већ само оних који са стрепњом прикривају своје жеље (БК/AB, 261)
<i>Lehet</i> , hogy csak azt érzem, amit érezni szeretnék (KGy, 636)	<i>Можда</i> , заправо, осећам само оно што бих волео да осетим (БК/AB, 309)
<i>Lehet</i> , hogy IV. Alkesztosz király alatt faragták (HB, 13)	<i>Можда је</i> исклесана за време краља Алкеста (БХ/СБ, 5)
<i>Lehet</i> , hogy a szépség nyomában a nőben is ugyanolyan vonzalmak ébrednek (HB, 15)	<i>Можда</i> се на трагу лепоте и у жени буде исте привлачности (БХ/СБ, 7)
<i>Lehet</i> , hogy holnap mégis elutazunk (MG, 485)	<i>Могуће је</i> да ћемо сутра ипак отпутовати (ИНФ)
<i>Lehet</i> , ez a rossz érzésem volt tán az oka, hogy nem nagyon siettem elbúcsúzni anyámtól (KI, 29)	<i>Може бити</i> да је ово нелепо осећање било узрок што нисам журио при растанку с мамом (ИК/AT, 32)
Azt mondtam neki, inkább menjen most, mert <i>lehet</i> , hogy visszajössz (KGy, 432)	Рекла сам му да би сад најбоље било да оде, јер <i>би могао</i> да се вратиш (БК/AB, 264)

Ипак, и уз овај глагол може да се појави *úgy*.¹⁶ Превод на српски такође садржи епистемички модализиран исказ. Епистемички модални показатељ представљен је глаголом *бити* у облику безлично употребљеног будућег времена с обавезним везником *да*. Степен уверености у истинитост пропозиције нешто је већи у односу на средства којима се исказује могућност:¹⁷

...úgy <i>lehet</i> , többet tud mint te (VL, 103)	... <i>бити</i> да зна више него ти (ЛВ/РМ, 112)
--	--

4. До сада анализирани примери показују да очекивани заменички прилог *шако*, који се у српском појављује као еквивалент мађарског *úgy* у неким другим типовима зависних реченица,¹⁸ није, у корпусу, забележен као корелатив објекатских и субјекатских клауза. Појављује се, међутим као деиктична реч којом се упућује на већ споменут исказ, с циљем да му се накнадно дода извесна резерва у погледу његове истинитости:¹⁹

¹⁶ Постоје неке специфичне ситуације у којима глагол *lehet* с корелативом *úgy* уводи фактивну пропозицију. На ову могућност пажњу скреће L. Hadrovics (1969, 227) илуструјући то следећим примером: на питање *Hát ez meg hogy történhetett?* (= *Па како се ово могло дододошти?*) одговор може бити: *Az úgy lehetett, hogy...* (= *To се могло десити шако што...*). Улога овог корелатива у том случају је већ да укаже на начин.

¹⁷ Овакав превод не треба сматрати погрешним јер се глаголом *lehet* не исказује само могућност, већ и већи степен уверености. Синонимичне му могу бити модалне партикуле *valószínűleg* и *bizonyára* (МЕК) којима у српском одговарају *вероватно*, *свакако*, *зачело*, *сигурно*.

¹⁸ Д. Звекић-Душановић (2003, 83–97).

¹⁹ У српском су накнадно приклучени коментари с епистемичком вредношћу уобичајени с овим заменичким прилогом: *Тако сам барем чуо, Ја бар шако мислим, Тако су ми рекли* и сл.

Egész elképedtem: mindez valahogy nem nagyon vágott össze a vámházbeli viselkedésével, úgy <i>találtam</i> (KI, 48)	Запрепастих се начисто: све то некако се уопште није слагало с његовим понашањем у царинарници, <i>тако ми се учинило</i> (ИК/АТ, 54)
De arról már csak a lépcsőházban szereztem tudomást, hogy ezzel az érzéssel viszont Annamáriát bántottam meg, úgy látszik: akkor történt ugyanis, hogy furán viselkedett (KI, 35)	Али сам тек на степеништу сазнао да сам овим својим осећањем опет повредио Анамарију, <i>бар је тако изгледало</i> : јер баш тад се десило да се чудно понела (ИК/АТ, 38)

5. Закључак

Мађарски корелатив *úgy* може да утиче на фактивност пропозиције и то тако што фактивне глаголе одређених семантичких класа у функцији управних предиката чини нефактивним. То је случај код глагола перцепције и појединих глагола знања, схваташа и памћења. Тиме се, истовремено, у исказ уноси и значење несигурности, дистанцираности од истинитости пропозиције те он постаје епистемички модалан. Уз глаголе неких других семантичких класа (као што су глаголи мишљења, комуникативни глаголи и глагол *lehet*) овај корелатив не утиче на фактивност пропозиције. Његово појављивање, у том случају, може указивати на већу дистанцу од истинитости пропозиције.

У српском се, како корпус показује, одговарајуће значење постиже еквивалентним нефактивним глаголима, укључивањем заменичких прилога *колико* и *како*, глаголима *изгледа* и *чини се* који имају епистемичко значење, кондиционалним реченицама с везником *ако*, изразима *имати* *уписак* и *ио свој прилици* као и модалним показатељима могућности епистемичког типа (*можда*, *могуће је*, *може бити*, *биће да*). Очекивани заменички прилог *тако* појављује се у накнадно додатим коментарима у сврху ограђивања од истинитости претходно датог исказа.

Нови Сад

ИЗВОРИ

- EP: Eszterházy Péter (1984), *Kis Magyar Pornográfia*, Budapest, Magvető Könyvkiadó.
- ПЕ/ГА: Peter Esterhazi (1991), *Mala madarska pornografija*, Beograd, Prosveta, prevod: Gabriela Arc.
- IGy: Illyés Gyula (1962), *Ebéd a kastélyban*, Sépirodalmi könyvkiadó.
- ЋИ/МЛ: Gyula Illyes (1964), *Ručak u dvoru*, Novi Sad, Izdavačko preduzeće Forum, prevod: Mladen Leskovac.
- KGy: Konrád György (1989), *Kerti mulatság*, Budapest, Magvető Könyvkiadó.
- БК/АВ: Kondrad Đerd (1997), *Vrtna zabava*, Beograd, „Stubovi kulture”, prevod: Arpad Vicko.
- KI: Kertész Imre (1993), *Sorstalanság*, Budapest, Századvég Kiadó.
- ИК/АТ: Imre Kertes (2002), *Besudbinstvo*, Novi Sad, Prometej, Stylos, prevod: Aleksandar Tišma.
- HB: Hamvas Béla (1994), *Arkhai*, Szentendre, Medio Kiadó.

БХ/СБ:	Hamvaš, Bela (1996), <i>Začela</i> , Zemun, Biblioteka „Jovan Popović”, Zemun, Muzička škola „Kosta Manojlović”, Beograd, „Čigoja štampa”, prevod: Sava Babić.
VL:	Végel László (1984), <i>Attüntetések</i> , Ujvidék, Forum Könyvkiadó.
ЛВ/РМ:	Vegel, Laslo (1983), <i>Dupla eksponzicija</i> , Beograd, Narodna knjiga, prevod: Radislav Miroslavljev.
MG:	Balogh i dr. (2000), <i>Magyar grammatika, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.</i>
MI:	Molnár Ilona (1977), <i>A tartalmatlan hogy kötőszős összetett mondatok típusai szemantikai szempontból</i> , Budapest, Akadémiai Kiadó.
HL:	Hadrovics László (1969), <i>A funkcionális magyar mondattan alapjai</i> , Budapest, Akadémiai Kiadó.
МÉК:	<i>Magyar értelmező kéziszótár</i> (1987), Budapest, Akadémiai Kiadó.
М-SZ KSZ:	Palich Emil (1988), <i>Magyar-szerbhorvát kéziszótár</i> , Budapest, Terra.
SZ-M KSZ:	Levasics Elemér — Surányi Magda (1988), <i>Szerbhorvát-magyar kéziszótár</i> , Budapest, Terra.
ИНФ:	Informatori

ЛИТЕРАТУРА

- Антонић, Ивана (2004), Синтакса и семантика датива, *Јужнословенски филолог LX*, Београд, 67—97.
- Balogh Judit и др. (2000), *Magyar grammatika, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.*
- Bencédy József и др. (1988), *A mai magyar nyelv*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Hadrovics László (1969), *A funkcionális magyar mondattan alapjai*, Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Ivić, Milka (1983), О рећеницама којима се допуњује глагол ZNATI, *Lingvistički ogledi*, Prosveta, Beograd, 139—144.
- Ивић, Милка (1977), Теоријско-методолошки проблеми словенске синтаксе везани за концепт „фактивности”, *Јужнословенски филолог XXXIII*, Београд, 1—16.
- МÉК (1987), *Magyar értelmező kéziszótár*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Molnár Ilona (1977), *A tartalmatlan hogy kötőszős összetett mondatok típusai szemantikai szempontból*, NytudÉrt. 94.
- Palmer, Frank Robert (1986), *Mood and Modality*, Cambridge.
- Palmer, Frank Robert (1990), *Modality and the English Modals*, Longman.
- Петровић, Владислава (2004), Граматички статус и употребне вредности лексеме из-гледа, *Научни саспансак слависта у Вукове дане*, Београд, 33/1, 135—143.
- PMC (1967—1976), *Речник српскохрватскога књижевног језика 1—3*, Матица српска — Матица хрватска, Нови Сад — Загреб, 1967—1969; 4—6, Матица српска, Нови Сад, 1969—1976.
- Станојчић, Живојин; Поповић, Љубомир (2002), *Граматика српског језика*, Уџбеник за I, II, III и IV разред средње школе, Београд, Завод за уџбенике и наставна средства.
- Стевановић, Михаило (1969), *Савремени српскохрватски језик (Граматички системи и књижевнојезичка норма) II, Синтакса*, Београд, Научна књига.
- Zvekić-Dušanović, Dušanka (2003), Neka zapažanja o upotrebi korelativa u srpskom i madarskom jeziku (na primeru zameničkog priloga úgy = tako), *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику XLVI/1*, Нови Сад, 83—97.

Душанка Звекич-Душанович

ВЕНГЕРСКИЕ МОДАЛНЫЕ КОНСТРУКЦИИ С КОРРЕЛЯТИВОМ   *ÚGY*
И ИХ СЕРБСКИЕ ЭКВИВАЛЕНТЫ

Резюме

В работе рассматриваются сербские переводные эквиваленты венгерских сложных предложений с придаточными дополнительными и подлежащими предложениями. Указывается на существование семантических различий между предложениями с коррелятивами, характерными для данных типов предложений (*azt* и *az*), и предложений с коррелятивом *úgy*. Отмечается влияние настоящего коррелятива на фактность и модальность рассматриваемых предложений, что отражается и в переводах на сербский язык. Семантическая эквивалентность рассматриваемых венгерских конструкций с коррелятивом *úgy* в сербском языке достигается соответствующими нефактивными глаголами, включением местоименных наречий *колико* и *како*, глаголами (глагольными формами) *изледа* и *чини се*, обладающими эпистемическим значением, условными предложениями с союзом *ако*, выражениями *имайи утисак* и *то свой прилици*, а также и модальными показателями возможности эпистемического типа (*можда*, *могуће је*, *може бити*, *биће да*). Ожидаемое местоименное наречие *тако* появляется в добавочных комментариях с целью говорки по поводу истинности раньше произнесенного высказывания.

КАКО МАКЕДОНЦИ ГОВОРЕ СРПСКИ?*

ФОНЕТСКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ**

ЖАРКО БОШЊАКОВИЋ

UDC 811.163.3'34:811.163.41'34

Крајпак садржај. У раду се на фонетском нивоу анализира говор једне Македонке, која је одрасла у околини Криве Паланке, потом тридесет година живела у Велесу, а последњих тринест година је у Срему. У језику су најчешће дублетне македонско-српске форме (*сако/сако; со/са, с; осум/осам, кренала/кренуо; дошол/дошо; една/једна; снаа/сна итд.*).

Кључне речи: фонетика, дијалекат, македонски и српски језик.

1. Увод

1.0. Статусом и стањем Македонаца и њиховог језика у суседним и другим земљама бавили су се многи истраживачи: Алексова 2004:25—31, Бојковска 2004:33—40, Вељановска/Станковић 1995 (саопштење), Станковић 2004:41—49, Чащуле 1998:105—124, Шмигер 1998:125—155 и др.

За Македонце у Србији констатовано је да се њихов број у односу на претпоследњи попис скоро преполовио. Године 1991. било их је 46 046, а 2002. само 25 847 (Станковић 2004:42). Станислав Станковић (2004:47—48) сматра да је питање знатног смањења броја припадника македонске етничке заједнице још отворено, а да се одговори могу наћи у следећим трима чињеницама:

а) Услед великих политичких превирања дошло је до исељавања Македонаца у Републику Македонију, што је изјавио Владимир Станковић, помоћник директора Завода за статистику Републике Србије. Нека нова истраживања требало би да покажу да ли је стварно било исељавања, а ако јесте, да ли само у Македонију или и у неке друге европске и ваневропске земље, што је била тенденција на просторима скоро целе (осим Словеније) бивше Југославије.

б) Међу послератним колонистима и досељеницима из Македоније био је и знатан проценат Срба и то нарочито из Скопске Црне Горе, кумановског и тетовског породучја, где су они и данас аутохтон народ.

в) Сличност језика (посебно лексичког фонда), иста вера, касно национално (само)одређење и услови заједничког живота утицали су на то

* Рад је настао у оквиру пројекта Српска књижевност и језик у јужнословенском контексту (148022), а прочитан је на Шеснаестом конгресу Савеза славистичких друштава Србије и Црне Горе, у Врњачкој Бањи, од 6. до 8. октобра 2005.

** Порекло информатора: *Крива Паланка / Велес: ново место живљења: Срем.*

да се један део потомака Македонаца у Србији изјашњава као Срби, а Срба у Македонији као Македонци. Дакле, дошло је до претапања народа и смене језика. У таквим социолингвистичким приликама прихвату се језик већине — српски односно македонски. Ово потврђују и истраживања Катерине Велјановске и Станислава Станковића спроведена 1995. године у Јабуци, јужнобанатском селу са најкомпактнијом популацијом колониста из Македоније. Наиме, у њој „више од половине испитаника (различитог пола, узраста и степена образовања) данас припада српском етносу, говори српски језик и не жeli да похађа наставу на македонском језику (Станковић 2004:45—46). Исто тако за Србе у Македонији није проблем што наставу похађају на македонском језику, будући да га већ говоре у породичном кругу и да је сличан са српским, те све могу да разумеју што је речено и написано на њему (Алексова 2003:9).

1.1. Предмет нашег интересовања биће управо идиоми којима се користе Македонци и њихови потомци различитог дијалекатског порекла, узраста, пола, образовања, који су углавном сконцентрисани у селима у околини Панчева, Вршца и Пландишта, затим у градовима Београд, Ниш, Нови Сад и Бор. С обзиром на то да македонску етничку заједницу у Србији карактерише и територијална дисперзивност (Станковић 2004:42), анализом ће бити обухваћени информатори и из осталих места наше Републике.¹

1.2. Грађа ће бити снимана на аудио-касете, а потом транскрибована и акцентована. Ако буде прилике за дужи боравак с информаторима, (неприметно) бележићемо карактеристике њиховог говора. Тако сакупљену грађу анализираћемо на фонетском, морфолошком, синтаксичком и лексичко-семантичком нивоу. Наиме, на свим овим плановима трудићемо се да издвојимо стандардне, дијалекатске и интердијалекатске особине српског и македонског језика. Дакле, утврдићемо инвентар особина и разлоге за њихово јављање или одсуство.

1.3. Овом приликом, због чињенице да смо тек у почетној фази прикупљања грађе, даћемо опис говора само једне информаторке, Риске Сикоре, рођене 1943. године у селу Станци, смештеном југоисточно од Криве Паланке. У њему је живела до 1952. када се са породицом преселила у околину Велеса. Године 1960. удаје се у Велес и тамо живи до 1992. године када, услед тешког и мучног живота, напушта мужа и долази у Срем, у село Добановце. Ту се удаје за једног Словака. Завршила је 4 разреда основне школе и обично је радила (ради) као надничарка. Одлучили смо се за ову информаторку из више разлога:

- а) Желели смо да утврдимо колико и у којим фонетским доменима се њен говор променио након 13 година боравка у другој језичкој средини, у којој није имала прилику ни са ким да говори матерњим језиком.
- б) Очекује се да, с обзиром на њено образовање, идиом којим се она служи садржи већи број варијантних облика.

¹ Све ово треба да буде део дугорочног пројекта (*Српска књижевност и језик у јужнословенском контексту*), којим смо ове године конкурисали код Министарства за науку Републике Србије.

2. Акценат

2.0. Информаторка чува експираторан акценат, што је одлика уопште македонског језика, али и његову, углавном, слободну дистрибуцију, што је карактеристика источног наречја. Њу подржава и релативно слободно место акцента у српском језику.

2.1. У кривопаланачком говору акценат је с последњег отвореног и затвореног слога чешће пренесен на наредни слог: *вода*, *дёца*, *жёна*, *сестра*, *село*, *оны*; *живота*, *срамота*; *колачи*, *тарче*, *право*, *рука*; *масно*, *скыто*, *полако*, *унутра*; *врати се*, *дала*; *живот* Зх, *казан*, *курс*, *баша*; *йасуль*, *рачун*, *шибанак*; *земљаник*; *ланец*, *нароц*, *прозор*, *разрец*; *Македонац*, *саобраћајац*. Непренесен акценат на последњем отвореном слогу забележили смо само у једном примеру и то код показне заменице (*Која ти је ово?*), што је у складу са стањем у кривопаланачком говору (Стоевска-Денчова 2004:59). Непренесен акценат у њеном родном говору имају и именице м.р. са суфиксима *-ак*, *-ар*, *-ач*, *-от* (Стоевска-Денчова 2004: 52—53), што потврђује и део наше грађе: *шурак*, *сттанар*, *Кисач*, *живот*. Стране лексеме имају акценат на последњем слогу и у македонском књижевном језику, што је забележено и у говору наше информаторке: *момент*, *адвокат*, *камикон*, *тензионер*. Исто је и са акцентом прилога једвај: *едвај*.

2.2. Акценат на другом слогу од краја, поред горе наведених примера (2.1. *вода*, *дёца* итд.), јавља се и код префигираних глагола (Стоевска-Денчова 2004:61): *извадим*, *искључи*, *истирчам*, *истирерам*, *истирља*, *набројавам*, *назовем*, *нараним*, *насекирам*, *натоварим*, *окрене*, *окречиши*, *се оташаси*, *йобаца*, *йозове*, *йогинем*, *йокујим*, *йреживим*, *йрейишем*, *улажаш*, *уйищем*, *урадиш*, *уштовара*, али и *йойилем*.

2.3. Акценат се може јавити и на трећем слогу од краја, што је једна од одлика, централних говора западног наречја, па тиме и стандарда, али и кривопаланачког говора: *живела*, *истирела*, *кренала*, *сачекивала*, *силасила*, *удавила*; *молила*, *навикла*; *одгледала*; *со ножеви*, *тёнзија*; *домаћица*, *кобасици*, *козама*, *марана*, *сиромаштија*; *женина*, *разведена*.

2.4. Акценат се у кривопаланачком говору може јавити и на четвртом слогу од краја: *дётешове*, *задовољна*, *комшиница*, *ослабише*, *у физика*.

2.5. Често се у истој реченици могу срести дублетни акценатски ликови — старији, дијалекатски (*живот*, *ово*; *отишо*, *отишла*, *отишли*) и новији, они и са српским местом акцента (*живот*, *ово*; *отишла*, *отишли*) или са српским акцентом (*сако* / *сак*, *врүчина* / *вручина*).

2.6. Информаторка обично не преноси акценат на негацију (*не бежи*, *не волем*, *да не дође*, *не каже*, *не може*, *не мора*, *не ради*, *не ради*), што је једна од карактеристика кривопаланачког говора (Стоевска-Денчова 2004:64). Под утицајем српског јављају се и примери с пренесеним акцентом (*не даш*, *да не дође*, *не раде*, *не смем*, *не тражим*; *не могу*, *не може*, *не треба*, *не чуем*; *не иде*). Примери типа *не долазе/не долазе*, *не долази/не долази*, *не донесе/не донесе* (презент), *не живим*, *не живи* настали су аналошким укрштањем са српским примерима типа *не дође* и кри-

вопаланачким *нे̄ ме сáка, не̄ ѹи сe дáва, не̄ сa сe познава́ле* (Стоевска-Денчова 2004:64).

2.7. Напустити једноакценатски систем и усвојити четвороакценатски с квалитативним и квантитативним опозицијама за већину говорника, а нарочито оних с низом образовањем, просто је немогућ подухват. Једини резултати тог свесног или несвесног процеса јесу (делимично) прихваташе новог места акцента или пак његово факултативно и лек-сичко усвајање. Тако је информаторка следеће речи изговорила и са српским акцентом: *у бáшиш, вóјска, слúжио, жíвимо, забráнио, зáвештова-ла сам сe, зарађíвале, извáдиле, имáмо, крéнуо, малáретишáра, бвде, ћáр-ница, ђомéшају, ћréзиме, ћрýмала, рáдио, рúчак, сíяво, сíасила, хрáнио, ойиво; бвце, рáни, нéмам, по сíб дíнари на сáш, рáдни сíб; нè дај Бóже, кайшáл, кáфíћ, одржáва; вóлео да ђíје, зóве, ѹди, мòлила, нашишо, код нéја, дсíхаи, ђобејла, ђíјан, ћрèвео, слáјао, срамdáша, ис Црéјаје, и(ш) Швáјцарске*. Посебну пажњу заслужују примери са старим местом акцента: *да излéчим, да ѹа удáви, малáретишáра*. Они у говору Срема нису непознати, али су ретки (за Јазак в. Ивић 1991:281—285; за Добановце в. Секулић 1981: у вајðи 253, ћвоздењáк, ћасиšирски, за-ћràжим 254, колéвка, у колéвку, сельáчке 257, девећињáсioia окáббра, Јуѓославија 258). Место акцента у прва два примера подржано је стањем у њеном родном говору, у којем се код префигираних гл. акценат јавља на другом слогу. Глаголи страног порекла са формантом *-ира* у мак. књ. језику имају акценат на вокалу *и*. Дуг акценат у овим примерима може да буде и емфатичког порекла.

Навели смо комплетан инвентар лексема са српским акцентом које је информаторка употребила за четрдесет и пет минута интензивног причања.

3. Вокали

3.1. Старословенски полугласи *ь* и *ъ* у северним говорима у корену речи су се изједначили и дали један таман вокал /ă/, а у суфиксима је *ь* > *e*, а *ъ* > *o* (Стоевска-Денчова 2004:27). Ове континуантне старословенских гласова у идиому наше информаторке углавном не срећемо, јер је она прихватила српску замену полугласа *ъв* > *a* у свим позицијама: *дан, Мiшровдан, љубоморан, обичан, ѡшац, ручак; сан, Ѣешак*.

3.2. Изузетке или дублетне форме срећемо у следећим случајевима:
а) У корену придева *чъстина* јавља се македонска замена полугласа у јаком положају *ь* > *e*: *чесна* жена.

б) У кривопаланачком стсл. предлог *св* је редуплициран и јавља се у две фонетске варијанте *сáс* и *сoc* (Стоевска-Денчова 2004:28). У говору информаторке он се никада не удава а среће се у македонској и српској књижевној варијанти *со* и *c(a)*: *со* Мiшко, *со* лáнац, *со* муж, *со* нош, *со* ножеви, *со* пијаница, *со* сíкира, *со* гóведа, *со* жéна, *со* дéца : *са* дéца, *са* жéном, он је развéден *са* жéна, *са* кráвама, *са* тaj супруг, *са* станар; *с* њíма, *с* на́ма, *с* њéга, *с* њом, *с* ким, *с* никим, *с* колима, *с* кола. Из наведених примера видимо да се македонски предлог *со* никад не среће са

синтетичким облицима именица или заменица. Српски предлози *са* и *с* срећу се факултативно и са синтетичким облицима, а уз заменице је чешћа варијанта без *а* (*с*).

в) У западњијим кривопаланачким селима секундарно *в* се рефлектује у /а/, а у источнијим у /о/, које је добијено лабијализацијом /а/ испред /м/ (Стоевска-Денчова 2004:30). Информаторка, која је рођена у селу Станци — у југоисточном делу, требало би да има рефлекс /о/. Међутим, код ње се јавља западни рефлекс /а/, који је идентичан са српским, и македонски књижевни /у/: *осам* 4x, *седамнајс* 2x, *ја сам* 61x, *нисам* 35 : *осум* 2x, *ја сум* 35, *нисум* 2x. Из грађе се види да су стандардни македонски облици знатно ређи, што одговара степену њеног обрашивања (4 раз. основне школе).

г) У лексеми *воздрасна* (дёца су *воздрасна*) из мак. књ. јез. имамо рефлекс *възъ-* > *воз-*, а иначе је у кривопаланачком говору *у-* и *уз-* (Стоевска-Денчова 2004:30).

3.3. Вокално /л/ у кривопаланачком крају, као и у осталим северним говорима, углавном има рефлекс /у/, а иза зубних сугласника и /лу/ и /лă/ (Видоечки 1999:60). Под утицајем српског информаторке је уопштила рефлекс /у/ у свим позицијама: *вұна*, *йүн*, *жүш*, *дүә*, *сүзе*, *Сұнце*.

3.4. Због вокалског рефлекса финалног -*л* у српском језику, његову судбину обрадићемо у овом поглављу. У говору информаторке у м.р. јд. радног гл. придева забележен је знатан број примера са српским колоквијалним и стандардним формама: *даво*, *дошо* 3x, *изашо*, *ишо*, *найшо*, *нашо*, *оишо*, *ушо*, *имо*, *казо*, *малшреширо*, *тичио*, *реко*, *сакриво*, *стіаво*, *чийшо*, уп. и *йосо* : *вे́ровао*, *давао*, *ләжсао*, *малшреширао*, *оїомиňао*, *йишшо*, *тиредао*, *йүстїао*, *рачунао*, *слàгао* *ға*, *видео*, *волео* 2x, *йоболео*, *йоцрвёнео*, *развео* 2x, *йоднео*. Изненађује велики број примера са стандардним облицима, будући да информаторка није много изложена утицају књ. језика. Узрок овоме можемо да тражимо у формама матерњег језика, у којем углавном увек уз вокал основе иде формант -*л* и у којем нема контракције. Тако је по броју гласова *чийшо* ближе форми *чийшал* него *чийшо*.

Веома ретки су примери са финалним -*л*: *дел*, *цел* *ден*, *се вратил*, *дошол*, *нашол*.

У Кратову је билабијализација финалног -*л* завршен процес, а у кривопаланачким и осоговским селима он је у току, те стога бележимо само један пример у којем је -*л* > *w* > *v* > *ф*: *ја сум* га от пијаница *оделиф*.

3.5. Уместо назала /*q* = он/ информаторка углавном употребљава рефлекс /у/, што је у принципу у складу са стањем у северним македонским говорима (Стоевска-Денчова 2004:24—27): *йүш*, *сүш*, *рука*, *скуш*, *шужна*, *ѓу* (< *ја* : *ѓо*) *мучила*, *йонудила*.

Изузетке или двојне форме бележимо у следећим случајевима:

а) Код гл. форманта -*pq*- рефлекс -*на-* је уопштен у свим северним говорима (Стоевска-Денчова 2004:26), а то се поклапа и са стањем у мак. књ. јез.: *нисам* се *окрёнала*, тако сам се *крёнала* 3x, али и *крёнуо*, и он се сат *окрено* < *окренуо*.

б) У З.л.мн. презента информаторка је само неколико пута употребила наставак *-ат* < *qtz*, чији се фонетизам углавном слаже са стањем у северним македонским говорима и мак. стандарду (Стоевска-Денчова 2004:26): за да *идаш*, па га *мучаш*, да ми *праваш* свађа, *пушташ*, суже саме ми *шешаш*. Нисмо забележили форме са *-ав* и *-ев*, карактеристичне за крајње северне македонске говоре.

в) У северним макед. говорима, код именица а-основе, може да се сртне општи падеж, *casus generalis*, општа форма. Он се у већем делу кривопаланачког говора завршава на *-а*, а у самом граду и најближим селима, у која спада и родно село информаторке — Станци, на *-у*, и то само код властитих именица и оних које означавају сродство (Стоевска-Денчова 2004:73). Иако информаторка у родном дијалекту има наставак *-у*, у грађи су ипак чешћи примери са *-а*. Навешћемо само мањи део забележене грађе: *код моја прија*, *код женина мама*, зовем от *комшиница*; дошо у *авлија*, долазио у *болници*, пустат *вдова*, увјати за *гуша*, имамо ми ту *скүйшина*, прима *шерайја*, изађем на *улица*, а зеље стајмо на *средина* и после увијемо *вјешка* у *штетија*, па га стаиш мало у *релна*; *со жена*, *со сикира*; био на *моја сирјана*, имам у *Дебељача*.

Истина, наставак *-у* је нешто чешћи код именица које означавају сродство (да питај *деду*, да чуваш *жену*, није малтретирао *жену*, нема *жену*, не волем *њену маму*, поздрави *маму*, да видим *сесиру*, питај *снају*, она има *једну ћерку*) или су веома фреквентне у свакодневној комуникацији, те их је брзо усвојила (оћеш *кафу*, скувај *кафу*, ја скуvala *кафу*, *кафу* послужим ги све). Све ово је, свакако, и резултат снажног утицаја српског језика. Упореди и остale примере: имала је она *козу* и *башту*, има ли *кућу*, спремамо за *славу*, ишле у *бању*, а баба иде *сваку* *годину* у *бању* у Врање, ја ођу д *идем* у *скүйшину*.

3.6. Под утицајем сремског говора (13 год. већ живи у Добановцима) она факултативно и веома ретко употребљава и неке икавизме Ш-В дијалекта: *видио је*, *живио*, *живила*; *сикирче*, *со сикира*; *ди је*, *гди си*; *видећу*, *живела*, *шријела*; *секираџија*, *(на)секирам се*; (*где* треба, *где* живиш. Негирана форма глагола јесам увек је с *ни-*: *нисам*, *није*.

Није нас изненадила сремска дијалекатска форма *брјаји*, коју је усвојила информаторка, будући да је у свом родном говору имала исти рефлекс јата /ě/ >/a/: *ора*, *ораси*, а у књ. македонском /e/ *орев* (Стоевска-Денчова 2004:31).

4. Консонанти

4.1. Изговор сугласника /љ/ у Кривој Паланци је исти као и у српском језику (Стоевска-Денчова 2004:34): *љубав*, *љубоморан*, *јављаш*, *недеља*. Информаторка испред вокала предњег реда факултативно изговара средње, полумеко /լ^γ/: *лгеда*, *лгешто*, *блги*, *молги*. Испред вокала задњег реда и на крају речи има нешто тврђи изговор гласа /л/: *била*, *пукло*, *служио*, *дошол*. У две лексеме уместо српског /љ/ јавља се западномакедонски, велешки или стандардни фонетизам: *исклучи*, *лулка*.

4.2. Забележили смо и нешто палатализованији изговор гласова /h/ и /ħ/: *брάка, кӯка, ӣлâка, срέка; ȫкéш, ӯрка, ӯе ѿг; јариќи, кӯку, ӯрке; врёза, лёза, сваѓа; млаѓи, наѓи; млаѓеđ.*

4.3. Forme без специјалног јотовања се осећају као сувише маркиране и чим их употреби, одмах се исправља: и милиција *дóјде, дóђе.* Иначе, обични су и чести примери са /ħ/: *дóђем, дóђи, нађем, нађи.*

4.4. У појединим категоријама информаторка чешће користи форме без старог и новог јотовања: *ӣоломена, саранеđ, или рођена сам, рођено дете; здрâвје 3x, Скојје.*

У примеру *не осудујем* сачуван је македонски корен глагола, у којем нема јотовања *осуд-ува.*

4.5. Двојне облике имамо и код речи са иницијалним *j-*: *ёдан* дан, *ёдна, ош ёдно ѿво, едвај* 3x, сат *е он ѿмрен, да е што*, према: *јёдно ио јёдно, јёдан* 3x, *јёдна, јёдну, јёдино.* Forme без *j-* су из матерњег језика (Стоевска-Денчова 2004:36) и сада су у процесу повлачења.

4.6. С обзиром на то да информаторка долази из крајева где се глас /x/ не употребљава или је сведен на аспирацију иза продужених вокала, или без фонолошке вредности (Видоески 1999:85 + карта 1), примери са /x/ настали су под утицајем српског стандарда: *хшёо* 2x, *хшёла* 2x, *храна, храњио, дрхштим* 4x, *њихов.* Разуме се да су чешћи примери без овог гласа: *ладан, оладим, лей, лёба, ӯре 2x, ӯреши 3x, шела, рана, ранимо, ранила, раниле.*

Група /хв/ и у кривопаланачком (Стоевска-Денчова 2004:41) и у скремском говору своди се на /в/ или /ф/: *уватила и фалим ӯа, се фали.*

Глас /x/ се и у српском и у македонском језику замењује и са /в/ *ѓрâвче* и са /j/ *снаја* (< *снъха*) 4x, *снају, снајин, кӯјна, кӯјница.* Македонски фонетизам је сачуван у следећим случајевима *снаа* 4x, *снају.* Једном смо забележили и контракцију два /aa/ *сна,* што се често среће у српском разговорном језику.

4.7. Особина скоро свих македонских говора, па и кривопаланачког (Стоевска-Денчова 2004:46), јесте обеззвучавање финалних звучних сугласника. Код информаторке, у новој језичкој средини, која не познаје ту особину, овај процес је и даље жив: *жиф, криф, мршаф, ӯрљаф, кâкав је шакаф је; кӯрус, мрас; нош, муш; ѓратш, Милорадш, нарош, каш, никаш, саш, у сүш, разрешш; Бок, друк, збок, снек, сүшрук; лей.*

4.8. Под истим утицајем је и упрошћавање финалних сугласничких група, које се одржава и у новој средини у којој се група *-сш* углавном добро чува (Николић 1964:333): *мрзос, седамнајс, щес, или ретко и масш.*

4.9. У придеву *чврсша* не јавља се македонски фонетизам иницијалне групе *цврсша.*

5. Закључак

5.1. Македонско порекло наше информаторке препознајемо по следећим особинама, присутним на целом македонском говорном простору:

- a) по експираторном акценту;

б) по обезвучавању финалних сугласника (*жииф*, *граш*, *муш*, *друк*, *лей*);

5.2. Македонска дијалекатска позадина огледа се:

а) у релативно слободном месту акцента — кривопаланачка особина (*овօ*; *սթանար*; *սէսիրա*, *սրամօթա*, *իսթերամ*; *րամница*, *կրենала*; *կօմշինից*);

б) у замени назала /ɑ = он/ доминира у (*պահ*, *рука*, *տոնудила*, *վիճմ* *սէսիրու*), али се среће у одређеним категоријама и *a* (*օքրենала*; *իձաш*, *պահամանալ* *աօձա*);

в) у изговору појединих гласова (*լյաբավ*, *նէդելա*; *չլրէդա*, *մօլտի*; *բիլա*, *լյոկլո*, *սլյէжսօ*, *ձօշոլ*; *իսկլուչի*, *լյոլկա*; *կյուկա*, *կէ*; *նաչս*, *մլաչէզ*);

5.3. Интерференција македонског и српског језика огледа се:

а) у двојним акценатским формама: *սակօ/սակօ*, *վրյինա/վրյինա*; *օտիւ-սիլա/օտիւսիլա*;

б) у преношењу акцента на негацију *նէ можե*, чак и у оним случајевима у којима за то нема услова у српском језику (*նէ ժիշվիմ*);

в) у двоструком акценту (*նէ ծոլազի*) иако нема између негације и гл. енклитике, што је одлика њеног родног говора (*նէ մէ սակա*);

г) у двојним облицима замене полугласа ՚ ՚ (օսум/օսам, *սսմ/սսմ*; *սո/սա*, *ս; ձան/չեսնա*);

д) у замени финалног -л доминирају српски облици (*կազօ*, *կրենօ/պրէդօօ*, *վոլեօ*), ретко се чују и македонски стандардно-дијалекатски (*ծըլ*, *ձօշոլ*) и изузетно ретко северномак. дијалекатски (*յա սսմ օդելիֆ*);

՚) у замени назала /ɑ = он/ *կրենալա/կրենու*;

ե) у замени јата /č/ поред եкавизама (*վիճեխ*, *ժիշվելա*, *(չ)ժե*) срећу се и икавизми Ш-В типа (*վիճօ*, *սիկիրչե*, *դի յե*);

ж) у спорадичном јављању примера са одсуством специјалног јотовања (*ծօյդե/ծօյդե*, *հայեմ*);

զ) у чешћем јављању примера без старог и новог јотовања (*լոլօմենա, սարանե՛տ /րօյենա, րօյենօ* ծէте; *զդրավյե 3x, Ծկօյյե*);

ի) у потискивању изговора без иницијалног *j-* (*էնդա/յէնդա, է/յէ*);

յ) у инфилтрацији гласа /x/ из стандардног српског језика (*խիջելա, խրանա, ձրխիմ, նիշխօվ/ լաձան, օծե, րանա, րանիմօ*);

կ) у замени гласа /x/ са /j/ срп. *սնայա*, *սնա/մակ. շնա*;

լ) у недоследном упрошћавању финалних сугласничких група (*մր-զօս, շես/մասի՛*);

5.4. Присутне су и само српске фонетске особине, које су и у родном говору биле доминантније:

а) вокалног /l/ које даје увек /y/ иако у дијалекту иза зубних се могу чути секвенце /лу/ и /լա/;

б) замена јата /č/ с /a/ у лексеми օրаји (мак. дијал. *օրա, օրаси*);

в) гласовна група /хв-/ своди се на /v/ или /f/ у речима *սվամիլա, ֆալմ շա*.

Дакле, можемо закључити да се потврдила наша хипотеза да ће се говор ове слабо образоване информаторке, која тек тринаест година живи у Срему, одликовати великим бројем дублетних македонско — српских форми.

Нови Сад

ЛИТЕРАТУРА

- Алексова 2003: Алексова, Гордана, *За наставниот предмет македонски јазик во паралелките со наставен срpsки, албански или турски јазик*, — *Наследавања по македонски јазик како српански: Состојби и перспективи*, Зборник I, Скопје 2003, 5—10.
- Алексова 2004: Алексова, Гордана, *Статусот на Македонците во Албанија*, — *Скривене мањине на Балкану*, Београд 2004, 25—31.
- Бојковска 2004: Бојковска, Стојка, *Статусот на македонскиот јазик во Република Грција и во Република Бугарија*, — *Скривене мањине на Балкану*, Београд 2004, 33—40.
- Велјановска/Станковиќ 1995: Велјановска, Катерина, Станковиќ Станислав, *Статусот на македонскиот јазик во Србија и во Прна Гора 1945—1995, XXII научна дискусија, XXVIII меѓународен семинар за македонски јазик, личерашура и култура*, Универзитет „Св. Кирил и Методиј“ — Скопје, Охрид, 1995 (саопштење).
- Видоески 1999: Видоески, Божидар, *Дијалектите на македонскиот јазик. Том 3.* — Скопје 1999, 263 стр.
- Ивић 1991: Ивић, Павле, *Две акцентолошке новости из Срема*, — *Изабрани оледи III, Из српскохрватске дијалектиологије*, Просвета/Ниш 1991, 275—292.
- Николић 1964: Николић, Берислав, *Сремски говор*, — СДЗБ XIV, Београд 1964, 201—412 + карта.
- Секулић 1981: Секулић, Невенка, *Збирка дијалекатских текстова из Војводине*, — СДЗБ XXVII, Београд 1981, 107—305 + карта.
- Станковић 2004: Станковић, Станислав, *Македонци и македонски језик у Републици Србији — pro et contra*, — *Скривене мањине на Балкану*, Београд 2004, 41—49.
- Стоевска-Дончева 2004: Стоевска-Дончева, Еленка, *Кривопаланечкиот говор*. — Скопје 2004, 183 стр. + карта.
- Чашуле 1998: Čašule, Ilija, *The interplay of the Macedonian standard and dialects in a bilingual setting: Macedonian language maintenance in Australia*, — *International Journal of the Sociology of Language* 131, 1998, 105—124 (са знатним бројем референци).
- Шмилгер 1998: Schmieger, Roland, *The situation of the Macedonian language in Greece: sociolinguistic analysis*, — *International Journal of the Sociology of Language* 131, 1998, 125—155 (са знатним бројем референци).

Жарко Бошњакович

КАКА МАКЕДОНЦЫ ГОВОРЯ ПО-СЕРБСКИ?

Резюме

0. В данной работе анализируется язык малограмотной македонки, родившейся и выросшей недалеко от Крива-Паланки, тридцать лет прожившей в Велесе, а последние тринадцать — в Среме.

1. На македонское происхождение информатора указывают следующие особенности, характерные почти для всей территории Македонии:
  - а) экспираторное ударение;
  - б) оглушение конечных согласных (*жиф, граш, муш, друк, лей*);

2. Македонский диалектный фон проявляется благодаря:

- а) относительно свободному месту ударения — особенность диалекта Крива-Паланки (*ово; станар; сесяра, срамота, исйерам; рамница, крёнала; комицица*);
б) замене носового гласного /ʃ/ где преобладает у (*айш, рука, ионудила, видим сесиру*), но в определенных категориях встречается и а (*окрёнала; идаш, пусташ вода*);
в) произношени~~ю~~ отдельных звуков (*льбав, нёдеља; гл'ёда, мол'и; била, пукло, слу-жио, дёшол; исклучи, лулка; кука, ёе; наёи, маёе*);

3. Об интерференции македонского и сербского языков можно судить на основании:

- а) дублетных ударений: *сако/сако, врѹћина/врѹћина; ошица/ошица;*
- б) переноса ударения на отрицательную частицу *нё* может даже в случаях, когда для этого нет условий в сербском языке (*нё живим*);
в) двойного ударения (*нё долази*), хотя между отрицательной частицей и глаголом нет энклитики, что также является одной из особенностей родного говора информатора (*нё ме сака*).
г) двойной замены гласных ъ, ъ (*ծум/ծам, сум/сам; со/са; дан/чесна*);
д) замены конечного -л, где преобладают сербские формы (*казо, крено/прѣдо, волео*), редко встречаются македонские литературно-диалектные (*дел, дёшол*) и совсем редко — северомакедонские диалектные (*ја сум оделиф*);
ђ) замены носового гласного /ʃ/ *крёнала/крёну;*
е) замены яти /ʃ/, где наряду с экавизмами (*видеђу, живела, шрїела, (з)де*) встречаются и икавизмы шумадийско-воеводинского типа (*видио, сикирче, ди је*);
ж) спорадического появления примеров, в которых отсутствует специальное йотирование (*дёјде/дбје, нађем*);
з) более частого появления примеров без старого и нового йотирования (*йоломена, саранећ/рђбена, рђено дёте; здраје 3х, Скобаје*);
и) исчезновения произношения без начального j- (*ёдна/јёдна, е/је*);
ј) инфильтрации звука /х/ из сербского литературного языка (*хїела, храна, дрхтим, њихов/ ладан, ёне, рана, ранимо*);
к) замены звука /х/ звуком /j/ — сербское *снјаја, сна* / македонское *снаа;*
л) непоследовательного упрощения конечных групп согласных (*мрзос, щес/маси*);

4. Появляются типично сербские фонетические особенности, которые преобладали и в родном говоре:

- а) слоговое /л/ всегда переходит в /у/, хотя в диалектах после зубных встречаются сочетания звуков /лу/ и /ль/;
б) замена яти /ш/ на /а/ в лексеме *брјаји* (македонский диалект *ора, ораси*);
в) вместо группы /хв-/ встречаются / в/ или /ф/ в формах *уватила, фалим ёа.*

Итак, можно сделать следующий вывод: наше предположение, что для говора этого малограмматного информатора, который в Среме живет лишь тринадцать лет, будет характерно множество дублетных македонско-сербских форм — оказалось верным.

О ИЗВОЂЕЊУ ИМЕНА СТАНОВНИКА ГРАДОВА И ОБЛАСТИ (-АНИН: ЈЕДАН СУФИКС ИЛИ ДВА?)

СТАНИМИР РАКИЋ

UDC 811.163.4'373.61

Краћак садржај. У овом прилогу аутор анализира алтернацију дужине у изведеница типа *Цётинянин* — *Цётинъани* и показује да се та алтернација не може објаснити ако се претпостави да се множина изводи од једнине одбацивањем суфикса *-ин*. И једнина и множина се изводе од исте заједничке основе која се добија додавањем суфикаса *-ан*. Расподела дужине се објашњава применом два правила краћења која су дефинисана у претходним радовима (в. Ракић 1996, 2004). Принцип верности теорије оптималности пружа принципијелно објашњење за све уочене алтернације. Увођењем суфикса *-ан* неколико сложених суфикса се редукују на саставне морфолошке јединице.

Кључне речи: сложеност суфиксa, суфикс *-анин*, суфикс *-ан*, суфикс *-ин*, алтернација дужине, правила краћења, принцип верности.

0. Језици се у типолошком погледу деле на изолационе, аглутинативне и флективне. Један пример је образовање множине. У енглеском језику се имена нација мањом изводе од придева који обично означавају и име језика. Тако се руски језик назива *Russian*, један Рус је *a Russian*, више Руса *several Russians, the Russians*. На тај начин се именују и друге нације за које се одговарајући придеви изводе додавањем придевског суфиксa *-ан* (нпр. *German, Belgian, African, American*, итд.), али су проблем називи за оне нације за које се придеви завршавају на *-ese, -ish, -sh, -ch*. Тај проблем се решава додавањем речи *man* 'човек'. Тако је француски језик *French*, цела нација *the French*, један Францууз *a Frenchman*, више Француза *several Frenchmen*, али се једна Францускиња мора назвати *a French lady*, а више њих *several French ladies*. Енглески је претежно изолациони језик у којем се језичке категорије могу изразити комбинацијама посебних лексичких јединица. Насупрот томе стоје аглутинативни језици у којима свакој граматичкој категорији одговара један посебан морфем. Српски језик је флективан језик, а то значи да један морфем може изразити истовремено више језичких категорија, а одатле произлази и тежња ка фузији морфолошких јединица. Ниједан језик није, међутим, дат у чистом виду, већ већина има угађену понеку нетипичну црту. Таква једна нетипична, аглутинативна црта у српском језику је да се за изражавање облика једнине становника неких земаља, градова, области или припадника неких друштвених група користи посебан морфем *-ин*,

док се множина изражава заједно с падешким наставцима, у ном. јед. именица м. рода то је *-и*. Тако се добијају следеће алтернације:

(1a) Јарапи — Јарапин, Бугари — Бугарин, Срби — Србин, бељбери — бељбе — рин, чбани — чбанин, кајапи — кајапин, трајани — трајанин, јевреји — јеврејин, врвари — врварин, пјани — пјанин, итд.

(б) Ѓипћани — Ѓипћанин, Тјижани — Тјижанин, Атијани — Атијанин, Банћани — Банћанин, Зјарепчани — Зјарепчанин, Зјадрани — Зјадранин, Сплитћани — Сплитћанин, Беђрађани — Беђрађанин, Бавани — Баванин, хршибани — хршибанин, итд.

Како се у (1) изводе облици множине и једнине ових именица? Природно је да се од заједничке основе изводе и једнина и множина. У (1a) основе имена народа, занимања или припадника неких религија већ постоје, док се у (1б) основа изводи суфиксом *-ан* јер се назив становника мора разликовати од назива земље, града или области.¹ То се једноставно може приказати на следећи начин:

	ј е д н и на	м н о ж и на
(a)	Јарап + ин > Јарапин једн. м. рода,	Јарап + и > Јарапи мн. м. рода
(б)	Египћан + ан + ин > Египћанин једн. м. рода,	Египћан + ан + и > Египћани мн. м. рода,

(2) показује да постоји посебан суфикс *-ан* који има значење назива за становнике неког града или области и суфикс *-ин* који има значење једнине. Наставак за ном. једн. у м. роду је $\emptyset$, а за ном. мн. *-и*. Додавање ће не бележимо посебно у (2) већ само наставка *-и* за множину. У приме- рима (1) и (2) јавља се алтернација дужине у *-анин* према *-ани*. У овом чланку настојимо показати да се та алтернација не може објаснити ако се не узме у обзир сложеност суфикса *-анин*.

Структура овога чланска је следећа: у 1. одељку приказујемо схватања српских и хрватских граматичара о облику и примени суфикса *-анин*, у 2. одељку показујемо да се расподела дужина у примерима (1) и (2) не може објаснити ако се претпостави да се множина изводи из једнине, у 3. одељку описујемо расподелу тих дужина помоћу правила краћења, у 4. одељку указујемо на специфичност изведенница са значењем имена становника градова и покрајина — на основе тих изведенница не примењује се правило краћења (КР), које иначе има општу важност (в. Ракић 1996). Принцип верности теорије оптималности пружа принципијелно објашњење како за алтернацију дужине у примерима (1) и (2) тако и за изостанак краћења основа у тим примерима. Акценте и дужине бележи-мо према *Речнику српскохрватског књижевног језика*, *Правојису* (1960), *Обраћном речнику* Мирослава Николића и *Hrvatskom ili srpskom rečniku Deanovića i Jerneja* (1989).

¹ Уколико би се наставци *-и* или *-ин* додавали директно, добили би се нпр. *Атини* или *Атинин* који су редом хомоморфни са дат. једн., односно са посесивним придевом од-говарајуће именице.

1. У граматикама и српским и хрватским се обично занемарује посебност суфикса *-ан* и *-ин*. Тако Стевановић (1981: 497) уочава да је *-анин* или *-јанин* сложен суфикс, и констатује да суфикс *-ин* изводи облике једнине било да се јавља самостално или у склопу сложеног суфикаса *-анин* или *-јанин*. Пошто је утврдио сложеност суфикаса *-анин*, очекивали бисмо да он посебно дефинише и анализира примену суфикаса *-ан*, али он то никако не чини. Стевановић даље погрешно додаје да се *-ин* додаје на основу множине јер се из (2) види да су облици на *-ан* основе и за једнину и за множину. Нема никакве потребе да се од једног облика изводи други.

Сасвим друго мишљење Стевановић (1981: 206) заступа у делу књиге о облицима речи напуштајући или игноришући став да је *-анин* сложен суфикс. У том делу књиге Стевановић тврди да се облици множине изводе од облика једнине одбацивањем крајњег слога *-ин*. „Тако исто од именице *Бујарин* множина је *Бујари*, од *Бедираћанин* — *Бедираћани*, од *Новдсаћанин* — *Новдсаћани*, од *Крајујевчанин* — *Крајујевчани*, од *Крушиљанин* — *Крушевљани*, од *Пожаревљанин* — *Пожаревљани*, од *Цетињанин* — *Цетињани*, од *Задребчанин* — *Задребчани*, *ирћанин* — *ирћани*, ..., од *Турчин* — *Турци*, од *Ужичанин* — *Ужичани*, од *Холанђанин* — *Холанђани*, од *Швеђанин* — *Швеђани*²...“ Облици множине именица овога типа добијају се „додавањем наставака на окрењену основу добивену одбацивањем крајњег слога *-ин*“ (Стевановић 1981: 206).

Бабић (1986) потпуно игнорише проблем суфикаса *-ин* опажајући једино да тај суфикс долази „на неке основе које завршавају на *-ан* (нпр. *Црвљанин* < *Црвљане*, *Драгобацчанин* < *Драга Баштанскა*, в. Бабић 1986: 214), што показује да га он никако не повезује са суфиксом *-анин*. Бабић суфikuсу *-анин* и његовим аломорфима *-јанин* и *-чанин* посвећује 10 страница, а потпуно запоставља или игнорише извођење множине. И он, очигледно, као и Стевановић, претпоставља да се множина изводи из једнине. Сходно томе Бабић (1986) уопште не обрађује суфикс *-ан* којим се изводе називи становника многих градова, области и земаља — ту функцију према њему врши суфикс *-анин*. Барић et al (1997: 106) само заражавају да неке именице (нпр. *браћанин*, *оточанин*, *йоѓанин*, *Србин*) имају у основи *-ин*, „које у множини отпада“. Према овоме објашњењу могло би се опет закључити да се множина изводи из једнине. У претходном издању хрватске граматике истих аутора (в. Барић et al 1979), суфикс *-ин* је уведен као продужни наставак неких именица у једнини, али је таква дефиниција изостала у новом, прерађеном издању исте граматике у којој се суфикс *-ин* никако не помиње.

Клајн (2003) изгледа уочава да је *-анин* сложен суфикс, али не покушава да посебно анализира његове делове. Да је *-анин* сложен суфикс, види се у Клајновој монографији само по томе што тај суфикс доводи у везу са суфиксима *-анка* и *-ански*, тј. Клајн допушта да суфикси *-ка* и *-ски* могу у одговарајућим именицама замењивати *ин* у *-анин*. Према

² *Швеђани* је вероватно грешка јер *Правојис* (1960) бележи *Швеђани* (в. даље правило (5) и примере (6)).

Клајну суфикс *-анин* је семантички веома уједначен јер практично значи само „становник места означеног именицом у основи”. Клајн тако игнорише проблем извођења множинских облика за именице које означавају становнике места јер нема суфикса *-ан*.³ Он додуше уводи и суфикс *-ин* као суфикс који „има необичну особину да се употребљава само у једнини”, али не показује како се то слаже са његовом дефиницијом суфикаса *-анин*. Он изгледа прихвата тврђњу писаца нове хрватске граматике да „*ин* у множини отпада” (Barić et al 1997) јер том ставу само додаје исправку да се *-ин* ипак задржава у *домаћин*, *шуђин* и (застарелом) *радин*.⁴ Између Клајна и писаца нове хрватске граматике не постоји, dakле, о том питању суштинско разилажење.⁵

2. Можемо закључити да је општи став и српских и хрватских граматичара да се множина именица које означавају становнике градова или земаља изводи од једнине у којој *-ин* отпада. Овај закључак се може оспорити указујући на два противпримера. Први од њих се односи на множину *Турци* која се очигледно не изводи од облика једнине који гласе *Турчин*, *Турчина*, *Турчину*, ... већ од базичног *Турк*. Базично *к*, које се јавља у множини у ген. мн. — *Турака* и ак. мн. — *Турке*, не може се добити од облика једнине јер је у тим облицима *к* палатализовано у *ч*. Облици *Турци* и *Турцима* који се јављају у ном. мн., односно дат., инст. и лок. мн. настају палатализацијом базичног облика *Турк*.

Други противпример пружа промена неких именица на *-ин*. Пример који наводимо потиче из граматике Barić et al (1997):

- (3) јед. *ћочанин*, *ћочаница*, *ћочанину*, *ћочаница*, *ћочанине*,...
множ. *ћоч ани*, *ћоч јанја*, *ћоч јанима*, *ћоч јане*, *ћоч јани*,...

Уколико би се множина изводила од једнине, не би се могла објаснити дужина у множини, тј. добила би се кратка пенултима у **ђоћчани* уместо исправног *ђоћчани*. Проблем дужине крајњег слога у множини у именица типа *Кा�рловчанин* — *Кारловчани*, *Рудничанина* — *Рудничани*, *Винковчанин* — *Винковчани* опажа и Стевановић (1981: 218), али само кратко констатује да се у ових именица „последњи слог окрњене основе дуљи у облицима множине” (Стевановић 1981: 218). Дужење крајњег слога основе у именица типа *Кा�рловчанин* — *Кारловчани* би се можда могло схватити као појава хаплологије, мада Стевановић не помиње изричито ту могућност. Сам Стевановић у поглављу о гласовним променама кон-

³ Клајн наводи само хомоформни суфикс *-ан* којим се изводе хипокористични или пејоративни називи (нпр. *брајан*, *тијан*, *ћаволан*, *ѓлујан*, *шикван*, *ѓотован*).

⁴ Суфикс *-ин* у *домаћин*, *шуђин* додаје на прилевске основе, па није a priori јасно да је реч о истом суфikuсу. Суфикс *-ин* који имамо у *Србин* нема функцију номинализације јер је и множина *Срби* именица.

⁵ У одељку о суфikuсу *-ан(a)ц* Клајн помиње хипотезу Пешикана (1958) и Скока да је суфикс *-ан(a)ц* настало спајањем романског *-ан* с нашим *-(a)ц*, али ту могућност види само у примени тога суфикаса на глаголске основе (нпр. у *кркљанац*, *ћршљанац*, *ћећљанац*) за које се може претпоставити утицај трпних придева на *-ан*. Идеје о дијахроном развоју суфикаса *-ан(a)ц* Клајн није могао искористити у синхроној анализи јер уопште не уводи посебан суфикс *-ан*.

статује да је хаплологија „ретка појава” у српском језику. Он за хаплологију наводи само три примера, а и за њих примећује да су и они „можда обичнији у облику без ње”.⁶ Није тешко навести велики број примера у којима хаплологија изостаје:

(4) *сланѝна — сланѝни, таќдѝнина — таќдѝнини, мучнѝна — мучнѝни, једнѝна — једнѝни, шамнѝна — шамнѝни, црнѝна — црнѝни, сићнѝна — сићнѝни*, итд.

Због тога не изненађује да је у новој граматици српскога језика Станојчића и Поповића (2000) хаплологија као гласовна појава сасвим изостављена. Насупрот томе, Barić et al (1997) помињу појаву хаплологије, али је не користе за објашњење алтернације дужине у примерима типа (3). Алтернацију *ірәћанин — ірәћани* наводе као пример крењења основе речи „отпадањем неких завршетака ... испред неких суфикса” (Barić et al 1997: 87). Овде је очигледно грешком изостављена дужина у *ірәћани* јер се на стр. 106 исправно наводи алтернација дужине *ірәћани — ірәћанин*.

3. Уколико претпоставимо да се једнина именица типа (1) изводи од базичних облика на *-ан* додавањем суфиксa *-ин*, проблем алтернације дужине у једнини се једноставно решава применом правила краћења (КР):

(КР) Дужине у основи речи се крате испред вишесложних суфикса или испред затворених једносложних суфикса који не садрже непостојано а (в. Ракић 1996).

Нпр.: *ірәћани + ин > ірәћанин, օйточани + ин > օйточанин*.

Brabec, Hraste i Živković (1954) тачно описују алтернације дужине и акцента у примерима типа (1). Из њиховог описа произилази да је *а* у *-ани*:

(5а) дуго уколико му претходи неки силазни акценат (нпр. *ірәћани, брѣћани*);
 (б) кратко уколико му претходи неки узлазни акценат (нпр. *чобани, јућани*).

У њиховом опису недостају само примери типа *օйточани* и *Кâрловчани* у којима испред суфиксa *-ани* долази неакцентован слог, а које није тешко додати. Опис који су дали Brabec et al (1954) се може, дакле, допунити са (5в):

(5в) Вокал *а* у суфиксу *-ани* је дуг ако му претходи неакцентован слог (нпр. *օйточани, Войвоћани, Крâљевчани, Кâрловчани*).

У облицима једнине са *-анин* прво *а* је увек кратко. Правило (КР) једноставно објашњава ову расподелу дужине (примери *ірәћани + ин > ірәћанин, օйточани + ин > օյточанин*). Изгледа дакле да се алтернација дужине у именицима типа (1) може релативно једноставно објаснити ако

⁶ Од примера које Стевановић наводи у Речнику Матице српске само је забележена именица *законоша* с дефиницијом 'в. законодавац', док су остale изостављене као застареле.

се претпостави да је *-анин* сложен суфикс који се састоји од два дела, суфикса *-ан* којим се изводе базични облици назива становника градова и покрајина на који се у множини додају множински падежни наставци и суфикса *-ин* који се додаје у једнини. И српски и хрватски граматичари након неколико противуречних сигнала одустају од разлагања суфикаса *-анин*. Проблем је свакако и у томе што се мора изабрати један облик суфикаса *-ан* као базичан: са дужином или без ње. Ми се опредељујемо за облик *-ан* са дужином јер правило (КР) омогућава краћење тог суфикаса у једнини после додавања *-ин*, а правило расподеле (5) захтева да суфикс буде дуг и у неким облицима у множини. У том случају проблем може да представља правило расподеле (5б) јер показује да се суфикс *-ан* крати и у множини ако му претходи узлазни акценат. Примере који то илуструју је лако наћи у било којем обратном речнику:

(б) чбани, двђани, држљани, грани, Грђани, Холђани, хршћани,
Клђњани, Корчјани, Млјани, плјани, парохјани, Ријјани, сљани, тјани, Тр-
шћани, Зљњани;

(б) Бјавани, Банћани, Грјани, Канћани, Лескћани, Лјани, Мјавани,
палјчани, Парћани, прбани, пљани, Риљани, Шјани, Шљани, Тунјани,
Вјапани, жљјани.

Правила расподеле (6) нас подсећају на правило краћења друге компоненте иза узлазних акцената које смо формулисали за придевске и именичке сложенице (правило краћења друге компоненте — КДК, в. Ракић 2004). Да ли се слично правило краћења важи и за неке друге суфиксне изведенице, питање је на које овде не можемо дати одговор. На то питање се може одговорити само после једног обимног, детаљног испитивања у шта се ми овде не можемо упуштати. Оно што можемо јесте да уместо тога формулишемо правило краћења КР_{ан} које се тиче само суфикаса *-ан*.

(КР_{ан}) Суфикс *-ан* се крати ако у претходном слогу долази узлазни акценат.

Правила (КР) и (КР_{ан}) решавају проблем расподеле дужине суфикаса *-ан*. Ми ипак претпостављамо да између правила (КДК) и (КР_{ан}) постоји нека веза и том питању посвећујемо следећи одељак.

Приметимо да је свакако нужно претпоставити дужину суфикаса *-ан* јер се на тај суфикс не надовезује само суфикс *-ин*, већ и суфикс *-ка* (*Банћанка*, *ирћанка*, *Кубанка*), *-(а)ц* (*Врањанац*, *Кубанац*), *-че* (*Банћанче*, *ирћанче*, *Врањанче*), *-ск* (*ирћанск*, *кубанск*), испред којих се чува дужина претходног слога јер не испуњавају услове правила (КР).

4. Према нашој класификацији суфикаса, *-ан* спада у рецептивне суфиксе, а то значи да подржава алтернацију *Рјм* — *Римљани*, *лј* — *љусанин*, *Шј* — *Шићани*, *М* — *Мачва*, *П* — *Парисан* (в. Ракић 1991, 1995). Дужина се стварно пред суфиксом *-ан* редовно мења у узлазни акценат, али обично изостаје краћење дужине које очекујемо према правилу (КР). Док се дужина крати у суфikuсу *-ан*, испред суфика-

са *-ин*, изостаје краћење дужина у основи. То запажање записујемо као правило (7):

(7) У изведеницама са *-ān* које имају значење становника градова или покрајина не крате се дужине које припадају основи.

Ово својство јасно илуструју примери (6б), а оно се очituје и у примерима које наводи Стевановић (в. горе у одељку 1). Ретко долази до краћења дужина у основи, а и тада су то обично акценатски дублети:

(8) *Бӯдва — Бӯдвани, Бӯдван, Рâб — Рâблъани, Рâблъани, Нðви Зелânд — Зелânбани, Зелânбани,⁷ Дûкља — Дûкљани, Дûкљани.⁸*

Примери (8) пружају додатну потврду за правило (KP_{ан}),⁹ а истовремено показују да се краћење дужина основе ретко остварује у ових изведеница, а и тада са пуно колебања. То значи да изведенице ове врсте одступају од правила краћења (KP), а да истовремено следе правило (KP_{ан}). Како објаснити ову разлику?

Овде је битна околност да су основе властите именице, а за њихово препознавање је важно да алтернације основа буду што мање. Ово произилази из познатог принципа верности које према теорији оптималности ограничава фонолошке и прозодијске алтернације (в. Kager 1999). Према принципу верности афиксси су мање заштићени од основа — одатле следи и примена правила (KP_{ан}) на суфикс *-ān* и блокада примене правила (KP) на основу. Због блокаде примене правила (KP) основица задржава исту дужину, а због краћења суфикса *-ān* спречава се промена акцента која према општем правилу (CA) управо пада на слог са дужином (в. Ракић 1991, 1995). Правило (KP_{ан}) спречава јављање акценатске алтернације типа *јùнак -јунáка* која се иначе генерално примењује. Видимо, dakле, да је мотивација за правила (KP_{ан}) и (КДК) иста — она произилази из принципа верности чија примена се детаљно анализира у теорији оптималности. Принцип верности, који ограничава краћење основа испред суфикас *-ān*, ограничава и примену палатализације на властите и неке заједничке именице (в. Стевановић 1981: 129). У оба случаја околност је иста — ради се о властитим именицима за које је битно да буду лако препознатљиве.

Увођење посебног суфикса *-ān* за извођење назива становништва доводи до упрошћавање суфиксних извођења јер се елиминишу сложени суфикси *-ānka* (нпр. *Беðираћānka, Bârānka, Bâčvânkâ, Banâhānka, Èiñihānka, Mâčvânkâ, Lîçânkâ, ðîtočânkâ, hrîzihânkâ, ūkuhânkâ, Kûbânkâ, Aþriñkânkâ*, итд.), *-ān(a)ç* (нпр. *Кубânaç, Amerikânaç, Aþrikânaç, Pi-*

⁷ Али *Nðvi Câd — Novðsačânni* и *Novðsačânnke* према правилу (КДК).

⁸ Али *Brod — Brðbâni*.

⁹ Даљу потврду правила (KP_{ан}) пружају примери типа *Grûjca — Grûjsâni* и *Grûjic — Grûjsâni*. Правило (KP_{ан}) има, међутим, тако опште важење да детаљна статистика изузетака нема много смисла — од стотине прегледаних примера из обратних речника, могуће је забележити тек два-три изузетка за које се онда поставља питање јесу ли то стварно изузетци.

роћанац, Белијанац, Србијанац, Конгоанац, Мароканац, аниликанац, Врањанац, републиканац, доминиканац, итд.), -анче (нпр. Банаданче, Бачваниче, брђанче, сељанче, пречанче, трађанче, Врањанче, Италијанче, Србијанче, Африканче, итд.), -ански (нпр. хришћански, јкућански, врјањански, широдјански, србијански, брђански, републикански, американски, кубански, мардакански, аниликански, доминикански, итд.)¹⁰ јер се примењују на исте основе. Ово важи делимично и за суфикс -анстиво (држављанство, Јучанство, укућанство < укућани), а свакако вреди размислiti да ли се и како могу редуковати још неки суфикси који укључују почетно *ан*, или се не примењују на исте основе као суфикс *-ан* анализиран у овом прилогу. Растављање сложених суфикаса на њихове саставне компоненте очигледно упрошћава граматику. Овом поступку се у флексивним језицима супротставља укорењена тежња за сливањем суфикаса која занемарује чињеницу да аглутинативни елементи могу постојати и у флексивним језицима (в. Haspelmath, M. 1994.). Ниједан језик не постоји у савршено чистом виду.

Источно Сарајево

ЛИТЕРАТУРА

- Babić, S. 1986. *Tvorba riječi u hrvatskom književnom jeziku*, JAZU i Globus, Zagreb.
- Barić, E. et al, 1979. *Priročna gramatika hrvatskoga književnog jezika*, Školska knjiga, Zagreb.
- Barić, E. et al, 1997. *Hrvatska gramatika*, Školska knjiga, Zagreb.
- Brabec, I., M. Hraste i S. Živković 1954. *Gramatika hrvatskoga ili srpskoga jezika*, 2. izdanje, Školska knjiga, Zagreb.
- Deanovića, M. i J. Jerneja, 1989. *Hrvatsko ili srpsko talijanski rječnik*, Školska knjiga, Zagreb.
- Haspelmath, M. 1994. *The growth of affixes in morphological reanalysis*. In: G. Booij & J. van Marle (eds.), *Yearbook of Morphology* 1994. 1–29.
- Николић, М., 2000. *Обраћани речник српскога језика*, Институт за српски језик, Београд.
- Kager, R. 1999. *Optimality Theory*, Cambridge University Press.
- Клајн, И. 2002. *Творба речи у савременом српском језику, Први део: Слађање и префиксација*, Београд.
- Клајн, И. 2003. *Творба речи у савременом српском језику, Други део: Суфиксација и конверзија*, Београд.
- Пешикан, М. 1958. *О ћрађењу имена становника у односу на имена земаља и места*, Наш језик IX, н. с. 196–205.
- Правојес српскохрватскога књижевног језика*, Матица српска, Нови Сад и Матица хрватска, Загреб. 1960.
- Речник српскохрватскога књижевног језика I–VI*, 1967–1976, Матица српска, Нови Сад, са Матицом хрватском, Загреб, том. I–III.
- Ракић, С. 1991. *О рецептивним суфиксима и правилу акценита српскохрватског језика*, Зборник Матице српске за филологију и лингвистику 34/2.
- Ракић, С. 1995. *Још о рецептивним суфиксима и правилу акценита српскохрватског језика*, Зборник Матице српске за филологију и лингвистику 38/1.
- Ракић, С. 1996. *Правило краћења у српском језику*, Зборник Матице српске за филологију и лингвистику 39/1.

¹⁰ У неким од ових примера изостаје краћење дужина иза узлазног акцента због групе сонант + консонант.

Ракић, С. 2004. *О акцениту и дужини именичким сложеници*, Зборник Матице српске за филологију и лингвистику, 47/1—2.

Станојчића, Ж. и Поповића, Љ. 2000. *Граматика српскога језика*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд.

Стевановић, М. 1981. *Савремени српскохрватски језик I*, Научна књига, Београд.

Станимир Ракич

ОБ ОБРАЗОВАНИИ НАЗВАНИЙ ЖИТЕЛЕЙ ГРОДОВ И ОБЛАСТЕЙ
(-АНН: ОДИН СУФФИКС ИЛИ ДВА?)

Резюме

В настоящей работе автор анализирует чередования в производных словах типа *Цётиньнин* — *Цётиньни* и *Банáнин* — *Банáнни* и показывает, что это чередование нельзя объяснить в случае если предположить, что множественное число образуется от единственного числа отделением суффикса *-ин*. И единственное и множественное число образуются от одной и той же общей основы, которая получается добавлением суффикса *-ан*, т.е. суффикса, вообще не имеющего своего определения в существующей литературе. Распределение долготы объясняется применением двух правил о ее сокращении, определение которых дается в предыдущих работах (см. Ракић 1996, 2004). Автор также отмечает, что сокращение долготы отсутствует в основах производных слов с суффиксами *-ан*, *-анн*. Принцип достоверности теории оптимальности дает принципиальное объяснение всем приведенным чередованиям, а также их отсутствию. Введением суффикса *-ан* и сложные суффиксы *-анка*, *-анче*, *-ан(a)ц* и *-анский* могут редуцироваться на составные морфологические единицы. Этим значительно упрощается представление суффиксации в сербском языке.

ПРОЗОДИЈСКЕ ОСОБИНЕ ГОВОРА СПИКЕРА (НОВИНАРА) РТВ НОВИ САД¹

ГОРДАНА ДРАГИН

UDC 811.163.41'342.8

Крајак садржај. У раду се говори о акценатској проблематици представљеној у изговору спикера радијског и телевизијског дневника РТС — РТВНС. Анализира се артикулација: три новинара (уредника информативног програма) локалних радио станица **021**, **Мелос** и **Радија 5** (који, поред вести, читају и ЕПП програм) и три спикера који читају вести у ударном термину на првом програму **Радија Нови Сад** и **Јутарњи програм** од 27. и 28. 9. 2005. године ТВ Нови Сад на материјалу који је сниман у временском размаку од последњих дана маја до краја септембра 2005. године. Анализирају се следеће прозодијске промене појаве: 1) скраћивање квантитета, које је ван акцента спроведено готово радикално (*лëпo, тисмо, лёжси, облак*); 2) појављивање силазног акцента у унутрашњем слогу речи као и преношење акцента на проклитику само по изузетку (*пољоштivреда, дистрибўција, за ћаб, од нас, на йамет*); 3) тенденција ка тонској неутрализацији (*мини'старствo, за'немарени*) и 4) померање узлазног акцента на први слог речи код глагола I врсте: *обукла, днесем, ђекла, ђуведем, ђодстакла, извукли су.*

Кључне речи: акценатска прозодема, краткосилазни акценат, краткоузлазни акценат, дугосилазни акценат, дугоузлазни акценат, послекценатски квантитет.

1.0. На територији наше земље готово да и није било интересовања за проблеме урбане дијалектологије, тако да осим студије о говору Ниша, чији је аутор странац Пол Луј Тома, нема ниједног озбиљнијег приказа говора неког града у Србији. Могу се поменути и радови Милоша Московљевића из 1921, А. Белића из 1934 године, као и Јована Јерковића из 1992. године.

1.1. Одсек за српски језик и лингвистику Филозофског факултета у Новом Саду ове школске године покренуо је пројекат *Говор Новоg Сада*. У Новом Саду говори(ло) се *бачким ђодђијалектом шумадијско-војвођанског дијалекта*. Промењена етничка слика града у последњих дванаестак година актуализирала је питање *Како се данас говори у Новом Саду?* На пројекту су ангажовани сарадници Одсека као и студенти редовних и последипломских студија. Корпус који се испитује веома је велики. Поред језика школе, испитиваће се и говор актуелних Новосађана, који ће се јављати као испитаници ако задовоље критерије који воде рачуна о (1) *матерњем језику*, (2) *јгулу*, (3) *генерацијској припадности*, (4) *образова-*

¹ Рад је прочитан на Шеснаестом конгресу савеза славистичких друштава Србије и Црне Горе, који је одржан у Врњачкој Бањи од 6. до 8. октобра 2005. године.

њу, (5) *йореклу (подручју йорекла)*, (6) *социјалној йријадносћи (јоловаџају у друштву)* и (7) *йодручју становања*. Проучаваће се, такође, и језици медија, рецимо, РНС 1. програм и свих локалних радио-станица и ТВНС 1, и програми свих локалних ТВ станица. Пратиће се језик спикера и новинара, који читају вести у ударном термину и воде емисију у којој говоре, тј. не читају припремљени текст. Прва фаза рада на пројекту подразумева сакупљање корпуса и фонолошку обраду прикупљених текстова.

Почетком седамдесетих година двадесетог века систематским истраживањима говора на радију позабавили су се први стручњаци са **Института за експерименталну фонетику и патологију говора** у Београду, на челу са Смиљком Васићем, Ђ. Костићем и В. Канафлич Још је давне 1982. године **Одељење за истраживање програма и аудиторијума радио-телевизије Нови Сад**, под уредништвом Ђорђија Поповића, објавило своје резултате у краћој студији под насловом *Комуникационе и говорно-језичке карактеристике ТВ Дневника Телевизије Нови Сад на српскохрватском језику*. Аутори текстова из ове студије били су професори нашег Одсека: Драгољуб Петровић, Мирјана Јоцић и Љиљана Суботић, који и сада, осим професора Петровића, учествују у поменутом Пројекту. За ову прилику у фокусу пажње биће коауторски рад Д. Петровића и Љ. Суботића, *Фонетске карактеристике*. Треба скренути пажњу и на необјављену докторску дисертацију Јелице Јокановић-Михајлов *Прозодијски систем језика радија и телевизије београдског подручја* из 1986. године. Као последњи, хронолошки само, помињем и рад професора Драгољуба Петровића, *Фонетика* из зборника *Српски језик на крају века* под редакцијом Милорада Радовановића из 1996. године, у којем се детаљно анализира савремена прозодијска слика српског разговорног језика. Године 1999. у зборнику *Актуелни проблеми граматике српског језика*, под уредништвом Јудите Планкош, у Суботици, изашао је рад Драгољуба Петровића *Две српске прозодијске норме?* у којем се анализира савремено стање у разговорном језику источног и западног ареала српског језика.

1.2. Због временске (и просторне) ограничености бавићу се у овом раду *само прозодијским особинама* спикера радијског и телевизијског Дневника и Јутарњег програма ТВ Нови Сад 1, као и ЕПП порукама локалног Радија 5. Реченичном интонацијом, којом се на нашим просторима детаљно бави Јелица Јокановић-Михајлов, позабавићемо се други пут. Рад треба схватити као pilot истраживање на малом узорку, који има задатак само да укаже на неке од проблема на прозодијском нивоу у говору спикера (новинара) радијских и ТВ кућа у Новом Саду. Анализира се артикулација: три новинара (уредника информативног програма) локалних радио станица **021**, **Мелос** и **Радија 5** (који, поред вести, читају и ЕПП програм) и три спикера који читају вести у ударном термину на првом програму **Радија Нови Сад** и **Јутарњи програм** од 27. и 28. 9. 2005. године ТВ Нови Сад. Материјал је сниман у временском размаку од последњих дана маја до краја септембра 2005. године. Нећу наводити поименце новинаре чију артикулацију анализiram, иако ће то бити један од предуслова на раду поменутог Пројекта.

1.3.0. Промене које се тичу прозодије у снимљеном материјалу тичу се, пре свега, *инвентара и дистрибуције* прозодема.

1.3.1. Што се тиче инвентара прозодема запажају се две појаве:

(а) Нивелисање тонске дистинкције у кратким акцентованим слоговима у свим акценатским позицијама и (б) уклањање дуге прозодеме иза акцента.

Прва појава (а) огледа се у укидању разликовања краткосилазног (‘) и краткоузлазног (‘) акцента. Промена се развија најчешће у правцу једначења ове две кратке акцентоване прозодеме у корист силазне краткоће: *премијер, министар, финансија, данац, врховни, команданти, штетнајс, за скупку, исказан, у Вождини, живот, једна, слободе, двојицу, систем*, поред регуларног додели, сарадник, министара, уједињених, умешаности, избеће, ћучени, добрника, юнијате, међујим, Јоштравка, домаћин, амERICKOI, старешина, функционер, дечачкој, четрнајс, бродова, команданти, демократских, старашински, својој, у Србији..., док је примера за једначење према узлазној прозодеми знатно мање: *штребало, да буде, заједно, робином*. Ова појава као да се везује за пенултиму испред кратке ултиме, али се шири и према почетку речи, тј. према првом слогу вишесложних речи.

(б) Уклањање дуге прозодеме иза акцента, иначе особина Ш-В дијалекта, има замаха у савременом прозодијском систему, па и у говору медија. Радикално утирање квантитетских опозиција иза акцента може бити условљено различитим чиниоцима: 1) **гласовним** (најпре се губи ако је на отвореној ултими), 2) **генерацијским** (код млађе градске, па и медијске, популације прво се коригује изговор уклањањем дуге неакцентоване прозодеме), 3) **реченичном интонацијом** (неакцентована дужина пре се јавља у речима крајње нефиналне клаузе, него на њеном самом крају), 4) **фонолошким и морфолошким** (појединачно и комбиновано), 5) **позицијом у речи** (лакше се губи ако је удаљенија од акцента и од две прво се губи друга) и можда на првом месту, а не на последњем 6) **пореклом говорника** (односно, дијалекатском базом, у овом случају, водитеља).

Наводим забележене примере с обзиром на морфолошки тип којем припадају не водећи строго рачуна о могућим разлозима скраћења послеакценатске дужине:

- Гсг именице II деклинације: *странке, савет дубране, вожне државе, државне заједнице, трој хиљаде;*
- Истих именица: *јасном страпештом, младом државом;*
- Гпл скоро свих именица: *национа, значаја, дубора, ђицијна, пун југовора, јслуга, четрнајст часова, триста милиона евра, амбасадора, за пролаз бродова, трој хиљаде ђосташу, финансија, министар;*
- облици заменичко-придевске деклинације: *облачно, привредни, радикалне, српске, јасном; врховни, државне, страпешки, амERICKOI, дечачкој, државних, својој;*
- облици компаратива придева: *више, ђрећ, мање;*
- неки прилози у компаративу: *ранје, свежије;*
- презент глагола свих врста: *врани, враним; додели, избеће, одржава се, очекује се, Јозија, репајује;*

- глаголски прилог садашњи: *влáдајући*;
- глаголски прилог прошли: *ддневши*;
- трпни придев: *йтимењен, јисказан, осѝвареним, јучени*;
- неки облици аориста: *однесоше, љдсѝадоше*;
- облици императива: *йтіј, чекајће*;
- велики број суфикса: *ддіаћај, йрекрај, љећнајсї, чећрнајсї; засёдање, јиздање, љићање склѧањем, исћоричар, йремијер, функцијнер; сарадник, мојућносї, одиовбрносї, јмећаносї*.

У облицима Гпл најчешће скраћују су обе дужине, док примери: *одбора, ђицијна, јслуга, врховни, државне, обезбеде, юомилана, љостију* објукла, извукли су само потврђују констатацију да се дужина лакше чува иза кратких акцената, на унутрашњости речи, тј. ако је близу акцентованом слогу и да се од две дужине чува само једна (она која је ближа акценту).

1.3.2.0. Скраћивање наакцентованог квантитета само је део тенденције ка скраћивању квантитета уопште, дакле и под акцентом.

1.3.2.1. Најчешће је скраћивање дугоузлазне прозодеме (' > '): *војске, војници, врёме, јувернера, нёколико дана у Европу, захтјев, издавачи, издјање, медицину, одобравају, ослобођења, Јланета, развој, савет, сарадњу, стабилносї, стапус, телефон, шемијература Гпл, шеќко, йренутуку; занимање, библиотекама, информација, обнављања, јићање, љоћиврдили, финансирање, разјоарајши, савета, изјавио; узнемиривајће*.

1.3.2.2. О скраћењу дугосилазног акцента располажем са знатно мање података: *дїн, два, љри, щесї; вёсїи, дана Гсг, Ндвог Сада; радио; сјунчевим*.

1.3.2.3. Изненађује да се понекад дуги акценти крате и мењају при том интонацију:

(' > '') двојицу *војника, гđину дана, најутицајнијих земља, лјпе, шест месеци, 12 стјећени, већих шемијература; йрмио је; у йрделима; (~ > ') дјувате, крћнемо, мјрамо, чјвате*.

1.4.0. Ретко се дешава да се мења само интонација код дугих акцентских прозодема, али код кратких нема таквих ограничења, па се дешава да често краткоузлазни прелази у краткосилазни (1.3.1.a) а ређе и обрнуто (*обуке, досѝава*).

1.5.0. Ове неутрализације, како тонске тако и квантитетске, воде до потпуног нивелисања свих разлика међу акцентованим прозодемама и истичу једино **место акцента у речи**. То се нарочито примећује у говорима, млађих новинара, тј. оних који свој прозодијски систем уједначавају са прозодијским системом града, у овом случају Новог Сада. Највише ових примера забележила сам у говору новинара локалне станице **Радио 5**:

код 'Ваљева, 'награде, 'награду, 'најбољу, 'седме;
'ваша, 'вашем, 'девет, 'Дејан, 'другој, 'ибра, 'мессто, 'осам, 'прашиши, 'седам, 'силе, на 'стенсу, 'улођу, 'хороскоЯ, 'часова;
'ајел, 'бронзану, 'добићник, 'заузме, 'један, 'камеру, 'ћећнајс, 'ћосао,
'свећко, 'чешир; од'лучује, ош'иућујеши, фе'сивал;

'знаку, 'престижном, 'скала, 'страны, 'установище; међународни, ми'нушта, навијачима, осива'рењем, йос'матирао, пр'венство, при'знањем, са'радњу, се'зона, ста'билносћ, То'машевић.

Као разликовно, овде се чува само место акцента, које је увек новоштокавско. Ради се, заправо, условно речено, о једној врсти *балканизације* говора који се испитује, јер промовише се само место акцента као и у другим балканским језицима, а не његов квантитет и квалитет (Д. Петровић 1999: 229).

2.0. Што се тиче дистрибуције прозодема треба нагласити да је код већине водитеља (новинара) најмаркантнија појава, противна правилима стандардне акцентуације, појава силазних акцената ван почетног слога. Специјално овим нарушавањем акценатске норме бавио се Е. Фекете (2000: 1297—1329).

2.0.1. Оба силазна акцента (‐, „) могу да се нађу на унутрашњем или последњем слогу и то у домаћим и страним сложеницима, као и у Гпл многих именица:

а) *јујозадни, северозадни, територији, у Аустралији; коалиције, административни, инвестиција, интервју; инвестиција, појединача, задатака, организација, домаћинства, пуно омладинаца, послодаваца, али чује се и стандардно амбасадора, телевизију, међутим/међутим, организатори, Југославија;*

б) *блајовремено, вероватно, пољопривредни, понешто; у интервју, конкурентна; емисија, комаднија, корекција, лейбшица, финансија, али и документи, команданти, команданти, првобитно.*

2.0.2. На готово исти начин може се посматрати непренесени акцент у оквиру акценатске целине: у *Беч*; у *девети*; у *вашем*, од *себе*, и *дрги*; из *наше*; у *тотом*, о *тотоме*, збој *тоти*, по изузетку и за *тот*, али, чује се доследно и: *нё бы, нё зна, нё трагисм; нё треба, нё носи, нё може.*

Из овога се види да је померање акцента на проклитику само факултативна појава, па према томе у потпуности компатибилна са појавом непренесеног силазног акцента у једној речи.

2.0.3. Неке речи обично остају без акцента ако на њима није тежиште информације: *добр дан, добро дошли.*

2.0.4. Двојни акценат појављује се у неким сложеницима и последица је, често, погрешне реченичне интонације и неједнаког темпа говора: *јујозадни, најуљеднији, најусиещијих, најутицајнијих, североисточни, јутиракрдаким.*

2.0.5. Као дистрибуциона новина запажа се и померање узлазног акцента на први слог речи код глагола I врсте: *обукла, донесем, оекла, донедем, подстакла, извукли су.*

3.0. Као што рекох, само сам нотирала неке од проблема којима ћемо се бавити кад будемо комплетирали грађу о **Говору Новог Сада**. Нисам говорила о прозодијским карактеристикама новинара у целини, него само о иновацијама које се срећу у њиховом говору. Нагласила бих да је већина иновација о којима говорим условљена и жанровском врстом текста који се чита или говори, као и да су оне резултат једне врсте ко-

кетирања језиком настале често као резултат имитирања говора популарних водитеља, новинара, најчешће београдског радија и телевизије.

Нови Сад

ЛИТЕРАТУРА

- Белић А., 1934, *Београдски сашил*, Наш језик, књ. II, св. 7, Београд, с. 193–200.
 Јерковић Ј., 1992, *Српски говор Бачеја*, ЗбМСФЛ XXXV/2, Нови Сад.
 Јокановић-Михајлов Ј., 1986, *Прозодијски систем језика радија и телевизије београдског подручја*, Београд, (у рукопису).
 Јоцић М., Петровић Д., Суботић Љ., 1982, *Комуникационске и говорно-језичке карактеристике ТВ Дневника Телевизије Нови Сад на српскохрватском језику* (Одељење за истраживање програма и аудиторијума радио-телевизије Нови Сад — уредник Борђије Поповић).
 Костић Ђ., Васић С., Кнафлич В., Петер С., 1971, *Анализа говора сајкера Радио-телевизије Сарајево*, Институт за фонетику и патологију говора, Београд.
 Костић Ђ., 1976, *Пиштање језика телевизије*, РТВ теорија и пракса, бр. 4, Београд.
 Костић Ђ., Васић С., Кнафлич В., 1984, *Испитивање говора у емисијама Радио-Београда и Телевизије-Београд*, — теренска студија, једномесечно посматрање, Институт за фонетику и патологију говора, Београд.
 Московљевић М., 1921, *Неколико речи о београдском говору*. In: *Зборник филолошких и лингвистичких студија* (А. Белићу поводом 25-годишњице његовог научног рада посвећену његовим пријатељима и ученицима), Београд, с. 132–140.
 Петровић Д., 1996, *Фонетика (Српски језик на крају века)* — редактор Милорад Радовановић, Институт за српски језик САНУ, Београд, с. 87–110.
 Петровић Д., 1999, *Две прозодијске норме*, Актуелни проблеми граматике српског језика — Зборник радова са другог међународног научног скупа, Суботица — Београд.
 Фекете Е., 2000, *Неке појаве систематског нарушувања акценталске норме*, *ЈФ* LVI/3–4, Београд, с. 1297–1329.

Гордана Драгин

ПРОСОДИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ РЕЧИ ДИКТОРОВ РТВ НОВИ-САД

Резюме

В статье рассматривается акцентуация дикторов радио и телевизионных известий РТС — РТВНС. Анализируется артикуляция трех журналистов местных радиостанций, которые, кроме известий, читают рекламы, и трех дикторов Первой программы Радио НС и Утренней программы, читающих известия в лучшее эфирное время. Анализ проводится на материале, собранном автором с конца мая по конец сентября 2005 г. Подчеркиваются следующие просодические явления: 1) сокращение длительности произнесения слов, которое вне ударения проводится почти радикально (*лётно, йисмо, лёжи, блак*), 2) возникновение нисходящего ударения на внутреннем слоге слов, а также перенос ударения на проклитику только в исключениях (*йольойривреда, дистрибуција, за ѫд, од нац, на йамеј*), 3) тенденция кнейтрализации восходящего и нисходящего типов ударения (*ми ни'старство, за'немарени*), 4) перемещение восходящего ударения на первый слог слова у глаголов первого спряжения (*обукла, донесем, ђиекла, ђоведем, ђодсипакла, ђзвукли* су).

ПРЕКЉУЧИВАЊЕ ИЗМЕЂУ СТАНДАРДНОГ ОБЛИКА СРПСКОГ ЈЕЗИКА И ЊЕГОВИХ ДИЈАЛЕКАТА И ИЗМЕЂУ ЕКАВСКОГ И ИЈЕКАВСКОГ ИЗГОВОРА

(ИСТРАЖИВАЊЕ СПРОВЕДЕНО МЕЂУ СТУДЕНТСКОМ ПОПУЛАЦИЈОМ)

БОРКО КОВАЧЕВИЋ

UDC 811.163.41'282

Крајак садржај. У овом раду се говори о прекључивању између стандардног облика српског језика и његових дијалеката и између екавског и ијекавског изговора. Истраживање се састојало из два дела: из анкете (спроведене упитником) и бележења конверзација. На основу резултата добијених анкетом до прекључивања не долази, а на основу резултата добијених на основу забележених конверзација до прекључивања долази. Неподударање резултата се може објаснити несвесном природом прекључивања.

Кључне речи: прекључивање кодова (*code-switching*), стандардни језик, дијалекат, екавски и ијекавски изговор.

Уводне најомене

Предмет овог истраживања јесте појава у језику која се у домаћој литератури најчешће одређује термином прекључивање (из једног кода у други).¹ Један од алтернативних назива је и промена кода.² Изворни термин јесте енглески термин *code-switching*.

Најсажетије речено, *code-switching* представља појаву употребе два или више (што је у пракси ретко, али је могуће) различитих варијетета у оквиру једне конверзације.³ Или прецизније — употребу елемената различитих варијетета у оквиру истог дискурса, исте реченице или истог конституента.⁴ Ако се ограничимо на ову дефиницију, онда се стиче утисак да је термин промена кода (у оном смислу у коме га користи Радовановић) неадекватан. Наиме, Радовановић о промени кода говори у контексту репертоара говорних варијетета којима одређени говорни представник и одређена говорна заједница располажу у свом језичком знању. Промена кода, у том смислу, подразумева једну широко схваћену могућност пребацивања са једног варијетета на други, у зависности од ситуације у којој се говорник налази. Насупрот правилног одабира варијетета прикладног датој ситуацији у којој се говорник налази (што се именује променом кода), Радовановић уводи термин замене кода који у овом

¹ Овај се термин користи у преводу Фишменове *Социологије језика*. V. Fishman (1978).

² Б. Радовановић (1986: 167).

³ О дефиницији самог појма погледати нпр. Савић (1996: 24—26).

⁴ Б. Савић (1996: 25).

контексту означава неправилан одабир, односно неприкладну употребу одређеног варијетета у одређеној ситуацији.⁵ Нигде се не помињу оквири исте конверзације, односно истог дискурса, реченице или истог конституента. Стога ће се у даљем тексту, као прикладнији за ову прилику, користити термин прекључивање.

Када се помене прекључивање, обично се мисли на прекључивање између два језика. Рецимо на прекључивање између енглеског и шпанског у Америци,⁶ или између шпанског и гваранија у Парагвају. Треба, међутим, имати у виду и једну другу врсту прекључивања, такође веома значајну и заступљену, а то је прекључивање између различитих дијалеката истог језика, те посебно између стандардног облика једног језика и његових дијалеката.

Поплакова истиче два типа прекључивања: (1) међуреченично и прекључивање са устаљеним елементима (где се прекључивање дешава на границама реченица, или укључује само одређене устаљене фразе или просте именичке фразе и именице) и (2) унутарреченично прекључивање (код кога се прекључивање одвија унутар једне реченице, на границама конституената).⁷ Ово је једна формална подела — према нивоу језичке структуре на коме се прекључивање одвија. Фишмен говори о метафоричком и ситуационом прекључивању (функционална подела). Ситуационо прекључивање било би оно које је у складу са уобичајеном расподелом, односно са нормом која одређеној теми, месту или одређеној сврси приписује њој прикладан варијетет, док би метафоричко прекључивање било оно које одудара од устаљене норме и карактерише се неуобичајеном или контрастивном расподелом. Метафоричко прекључивање има емфатичку или контрастивну сврху.⁸

Већ је напоменуто да када се помене прекључивање, углавном се помисли на прекључивање између два језика. Као такво, прекључивање се сврстава у појаве које настају као последица контакта међу језицима. Због тога је битно правити разлику између прекључивања и неких других појава које су такође последице контакта међу језицима. Ту се пре свега мисли на диглосију и, на првом месту, на позајмљенице. Код диглосије употреба одређеног варијетета (кода) стриктно је везана за одређене ситуације. Код варира од ситуације до ситуације. Насупрот томе, при прекључивању се код мења у оквиру једне конверзације у једној истој ситуацији.⁹ Највећу пажњу привлачи прецизирање разлике између прекључивања и позајмљеница. Салмон истиче три параметра за разликовање:

- (1) учсталост појављивања у језику (лексеме које се често појављују су углавном позајмљенице);
- (2) фонолошка интеграција (лексеме које су се уклопиле у фонолошку структуру неког језика се третирају као позајмљенице) и

⁵ Б. Радовановић (1986: 167—168).

⁶ B. Fishman (1978: 51—56).

⁷ B. Савић (1996: 55).

⁸ B. Fishman (1978: 66—67).

⁹ B. Gumperz (1982: 59—60).

(3) синтаксичка интеграција (јединице које су се уклопиле у синтак-
сичку структуру одређеног језика третирају се као позајмљенице).¹⁰

У истраживању које се описује у центру пажње је прекључивање из-
међу стандардног облика српског језика и његових дијалеката. Преци-
зније говорећи, у питању је међуреченично ситуационо прекључивање.

I

Истраживање

1. *Предмет и циљ истраживања.* Предмет овог истраживања јесте прекључивање између стандардног облика српског језика и његових дијалеката. Као посебан предмет истраживања, али у оквиру већ поменутог, разматра се и прекључивање између екавског и ијекавског изговора.

Циљ истраживања је да уочи и опише могуће моделе и начине пре-
клиучивања између поменутих варијетета, односно да прикаже шта акте-
ри прекључивања мисле да се дешава (ако уопште сматрају да до пре-
клиучивања долази), а шта се заиста дешава у реалним говорним ситуа-
цијама.

2. *Методе истраживања.* Истраживање се састоји из два дела. У пр-
вом делу се користи анкета која је спроведена међу студентском попула-
цијом, углавном међу студентима у Студентском граду у Београду, док
су у другом делу као материјал за анализу послужиле конверзације које
је аутор бележио у продавници у Студентском граду. Циљ анкете је био
да покаже шта испитаници мисле да се дешава, а циљ прибележених
конверзација био је да покажу шта се заиста дешава у реалним говорним
ситуацијама.

II

Анкета

1. *Карактеристике узорка.* Истраживање је спроведено на узорку од 80 испитаника. Од личних података од испитаника се тражило да наведу пол, факултет, годину студија и место завршетка средње школе. Анкети-
рана је 41 (51,25%особа женског и 39 (48,75%особа мушких пола, са
14 различитих факултета и са свих година студија. Што се тиче четвртог
параметра: места завршетка средње школе, евидентирано је чак 49 раз-
личитих градова које су студенти наводили. Ти градови су, ради лакше
прегледности, груписани у 7 регија.

¹⁰ В. Савић (1996: 30). Треба напоменути да постоје и аутори који истичу постојање
само неких мањих разлика између прекључивања и позајмљеница, те на њих гледају као на
истоврсну појаву. В. нпр. Pfaff (1979: 295—296).

Табела 1. Структуре испитника према месту завршетка средње школе

Регија	Централна Србија	Западна Србија	Босна	Војводина	Јужна Србија	Хрватска	Црна Гора
Број испитаника	15	15	15	9	6	10	10
%	18,7	18,7	18,7	11,2	7,5	12,5	12,5

2. Упитник. Упитник се састојао из два дела.¹¹ Први део, који је сачињавало укупно пет питања, односио се на опозицију стандардни језик:дијалекти. Прво и друго питање тицало се ставова испитаника према поменутој опозицији, односно тога како би се, према њима, требало понашати према могућности избора између стандардног језика и дијалекта. Преостала три питања су захтевала од испитаника одговор на то како се они понашају, тачније како мисле да се понашају, у реалним говорним ситуацијама с обзиром на поменути одабир. Кључно место припада петом питању јер се оно директно односило на евентуалну појаву прекључивања. Други део упитника, који се такође састојао од пет питања, односио се на опозицију екавски:ијекавски изговор. Овде се одређени став нудио као одговор само у првом питању, које је захтевало вредновање два изговора, док су се преостала питања односила на понашање испитаника при одабиру између екавског и ијекавског изговора (поново се наравно радио о томе како они мисле да поступају). Нагласак је и овде био на петом питању које се директно односило на евентуалну појаву прекључивања. На први део упитника одговор је требало да дају сви испитаници, док је на други део упитника требало да одговоре само они код којих постоји опозиција екавски:ијекавски изговор. Та опозиција постоји само код оних који потичу са изврorno ијекавског подручја, односно код оних који су тамо завршили средњу школу. То су испитаници из Босне, Хрватске и Црне Горе (њих 35).¹² Занимљиво је да испитаници из Западне Србије нису себе нашли међу овом групом испитаника, иако је и Западна Србија у знатној мери ијекавско подручје. Вероватно се ради о томе да код њих постоји свесно солидарисање са остатком Србије који је екавски — изговор као један од елемената интегрисања у ширу социјалну групу.

3. Резултати и дискусија. За свако питање резултати су дати као фреквенције одређених одговора, а такође и у процентима. Тамо где је уочено да одговори на одређено питање варирају као последица варирања у вредностима једног од раније поменутих параметара (пол, факултет, година студија и место завршетка средње школе), то је и истакнуто. Одмах се може рећи да пол, факултет и година студија нису имали битног утицаја на одговоре испитаника, а као једини релевантан параметар се показало место завршетка средње школе.

3.1. Анализа одговора на први део упитника.

¹¹ Сам изглед упитника видети у додатку на крају рада.

¹² В. табелу 4.

Прво питање се односило на вредновање књижевног језика и дијалеката.¹³ Већина испитаника сматра књижевни језик бољим од дијалеката.

Табела 2. *Дистрибуција одговора на питање о вредновању књижевног језика и дијалеката*

Став	Број испитаника	%
Књижевни језик је бољи од дијалеката	61	76,2
Књижевни језик није бољи од дијалеката	19	23,8

У зависности од регија из којих испитаници потичу, добијени су следећи одговори:

Табела 3. *Дистрибуција одговора на питање о вредновању књижевног језика и дијалеката у односу на регије из којих испитаници потичу*

Регија	Број испитаника	Књижевни облик је бољи	%	Књижевни облик није бољи	%
Централна Србија	15	12	80	3	20
Западна Србија	15	10	66,7	5	33,3
Босна	15	12	80	3	20
Војводина	9	8	88,9	1	11,1
Јужна Србија	6	2	33,3	4	66,7
Хрватска	10	8	80	2	20
Црна Гора	10	9	90	1	10

Књижевни облик није оцењен као бољи једино код испитаника из Јужне Србије. Испитаници из Јужне Србије су, од свих испитаника, најоданији своме дијалекту. А са највећим процентом књижевни језик је као бољи вреднован код испитаника из Црне Горе (њих 90% књижевни облик сматрало бољим од дијалеката) и код испитаника из Војводине (за књижевни облик се определило њих 88,9%). Говори Војводине и Црне Горе су дosta различити. Војвођански говор је доста ближи стандардном неголи један део у Црној Гори који је поприлично удаљен од стандардне варијанте. Разлози због којих се и једни и други опредељују за књижевни облик као бољи супротне су природе. Испитаници из Војводине су свесни близкости свог говора књижевном облику и због тога овај и цене више од дијалеката. Док са друге стране, испитаници из Црне Горе су свесни различитости свог говора од књижевног облика (који је на цени, као што показује и ово истраживање) и отуда теже да му се што више приближе. Разлози су супротне природе, али је циљ исти — бити што ближи (престижном) књижевном облику.

¹³ Овде је заправо реч о стандардном језику, међутим, у упитнику је употребљен термин књижевни језик због претпоставке да је он много ближи испитаницима. О разлици између стандардног и књижевног језика видети у: Бугарски (1986: 217—219).

Друго питање се тицало тога да ли завичајни говор треба заменити књижевним језиком или треба користити и један и други. Овде су забележени следећи одговори:

Табела 4. Дистрибуција одговора на питање о употреби књижевног језика и завичајног говора

Став	Број испитаника	%
Сваки говорник би требало да замени завичајни говор књижевним језиком	32	40
Сваки говорник би требало да употребљава и књижевни језик и завичајни говор	48	60

У односу на регије из којих испитаници потичу, то изгледа овако:

Табела 5. Дистрибуција одговора на питање о употреби књижевног језика и завичајног говора у односу на регије из којих испитаници потичу

Регија	Број испитаника	Само књижевни језик	%	Паралелна употреба	%
Централна Србија	15	4	26,7	11	73,3
Западна Србија	15	6	40	9	60
Босна	15	6	40	9	60
Војводина	9	7	77,8	2	22,2
Јужна Србија	6	1	16,7	5	83,3
Хрватска	10	4	80	6	20
Црна Гора	10	4	90	6	10

Изузетак представља Војводина. Једино већина испитаника из Војводине сматра да завичајни говор треба потпуно потиснути. Испитаници из Војводине су потврдили своју приврженост књижевном облику, о чему је било речи при анализи одговора на прво питање, док су испитаници из Црне Горе, у овом случају, били доста либералнији према дијалектима.

Треће питање се односило на ситуацију у којој испитаници употребљавају завичајни говор. Већина се изјаснила да завичајни говор употребљава у приватној конверзацији.

Табела 6. Дистрибуција одговора на питање о ситуацијама у којима испитаници употребљавају завичајни говор

Ситуација у којој се употребљава завичајни говор	Број испитаника	%
Увек	8	10
У званичним ситуацијама	2	2,5
У приватној конверзацији	70	87,5

Четврто питање се односило на ситуацију у којој испитаници користе књижевни језик. Овде се већина изјаснила да књижевни језик употребљава у званичним ситуацијама.

Табела 7. Дистрибуција одговора на питање о ситуацијама у којима испитаници употребљавају књижевни језик

Ситуација у којој се употребљава књижевни језик	Број испитаника	%
Увек	8	10
У званичним ситуацијама	71	88,6
У приватној конверзацији	1	1,25

У очи упада чињеница да један испитаник књижевни језик користи у приватној конверзацији. Поставља се питање да ли он, онда, у званичним ситуацијама користи завичајни говор. Не, он је један од осам испитаника који су, у трећем питању, истакли да увек употребљавају завичајни говор. Дакле, и у приватној конверзацији и у званичним ситуацијама он употребљава завичајни говор. Преосталих седам испитаника (од поменутих осам који су се у трећем питању определили за то да увек користе завичајни говор), у четвртом питању, истакло је да књижевни облик употребљава у званичним ситуацијама. Прво кажу да увек употребљавају завичајни говор, а онда да у званичним ситуацијама користе књижевни облик? Закључак који се намеће јесте тај да у званичним ситуацијама ипак користе књижевни облик, а да је завичајни говор ограничен на употребу у приватној конверзацији.

Пето питање се директно тицало евентуалног прекључивања. Добијени су следећи одговори:

Табела 8. Дистрибуција одговора на питање о томе који се кодови користе у току једне конверзације

Код који се користи у току једне конверзације	Број испитаника	%
Само књижевни језик или само завичајни говор	76	95
И књижевни језик и завичајни говор	4	5

3.2. Анализа одговора на други део упитника.

Прво питање се односило на вредновање екавског и ијекавског изговора. По мишљењу испитаника, подједнако су добри и један и други изговор.

Табела 9. Дистрибуција одговора на питање о вредновању екавској и ијекавској изговору

Бољи и лепши изговор	Број испитаника	%
Екавски	4	11,4
Ијекавски	9	25,7
Подједнако су добри и један и други	22	62,9

По регијама то изгледа овако:

Табела 10. Дистрибуција одговора на питање о вредновању екавској и јекавској изговору у односу на ређеје из којих испитаници Јошћичу

Регија	Босна	Хрватска	Црна Гора
Број испитаника	15	10	10
Бољи и лепши је екавски изговор	4	0	0
%	26,7	0	0
Бољи и лепши је јекавски изговор	1	1	7
%	6,6	10	70
Подједнако су добра оба изговора	10	9	3
%	66,7	90	30

Једине „гласове“ екавски изговор је добио од испитаника који су средњу школу завршили у Босни, а јекавски је као бољи и лепши изговор оцењен једино од испитаника који су средњу школу завршили у Црној Гори. Остаје отворено питање, имајући у виду да сва четири испитаника који су се определили за екавски као бољи и лепши изговор нису завршили средњу школу у местима која гравитирају ка Србији (у питању су Добој, Бања Лука, Приједор и Требиње), да ли су се испитаници из Босне овако изјаснили под утицајем тога што је у Републици Српској једно време као званичан изговор био устоличен екавски или су на то утицали неки други фактори.

Друго питање се тицало употребе изговора. Испитаници тврде да углавном користе јекавски.

Табела 11. Дистрибуција одговора на питање о употреби изговора

Изговор у употреби	Број испитаника	%
Екавски	3	8,6
Јекавски	27	77,1
Оба изговора, зависно од ситуације	5	14,3

Гледано по регијама:

Табела 12. Дистрибуција одговора на питање о употреби изговора у односу на ређеје из којих испитаници Јошћичу

Регија	Босна	Хрватска	Црна Гора
Број испитаника	15	10	10
Употреба екавског	3	0	0
%	20	0	0
Употреба јекавског	10	7	10
%	66,6	70	100
Употреба оба изговора	2	3	0
%	13,4	30	0

Поново потврда да су испитаници из Црне Горе дефинитивно определени за ијекавски. Сви употребљавају само ијекавски. И опет, једине „гласове“ екавски је добио од испитаника из Босне.

Треће питање се односило на то који изговор испитаници користе у приватној конверзацији. То је несумњиво ијекавски.

Табела 13. *Дистрибуција одговора на њиштање о томе који изговор испитаници користе у приватној конверзацији*

Изговор који се користи у приватној конверзацији	Број испитаника	%
Екавски	3	8,6
Ијекавски	31	88,6
Оба изговора	1	2,8

Четврто питање даје одговор на то који изговор испитаници користе у званичним ситуацијама. Блага предност се даје ијекавском.

Табела 14. *Дистрибуција одговора на њиштање о томе који изговор испитаници користе у званичним ситуацијама*

Изговор који се користи у званичним ситуацијама	Број испитаника	%
Екавски	15	42,9
Ијекавски	18	51,4
Оба изговора	2	5,7

Гледано по регијама:

Табела 15. *Дистрибуција одговора на њиштање о томе који изговор испитаници користе у званичним ситуацијама у односу на регије из којих поштичу*

Регија	Босна	Хрватска	Црна Гора
Број испитаника	15	10	10
Употреба екавског	9	6	0
%	60	60	0
Употреба ијекавског	6	4	8
%	40	40	80
Употреба оба изговора	0	0	2
%	0	0	20

Испитаници из Црне Горе се опет убедљиво опредељују за ијекавски, док се испитаници из Босне и Хрватске, не тако убедљиво, опредељују за екавски.

Пето питање се, као и у првом делу упитника, директно односило на евентуалну појаву прекључивања. Одговори су скоро идентични:

Табела 16. Дистрибуција одговора на јиштање о томе који се изговор користи у току једне конверзације

Изговор који се користи у току једне конверзације	Број испитаника	%
Само екавски или само ијекавски	33	94,3
И екавски и ијекавски изговор	2	5,7

III

Забележене конверзације

1. *Оквири конверзација.* Актери свих забележених конверзација су студенти (и то углавном популација Студентског града). То су људи који долазе из разних крајева Србије, Босне, Црне Горе, Хрватске... Прави „дијалекатски људи“. Као такви, они су идеална група за ову врсту истраживања.

2. *Ђе си, што чиниш?* Следеће конверзације су забележене у једној продавници у Студентском граду.

Пример 1

Купац: Ђао!

Продавачица: Ђао! Изволи.

Купац: Имате ли бријаче?

Продавачица: Имамо. Ево овде су: *Wilkinson, Gillete, Astor...* А имамо и ове обичне жилете.

Купац: Треба ми нешто оштрије пошто имам страшно јаку браду.

Продавачица: Ма дај, нећеш ваљда да колеш свињу, него ћеш да се бријеш.

Купац: #А ћу се бријам, шта ћу ги него се бријам. Нећу ги колем никако свињче.

Продавачица: Кажу да су ови добри.

Купац: Добро, дај ми те са плави омотачи.

Продавачица: 35 динара.

Купац: Изволи.

Продавачица: Изволи кусур.

Купац: Ђао!

Продавачица: Ђао!

Од обележеног места (#купац почиње да прича знатно брже (једна од карактеристика његовог дијалекатског говора)). То је управо и место на коме се он прекључује на свој дијалекатски говор. Откуд одједном то пребацивање? То је реакција на претходну шаљиву опаску продавачице. Шаљиви тон продавачице је разбио конвенционални оквир комуникације и у купцу изазивао промену расположења што се манифестовало пребаџивањем на дијалекатски говор.

Пример 2

Продавачица: Ђао! Изволи.

Купац: Ђао! Имаш ли хладно пиво?

Продавачица: Има. Које хоћеш?

Купац: Дај ми Никшићко.

Продавачица: Јао, извини. Од хладног имамо само *МБ* али кажу да је лепо.

Купац: Добро. Ако кажу да је лепо, узећу два.

Продавачица: Педесет шест динара.

Купац: Изволи. #Шта студираш ти, дјевојко?

Продавачица: Вишу школу унутрашњих послова. А ти?

Купац: Ма ја сам ти, онај, на Польопривредном. Која си год'на?

Продавачица: Бруцош сам на Вишој. Ја сам прво студирала Права, но сам се прећаила.

Купац: Па лијепо.

Продавачица: Ма шта ти ту, јадан, има лијепо!?

Купац: Ђао! Видимо се.

Продавачица: Видимо се. Ђао!

У овом случају до прекључивања долази на месту на коме долази до промене теме разговора. До обележеног места се води конверзација на тему уобичајених разговора између продавца и муштерије (поздрави, муштерија каже шта жели, продавац му каже да ли то имају и слично), а од тог места се убацује нова тема — студирање. Промена теме је обележена и прекључивањем са стандардног облика и екавског на дијалекат и ијекавски (код оба учесника у конверзацији).

Пример 3

Купац: Ђе си, што чиниш?

Продавачица: Ђао! Где си?

Купац: Што се ради?

Продавачица: Ево, цео дан ми је гужва. Што радиш ти?

Купац: Ништо, цијели дан сам учио.

Продавачица: Ја сам учила за викенд. Данас је лепо време тако да ћу после посла да се проштетам. Сутра ћу да учим.

Купац: Ма био сам ти кући за викенд и ништа нисам учио, па морам сад. Виђах ти Данила доље.

Продавачица: #Ђе си њега, јадан, видио!? Он ти је отиша за Нови Сад.

Купац: Е није. Оста је још пар дана, па ће да иде послије сриједе.

Продавачица: А мени је река да ће да иде још у прошлу сриједу!

Купац: У нећељу му је доша стрико из Њемачку, па мора да се види ш њим.

Продавачица: #А о томе се ради. Јеси ли хтео нешто да купиш?

Купац: Дај ми те двије црвене чоколадице.

Продавачица: Изволи. То ти је педесет динара.

Купац: Ево ти сто.

Продавачица: Добро. Изволи.

Купац: Видимо се.

Продавачица: Ђао! Видимо се.

Овде имамо занимљиву ситуацију. Један од учесника у конверзацији (продавачица) прави прекључивање два пута. Прво са стандардног облика и екавског изговора на дијалекатски говор и ијекавски, да би се по-

том поново вратила на екавски. Места ових прекључивања су обележена (#, а подвучена је и реч која показује да се и када користи стандардну варијанту, код продавачице прозвуче и понека реч која је карактеристична за њен дијалекатски говор (пример унутарреченичног прекључивања). На почетку конверзације и купац и продавачица причају различито — купац говори својим дијалекатским говором (чија је карактеристика и ијекавски изговор), а продавачица се стриктно држи стандардног облика и екавског. Вероватно се делимично ради о придржавању конвенционалног оквира конверзације и праксе да се на јавном месту користи стандардни облик, а делимично се ради вероватно и о личним разлогима држања на дистанци од дотичног купца (дијалекат се везује за малу и необразовану средину, док је стандардни језик престижна карактеристика метрополе). Међутим, када јој је саговорник поменуо неког са ким је она на неки начин повезана, престаје придржавање конвенционалног оквира конверзације, приватност избија у први план и вместо стандардног облика и екавског на површину избијају дијалекат и ијекавски. Када се продавачица поново враћа на конвенционални оквир, поново се појављују стандардни облик и екавски.

IV

Закључак

Закључци до којих се долази анализом одговора на упитник из спроведене анкете и закључци који се намећу из анализе забележених конверзација међусобно су супротстављени. На основу одговора на питања из првог и другог дела упитника можемо закључити следеће:

- 1) Већина испитаних више вреднује књижевни облик, али се залаже за паралелну употребу и књижевног и завичајног говора, у зависности од ситуације.
- 2) Већина испитаника завичајни говор користи превасходно у приватној конверзацији.
- 3) Оквир у коме већина испитаника употребљава књижевни језик (односно стандардни облик) званичне су ситуације.
- 4) У оквиру једне конверзације не долази до паралелне употребе и завичајног и књижевног језика, већ или само једног или само другог — не долази до појаве прекључивања.
- 5) Код испитаника код којих постоји опозиција екавски:ијекавски изговор преовладава став да су оба изговора подједнако добра (не постоји фаворизација једног или другог) али изговор који се углавном користи јесте ијекавски.
- 6) Изговор који се користи у приватној конверзацији искључиво је ијекавски.
- 7) У званичним ситуацијама скоро се подједнако (уз благо фаворизовање ијекавског) користе оба изговора.

8) У току једне конверзације не долази до паралелне употребе и једног и другог изговора, него се користи или само екавски или само ијекавски изговор — поново не долази до прекључивања.

На основу, пак, забележених конверзација долазимо до следећих закључака:

- 1) До појаве прекључивања долази.
- 2) Разлози који доводе до појаве прекључивања могу бити емотивне природе (примери 1 и 3).
- 3) Једно од места где се појављује прекључивање јесте место промене теме конверзације (пример 2).
- 4) Прекључивање се врши у оба смера — и са стандардног облика на дијалекат (примери 1 и 2) и са дијалекта на стандардни облик (пример 3).

Дакле, према анкети прекључивање се уопште не дешава, док према забележеним конверзацијама до њега долази. Објашњење за ово непоклапање добијених података јесте у несвесној природи прекључивања, односно у субјективности испитаника. Наиме, сами актери прекључивања која се свакодневно дешавају често нису ни свесни да до прекључивања уопште и долази. Прекључивање могу да уоче само они који не учествују у конверзацији у којој долази до прекључивања, већ то посматрају са стране. Са друге, пак, стране, прекључивање је, у свести људи, нешто непожељно и „граматички“ неправилно.¹⁴ Због тога, иако су они некад свесни да до прекључивања долази, од људи је тешко очекивати да то (као и било шта друго што се сматра погрешним и непожељним) и потврде.

Београд

Л И Т Е Р А Т У Р А

- Бугарски, Р. (1986). *Језик у друштву*. Просвета, Београд.
- Gumperz, John J. (1982). *Discourse strategies*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Pfaff, Carol W. (1979). *Constraints on language mixing: intrasentential code-switching in Spanish and English*. Language 55: 291—318.
- Радовановић, М. (1986). *Социолингвистика*. Књижевна заједница Новог Сада, Нови Сад.
- Савић, Јелена М. (1996). *Code-Switching: theoretical and methodological issues*. Фото Футура, Београд.
- Fishman, Joshua A. (1978). *Социологија језика*. Свјетлост, Сарајево.

¹⁴ О негативним ставовима према појави прекључивања в. Савић (1996: 57—58).

ДОДАТАК

(упитник којим је спроведена анкета)

ДЕО I

1. Да ли сматраш да је књижевни облик српског језика бољи и лепши од његових дијалеката?

- а) да   б) не

2. Сваки говорник би требало да:

- а) замени свој завичајни говор књижевним
б) паралелно употребљава и један и други, зависно од ситуације

3. Завичајни говор употребљавам:

- а) увек   б) у званичним ситуацијама   в) у приватној конверзацији

4. Књижевни језик употребљавам:

- а) увек   б) у званичним ситуацијама   в) у приватној конверзацији

5. У току једне конверзације:

- а) користим или само књижевни језик или само завичајни говор
б) користим оба

ДЕО II

(попуњавају само они који употребљавају ијекавски изговор)

1. Бољи и лепши изговор је:

- а) екавски   б) ијекавски   в) подједнако су добри и један и други изговор

2. Углавном:

- а) увек користим екавски
б) увек користим ијекавски
в) користим и један и други, зависно од ситуације

3. У приватној конверзацији углавном користим:

- а) екавски   б) ијекавски   в) оба изговора

4. У званичним ситуацијама углавном користим:

- а) екавски   б) ијекавски   в) оба изговора

5. У току једне конверзације:

- а) користим или само екавски или само ијекавски изговор
б) користим оба изговора

Borko Kovačević

SWITCHING BETWEEN THE STANDARD VARIANT OF SERBIAN AND ITS DIALECTS
AND BETWEEN EKAVIAN AND JEKAVIAN PRONUNCIATION

S u m m a r y

This paper discusses the phenomenon which is known as code-switching. On the one hand, it investigates switching between the standard variant of Serbian and its dialects and, on the other hand, switching between ekavian and jekavian pronunciation. Research consisted of two parts:

opinion poll and recorded conversations. The subjects were students in different years of studies from 16 different faculties of Belgrade University and from 7 different regions.

Results of the opinion poll show that there is switching neither between the standard variant of Serbian and its dialects nor between ekavian and jekavian pronunciation. However, the recorded conversations show that there is switching. This contrast can be explained by the unconscious nature of code-switching.

СИСТЕМ ЛИЧНИХ ЗАМЕНИЦА У ЈУЖНОМ ПОЈАСУ ПРИЗРЕНСКО-ЈУЖНОМОРАВСКИХ ГОВОРА*

МАРИНА ЈУРИШИЋ

UDC 811.163.41'367.626.1(497.11-13)

Крајпак садржај. У овом раду аутор даје инвентар облика личних заменица у јужном појасу призренско-јужноморавских говора и показује како се поменути говори групишу на основу присуства односно изостајања неког заменичког облика.

Кључне речи: јужни појас призренско-јужноморавских говора, призренско-тимочки дијалекат, Пољаница, личне заменице.

0. Уводне најомене

Циљ овога рада јесте да утврди карактеристике система личних заменица у јужном појасу призренско-јужноморавских говора. Тај појас се протеже од македонске границе на југу до Пољанице на северу (при том је Пољаница најсевернија област обухваћена овим радом), на северозападу граничи се са косовско-ресавским говорима, затим се протеже од албанске границе на западу до бугарских говора на истоку (с тим што је Горња Пчиња најисточнија обухваћена зона). Постојећа литература о говорима на овом простору није увек потпуна и прецизна: О. Брок даје податке само о говору Врања и Лукова (село близу Врања), а ни А. Белић није могао, из разумљивих разлога, да испита све призренско-тимочкие говоре, дакле првим радовима недостају подаци са територије некадашње Старе Србије. Када је у питању простор Косова, Д. Барјактаревић поделио га је, према језичким карактеристикама, на јужни, централни и северни део (Барјактаревић 1977: 37–38). Јужна зона Косова има уопштене „особине јужноморавског и призренског типа”, док северну зону карактеришу, у основи, „косовско-ресавске” особине, а „средња зона још нема одређену физиономију, мада се осећа тенденција кретања ка северном делу” (Барјактаревић 1977: 129). Међутим, централна зона Косова (са границама које јој одређује Барјактаревић), према постојећим дијалектолошким картама, припада призренско-јужноморавским говори-

* Ова верзија резултат је рада на пројекту *Дијалектологска истраживања српског језичког простора*, који у целини финансира Министарство науке и заштите животне средине Републике Србије. Прва, умногоме другачија верзија овога рада била је припремљена за научни склоп „Српски говори и српска ономастика у косовскометохијском простору”, који је требало да буде одржан 1998. године у Приштини.

ма (Ивић 1971: 1994).¹ Због тога сам овде употребила прегледе личних заменица из јужног и централног дела Косова, затим рад о говору Гњилана (Барјактаревић 1977: 226—300) и Јањева (Павловић 1970). На територији Метохије обухватила сам говоре шарпланинске Горе (Младеновић 2001), Сиринића (Младеновић 2004), Сретечке жупе (Павловић 1939), Призrena (Реметић 1996) и Ђаковице (Стевановић 1950).² За податке о личним заменицама у Врању и прешевско-бујановачкој зони употребила сам радове Д. Барјактаревића (Барјактаревића 1977: 373—414; 300—373). Осим постојеће литературе, помогли су ми и моји записи са подручја Горње Пчиње, Польанице (о говору Польанице у раду: Стевановић 1969) и Бильаче (село између Прешева и Бујановца), као и усмене информације др Радивоја Младеновића о говорима са простора Метохије.³

1. Личне заменице 1. и 2. лица једнине

место падеж	Н		ОП		енкл. Д		енкл. А	
	I	II	I	II	I	II	I	II
Белић	ja	ти	мене мен	тебе теб	ми	ти	ме	те
Польаница								
[Врање]								
Прешево								
Гњилане								
Горња Пчиња	ja	ти	мене	тебе	ми	ти	ме	те
Јужна и централна зона Косова								
Јањево								
Сиринић								
Сретечка жупа								
Призрен								
Ђаковица								
Гора	ja	ти	мене [мени]	тебе [теби]	ми	ти	ме	те

1.1. Код ових заменица ситуација је уједначена на целом испитива-ном терену. У номинативу јд. појављују се само облици: *ja*, *ши*: *ја сам да-нашла*; *ши* си *наша* (Реметић 1996: 483—484).

1.2. У општем падежу, као и у дативу, редовно се појављују као пуни облици: *мене*, *тебе*: *мене ме ми-ћује* (Стевановић 1950: 113); *ја ше*

¹ Наравно, овим се не искључује могућност да се у овим говорима налазе и неке особине косовско-ресавских говора, што их чини „прелазним” (уп. Богдановић ... 1991; 1992).

² Подаци о говору Ђаковице употребљени су *Уџбаником за Српскохрватски дијалек-тологијски атлас* (Цоговић, *Уџбаник*).

³ Захваљујући љубазности др Радивоја Младеновића у овоме раду нашли су се и драгоценни подаци којих нема у досад објављеној литератури о поменутим говорима.

шёбе йознàвам III Br. (Белић 1905: 404); *мёне* више не юомàга нàшиа; не дàва на *мёне* руку; а *шёбе* нёма; ёшку[ð] *шёбе* юàре (Г. Пчиња).

1.2.1. Кратке форме *мен*, *шеб*, настале редукцијом крајњег вокала (Белић 1905: 400), према постојећој литератури, могу се чути у прешевско-бујановачкој говорној зони и Гњилану (али Д. Барјактаревић не даје податке о томе колико су чести ови облици). А. Белић даје примере из Равне Реке (Пољаница), Бујковца (село близу Врања) и Врања на основу којих се може закључити да је скраћених облика *мен*, *шеб*, почетком овога века, било и у Врању и у Пољаници. Након више од шездесет година од Белићевих истраживања, В. Стевановић помиње да су скраћени облици у говору Пољанице ређи од пуних облика *мене*, *шебе* (Стевановић 1969: 414), а Д. Барјактаревић не наводи скраћене облике у говору Врања (Барјактаревић 1977: 400). Осим тога, ни у мом материјалу из Пољанице (села Власе и Мијовце) нису се нашли облици *мен*, *шеб*. Због свега овога намеће се закључак да кратке форме *мен*, *шеб* нестају. Примери: *Знáва он и мён* (и *шёб*), *на нёк-си кáжсе*; *Нёхе дâ ни мён*, *ни шёб* (Барјактаревић 1977: 277); *Тёб ће ши дйдну юàре* (Жуј I); *Па ће ши шёб дàм щуїёльку* (Рај II) (Барјактаревић 1977: 347); *да ми даш мён* III P. *река*; *мёң ме срàм* III Бујк.; *ши ме мён* юзља III Врање (Белић 1905: 401).

1.2.2. У шарпланинској Гори ретко се могу јавити и облици *мени*, *шеби* у дативу јд. 1. и 2. л. (Младеновић 2001: 328).

1.3. У овим говорима редовно се јављају: 1) дативне енклитике *ми*, *ши*: *Нё ми је нàшио*, *никој нё ми юл'ёше*; *видела* и *сёстру ши*, *крадише ши* су *шёј* ч'арайч'ич'и (Реметић 1996: 483—484) и 2) акузативне енклитике *ме*, *ши*: *Нё ме давија брàш*, *он ме шејаја*, *Бòже ме ћрости*; *на сòкак нё ше юшч'ам*, *Сёгје само ако ше юодвàл'и* ч'овек (Реметић 1996: 483—484).

2. Личне заменице 1. и 2. лица множине

место	падеж	Н		ОП		Д		енкл. Д		енкл. А	
		I	II	I	II	I	II	I	II	I	II
Белић	ми, ни, ни ми(j)e	ви вие		нас	вас			ни не	ви ве	ни не	ви ве
Горња Пчиња	ми ни	ви вие		нас	вас			ни не	ви [ве]	ни не	ви ве
Врање	ми	ви		нас	вас			ни	ви	не	ве
Пољаница	ми	ви		нас	вас			ни	ви	не ни	ве ви
Прешево	ми мије	ви вије		нас	вас			ни	ви	не	ве
Гњилане	ми мије	ви вије		нас	вас			ни	ви	не	ве
Јужна зона Косова	ми	ви	нас [наске]	вас [васке]				ни	ви	не	ве

Јањево	ми	ви	нас	вас	нами нам	вами вам	ни	ви	не	ве
Централна зона Косова	ми	ви	нас	вас	нами	вами	ни	ви	не	ве
Сиринић	ми	ви	нас	вас	нами [нам]	вами [вам]	ни	ви	не	ве
Сретечка жупа	[ми] мие	[ви] вие	нас	вас	нама	вама	ни	ви	не	ве
Призрен	ми	ви	нас	вас	нама	вама	ни	ви	не	ве
Ђаковица	ми	ви	нас	вас	нама <u>нам</u>	вама	ни	ви	не	ве
Гора	мије	вије	нас	вас	нам	вам	ни	ви	не	ве

2.1. У већини ових говора у номинативу мн. нормални су облици: *ми, ви: mī ţtoj nēmamo; И vī s̄te od Bōsne?* (Реметић 1996: 483—484), *mī ţiočnāmo da iňištišmo* (Биљача), *tīeji si ħi ču'vešte vī; nē li s̄te vī nēgovo dēšte?* (Г. Пчиња).

2.1.1. Међутим, већ А. Белић напомиње да се у номинативу мн. ових заменица могу срећти и облици: *miјe, ni, niјe и viјe*, али они су много ређи и срећу се само спорадично. У прилог томе иду и само два примера забележена у јужноморавској зони (*ni smo III Леск.; miјe smo ţuđ I Пир.; III Леск.*). Иначе, за облике *ni, niјe* А. Белић верује да припадају, углавном, пиротском крају и лужничком поддијалекту (Белић 1905: 401—402). Осим тога, облике *miјe, viјe* за прешевски говор бележи и Д. Барјактаревић (наводећи да су то ређи облици — Барјактаревић 1977: 346—347).⁴ Према новијим информацијама, у говору Ђаковици нема облика *nje, vje*,⁵ а нема их ни у Сиринићу (Младеновић 2004: 232). Говори шарпланинске Горе и Сретечке жупе, међутим, знају за те форме (*niјe и viјe*).⁶ И у говору Горње Пчиње, односно њеном североисточном делу, нормални су облици *nje, vje* а спорадично сам наилазила и на *ni и mie* (у 1. л. мн.). Облици *mi* и *vi* овде су очигледно млађи, али у пчињским селима ближим Врању једино се они могу чути. Дакле, облици *nje, mi(j)e и vi(j)e* срећу се у Горњој Пчињи (при чему је њихов географски распоред сасвим логичан), Сретечкој жупи, Гори и Гњилану, и можда их је било у прешевско-бујановачкој зони.⁷ Примери: *miјe do-ķoćmo u ţđoru* (Преш I); *miјe čućmo, miјe do-ķoćmo, viјe ič ne čućsće kakđo ū ţu rekđ(x)* (Барјактаревић 1977: 346; 278); *Mije ţraňičimo sъc mēđa, miјe s̄tpeřen dъn nōsimo kŕſti;* *viјe s̄te dōđeni od⁷ Kýčevsko* (Др.), *Koj účinjiv ţto? — Mje! (Bje!)* (Павловић 1939: 172); *Mje ne, Mje sъc ţe ūäre, Ţto mje zavémo, Mje smo býle rōbove, Izdákle s̄te vije?* (Стевановић 1950:

⁴ Двадесет година након његових истраживања ја те облике нисам забележила у Биљачи.

⁵ Овај податак А. Џоговића (Џоговић, *Uđišnik*) потврдио ми је и Р. Младеновић, међутим, М. Стевановић у својој монографији наводи да се поред редовних облика *mi, vi*, за прво лице нешто чешће, а за друго доста ретко — срећу такође облици *nje, vje*.

⁶ Облици *mi, vi* у Сретечкој жупи су, по свему судећи, нови.

⁷ Од ових облика у селу Биљача (између Прешева и Бујановца) данас нема ни трага.

110); *Ниे ли? А ние смо Радовница; овија ние што ѡмамо овде;* *ние не знајемо; Није га викамо тиреза, а вије насталче; Вије шумкарите ранијиће, а није ранијмо свиће;* *А ибсле вије ручећи; Вије очистиће кућу!*; *мије смо га све йазили; није смо били коџа деџа крај моју мајку* (Г. Пчиња).

2.2. У општем падежу у свим овим говорима појављују се облици *нас, вас: куде нас на иђранку* (Биљача), *Никој нас не воли, сас нас никој не очајише; све ёи нац'ошице у вас, И вас оглобишице* (Реметић 1996: 483—484).⁸

2.3. Проучаване говоре чување флексије у дативу ових заменица дели на два ареала: први — у коме је присутан аналитизам (општи падеж = датив) и други — у коме се чува посебан облик датива. У оним јужноморавским говорима које је А. Белић успео да испита (Белић 1905: 403), затим у говору Врања, Польанице, прешевско-бујановачке зоне, Гњилана и јужне зоне Косова не помиње се посебан облик датива заменица 1. и 2. л. мн. У говору Горње Пчиње такође нема поменуте форме: *Како је на нас! Тешко на нас, девојке; Као на вас што ви давамо леб, истио и на њи* (Г. Пчиња). С друге стране, у оквиру централне зоне Косова, Јањева и Сиринића у дативу се појављују облици *нами, вами*,⁹ а у Призрену, Сретечкој жупи и Ђаковици¹⁰ — *нама, вама: нами узеле; куку нами за вас; вами ви вахало* (Младеновић 2004: 233); *да и нама кушиш; да ёу куши вами* (Реметић 1996: 483—484).

2.3.1. Према подацима из постојеће литературе, у Јањеву се срећу и акцентовани облици *нам, вам: Он ни је река нам(i)* (Павловић 1970: 81), у Гори су ти облици уопштени, а у Сиринићу се могу ретко срести (Младеновић 2004: 233).¹¹

2.4. У 1. и 2. л. мн. као дативне енклитике овде се појављују облици *ни, ви: Прво ће ни давати, Ако ни Бољ да здравље* (Стевановић 1950: 110); *Берку ће ви исираштимо, Терзија ви сашија ћакшире* (Барјактаревић 1977: 107).

2.4.1. Енклитике *не, ве* у дативу могу се чути врло ретко. То помиње и А. Белић наводећи три таква примера (Белић 1905: 403, 405), а и ја сам у Горњој Пчињи забележила само два примера: *да не (нам) су живи III Приб.; још једнју* (прикажњу) *да ве трикаджем III Врање; како ве реко III Леск.* (Белић 1905: 403, 405); *дна не је казувала на нас; да не дадеће девојку* (Г. Пчиња).

2.5. У овим говорима обичне су акузативне енклитике *не, ве*. Оне су карактеристичне, према А. Белићу, само за јужноморавске говоре, али нису поникле у њима већ у суседном косовском дијалекту (Белић 1905: 402—405). Примери: *ће не љодави* (Стр.), *ја би ве чекаја* (Уш.) (Стевано-

⁸ Занимљиво је напоменути да Д. Барјактаревић бележи да се облици *нас, вас* у јужној зони Косова могу појавити и са партикулом *ке: Не знаваш ши наске. Васке не шишам за тој* (Барјактаревић 1977: 107).

⁹ На основу примера које Павловић нуди примећујемо да се и облици *нама, вама* могу срести у Јањеву: *Нама ни рече; Вама ће ви тратимо* (Павловић 1970: 81).

¹⁰ За говор Ђаковице Стевановић сматра унетим облике *вам, вас* и наводи да су уопштени енклитички облици *ни, ви; не, ве* (Стевановић 1950: 110). Новији записи показују, међутим, да тамо постоје и пуни облици ових заменица (Цоговић, *Утишник*).

¹¹ Према информацијама које сам добила од Р. Младеновића, у Ђаковици нема облика *нам* иако га М. Стевановић помиње.

вић 1969: 414), *сабрाशе не куде шкoлу, ёни не јучив* (Биљача), *ч'ёка ве нёкој, срाम ве било* (Реметић 1996: 484).

2.5.1. Облици *ни*, *ви* у акузативу срећу се изгледа ређе у призренско-јужноморавским говорима, али су они, и према Белићевим налазима и према налазима каснијих истраживача, обични у појасу тимочко-лужничких и сврљишко-заплањских говора (Белић 1905: 402—405; Богдановић 1979: 66—67; Богдановић 1992: 21; Вукадиновић 1996: 146—149; Ивић 1959: 397; Ђирић 1983: 71—72). Према Белићевим подацима, *ни*, *ви* су енклитички облици датива и акузатива у свим говорима источне и јужне Србије; а *не*, *ве* су енклитички облици, пре свега, акузатива и везани су првенствено за јужноморавски говор. Изгледа да су временом у већини призренско-јужноморавских говора енклитике *ни*, *ви* остале везане за датив, а нови облици *не*, *ве* — за акузатив (овако је, на пример, данас у говорима јужне Метохије и јужног Косова). Иако А. Белић не даје прецизније информације о томе колико су ове енклитике (*ни*, *ви*) биле честе у акузативу јужноморавских говора, на основу датих примера може се закључити да их је било и у Врању и у његовој околини, Нишу и Лесковцу. Према постојећој литератури, њих још увек има у говору Лесковца, поред акузативних енклитика *не*, *ве* (Михајловић 1977: 36—38), а према мом материјалу има их и у говору Польанице.¹² Када је у питању говор Горње Пчиње, у дативу се редовно, а у акузативу најчешће, јављају енклитике *ни*, *ви*. Енклитике *не*, *ве* овде се чују много ређе, посебно у источном делу Горње Пчиње. Примери: *иушти ни све III В. Бања;* *ако не ни иодуби III Бр.;* *да ни води III Бр.;* *да ни ироведеш III Бр.;* *да ни нас иноваша III Мал.;* *викаше ни нас III Леск.;* *извараше ни нас III Бујк.;* *ја сам ви докараја III Н.;* *да ви обуче III Међ.;* *свј не ви избижу III Мал.;* *оѓлуши ви III Стјајк.;* *ја ви молим вац III Леск.* (Белић 1905: 402—403, 405); *вучи не ни иодаев;* *ииштије ни нас;* *сёк ти не ни илискаш;* *ранија ни нас;* *нас не ни исштена;* *врљав ни љченицу;* *тише ни издрави;* *не ви тијуре у вреће;* *нёће ви венча иоди;* *кој ви чува вац;* *отијуд ви шераше* (Г. Пчиње).

Иначе облици *ни*, *ви* у акузативу 1. и 2. л. мн. представљају дубоку старину, а налазе се још једино у говорима јужне стране бококоторског залива, када су српски говори у питању (Томановић 1950: 3—5).

¹² Енклитике *ни*, *ви* у акузативу честе су у Мијовцу, мада сам их бележила и у Власу (поред енклитика *не*, *ве*).

3. Личне заменице 3. лица једнине

место падеж	Н			ОП		Д		енкл. Д		енкл. А	
	м.	ср.	ж.	м./ср.	ж.	м./ср.	ж.	м./ср.	ж.	м./ср.	ж.
Белић	он	оно	она	њега њег	њум(а) њу	њему	њојзе њојзи	му	ву (ј)у гу	га	гу (ј)у ву
Горња Пчиња	он	оно	она	њега	њум(а) њози њозе	њему на+ОП	њозе њози њум(а)	му	ву	га	гу
Врање	он	оно	она	њега	њум(а) њу			му	ву [гу]	га	гу <u>ву</u>
Полјаница	он	оно	она	њега [њег]	њум(а) њу	њему		му	ву јој	га	гу ју <u>ву</u>
Прешево	он	оно	она	њега њег	њум(а) њу	њему њем на+ОП		му	јој вој	га	гу ју <u>ву</u> , <u>у</u>
Гњилане	он	оно	она	њега њег	њу			му	гу	га	гу у
Јужна зона Косова	он	оно	она	њега	њу ње			му		га гу	гу
Јањево	он	оно	она	њега	њу	њему	њојзе њојзе	му	гу ву	га	гу
Централна зона Косова	он	оно	она	њега	њу њој		њој њојзи	му		га	гу
Сиринић	он	оно	она	њега	њу*	њему	њојзи	му	је ги	га	гу
Сретечка жупа	он	оно	она	њега	њу ња њај	њему	њојзи	му	ги [је] ву	га	гу ја
Гора	он	оно	она	њего	ња	њему	њејзи [њојзи]	му	и ги/ ђи	го	га ја је
Призрен	он	оно	она	њега	њу	њему	њојзи [њој]	му	гу	га	гу
Ђаковица	он	оно	она	њега	њу	њему	њојзи њојзе	му	гу ју јој	га	гу ју, <u>у</u>

3.1. На целом поменутом простору ове личне заменице у номинативу имају *он*, *оно*, *она*.¹³ Већ у зависним падежима истоветни су једнине

* У говору Сиринића, уз облик општег падежа у функцији генитива, јавља се и сачувана форма *ње* у генитиву (в. т. 3.3.1.).

¹³ За говор Сретечке жупе М. Павловић каже да су „у трећем лицу облици *пом.* sing. *он* или: *оноје* — *оноје* и *онаја* — *онаја*“ (Павловић 1939: 171). Ови наводи нису, међутим, сасвим јасни будући да те облике аутор помиње касније и као облике демонстративних заменица (Павловић 1939: 173—175), а у текстовима које он даје номинатив јд. заменице ж. и ср. рода увек гласи *она*, *оно*: *Она* сіпрај Ѯмала; *Она*, луда, засіала; *Он* вечера, *она* не вечера; *Она* га шурала на мајдре; *Она* ѩи одговорила; *А она* му рёкла; *бно* рàсне (дрво); *бно*

ски облици заменице 3. л. за м. и ср. род. Примери: *он га јуштија за руку; он си ћусто оствана све; она ву дала* (Г. Пчиња).¹⁴

3.2. Општи падеж м. и ср. рода има редовно пуни облик *њега*: *Њега га дижеше оштиме; нега несам га видеја; додовор съз нега; а они то нега* (Реметић 1996: 485). Изузетак представља шарпланинска Гора, где је тај облик *њего*: *го фатиље нега Ре, дечайта идал'е ђо-њега, навал'ила на нега* Рап (Младеновић 2001: 338).

3.2.1. Скраћени облик општег падежа *њег* се среће једино у говору Польанице, али ређе од пуног облика са финалним *e*,¹⁵ и међу примерима за говор Гњилана и прешевско-бујановачке зоне које В. Стевановић није коментарисао. Ни А. Белић није посебну пажњу посветио облику *њег*, али на основу примера које даје можемо закључити да је овај облик сретао на целом простору источне и јужне Србије: у *њег III H; па на њег не дираше III H.; с љег(a), шњег(a), съас љег(a), съаш љега 1 Књажс.* (5 џ.), И. Јал., Вал., М. Изв., II Скроб., Ниш., Грабав. III Врање (Белић 1905: 407—408);¹⁶ *Од љег јзни; љег ће лъжеш* (Преш I) (Барјактаревић 1977: 278; 348).

3.3. У свим испитиваним говорима (сем у говору Горње Пчиње) до-следно се среће облик *њу* у општем падежу ж. рода јд.: *одма испод љу, нё се иџрај сас љу, штој седеши ћред љу, Млада ћу дарује љу* (Реметић 1996: 485).

3.3.1. Иначе, у говору Сиринића уз предлоге *куд/код* и из опстао је и генитив јд. *ње*: *куд ље, из ље ђобељла, из ље оштијла* (Младеновић 2004: 232).¹⁷ Овај облик помиње и Д. Барјактаревић у јужној зони Косова као паралелни лик уз *њу*, али га не везује за генитив (Барјактаревић 1977: 108). У централној зони Косова, такође невезано за генитивно значење, помиње се *њој* поред облика *њу*: *Од љој сам узела; Код љој сам ћекала; Сас љој сам ицила; Сас љој сам работала; За љој ши ћрићам* (Барјактаревић 1977: 110).

3.3.2. У Сретечкој жупи, међутим, облик *њу* чује се ређе од облика *ња* (везаног за продирање енклитичког облика *ja*): *скине кайна и ја шури на зевња и остване до ља да ја варди; квачка стлане најре, а за ља ће се ђо-*

¹⁴ Када је у питању место акцента, у косим падежима сви заменички облици призренско-тимочких говора имају акценат на првом слогу (*мёне, шёбе, љёѓа*). Али у већини радова које сам прегледала место акцента ових заменица или није наведено, или су пронађени акценти различите природе. Због тога сам из наведених радова узимала само облике без акцента (изузев примера). Иначе, разлика у месту акцента може се појавити само у номинативу личних заменица за 3. л. оба броја. У већини испитиваних говора акценат је на првом слогу, само у говору Польанице и источног дела Горње Пчиње акцентован је по-следњи слог.

¹⁵ Стевановић у свом раду не наводи ниједан пример са скраћеним обликом (Стевановић 1969: 414), а нисам их ни ја чула у говору Польанице.

¹⁶ Од примера наводим само оне забележене у Нишу (Н.) и Врању.

¹⁷ Ради се о томе да у јужнометохијским и северношарпланинским говорима у генитиву јд. заменице *она* продире општи падеж, с тим што је у неким говорима присутан и облик генитива јд. У подримском говору, на пример, потврђено је *њојзе* у генитиву јд. (Младеновић 2004: 232).

уваћајећи ићићи; далеко од ња (Павловић 1939: 263—264; 287). Поред тога, овде се среће и хибридна форма *њау* (*ња* + *њу*).¹⁸

3.3.3. За облик *њум(a)* у општем падежу А. Белић каже да је типично „јужноморавски”, присутан само у овим говорима.¹⁹ Он је најобичнија форма у говорима Горње Пчиње, прешевско-бујановачке зоне, Врања и Пољанице:²⁰ *ће ју чекам њум; њума ју однесомо; дошићи за њум; ио њум рийкам; у њума што је имало* (Г. Пчиња).

3.3.4. Из групе говора у којој је *њум(a)* најнормалнија форма општег падежа ж. рода јд., издваја се говор Горње Пчиње ликовима *њози*, *њозе*,²¹ који очигледно представљају дативне форме употребљене у функцији других падежа: *причамо сес љозе; ја љозе ју лажу, причам ву; он охажа да ју и љозе* (закоље); *А онда имала ћар їзмије у љози; Не може да искараш млекце из љози* (Г. Пчиња).

3.4. У већини испитиваних говора (Пољаница, Горња Пчиња,²² прешевско-бујановачка зона,²³ Јањево, Сиринић, Сретечка жупа, Гора, Призрен, Ђаковица), а према подацима А. Белића, и у свим јужноморавским говорима које је он испитивао, пуни облик датива за м. и ср. род је *њему*: *незидно му љему, Дај му љему* (Стевановић 1950: 113).²⁴

3.4.1. Скраћени облик *њем* се среће једино у прешевско-бујановачкој зони: *Њем ће причаш* (Осл II) (Барјактаревић 1977: 348).²⁵

3.5. Као датив ж. рода јд. појављује се: *њојзи* у централној зони Косова, Сиринићу, Сретечкој жупи и Призрену,²⁶ у Ђаковици је овај облик примаран или се може срести и *њојзе*,²⁷ паралелни ликови *њејзе* и *њојзе*

¹⁸ Према подацима Р. Младеновића облик општег падежа *њау*, као и сличне форме код показних заменица (*тау, овау*) обични су у Сретечкој жупи.

¹⁹ Међу Белићевим примерима пронашла сам само два са обликом *њу* у јужноморавским говорима: *њу ћу ју школује III Леск., њу ју ју ѿфаши III Врање* (Белић 1905: 415).

²⁰ Аутори радова о говору Пољанице и Врања помињу да се тамо може чути и облик *њу* у општем падежу, осим *њум(a)*, али ја тај облик нисам уочила. У Биљачи такође нисам нашла на облик *њу* (који за прешевско-бујановачку зону наводи Д. Барјактаревић), већ на облик *њум(a)*.

²¹ На облик *њози* наилазила сам у говору Црвеног Града и Радовнице, а облик *њозе* у говору Коћуре, Голочевца и Леснице. У селима близним Врању (Шајинце, Шапранце) приметила сам само облик *њум(a)*.

²² У селима близним Врању (Шајинце и Шапранце) облик општег падежа — *њеџа* врши и функцију датива: *И на њеџа целива руку, на њеџа ноге му ошичав, шој и на њеџа давамо*, а у свим осталим пунктовима (Црвени Град, Радовница, Пролесје, Голочевце, Коћура, Лесница) то је само спорадична појава, а обичан је дативни облик *њему*.

²³ У Биљачи нисам забележила облик *њему*, већ облик општег падежа у функцији датива: *њеџа су му затапље кућу, да дадемо му на ќеџа*, што се разликује од онога што је констатовао Д. Барјактаревић.

²⁴ С обзиром на то да Д. Барјактаревић не помиње посебне форме датива за м. и ср. род јд. у говору Врања, Гњилана, јужне и централне зоне Косова, можемо претпоставити да се овде значење датива изражава општим падежом.

²⁵ Иначе, ја ту форму у Биљачи нисам забележила.

²⁶ У шарпланинској Гори облик *њојзи* се среће ретко (у насељима најближим Призренској котлини), док у свим осталим јужнометохијским говорима доминира (Младеновић 2004: 232).

²⁷ М. Стевановић преко овог проблема прелази без озбиљнога разашњења, новији записи покazuju да тамо функционише пуни облик *њојзе* (Цоговић, Ушитник), међутим, према информацијама Р. Младеновића, у Ђаковици је примарни облик *њојзи*, а може се чути и *њојзе*.

функционишу у Јањеву, а облици *њози* и *њозе* у Горњој Пчињи:²⁸ *Рече њојзи свећи Пећар; и љојзи* ѕи искочило срице (Павловић 1939: 274; 290); *Благо си да љојзи што ће има, да кућим љојзи, Крушке љојзи да ћу даш* (Реметић 1996: 486); *на љозе штапко штам, и мајка, у Баванишиће, на штуб ствару снашку; и на љозе штоличко дадев леб; љози ву далеко* (Г. Пчиња).²⁹

3.5.1. Горња Пчиња издваја се из ове групе по томе што се у њеном говору паралелно са облицима *њози* и *њозе* значење датива изражава и општим падежом (*њум(a)*): *йомаћамо, онам на мёне, ја на љум; и на љум ву оставила; на љума ву дадо једну; на љум остави ву кошуљу; ља на љум да ву йраев свадбу; цигерица ву се љум јела* (Г. Пчиња), а у Призрену егзистира и паралелни, или лик *њој*: *њој све оставила, љој ћу каксе* (Реметић 1996: 486).

3.5.2. Према наводима Д. Барјактаревића, за централну зону Косова, карактеристичан је облик *њој* у овоме падежу: *Дај ћу љој, Љој ништа да не даваш* (Барјактаревић 1977: 110), али и *њојзи*, судећи по подацима Р. Младеновића.

3.6. У м. и спр. роду јд. у свим овим говорима присутна је дативна енклитика *му*: *Што му је штому дешају?* *И му викам да се жени* (Реметић 1996: 485) и акузативна енклитика *за*: *нёза нёсам за видеја, убија за нёза* (Реметић 1996: 485). Изузетак је говор Горе са акузативном енклитиком *го*, што се и могло очекивати с обзиром на то да му је пуни облик акузатива *њего*: *и љёдо го уштапала Др, н'ёго го викнала Бр* (Младеновић 2001: 338).³⁰

3.6.1. Занимљив је навод из јужне зоне Косова: „Средњи род: *оно* — *њећа* — *ћа*: од *њећа*, с *њећа*; *Узни ћа; Идеши сас љећа*. Облик ћу чује се место *ћа*: *Узни ћу штој деше; Немој ћу расийеш штој млеко*” (Барјактаревић 1977: 108). Може се, међутим, помишљати и на то да се овде просто ради о енклитичким облицима заменица ж. рода у дативу.³¹

3.7. Као дативна енклитика ж. рода у једном делу говора појављује се облик *ву*, који А. Белић сматра типично „јужноморавским”.³² Тако је у говору Горње Пчиње, Врања и Пољанице.³³ Облик *ву* јавља се само

²⁸ Облик *њози* забележила сам у Црвеном Граду и Радовници, а облик *њозе* у Коћури, Голочевцу и Лесници; изгледа да ових облика нема у Шајинцу и Шапранцу.

²⁹ А. Белић не даје много информација о овом облику: да се *њојзе* и *њојзи* употребљава у јужноморавском дијалекту и да је унесено са стране, из косовског дијалекта (Белић 1905: 410), али на основу датих примера можемо закључити да се поменути облик почетком XX века могао срести и у Пољаници, Врању и његовој околини. Данас, међутим, функцију датива у овим говорима обавља облик општег падежа — *њум(a)*.

³⁰ Аутор наводи, међутим, да су у низним селима потврђени и ретки примери енклитике *за* (Младеновић 2001: 333).

³¹ Захваљујући информацијама Р. Младеновића можемо отклонити и забуну да се у говору Ђаковице, поред чешће дативне енклитике *му*, облик *ѓу* проширио и на датив м. рода: *Тако ћу (м. му) иде, Сња ћу (м. му) биља жива* (Стевановић 1950: 112).

³² По Белићу, то је био прво облик за акузатив, али под утицајем енклитичких облика у множини: *и* (их), *ѓи*, *ни*, *ви*, који се употребљавају и као датив и као акузатив, *ву* се почело употребљавати и у дативу (Белић 1905: 411).

³³ У свом раду В. Стевановић каже да је енклитички облик датива *joj*, а пуни облик не наводи. Међутим, он даје доста примера из којих постаје очигледно да је дативна енклитика облик *ву* (Стевановић 1969: 414). Поред тога, ја нисам чула дативно *joj* у Пољаници, већ само *vu*.

спорадично у говору Јањева (поред редовне дативне енклитике *đu*), а у говору Сретечке жупе, и то само села Срецка (поред облика *đi* и *je*), у дативу се може чути и облик *vu*.³⁴ Примери: *нишћа vu нёје (Град)*, *ја vu викà (Уш.)*, *ће vu đи дадём (Драг.)*, *да vu јзнев дукати (Сиј.)* (Стевановић 1969: 414).

3.7.1. У Призрену је облик *đu* једина енклитика ж. рода јд.. Иначе, ово је најчешће дативна енклитика у говору Јањева (где се *vu* јавља спорадично) и Ђаковице (где се ређе могу чути и *jy* и *joj*), а у говору Врања *đu* се спорадично може наћи у функцији датива (*vu* је неупоредиво чешћа дативна енклитика). Осим тога, и А. Белић помиње да се *đu* може јавити са овим значењем (Белић 1905: 413). Примери: *Имала братића, умреја ёу, A снаја не ёу била добра, залојала ёу кокочка* (Реметић 1996: 486).

3.7.2. У говору Ђаковице, поред енклитике *đu*, у дативу се могу чути још и облици *jy* и *joj*, али врло ретко: *Ишаља ће joj јрођне; Полљко да jy дођне, да jy се њремъкне, Залали ју кљу* (Стевановић 1950: 111).³⁵

3.7.3. У Сретечкој жупи и Гори *đi* је основна дативна енклитика ж. рода јд., а спорадично се може чути и у Сиринићу: *Онај муж ёи реков жење; и њојзи ёи искочило срце* (Павловић 1939: 253; 290).

3.7.3.1. У Гори се поред основног облика *đi* може срести и *u*: *ћерка-ћи и јмрела Бр, маји u носи ѡрис Ре, ће u онесећи баши-мајраме ЗлПо* (Младеновић 2001: 331).³⁶

3.7.4. У Сиринићу, пак, основна дативна енклитика заменице *она* гласи *je*. Ово *je* може се ређе чути и у сретечком говору (Павловић 1939: 172): *њојзи сэм je đала, свекар je đаде љапре СиГ; кажи je, намажи je* СрГ (Младеновић 2004: 234).

3.7.5. Иако А. Белић даје неке примере из јужноморавске зоне са облицима *voj*, *vo* у дативу, ови облици нису обични у јужном појасу призренско-јужноморавских говора (Белић 1905: 409—410). Ипак, Д. Барјактаревић наводи облик *voj* у говору прешевско-бујановачке зоне као дативну енклитику: *Како voj јубаво беће (Луч II)* (Барјактаревић 1977: 348).³⁷

3.7.6. Д. Барјактаревић у говору прешевско-бујановачке зоне (поред облика *voj*) наводи и *joj*: *Да joj рече (Лев II); Ако joj đава мајка (Преш I)* (Барјактаревић 1977: 348).³⁸

³⁴ Р. Младеновић, међутим, каже да се енклитика *vu* овде може појавити само као секундарни облик.

³⁵ Према подацима из упитника, овде се у дативу, као и у акузативу, јавља енклитика *đu*, при том се у дативу, истински ретко, може чути и облик *joj*, а у акузативу, такође ретко, облик *jy* (Џоговић, *Унишник*). Р. Младеновић објашњава да су ови облици секундарни, тј. да је *jy* хијатског порекла, а *joj* нови облик.

³⁶ Аутор даје детаљан извештај о распореду ових енклитика (*u*, *đi/ji*) по селима у шарпланинској Гори (Младеновић 2001: 330—331).

³⁷ Како у говору Биљаче нисам забележила овај облик, помишљам да је Д. Барјактаревић једноставно показну заменицу *ovo* регистровао као енклитику *voj* (уп. са примером који даје уз овај облик).

³⁸ Морам напоменути да сам у говору Биљаче забележила само облик *vu* у дативу (слично је и са Польаницом — в. т. 3.7.).

3.7.7. А. Белић наводи примере из јужноморавских говора са енклитиком (*j*) у дативу, при том су неки од примера забележени у Врању: *јумре у мјус III Врање, што да у јравим III Br.; јамеј у дали III Br.* (Белић 1905: 411). Овај облик, међутим, данас није обичан у говору Врања, а ни Д. Барјактаревић не помиње га у свом раду (Барјактаревић 1977: 400).

3.7.8. Када су у питању јужна и централна зона Косова и Гњилана, Д. Барјактаревић прелази преко овога проблема без посебног разјашњења.

3.8. У овим говорима најчешћа енклитика ж. рода у акузативу јесте облик *đu: ja сам ёу лично видеја љу, видеја ёу* (Павловић 1970: 81).³⁹

3.8.1. А. Белић наводи неколико примера са енклитиком у јужноморавским говорима (Белић 1905: 410), а тај облик, као и варијанту *ju* налазимо још у прешевско-бујановачкој говорној зони,⁴⁰ говору Гњилана, Польанице⁴¹ и Ђаковице: *да у ѿдим III Хум, юа у однела III Стјајк, ћај ће у скинев III Врање* (Белић 1905: 410).

3.8.2. О томе да се и енклитика *vu* може јавити у функцији акузатива говори прво А. Белић (Белић 1905: 411), а затим Д. Барјактаревић за говор Врања и прешевско-бујановачке зоне и В. Стевановић за говор Польанице.⁴²

3.8.3. У говору Сретечке жупе, поред енклитике *đu*, обичан је и облик *ja*, који се може чути и у Гори: *Вијији ja, юа ja јудри, збери ja* СрГ, *донеси ja водава, ња ja доњела* ГГ (Младеновић 2004: 233).

3.8.4. Иначе, у горанској говору широко је распрострањена акузативна енклитика ж. рода јд. *đa: нојзу ёа виде, да ёа носим жењу*. Осим ње и већ поменутог облика *ja*, овде је потврђена и енклитика *je: Брђу сме је јрајл'е, нё-можла да је доњесе* ГГ (Младеновић 2004: 233).

4. Личне заменице 3. лица множине

место \ падеж	Н	ОП	Д	енкл. Д	енкл. А
Белић	они, она оне	њи	њима, њим	им, гим, ги	ги, и(х)
Горња Пчиња	они (м/ср) оне (ж)	њи, њим(а)	на+ОП	ги, им, ни	ги
Врање	они, она оне	њи	на+ОП	ги, <u>гим</u>	ги
Польаница	они, она оне	њи	њима, на+ОП	<u>им</u> , ги	ги, и(х)

³⁹ За овај облик А. Белић каже да стоји у вези са образовањем *đu* у плуралу (Белић 1905: 412).

⁴⁰ У говору Бильяче приметила сам само енклитику *đu* у акузативу.

⁴¹ И у говору Польанице наишла сам само на енклитику *đu* у акузативу, ниједном нисам чула *ju* или *vu* које наводи Стевановић (Стевановић 1969: 414).

⁴² Мени се чини да је енклитика *vu* у функцији акузатива права реткост у овим говорима.

Прешево	они, <u>она</u> оне	њи, њија <u>њом</u> , <u>њум(а)</u>	њима, <u>њум(а)</u> , <u>њом</u>	им, гим	ги, и(х), иј
Гњилане	они, она оне	њи, <u>њума</u> , њима		ги	ги
Јужна зона Косова		њи, <u>њума</u>		ги, гив	ги, гив
Јањево	они (м) оне (ж/ср)	њи	њима	ги	ги
Централна зона Косова	они, она оне	њи, <u>њума</u>	њима	ги	ги
Сиринић	они (м/ср/ж) [оне (ж)]	њи	њима	ги	ги
Сретечка жупа	они (м/ср/ж) [оне (ж)]	њи	њима	ги	ги, ји, 'и
Гора	они (м/ср/ж) [оне (ж)]	њих	њим	ги, им, гим, мги	ги/ђи, ге/ђе
Призрен	они	њи	њима	ги	ги
Ђаковица	они (м/ср/ж) [оне (ж)]	њи	њима	ги, и, ји	ги, и, ји

4.1. А. Белић је забележио да се у номинативу мн. 3. л. у свим овим говорима јављају облици: *они*, *оне*, *она*. Исти податак налазимо у радовима о говору Польанице, Врања, прешевско-бујановачке зоне, Гњилана и Сретечке жупе: *Они ће күйив ծвна* (Луч II), *Ће ղլա՛տեւ ծնի ղօսկու՞օ* (Грам II); *Нէսւ ծնե ղիլե* (Лев I) (Барјактаревић 1977: 348).⁴³ Занимљиво је напоменути да ниједан аутор не наводи примере са обликом *она* у ср. рому мн.; осим тога ја ту форму нисам забележила ни у Польаници ни у Биљачи и нисам је уочила у говору Врањанаца. Р. Младеновић о овим формама у јужнометохијским и северношарпланинским говорима каже: „У Зл. мн. доминира *они* за све родове, мада се још уочава однос — који је у нестајању — *они* за м. р. и с. р. и мешовиту групу, и *оне* за ж. р.” (Младеновић 2004: 233). Дакле, ни у говорима Сиринића, Горе, Сретечке жупе⁴⁴ и Ђаковице (в. напомену 42) нема облика *она* у номинативу ср. рода мн. Примери: *սղածօշե* и *օնի* [жене]; *նի օնի* [снахе], *օնի* [деса] *յելե*, *օնե* [жене] *ղլակալե*; *օնե* [ћерке] *ղկայօվ* СиГ (Младеновић 2004: 233).

4.1.1. У говору Горње Пчиње номинатив мн. има стабилан однос: *они* у м. и ср. рому, а *оне* у ж. рому: *и օնի* *си օղծե*; *օնէ զի ղօֆրյալե* (Г. Пчиња).⁴⁵ Према мојим запажањима ови облици имају исти статус и у говору Врања и Польанице.

4.1.2. У говору Јањева у множини се, према облику *они* за м. род, јавља *оне* за ж. и ср. род.

⁴³ У радовима о говору јужне зоне Косова и Ђаковице аутори нису навели облике номинатива мн. личних заменица. Информацију о томе да је у Ђаковици овај облик *они* за све родове и да се *оне* још увек (али недоследно) може чути за ж. род добила сам од Р. Младеновића.

⁴⁴ Р. Младеновић напомиње да његов материјал, али и онај који у свом раду наводи М. Павловић, потврђује уопштавање облика *они* у свим родовима.

⁴⁵ Таква је ситуација и у суседном кумановском говору (Видоески 1962: 168).

4.1.3. У говору Призрена уопштавање је извршено у потпуности: облик номинатива мн. исти је за сва три рода — они: *рабоћал'е őни* (деца), *йобеснёл'е се őни* (жене), *Све оїл'ачкал'е őни* (Арнаути) (Реметић 1996: 486).

4.2. Општи падеж мн. обично је исти за сва три рода — *њи*. Тако је у свим испитиваним говорима: *њи смо звали, ама несу дошли* (М.Д.), *њи ћи је видеја у черцију* (М.Гл.) (Павловић 1970: 83).

4.2.1. Паралелно са обликом *њи* у Горњој Пчињи као пуни облик општег падежа јавља се и *њим(a)*.⁴⁶ И Д. Барјактаревић помиње да се у говору Гњилана понекад чује и облик *њима* (поред *њи*, *њума*). Примери: *богами за њиј збр; тарчаше по њиј; то љиј толочка ђде; ја ће пођу с љијм; шећав йред љијм; ја сэм најстара у љијм; тарев ћи с љима; ђдемо то љијма; там нёма да вршев куде љима; туџа йоза љима* (Г. Пчиња).⁴⁷

4.2.2. У прешевско-бујановачкој говорној зони, према Д. Барјактаревићу, може се као пуни облик општег падежа у м. и ср. роду срести *њија*: *Од љија нёма ћсна* (Буј II), *на љија ћлаву* (Ор I), *Код љија съм бија* (Преш I) (Барјактаревић 1977: 348).⁴⁸

4.2.3. Једино према извештајима Д. Барјактаревића *њума* се појављује као множински облик и то у јужном делу Косова и Гњилану у дативу, инструменталу и локативу сва три рода, а у централном делу Косова и прешевско-бујановачкој зони само у ж. роду мн. Иако атор наводи и примере, могуће је да се овде једноставно ради о неспоразуму. Наиме, овај облик до сада је увек сматран за типично „јужноморавски“ падеж ж. рода јд., а и ја сам у Биљачи тај облик регистровала као општи падеж ж. рода јд.

4.3. Део ових говора има посебан облик датива мн. — *њима (њим)*.⁴⁹ Тако је у Ђаковици, Призрену, Гори, Сретечкој жупи, Сиринићу, Јањеву, централној зони Косова, а и А. Белић наводи *њима, љим* као пуне форме у дативу мн. призренско-тимочких говора (Белић 1905: 415):⁵⁰ *йосл'е н'има дадо, љима сам щила* (Реметић 1996: 486).

4.3.1. У Горњој Пчињи, Врању, Пољаници и Биљачи забележила сам само примере у којима је датив изједначен са општим падежом: *као на вас што ви давамо леб, иско и на љиј; őни су тај седели и на љиј* су

⁴⁶ У селима Голочевце и Шапранце чула сам једино *њи* у множини, док је у Шајинцу само један од мојих информатора говорио једнако често оба облика *њи* и *њим(a)*. Отуда се намеће закључак да се облик *њим(a)* готово никада не чује у овим селима али је зато врло фреквентан у Лесници, Радовници, Пролесју, Црвеном Граду.

⁴⁷ У раду о прешевско-бујановачкој говорној зони наилазимо и на облик *њом* у ж. роду мн., међутим, у Врањском гласнику II (у коме је овај рад први пут објављен) тај облик гласи *њим*. Не знам шта је од тога запис Д. Барјактаревића, али ми облик *њим* у множини делује прихватљивије. Ипак, ја сам у селу Биљача забележила само облик *њи* у општем падежу мн.

⁴⁸ Према Р. Младеновићу овај облик исти је и за ж. род и у питању је продор партикуле *-ја* из показних заменица.

⁴⁹ Како је у јужној зони Косова и Гњилану, аутори нису прецизирали.

⁵⁰ А. Белић не даје, међутим, прецизне информације о овом облику. Можемо само на основу примера које је забележио да закључимо да је облик *њим* могао да се чује и у Врању и његовој околини (Каталенац, Луково), док је данас само облик општег падежа *њи* у функцији датива.

оставиљи стјан; пројдеф јартизани — на њим леј, пројдев Буѓари — на њим леј; и коју су овакој комшије близу, и на њим се даде; дек сэм ја њима (Г. Пчиња).

4.4. У дативу мн. најчешћа је енклитика *ги*. У говору Призрена, Сиринића, Сретечке жупе, Јањева, централне зоне Косова и Гњилана ово је једина дативна енклитика. И А. Белић наводи неколико примера из јужноморавских говора за употребу облика *ги* у дативу (Белић 1905: 415). Примери: *дадише ги вино, она ги је мајка, њима ги скрши, ништа ги не било* (Павловић 1939: 173).

4.4.1. У говору Ђаковице, поред енклитике *ги*, која је најфrekвентнија, може се чути и *и*, односно *ји*: *Дај ји (им) да паћију; Туѓци су и (им) насиље, Саки ји завидјује, мора да ги да, Камен ги у вуста* (Стевановић 1950: 112).⁵¹

4.4.2. У јужној зони Косова, поред енклитике *ги*, аутор наводи као (дативну и акузативну) множинску енклитику и облик *гив*: *Плати гив ѡа носи, Буѓари ги дадоше јушке* (Барјактаревић 1977: 108).

4.4.3. Облик *гим* у дативу помиње прво А. Белић,⁵² а може се чути, према извештајима Д. Барјактаревића, у прешевско-бујановачкој зони и врањском говору: *Дај ји(м) млеко (Осл II); Дај јим сліве (Врп II)* (Барјактаревић 1977: 348).⁵³ Енклитика *гим* (поред енклитике *мги*, описане у следећој тачки) значајна је дијалекатска црта шарпланинске Горе, а јавља се обично уз енклитику *им*, ређе *ги*: *мије смо гим рекл'е, жёне гим побеџнал'е* Др (Младеновић 2001: 335).

4.4.4. Као што сам већ напоменула, у Гори се (тачније, у селу Злипоток) може чути и енклитика *мги* (паралелно са *им*), иначе незабележена у оближњим македонским и српским говорима.⁵⁴ Примери: *дајаш мги, синој мги се на робота, жёне мги се јромен'еште, ће мги фрљим* ЗЛПо (Младеновић 2001: 335).

4.4.5. Облик *им* А. Белић сматра старом енклитиком датива мн. која се употребљава „редовно у свима овим дијалектима” и за коју не наводи примере (Белић 1905: 415). Њу налазимо у говору Пољанице и прешевско-бујановачке зоне, према извештајима већ поменутих аутора,⁵⁵ затим у Гори (поред већ поменутих енклитика: *гим, мги, ги*) и делимично у Сретечкој жупи.⁵⁶ На крајњем истоку Горње Пчиње, а пре свега у селу Радовница, добро је сачувана ова дативна енклитика: *Сима им кум беши, не дала им њим да једев и они, сад им дадо зрна* (Г. Пчиња). Поред ње, у

⁵¹ М. Стевановић помиње и облик *гу*, поред фrekвентнијег *ги*, међутим, према подацима Р. Младеновића у питању је неспоразум, односно *гу* није дативна енклитика множине.

⁵² Он говори о томе како је добијен облик *гим*, не каже, међутим, где се конкретно тај облик може чути (Белић 1905: 415).

⁵³ Морам напоменути да ја нисам приметила облик *гим* ни у говору Биљаче, ни у врањском говору.

⁵⁴ Р. Младеновић верује да је ова злипоточка енклитика могла настати из *гим* метатезом (Младеновић 2001: 335).

⁵⁵ Према мом материјалу, у говору Пољанице и Биљаче постоји само енклитика *ги* у 3. л. мн.

⁵⁶ Податак да се *им* може срести и делимично у Сретечкој жупи чула сам од Р. Младеновића.

овом делу Пчиње, може се чути и енклитика *ни* и, спорадично, енклитика *ги*. У другим, северозападним пчињским селима у дативу је доследна енклитика *ги*.

4.4.6. На целом простору Горње Пчиње, изузев поменутих северозападних села, енклитика *ни* проширила је своје значење и на датив 3. л. мн. (!): *њим две ни дадомо* (први); *да ни кажемо куде је кућа на једнога шуј; на овја деца ни је крашак век; ја ни ичери наврља преш кућу, па не тоше* гу йо гледнев; *какдве лебац ги ни омесим на деца*; *дошерам ги увече, дадем ни лебац; ја ги ни казују шуј, ја ги ги воду; деца* ме младо шуши штрав, *па ни ги причам; ја ги лажу, лажу, казују ни, казују; и она ни даде женам, која је шуј, шарче, и после оштедев куде ги се распурев; вржев ни ноде најгоре па бијеф са стапови; глава ни је однемала косу на главу, о[ш] шуј школу; ја ни казују као штебе* (њима) (Г. Пчиња). Колико је мени познато, једино у кумановском говору наилазимо на нешто слично и то „во некој источни села”: поред енклитике *ги* може да се сртне, али ређе, и енклитика *ни*, са дативним значењем (Видоески 1962: 169).

4.5. У свим поменутим говорима, акузативна енклитика множине је облик *ги*: *ушешаши* *ши*, *истераши* *ни*, *пуштиши* *еши* *ни*, *ја* *ши* *не* *познајем* *веј* *шаре* (Реметић 1996: 486).

4.5.1. У горанском говору, али само у неким местима, јавља се и *е/је*, које се везује за ж. и ср. род, али недоследно.⁵⁷ Примери: *прашиф да ге фашеши* Ку, *ситине ге* [прице] *изарчиле* Мл, *идљај ге свадбои* Ди, *компари ге вадаме* Вр (Младеновић 2001: 337).

4.5.2. Енклитику *и(x)* у акузативу мн. помиње А. Белић, али не даје прецизније информације о томе где се може чути (Белић 1905: 416), затим је наводи В. Стевановић у говору Польанице, а Д. Барјактаревић у говору прешевско-бујановачке зоне наводи облике *и*, *иј*.⁵⁸ У Сретечкој жупи *ги* је једина множинска енклитика, осим у селима: Љубиње, Небреготе и Речање, где уместо *ги* налазимо *иј*, *иј* (Павловић 1939: 173). И у говору Ђаковице сем енклитике *ги* може да се чује и *и*, *иј*: *Ја несъм и(x) достигаха, Поздрави ији, Тёли да ји* *попурч'ив* (Стевановић 1950: 112—113).

5. Лична повратна заменица

5.1. Повратна заменица сваког лица има само један пуни облик: *себе*: *Ја не-абим сеbe* Ре, *и она ош пош-н'-его сеbe* Ди, *за сеbe прашиле* Мл, *себе ге то оснаим* Кре (Младеновић 2001: 340); *док нёма на сеbe*; *до јушире ге дођеш на сеbe како што си и бија* (Г. Пчиња).⁵⁹

5.1.1. Облик *себ* помиње само Д. Барјактаревић у говору Гњилана: *Фрљи иј од сеb* (Барјактаревић 1977: 277).

⁵⁷ Детаљније о овоме у Младеновић 2001: 335—337.

⁵⁸ Ову енклитику нисам приметила у свом материјалу из Польанице и Биљаче.

⁵⁹ Пуни облик се врло ретко може чути у говору Г. Пчиње (наишла сам само на најведене примере) и Польанице (Стевановић 1969: 414).

5.2. Енклитика *се* неизоставни је део свих ових говора: *испашали смо се; дёвер се јави;* *има се сијаси;* *нёма да се юлашиш;* *а на љему се деси;* *после се роди,* *ио љёга* (Г. Пчиња).

5.3. Дативна енклитика *си* не јавља се у свим призренско-јужноморавским говорима. У Гори није забележена чак ни у устаљеном изразу *Блажо си љему*, а нема је ни у оближњим српским говорима.⁶⁰ Ипак, енклитика *си* јавља се у Призрену, где све више прима карактер речце за појачавање: *Море, ёл'ј си раббиу,* *Блажо си ѡа нашејзи майре,* *Блажо си ѡа Гиџе и Рибушајке,* *Блажо си ѡа н'јзи што ёу има* (Реметић 1996: 487), а у Биљачи, Врању, Горњој Пчињи и Пољаници она је сасвим обична језичка појава: *има си вуци;* *вамајир си осташа;* *штијела сэм си за лёй;* *дббар си је бија;* *иа најшро си ошиде;* *штам си се женија;* *една зёлва си се одала;* *иотикамо си се људи;* *наћи си се воду;* *врнали си се* (Г. Пчиња).

6. Закључне напомене

Облици личних заменица у јужном појасу призренско-јужноморавских говора прилично су „разноврсни“. Највећа је уједначеност облика 1. и 2. л. јд.; чак и скраћене форме *мен*, *шеб*, које деле ове говоре на две групе, полако нестају. Једино се издваја горански говор са својим нестабилисаним дативним формама *мени*, *шеби*.

У 1. и 2. л. мн. већ у номинативу појављује се разлика: само један део говора има облике *ниe*, *ми(j)e*, *ни*, *вие* поред чешћих *ми*, *ви*. Затим, од осталих говора издвајају се говор централне зоне Косова, Јањева, Сиринића, Сретечке жупе, Призrena, Горе и Ђаковице посебним формама за датив 1. и 2. л. мн.. Поред уобичајених дативних енклитика *ни*, *ви* и акузативних *не*, *ве*, у Пољаници и Горњој Пчињи чувају се *ни*, *ви* у акузативу.

Код 3. л. јд. постоји велика уједначеност облика мушких и средњег рода. Говори се разликују само по скраћеном облику *њеđ* у општем падежу (који је прилично редак) и према томе да ли имају посебан облик за датив *њему*. Изузетак је, поново, горански облик *њего*. И енклитички облици су уједначени: готово редовно је *му* у дативу и *ѓа* у акузативу. Наравно, акузативна енклитика у Гори је *ѓо*. Много је „шаренија“ ситуација са женским родом: у општем падежу појављују се различите форме, али оне основне су: *њум(a)* (Горња Пчиња, Врање, Пољаница, а вероватно и прешевско-бујановачка зона) и *њу* (косметски говори). У Гори и Сретечкој жупи наилазимо на облик *ња*, а у Сретечкој жупи може да се чује и јединствено *њау*. У Сиринићу се уз неке предлоге сачувао и генитивни облик *ње*. Део говора има посебне форме за датив: Ђаковица (*њојзи*, *њојзе*), Призрен (*њојзи* и *њој*), Гора (*њејзи* и ређе *њојзи*), Сретечка жупа (*њојзи*), Сиринић (*њојзи*), централна зона Косова (*њој*, *њојзи*) и Јањево (*њејзе*, *њојзе*), а у делу говора функцију датива врши општи падеж.

⁶⁰ Ово сам, такође, сазнала захваљујући Р. Младеновићу, пошто се већина других аутора није посебно освртала на поменути проблем.

Тек међу енклитикама влада право богатство, али у акузативу је најчешћи облик *đu* (поред горанског *đa*, *ja* и *je* и сретечког *ja*), а у дативу *vu* и *đu* (поред облика *je* у Сиринићу и ређе у Сретечкој жупи и *u* и *đu* у Гори).

Код личних заменица 3. л. мн. у номинативу имамо тенденцију ка уопштавању облика *oni* за све родове: наиме, облика *ona* за ср. род практично нема, облик *one* за ж. род још увек се чува у Врању, Пољаници и прешевско-бујановачкој зони, а у Ђаковици, Гори, Сретечкој жупи и Сиринићу *one* се јавља ређе и све чешће замењује га облик *oni*. У Призрену је уопштавање облика *oni* за све родове завршено.⁶¹ У општем падежу најфреkvентнији је облик *ňu*, али негде се може чути и *ňum(a)* (Горња Пчиња, Гњилане). Затим, већина говора има посебну дативну форму — *ňuma*, а у мањем делу функцију датива обавља облик општег падежа. Убедљиво најчешћа енклитика је облик *đu*, ипак, само у мањем броју говора она сама функционише. И у дативу и акузативу чују се и неке друге енклитике (најчешће уз *đu*), што опет раздваја испитиване говоре.

Повратна заменица у свим говорима има исте облике: *себе*, *се* и (дативно) *си* чије присуство односно изостајање (или употреба у функцији речце за појачавање) поново призренско-јужноморавске говоре дели на две групе.

Дакле, сваки говор у јужном појасу призренско-јужноморавске зоне има неке карактеристике у систему личних заменица које га приближавају суседним говорима, али исто тако неки говори имају особине које их одвајају од свих осталих говора (примери: *они* за сва три рода у Призрену; сачувана генитивна форма *ње* у Сиринићу; хибридни облик *њау* у Сретечкој жупи; дативне енклитике 3. л. мн.: *mđi* у Гори и *ni* у једном делу Горње Пчиње).

Београд

ЛИТЕРАТУРА

1. Барјактаревић Д., 1977, *Дијалектолошка истраживања*, Приштина.
2. Белић А., 1905, *Дијалекти источне и јужне Србије*, Српски дијалектолошки зборник, књ. I, Београд.
3. Богдановић Н., 1979, *Говори Бучума и Белој Потоки*, Српски дијалектолошки зборник, књ. XXV, Београд, XIV+172.
4. Богдановић Н., Вукадиновић В., 1991, *Једна језичка паралела*, Гласник Баштина [Институт за проучавање културе Срба, Црногораца, Хрвата и Муслимана], бр. 1, Приштина, 102—111.
5. Богдановић Н., 1992, *Неке особине говора великој Алаша*, Гласник Баштина [Институт за проучавање културе Срба, Црногораца, Хрвата и Муслимана], бр. 3, Приштина, 39—45.
6. Богдановић Н., 1992, *Изоглосе југоисточне Србије*, Ниш.
7. Broch O., 1903, Die Dialekte des südlichsten Serbiens, Kaiserliche Akademie der Wissenschaften, Schriften der Balkankommission, Linguistische Abtheilung, III, Wien.

⁶¹ На жалост, нисам сигурна како је на простору Косова.

8. Видоески Б., 1962, *Кумановскиот говор* [Институт за македонски јазик, Посебни изданија, книга 3], Скопје, 1—349.
9. Вукадиновић В., 1996, *Говор Црне Траве и Власине*, Српски дијалектолошки зборник, књ. XLII, Београд, 1—317.
10. Ивић П., 1959, *Извештај о дијалектологији екскурзији по ужој Србији*, Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, књ. IV, Нови Сад, 397—400.
11. Ивић П., 1971, *Српски народ и његов језик*, Београд.
12. Ивић П., 1994, *Српскохрватски дијалекти. Њихова структура и развој. Прва књига. Општа разматрана и штаковско нарече* [Превела са немачког П. Мразовић], Сремски Карловци — Нови Сад.
13. Михајловић Ј., 1977, *Лесковачки говор*, Лесковац.
14. Младеновић Р., 2001, *Говор шарпланинске жупе Гора*, Српски дијалектолошки зборник, књ. XLVIII, Београд, 1—606.
15. Младеновић Р., 2004, *Дијалекатска диференцијација српских говора на југозападу Косова и Метохије*, Зборник радова са трећег међународног научног скупа Живот и дело академика Павла Ивића, Суботица — Нови Сад — Београд, 209—249.
16. Павловић М., 1939, *Говор Србешчке жупе*, Српски дијалектолошки зборник, књ. VIII, Београд, 1—352.
17. Павловић М., 1970, *Говор Јањева. Међудијалекатски и миксоэколошки процеси*, Нови Сад.
18. Реметић С., *Српски призренски говор I (гласови и облици)*, Српски дијалектолошки зборник, књ. XLII, Београд, 319—614.
19. Стевановић В., 1969, *Говор Пољанице*, Врањски гласник, књ. 5, Врање, 399—422.
20. Стевановић М., 1950, *Баковачки говор*, Српски дијалектолошки зборник, књ. XI, Београд, 1—152.
21. Томановић В., 1950, *Acc. pl. ličnih zamenica prvog i drugog lica: ni, vi (ny, vy)*, Годишен зборник на Филозофскиот факултет на универзитетот во Скопје [Историско-филолошки оддел, Книга 3, №], 1—16.
22. Ђирић Љ., 1983, *Говор Лужнице*, Српски дијалектолошки зборник, књ. XXIX, Београд, 1—190.
23. Џоговић А., *Уџбаник за Српскохрватски дијалектологији атлас — Баковица* (у архиви Међународног одбора за дијалектологије атласе при Српској академији наука и уметности).

Марина Јуришић

СИСТЕМА ЛИЧНЫХ МЕСТОИМЕНИЙ **ЮНОМ ПОЈАСЕ** ПРИЗРЕНСКО-ЈУНОМОРАВСКИХ ГОВОРОВ

Резиме

Формы личных местоимений в юном пояссе призренско-јуноморавских говоров в достаточной мере „разнообразны”. Самой большой равномерностьюпотребления обла - даю формы 1-го и 2-го лица единственного числа.

В 1-м и 2-м лице множественного числа уже в именительном падеже появляется разница: лишь одна часть говоров имеет формы *nies*, *mi(j)e*, *ni*, *vi* наряду с более частыми *mi*, *vi*. Кроме того, косовско-метохийские говоры имеют специальные формы для да - тельного падежа в 1-м и 2-м лице множественного числа, а в Поляници и Верхней Пчињи (серб. Горња Пчиња) сохраняются энклитики *ni*, *vi* в винительном падеже.

Для 3-го лица единственного числа характерна большая равномерность форм мужского и среднего рода, в то время как в женском роде (1) в общем падеже появляются разные формы (*њум(a)*, *њу*, *ња*, *њау*) и (2) только часть говоров имеет специальные формы для дательного падежа. Энклитики обладают настоящим богатством, но в винительном падеже самой частой формой является форма *ѓу*, а в дательном — *ву* и *ѓу*.

У личных местоимений 3-го лица множественного числа в именительном падеже существует тенденция к обобщению форм *они* для всех родов. В общем падеже самой ча-

стотной формой является *њи*, но кое-где можно услышать и *њим(a)*. Наряду с этим, большинство говоров имеет специальную форму дательного *њима*, а в меньшей части говоров функциодательного падежа выполняет форму общего падежа. Бессспорно самой частотной энклитикой является форма *ѓи*, но она сама функционирует только в меньшем числе говоров.

Возвратное местоимение во всех говорах имеет одни и те же формы — *себе*, *се* и (в форме дательного) *си*, присутствие или отсутствие которых, в свою очередь, разделяет призренско-юноморавские говоры на две группы.

Итак, каждый говор в юном пояссе призренско-юноморавской зоны имеет определенные характеристики в системе личных местоимений, сближающие его с соседними говорами, но также некоторые говоры имеют особенности, отличающие их от всех остальных говоров.

Х Р О Н И К А

UDC 81:929 Brborić B.

БРАНИСЛАВ БРБОРИЋ (1940—2005)

Почетком маја 2005. године српска лингвистичка наука остала је без Бранислава — Бранка Брборића, једнога од својих агилних и драгоценних посленика.

Бранко Брборић рођен је 1940. године у Пустипусима код Љубиња, у Херцеговини, у Пожаревцу је завршио основну школу и гимназију (1947—1959), а студије енглеског језика на Филолошком факултету у Београду (1965). Знање енглеског језика препоручило га је да током 1962. и 1963. учествује као преводилац у саставу југословенског одреда „плавих шлемова” у међународној мирувној мисији на Синају. После завршетка студија радио је у туристичкој организацији „Путник” и у војном библиотекарству, а након тога запослио се, како је сам имао обичај да каже, „као државни чиновник”, најпре у ЦК Србије, а потом у Министарству културе, где је обављао дужности заменика и помоћника министра за област издаваштва и библиотекарства у Србији, а последње године живота провео је на положају саветника министра културе.

Године 1981. завршио је последипломске студије на Филозофском факултету у Загребу, а од 1997. године био је секретар Одбора за стандардизацију српског језика.

Бранислав Брборић објавио је преко 250 расправа и огледа у угледним домаћим и међународним стручним часописима и публикацијама, највише о проблемима српске социолингвистике и стандардологије, а међу њима могле би се поменути макар две драгоцене књиге које су настале као непосредан резултат и његовога организационог и научног напора. Прва је *Језички тириручник* П. Ивића, И. Клајна, М. Пешикана и Б. Брборића (Београд, 1991; друго допуњено и изменјено издање, под насловом *Српски језички тириручник*, Београд, 2004), а посебно је вредно поменути ону којом је, под насловом *Српски језик* и у научној редакцији Милорада Радовановића, отворена велика серија *Najnowsze dzieje języków słowiańskich* (Uniwersytet Opolski — Instytut Filologii Polskiej), Ополе, 1996 (исте године та је књига, под насловом *Српски језик на крају века*, објављена и у Београду). Осим тога, Б. Брборић учествовао је у припреми књиге *Ка новој писмености* (Београд, 1998), а посебно је заслужан (заједно са својим сарадницима Јованом Вуксановићем и Радојком Гаче-

вићем) за припрему и публиковање серије *Списи Одбора за стандардизацију српског језика*, у којој су, у седам књига, објављени сви релевантни документи о седмогодишњем деловању Одбора. Уз све то, Брборић је, непосредно пред смрт, припремио за штампу и књигу у којој ће бити сабрано 50 одлука о различитим српским стандардоловашким проблемима које је Одбор за стандардизацију српског језика донео од почетака свога деловања до пролећа 2005. године, при чему треба рећи да је свакој од тих одлука дефинитиван облик дао управо Б. Брборић.

Несумњиво најзначајније дело Б. Брборића јесу две његове опсежне књиге у којима је сабрао око 140 својих текстова под насловом *O језичком расколу: Социолингвистички огледи I* (Београд — Нови Сад, 2000, стр. 474) и *С језика на језик: Социолингвистички огледи II* (Београд — Нови Сад, 2001, стр. 384). У тим књигама налази се опсежан преглед свих дешавања која су најпотпуније обележила судбину српског језика током друге половине 20. века. И ваља одмах рећи да нико од српских лингвиста о догађајима који се у овим књигама прате није о њима могао потпуније и поузданје сведочити од њиховог аутора, пре свега зато што је он имао привилегију да, врло често, буде или непосредан учесник у дешавањима о којима говори или да се нађе на самом извору оних информација које су другима често биле недоступне. Захваљујући свом аnglistичком образовању, Брборић се на најбољи начин „обрео у српској лингвистици”, пре свега због тога што је наше „социолингвистичке прилике” увек посматрао у светлу општих теоријских одређења која су важила за друге („светске”) језике, али која се, из неких „мистериозних разлога”, на српском језику „нису могла применити”. Његова аргументација у расправама била је, при том, најчешће таква да су је они на које је понекад „циљала” радије „превиђали” него се у њено оспоравање упуштали. Због свега тога две Брборићеве књиге остаће као сведочанства о томе како су припремани и разбијање српског етничког корпуса и распад српског језика. То Србима, истина, неће олакшати послове у будућности, али ће их макар упозорити на то да би из историје, коначно, могли извући и неке рационалне поуке.

Бранислав Брборић остаће у српској лингвистици записан као изузетно скроман али и изузетно драгоцен делатник, не само по вредном делу које је за собом оставио, већ и по томе што је увек умео да се нађе „на правом месту” када је неки пројекат требало покренути или неку идеју подржати. Он је, рецимо, био покретач свих подухвата у Одбору за стандардизацију српског језика, али и први посленик и у њему самом и у свим његовим комисијама и то се најбоље видело по томе што су после његове смрти, за много месеци, све активности у Одбору практично замрле.

У приликама које су, током више последњих деценија, биле несклоне и српском језику и његовим носиоцима, Бранку Брборићу припашће макар делић заслуга за то што њихов статус данас није неповољнији него што је могао бити — да није било њега и његовог драгоценог дела. Већ и то је довољан разлог да га се с поштовањем сећамо.

ЕТИМОЛОШКИ РЕЧНИК СРПСКОГ ЈЕЗИКА, свеска 1: А
 (Српска академија наука и уметности, Одељење језика и књижевности,
 Одбор за етимолошки речник, Институт за српски језик САНУ,
 Етимолошки одсек. Београд, 2003, стр. 257)

0. Академик Павле Ивић је у Српској академији наука и уметности оформио тим са задатком да уради етимолошки речник српскога језика, свестан чињенице да је такво дело неопходно српској лингвистици и српској култури, мада у тој области имамо врло мало од оног што овакав подухват подразумева. Оцена да имамо танку традицију, и без континуитета, односи се подједнако и на научну продукцију и на концепцију наших универзитетских студија. За његовог живота, и под његовим уредништвом, изашла је *Огледна свеска 1998.* а 2003. године *Прва свеска*, с назнаком да је он „оснивач“. „Његовој сени аутори посвећују ову прву и све следеће свеске речника, који је он својим визионарством зачео и својим ауторитетом утемељио.“ (Предговор 1. св., стр. 6). Прву свеску су израдили Марта Ђелетић, Јасна Влајић-Поповић, Александар Лома и Снежана Петровић, уз сарадњу Марије Вучковић и Маје Ђокић, а уредио ју је Александар Лома. Рецензенти су академик Ирена Грицкат-Радуловић и проф. др Мато Пижурица.

1. У Огледној свесци сарадници су пројекат образложили, предочили концепцију и илустровали је са 135 ауторских одредница. Основна дилема је била: речник етимолошких гнезда („гнездовни принцип“) или „лексемни принцип“? И за једну и за другу концепцију имали су добре узоре: за први је препрезентативан Скоков *Етимолођијски рјечник хрватскоћа или српскоћа језика*, а за другу, на пример, бугарски или белоруски етимолошки речник. Образложивши предности и недостатке и једних и других, они су се определили за лексемни принцип, уз могућност обра зовања минималних етимолошких гнезда. Образложили су и илустровали концепцију (и композицију) одреднице. Илustrацијама су нас уверили у прва два циља која су желели да постигну Огледном свеском — у сврсисходност подухвата и у способност научног тима. Надам се да су добили више сугестија у међусобним комуникацијама (личним и тимским) с правим зналцима од оног што је публиковано.

1.1. Аутори су за ОС изабрали атрактивније и помало егзотичне илустрације, а мало „рутинских“ с разуђеном семантиком и творбом, и још мање крајње хипотетичних. Зато нисмо имали прилике да видимо како ће функционисати избрани лексемни принцип са минималним етимолошким гнездима и, на пример, који ће бити карактер и удео такозваних празних (упућивачких) одредница. Прва свеска (Слово А) прилика је да осетимо *најовешћај* како ће се у природном следу решавати наговештени и подразумевани проблеми који прате реализацију овако сложеног пројекта. Кажем наговештај зато што словом а започиње релатив-

но мали број изворно словенских речи — доминира страна лексика, пре свега турска и романска.

1.2. Наслуђујем да су имали још један додатни проблем: третман иницијалног, по правилу етимолошког /х-/ , које је у претежном делу српских говора изгубљено, а у стандарду недоследно успостављено. Илуструје то и поређење поступка у ОС и у 1. свесци. У ОС налазимо **аљкав** в. **халити** (стр. 4); **халити** је наравно обрађено као етимолошки чланак (стр. 78—79). У 1. свесци (стр. 138) **аљкав** је задржало статус празне одреднице, али с упућивањем на *аљкаши*; на крају чланка под *аљкаши* упућују на *алиши* (значи — не халити). Само на донекле сличан начин може се проблематизовати **анка** „мати“ (?) (1. св., стр. 167) с релативно уверљивим етим. повезивањем са *ханума* (уз крење основе). Међутим, нема ни празне одреднице *анума* (вероватно ћемо имати *ханума*). Избегли су замку успостављања фиктивних ликова извесно дијалекталне лексике, каквих има у нашим речницима (чак и у РСАНУ).

1.3. Мислим да је добро то што је 1. свеска акумулирала толике специфичности (правих подводних мина), при чему посебну тежину има чињеница да има много несловенске лексике, па ће и знатнија накнадна методолошка побољшања и корекције једва бити приметни.

2. Проблем *коријуса*, односно српско-хрватски „чвор“ (и неексплицирани бошњачки — није приговор!) мислим да је изванредно решен. Верујем да ће неке празнине добро покрити нова дубровачка грађа (недавно објављена као речник, такође у издању Института за српски језик односно САНУ) и романизми из Боке (мислим наравно, пре свега, на књигу Срђана Мусића и две касније Весне Липовац-Радуловић), па оно што је и српско (али не само наше) није изостављено, а оно што је, на пример, само хрватско није добило статус одреднице. У образложењима, као илustrација, без зазора је нашло места оно што овде и спада (када је у питању научни посао). „Хигијеничари“ језика, с обеју страна, са српске их је и сада и увек било мање (ми у томе имамо танку традицију), ипак ће и у овом делу наћи покоју појединост за „занимацију“, али се том врстом предвиђања није мудро бавити. Оријентализми су добро потврђени и у Речнику српскохрватског књижевног и народног језика САНУ и у лексичким збиркама (и дијалекатским речницима), па ни с те стране не може бити приговора.

3. С *документацијом* имаће наши етимолози проблема до краја, јер немамо потпуних ни историјских ни дијалекатских речника. Уложен је велики труд да се речничка грађа допуни. Наравно, ауторски тим осећа пре горчину него задовољство тиме што констатује (у Уводу) да „ЕРСЈ у извесном смислу представља, поред етимолошког речника, и збирни речник српских дијалеката, какав до сада није постојао ни као замисао.“ (стр. 7) Дела тог заметног посла ослободила их је Матица српска Речничком српских говора Војводине (у редакцији проф. Драгољуба Петровића; досад је изашло пет свезака). Грађа из речника има кумулативни карактер, а она из појединачних збирки увек се посебно цитира, па се може стећи погрешан утисак да доминира регионално и локално, које наравно има преважних архаизама, али се понекад може радити и о усколокал-

ним или индивидуалним креацијама, скованим понекад чак само за конкретну пригоду. Мислим да би се тај део грађе понекад могао *економично* давати, можда чак и редуковати, посебно са статусом одреднице, јер он „једе” простор и етимологе наводи на сумњиве импровизације. Међутим, то је лакше изрећи као принципијелно упозорење, него дати рецепт за њено препознавање.

3.1. У проблем корпуса могао би се уврстити и однос према ономастичкој грађи. Неспорна је наравно она са словенским архаичним и пасивизираним значењем (уп. *хлев* из ОС, где је гро аргументације из области топонимије, стр. 79—80). Одредница *Азанъ* (име села у Шумадији), етимолошки нејасна, али зналачки обрађена (Прва свеска, стр. 69—70), показује да у етимологизирању ономастичке грађе не би морали бити претерано рестриктивни. Овакви огледи дело чине додатно атрактивним. А позната је висока компетенција управо у тој области редактора Александра Ломе.

4. Проблем *композиције* етимолошких чланака (одредница) боље је решен него у ОС. Маркирана је (болдом) одредница и добрым графичким решењем етимолошки суд. Добро је што је напуштено из ОС посебно графичко маркирање етимолошких образложења, јер је оно саставни део етимолошких суда. Композиција етимолошког чланка мислим да је решена боље него у било којем словенском етимолошком речнику. Понекад ми се учинило да би се можда могао побољшати начин навођења грађе. Наиме, респектује се географски моменат, а запоставља се значењско груписање. Уп. нпр. одредницу *ајвар* (Прва свеска, стр. 77), где је значење „икра” раздвојено. Ипак, пажљивијим читањем схватићемо да би се удовољавањем том захтеву немали део података морао поновити, јер је семантика неуједначено разуђена.

5. *Квалиштет етимолошког чланка* је наравно централни проблем. У првој свесци сарадници су демонстрирали завидно владање фактографијом, не недостаје им интуиција у тражењу етимолошких решења, добро им функционишу асоцијације и на плану семантике и на плану творбе. Не инсистирају увек на дубини, али нису неамбициозни нити неосновано претенциозни. Међутим, тамо где је етимологија нејасна, чини ми се, понекад нуде превише идеја. Превише несигурних, односно сумњивих идеја може да „напипа” и праву (у шта не сумњам), али би требало пазити да се то не изроди у нагађање, чиме би се угрозио ауторитет дела. Да ни овог пута вероватно нисам био у праву, уверио сам се накнадним прегледом бележака на маргинама рукописа — чешће сам додао понеку нову асоцијацију него редуковао њихову ниску идеја! Читање ЕРСЈ с оловком и исписивање додатних аргументата за, па можда понекад и *прошири*, ауторе може само да радује. У тој најтананијој и најинтелектуалнијој чаролији лингвистичке науке, резервисаној за највеће знаљце, посебних знања и способности, ипак остаје доста и неизвесног. Чини ми се да сам негде прочитao незаједљиво интонирану опаску: *Што је више етимолошких речника и етимолошких студија, све је мање несигурних етимологија!*

6. Наша средина (онај бар њен обавештенији и квалификованiji део) зна шта нам све недостаје за овакве подухвате. Недостају нам, пре свега, потпунији историјски речници него што су *Рјечник хрвайскоћа или српскоћа језика ЈАЗУ* (тај недостатак је изразитији за српски део грађе) и Даничићев *Рјечник из књижевних стварица српских*, потом лингвистички речници попут *Семантичко-деривационог речника*, Св. 1: *Човек — делови тела* (Нови Сад 2003), у редакцији Даринке Гортан-Премк, Вере Васић и Љиљане Недељков, дијалекатски речници, више квалитетних етимолошких прилога и студија из семантике (онаквих каква је нпр. монографија Јасне Влајић-Поповић *Историјска семантика јлагола у српском језику. Преко етимологије до модела семасиолошког речника*, Београд, 2002), студиознијих огледа из историјске творбе (не превиђам преважну двотомну *Творбу речи у савременом српском језику* од акад. Ивана Клајна) и, што се из претходног подразумева — у многим овим областима нисмо имали ни традиције ни кадрова. Срећом — имали смо Павла Ивића који је имао смелости да започне овај подухват немајући ништа од оног што овакав посао подразумева. У избору сарадника очигледно је био срећне руке. Из напред наведених разлога (оскудна традиција, мало искуство, неприређена грађа за етимолошку обраду и сл.) приличан број одредница има карактер правих етимолошких студија, што је истовремено и квалитет и слабост етимолошког речника. Можда би зато у завршним редактурама уредник (редактор) могао да буде нешто ригорознији. Мислим да се не би много изгубило ако би се елиминисала понека сувишна значењска и творбена паралела, посебно оне које или много не значе или се подразумевају. (Већ је било речи о ризику преобиља идеја.)

Прва свеска Етимолошког речника српског језика догађај је и у српској лингвистици и у српској култури. Она нас уверава у сврсисходност подухвата (који је истинолубиво и часно одређен према добром Скоковом Етимологијском рјечнику) и у завидну способност тима који је оформио академик Павле Ивић да том преозбиљном изазову одговори. Талентован, амбициозан и истрајан тим на челу са колегом Александром Ломом сигурно ће знати да разуме начин на који ће бити примљен њихов труд у нашој и словенској лингвистичкој јавности и да унапреди методологију, да нас чешће обрадују све бољим новим свескама ЕРСЈ. Знамо да ће им то бити теже без проф. Ивића, као што нам је без њега већ теже у свим пословима из области лингвистике. За урађени посао заслужују честитке и нашу захвалност, и што је најважније — подршку свих, и Академије, и државе, и струке.

Нови Сад

Матија Пижурица

UDC 821.163.41-5
 811.16'373(292.451/.454)(084.42)
 811.16'373.45(292.451/.454)(084.42)

ЗАВРШЕНО ЈЕ ПУБЛИКОВАЊЕ *ОПШТЕКАРПАТСКОГ ДИЈАЛЕКТОЛОШКОГ АТЛАСА**

Оишћекарпашки дијалектологијски атлас заснован је 1973, као про-
 дужетак послова на *Карпашком дијалектологичком атласу*,¹ а комисија за
 припрему грађе за његов југословенски сектор формирана је, у оквиру
 Међународног одбора за дијалектолошке атласе САНУ, 1976. и ње-
 ни представници те су године први пут учествовали на конференцији у
 Кракову. Све информације о историјату рада на томе пројекту, закључно
 са XVIII конференцијом ОКДА и седницом њеног Међународног редак-
 ционог колегијума, дате су у Уводном тому Атласа,² а каснији подаци
 налазе се у појединим томовима тога великога пројекта, од којих је *трети*
 објављен у Кишињеву (1989), *други* у Москви (1994), *четврти* у Варшави
 (1991), *четврти* у Љивову (1993), *пети* у Братислави (1997), *шести* у Бу-
 димпешти (2001) и, коначно, овај који нас је окупио на данашњи разго-
 вор — у Београду и Новом Саду (2003). Тако је, наиме, записано на
 нултом табаку тома, али треба рећи да се он из штампе појавио у јесен
 2004 иако је његова редакција била завршена још у јануару 1996. године.
 Догодило се, међутим, да се посао око публиковања није могао брзо за-
 вршити због озбиљних материјалних проблема у којима су се, најпре,
 нашли издавачи, а касније су се појавиле и неке техничке компликације,
 али су коначно сви проблеми савладани и ми пред собом имамо том ко-
 ји смо, да је било среће, могли имати и пре више година. (А јединствена
 заслуга што га и сад имамо припада нашем пријатељу Жарку Чигоји и
 његовој „Чигоја штампи” који је том објавио иако му издавачи те тро-
 шкове још нису намирили.)

У тому се нашла грађа из 210 пунктара: из Польске (1—20), Морав-
 ске (21—27), Словачке (28—51), Мађарске (52—60), Украјине (61—77, 79,
 81—93, 95—113), Молдавије (78, 80, 94, 114—131) и из (бивше) Југосла-
 вије (191—210).³

* Реч на промоцији седмог тома *Оишћекарпашког дијалектологичког атласа* у Срп-
 ској академији наука и уметности у Београду 15. марта 2005. године.

¹ С. Б. Бернштейн — В. М. Иллич-Свитић — Г. П. Клеликова — Т. В. Попова — В.
 В. Усачева, *Карпашский диалектологический атлас*. Москва (АН СССР, Институт славяно-
 ведения), 1967, 271 + 212 карата.

² Уп. *Общекарпашкий диалектологический атлас*. Вступительный выпуск. Скопје, 1987.

³ У југословенској мрежи нашао се један пункт из Хрватске (Велебит — 191), три из
 Босне и Херцеговине (Мудрике — 192, Вуковско — 193, Лукомир — 194), два из Црне Горе (Борје — 195, Косор — 196), девет из Србије (Штаваљ — 197, Севце — 199, Шипачина — 200, Долово — 201, Стромостен — 202, Првонек — 203, Топли Дол — 204, Калетинац — 205, међу њима и један шиптарски пункт Кабаш — 198) и пет из Македоније (Звечан — 206, Кркља — 207, Пештани — 208, Витолишта — 209, Берово — 210). Томе свему треба, међутим, додати и подatak да је за хрватски пункт експлорација обављена само за три по-
 четна тома, па се може рећи да су се Хрвати на тај начин, по природи посла, сами искљу-
 чили из пројекта.

Треба, ипак, рећи да је Атлас у многом смислу остао непотпуни. У њега се од почетка нису укључили Грци, Шиптари и Румуни, а после више година заједничког посла из пројекта су се 1982. повукли и Бугари. Те је године, наиме, БАН иступила из свих међународних лингвогеографских пројеката (*Ойштесловенски лингвистички атлас — ОЛА, Лингвистички атлас Европе — АЛЕ, Ойштекарийатски дијалектолошки атлас — ОКДА*) зато што су у комисијама и редакционим колегијима тих атласа одбијени њени захтеви за „специфичан, бугарски, поглед” на македонски језик и његове дијалекте. (Такви разлози за иступање бугарске националне комисије из тих пројеката били су, међутим, само формалан изговор будући да су се иза њих, током рада на ОЛА, наметнуле многе лингвогеографске чињенице које су, у великој мери, макар проблематизовале старе санстефанске бугарске претензије према Македонији и југоисточној Србији. На многим картама, наиме, које су тада припремане показало се да су тзв. „западнобугарске” особине неспорно српске, да је њихова концентрација најгушћа до линије од Видина до Ђустендила, али да се многе од њих протежу и даље према истоку и захватају чак и зоне источно од Софије.) Одсуство грађе из грчких, арбанашких и бугарских дијалеката свакако је битно скратило „карпато-балканску перспективу” нашег атласа, а да она не буде и много драстичније оштећена одсуством података и из румунских дијалеката, треба захвалити чињеници да се у мрежи нашло двадесетак молдавских пунккова (којима је у тој послије, после распада СССР, „враћена румунска етикета”), а за румунски дијалекатски простор за многа питања рекартографисана је грађа из више њихових националних и регионалних дијалектолошких атласа (132p—190p).

У средишту интересовања приређивача Атласа нашао се лексички слој који су са Балкана разносили влашки сточари пошто су им, после турских освајања на Балкану, пресечени стални правци кретања од Пинда и Проклетија на североисток према Карпатима и на северозапад према Алпима. После прекида, дакле, тих влашких комуникација, њихови су се катуни територијализовали (и то је време настајања, рецимо, наших црногорских и херцеговачких племена током 15. и 16. века, али и ширења влашке колонизације преко Карпата и њенога смиривања у Моравској током 18. века — о чему најисцрпније расправља Кранџала, али о чему и иначе постоји опсежна литература⁴).

Истраживања о којима говоримо координирала је најпре Међународна комисија за изучавање народне културе Карпата и Балкана, касније Међународна комисија за језичке контакте (обе под патронатом Међународног комитета слависта), при чему се на основу широких претходних увида у природу њихових етнографских, историјских, историјско-културних и лингвистичких односа показало да се та два региона изразито супротстављају осталим зонама југоисточне Европе. Током рада на ОКДА, уз све то, сазрело је и схватање да се „са сигурношћу може

⁴ Dr. Dumitru Crângală, *Rumunské vlivy v Karpatech se zvláštním zřetelem k Moravskému Valašsku*. V Praze, 1938.

говорити о постојању самосталне области лингвистичке науке — карпатске лингвистике”, која се бави „дијалектолошким описима, изучавањем језика старих споменика писмености, историјско-етимолошким и ономастичким испитивањима, разрадом теоријских проблема интерференције језика дате зоне итд.”⁵

Када је о томе реч, могло би се само додати да су неки озбиљни лингвисти према таквом схватању били помало скептични. О томе да ли су за то имали основе, говориће више други, а засад се таквоме схватању може додати само напомена да ће се карпатистика, тј. карпатска лингвистика — ако се и утемељи као посебна лингвистичка дисциплина — почесто тешко одвајати од свога балканског суседства, односно од своје балканске компоненте, тј. од балканистике. Или ће се макар лепо допуњавати.

Нови Сад

Д. Петровић

UDC 821.163.41-5

ОПШТЕКАРПАТСКИ ДИЈАЛЕКТОЛОШКИ АТЛАС*

Науку о словенским језицима у другој половини двадесетог века обележили су резултати лингвистичке географије. У томе и лингвистичка наука на простору Југославије, па и српска, дотле и потом, има своје место које се у наше дане све јасније оцртава.

Српски језик, и посленици у науци о српском језику, заступљени су у *Лингвистичком атласу Европе*, *Ойшишловенском дијалектолошком атласу*, *Ойшишкартайском дијалектолошком атласу*, а тренутно, у највећој мери, пажња се окреће *Атласу српског језика*.

Недавно је, мада је доста раније припремљен, објављен Седми том *Ойшишкартайском дијалектолошког атласа* (ОКДА). То је и последња, завршна свеска, овог колективног дела лингвистичке науке. Упитник за овај атлас објављен је 1981. године, а претходни томови излазили су овим редом: I 1989 (Кишињев), II 1994 (Москва), III 1991 (Варшава), IV 1993 (Љвов), V 1997 (Братислава) и VI 2001 (Будимпешта).

Редакциони колегијум Седмог тома чинили су акад. Божидар Видојески и професори др Драгољуб Петровић, др Мато Пижурица и др Слободан Реметић.

⁵ Уп. С. Б. Бернштейн, *Проблемы карпайского языкоznания*. — Карпатская диалектология и ономастика. Москва, 1972, 3—15; С. Б. Бернштейн, Л. А. Гиндин, Г. П. Клепикова, „Общекарпайский диалектологический атлас” и некоторые проблемы южнославянского этногенеза. — Славянское языкоznание. IX международный съезд славистов. Киев, сентябрь 1983. Доклады советской делегации. Москва, 1983, 3—17 (тамо је назначена и друга релевантна литература о проблемима који се налазе у средишту нашег интересовања).

* Реч на промоцији седмог тома *Ойшишкартайском дијалектолошког атласа*, Београд, Српска академија наука и уметности, 15. марта 2005.

Издавачи су Међународни редакцијски колегијум Општекарпатског дијалектолошког атласа, Српска академија наука и уметности (Институт за српски језик) и Филозофски факултет у Новом Саду (Катедра за српски језик и лингвистику).

Како у уводу седмог тома *Оџишћекарпашкој дијалектологијској атласу* стоји, том има 68 карата и 43 некартографисане теме.

И овај атлас, као и други атласи који захватају више језика, резултат је рада више десетина сарадника, научних радника, из више земаља. Подсећања ради, на изради карата и припреми осталог атласног материјала седмог тома учествовао је 31 сарадник (петоро са подручја српског језика), а на теренској обради појединих пунккова и попуни упитника 73 обрађивача (11 са подручја српског језика). Малени ауторски колектив са српске стране сврстава се у ауторе 27 карата овога тома, тако што је од тога 20 карата рађено у коауторству са колегама из других земаља.

Атласи, па и лингвистички, представљају слику одабраних факата у простору. Но како је сваки податак у синхроном пресеку уједно и резултат вишевековних процеса који су до тога тренутка, до те речи и до тог облика речи довели, то распоред у простору може читаоцу омогућити и поглед на те процесе који и кад су језички и кад су нејезички нису само то, већ су слика историјског кретања народа, стицања његовог радног и духовног искуства, нарастања његове културе, његовог спознања света и формирања односа према томе свету. Изнети један податак макар, једну реч и пронаћи јој живот у простору, значи потврдити њено место, значење и функцију у историји човечанства. Академик П. Ивић, научник чије се име везује за све побројане атласе и за године њиховог настајања, писао је да „Историја која се из њих (из дијалеката, нап. Н. Б.) може читати није историја појединача, већ историја маса, и није хроника година, већ повест века.”¹ Због тога и наше уверење у језичке податке, које је потпомогнуто и једним простим уверењем да **ништа што је човек спознао није прошло а да у језику није оставило траг**, или, другачије речено: **све што је у језику резултат је људске праксе, искуства и духа**.

Карпашки дијалектологички атлас има једно занимљиво тематско усмерење: тиче се реалија сточарске делатности. А ту је село основно социјално окружење, као што је, уосталом, и родно место дијалекта. Међу речима чије простирање утврђује седми том су и: *ћастићир*, чобан, јухас, бач, ћонич; *ћланина* и *дел*, маћура, и *кичер*, *ћреслав* и *осој*, брдо и *брег*, *млака* и *балла*, *шучка* и *лайавица*, и десетине других које су вековима опслуживале сточаре на врло широком географском простору. Једно *циур*, које иначе имамо у *цирићи*, у својим различитим варијантама попут: *цирк*, *цирак*, *цирка*, *циркайши*, *цирк*, *циркайши...* смештено у културу пастирства, на простору који оивичавају Пештани на крајњем југозападу Македоније, Бренна у Пољској, Вуковско у Босни, на западу, и Крутојаровка, у Украјини на истоку... означиће многе реалије од **танког, трудног млаза, до слабашног горског извора...** Перцепција *ћанкој* а звучној, *оцишрој* а слабој млаза именована је речју истога корена, код различитих језика и

¹ П. Ивић: *Српски народ и његов језик*,² СКЗ, Београд 1986, стр. 103.

разних народа. Једно се заједничко искуство, један чулни, слушни ути-сак претворио у реч коју препознајемо на широком простору карпатског пастирства (карта 707).

У 210 места на подручју Пољске, Чешке, Словачке, Мађарске, Укра-јине, Молдавије, Румуније, Хрватске, Македоније, Србије и Црне Горе, те Босне и Херцеговине, обрађено је 785 оваквих питања. На лицу ме-ста, дакле у говору одабраних места, утврђено је постојање чињеница, проучена њихова ваљаност, сачињени одговарајући регистри и карте ко-је путем одговарајуће симболизације показују место тих чињеница у гео-графији задатог простора. Све су материјале за картографисање обрађи-валие националне комисије, које су потом и верификовале прилоге за об-јављивање. На томе су, дакако, радили најбољи стручњаци одговарајуће научне области, које је одабрала и именовала територијално и нацио-нално надлежна академија наука.

Атлас преко конкретних језичких факата, овде преко речи за ознаку многих реалија друштвеног живота народа карпатске зоне, потврђује на-станак и продужетак система значења, поимања и вредновања оног од-носа према свету који је оформљен током заједничког живота Словена, и касније развијан, али и о утицајима других, суседних народа (роман-ског, мађарског, турског), њихових култура, схватања, технологије, комуникација. У условима добре воље и научне објективности све су то елементи зближавања, у прошлости као и у будућности.

Данас је модерно говорити о напорима на стварању европрегиона, на органској (природној, привредној, културној и политичкој) сарадњи овог или оног дела Балкана, овог или оног дела Европе и света, а ево, језичке студије и подаци какви се пласирају у атласима говоре да је тај процес обједињавања или обједињености, сарадње или суживота, на де-лу већ вековима, само га треба уочити, разумети и наставити. Онда би и нове транзиције или преусмерења били мање болни процеси, јер је нека логика хуманизације живота већ ту, међу нама, и у нама.

Иако су дијалектолошки атласи словенске науке дела високе и трај-не вредности, њихова појава делује као парадокс. Наиме, атласи словен-ских језика, у оквиру једног или више језика, показују у доброј мери очувано јединство, потврђујући тако и заједничко индоевропско и сло-венско порекло, једнако као и специфичности развоја у минулим веко-вима. **Они су чињеница заједничких пројекта обједињених научних снага, а појављују се у годинама највећег распада словенских државних заједница које су постојале прошлих деценија када су ови пројекти заснивани.** Због тога су разумљиве и све тешкоће на које су могли наилазити научни стваралачки тимови, чији предводници из година отпочињања ових по-слова у добром броју више нису живи.

Тако је и са атласима који се издају у нас, где се на малом простору створило много тешкоћа, а неке се још умножавају, отежавајући довр-шетак пројекта који пред нашом науком стоје и као стручна, и као ме-ђународна, и као национална обавеза.

Језички атласи слике су егзистенције језичког садржаја и језичких знакова у савременом пресеку времена. Они прикупљеним, одабраним,

проученим и уцртаним подацима сведоче о нечemu што јесте данас (а што је морало проживети многе године функционисања, односно проношења смисла, и омогућавања комуникације у широким социјалним просторима који често, као и у случају Карпатског атласа премашују границе народа и држава).

Дијалектолошки атласи ипак нису само сведоци минулог. Они су и поучници онима који размишљају над чињеницама језичке стварности, али и приручници будућим посленицима језичке, и не само језичке, науке. Овакви, атласи ће убудуће бити ослонац, или макар индикација за друга проучавања, указиваће на средине у којима је реч обитавала, односно на путеве и правце којима се ширила, чувајући у своме облику и значење, неретко само успомену на реалије које већ давно нису продуктивне, како је у случају планинског сточарења, којим се овај атлас понајвише бави.

На крају, нека ми буде допуштено и једно лично подсећање.

Наиме, на Старој планини, поред самог Мицора, постоји чувена стена Бабин зуб, а под њом туристичко свратиште. Одатле се лако пење на једну широку површ, с које пуца видик, а на видику стадо дивљих коња. Јужно испод те површи је Топли Дол, село скоро на издисају. То је пункт за *Карпашки атлас*. Кад сам пре двадесетак година тај пункт обрађивао, сазнао сам да су на овој површи, са дивљим коњима, некад пасла и огромна стада оваци. Кажем огромна, јер сам ту чуо податак, да су пасла „по неколко балмети”. А балме је у говору старопланинских овчара и козара реч за стадо од хиљаду брава. Данас је ту тешко видети и тек по коју овцу.

И други случај. Кад се тражио одговор на питање о називу награде коју пастир у селу прима у натури, никако да дођемо до тражене речи, или речи којом се та реалија пастирског живота именује. Онда се из групе снуждено, скоро незаинтересовано и збуњено јави један већ средовечни човек, који је дотле стајао у прикрајку и ћутао: „Могу ли ја нешто да кажем? Да то није ак?” Управо *ак* или *хак* је и било оно што се тражило, а што већина сељана давно заборавила.

Не могу вам описати колика је радост потом захватила дотад повученог саговорника. Док је пио неку брљу, мезетећи је усвојеним печуркама лисичарама, непрестано је понављао: „Зашто мене не пита, ма зашто мене не пита!? Па ја сам дваест године бил слуга”. Прекор је, дакако, био упућен мени. Остали, којима се понесен обраћао, и који вероватно, нису, као он, мислили на скромну награду пастирску, заслужену и на киши и на сунцу, и на ветру и на вејавици мицорској, мало су га слушали и на то његово знање брзо заборавили. Ја нисам. Ја и сад памтим то лице измученог горштака са Старе планине, натмурено попут магловитог Мицора, које се после овог одговора тако брзо преобратило у насмејан и осунчан пропланак док му се из даљине, можда из најтежих, а можда и из најлепших успомена, најављује стадо од иљаду брава. Таква лица обично говоре оно што други не знају. То су први радници на језичким атласима. Научници потом њихов живот и њихов језик хватају, изучавају, смештају у књиге и атласе, док се они селе у памћење и

у успомену. Прави творци искуства, језика и мудрости најчешће остају неупамћени.

А кад се деси ваљана замисао, да не речемо пројекат, и кад се одговарно поради на тој замисли, па се нађу и друге, техничке и финансијске потпоре, те се начини књига, онда и једни и други, па и ми који смо међу њима и уз њих, имамо разлога да се радујемо, јер се једно прошло, преобраћа у духовну основу будућег. Верујем да је тако и са *Општекарпатским дијалектолошким атласом*, чији завршни том дугујемо његовим ауторима, понајвише редактору проф. Петровићу, и данас предајемо свету — на знање, и на поимање.

Надамо се да ће искуство наше науке стечено радом на објављеним атласима омогућити да се најзад, после вишедеценијске припреме, приђе и финалисању послова на **Атласу српског језика**. Тако би и атлас који данас промовишимо, бар за нашу науку, добио свој пуни смисао.

Ниш

Недељко Богдановић

UDC 821.163.41-5

ОПШТЕКАРПАТСКИ ДИЈАЛЕКТОЛОШКИ АТЛАС*

При kraју своје приповетке „Страшная месть” Гоголь описује чудо које се наводно десило, некад давно, у Кијеву: одједном се оданде пружио поглед на све стране света, чак до Црног Мора и Крима, на другу страну чак до Галиције, а у још већој даљини су засветлуци, више налик на облаке, сиви и бели врхунци неких високих планина, у којима су стари људи препознали Карпатске горе, са којих се снег никад не топи, на које слеђу облаци да тамо преноће. Данас одавде, са ушћа Саве у Дунав и с руба Панонске низије, указују нам се из даљине те исте планине, карпати, овај пут не атмосферским чудом, него преданим трудом уредничког колегијума седмог, завршног тома Општекарпатског дијалектолошког атласа (скраћено ОКДА) који је пред нама.¹

Овај том, у заједничком издању Међународног редакционог колегијума, Института за српски језик Српске академије наука и уметности и Катедре за српски језик и лингвистику Филозофског факултета у Новом Саду по речима свога рецензента др Драга Ђупића „чини част не само уредничком колегијуму” — одговорном редактору проф. др Драгољубу Петровићу из Новог Сада, покојном академику Божидару Видоеском из Скопља, проф. др Мату Пижурици из Новог Сада и дописном члану АНУРС проф. др Слободану Реметићу из Београда — „већ и српској и југословенској лингвистичкој науци, посебно њеној лингвистичкој гео-

* Реч на промоцији седмог тома *Општекарпатског дијалектолошког атласа*, Београд, Српска академија наука и уметности, 15. марта 2005.

¹ *Общекарпатский диалектологический атлас*, Выпуск 7, Белград / Нови Сад 2003.

графији и дијалектологији уопште".² По речима другог рецензента, по-којног академика Павла Ивића, посреди је „први велики међународни подухват у области лингвистичке географије који се успешно приводи крају. Радови на Општесловенском лингвистичком атласу (ОЛА), Лингвистичком атласу Европе (ALE) и лингвистичком атласу Медитерана (ALM) још су у току и засад се нису приближили завршетку".³ Написане пре готово седам година, ове Ивићеве речи стоје и данас. Упркос не-срећним дешавањима која су током читаве деценије одлагала појаву ове књиге, у којима је нестало и сама земља којој је било поверио да је изда, Југославија, ОКДА је, колико знам, претекао поменуте лингвогеографске пројекте, који су још увек далеко од краја.

О том значајном и монументалном подухвату чућете више од оних који су у њега били укључени и боље су од мене упућени у његов историјат. Мени допустите неколико оквирних напомена у вези са смислом и ширим значајем овакве публикације.

Карпати су одувек имали извесно мистично значење, и за оне Словене који су их прешли да би се настанили на Балкану, и за оне који су остали са друге стране карпатског масива, у старој постојбини. Месту из Гогоља којим смо то илустровали могли бисмо пријружити и успон Павла Исаковича уз обронке Карпата прошаране јесењим бојама на путу у мајчицу Росију: мотив којим се, у другој књизи „Сеоба”, у обратном смеру и на исконскиј начин остварује чежња Павловог брата Вука за повратком планинама родне Србије, чији плави обриси лебде, кроз целу прву књигу Сеоба, негде у дну широког панонског обзорја.

Но упоредо са тим мистичним и романтичним Карпатима, сатканим од маште и давних сећања, присутним у свести као далеки међашаш наше етничке историје, постоје и стварни карпати, са својом властитом сложеном, а мало познатом, етнокултурном историјом. Реч је о пространом високопланинском подручју, где није било погодности за развој високе културе нити великих државних творевина, које је кроз историју углавном представљало гранични појас међу државама и остајало на рубу цивилизацијских токова. Упркос томе, оно је имало свој богат, интензиван живот, заснован првенствено на феномену номадског сточарења. Номади по правилу остају, како смо већ рекли, изван матице културних струјања, али и изван спутавајућег надзора централних власти: у средњем веку они су, за разлику од зависних земљорадника, имали могућност не само да мењају место боравка, него и да често прелазе међудржавне границе и тако повезују веома удаљене географске тачке, а да су при том били под сразмерно мањим притиском етничке и културне асимилације и самим тим у стању да чувају своје особености и традиције.

То, разуме се, не значи никакву међусобну затвореност номадских групација. Напротив, у високопланинским подручјима какви су Карпати, не мање него у великим градским центрима Европе, долазило је у сва

² Д. Ђупић, рецензија ОКДА 7, упућена Институту за српски језик 19. јуна 1998.

³ П. Ивић, рецензија ОКДА 7, упућена Институту за српски језик 17. јуна 1998.

времена до додира, мешања и преслојавања разних језика и народности и размене културних тековина међу њима. Ти процеси веома су ретко налазили одраза у писаним изворима, управо због маргиналне позиције својих носилаца у односу на административна и привредна средишта и културна жаришта; стари историографски списи и исправе углавном ћуте о њима. Зауврят, много је тога остало утиснуто у врхове, кланце, превоје и падине Карпата, чија имена често имају вредност драгоценог и загонетних сведочанстава, и уткало се у живе говоре њихових становника, пре свега у лексичко благо тих говора. То благо сада је, на методолошки добро осмишљен и систематски доследно спроведен начин, прикупљено међу корице седам томова ОКДА и стављено на располагање не само језикословцима, него и историчарима, етнолозима и свима који се из било којег угла интересовања баве прошлостију источне Европе.

Карпати данас нису, а можда никад нису ни били, затворено етничко и језичко подручје, па је и ОКДА међународни научни подухват, у чијој изради сарађују научне институције из већег броја земаља. Мрежа његових пунктора обухвата насеља у Румунији, Украјини, Молдавији, Мађарској, Польској, Чешкој, Словачкој. Међутим, он има своје пунктове и далеко од свога ареалног одредишта, на подручјима Србије, Црне Горе, Македоније, Босне и Херцеговине и Хрватске. Таква екstenзија ареала објашњава се специфичношћу самог истраживања, које је фокусирано управо на пастирску лексику, а она је, скупа са номадским сточарима, кроз разна времена путовала између високих планина Балкана и Карпата. Карте ОКДА стога се удвајају тако, што једна, детаљнија, приказује рас прострањеност датих цртака на подручју самих Карпата, а друга је допуњава подацима са ширег простора који обухвата Балкан и доње Подунавље (са изузетком територије Бугарске). Преко једног пункта на Косову укључен је и албански језик, који је веома важан за ово истраживање, због језичких веза које могу бити и веома древне. На пример, из албанског се тумачи име северног огранка Карпата, *Бескида*. Десницак⁴ указује на молдавски апелатив *бескид* „планина, превој, летњи пашњак“ који, по њој, одражава албанску множину *bjeshkët* од *bjeshkë* у истим значењима.

Тај и други албански наноси у Карпатима не морају бити старији од средњег века. Председник Редакционог комитета ОКДА, покојни Самуил Бернштайн, карпатске „балканизме“ дефинише као „карпатизме који су у језику карпатског појаса продрли у сразмерно позно време посредством балканских досељеника, избеглица, сточара и турске администрације. Чине их (османски) турцизми, славизми, грекизми, албанизми, балкански романализми“. ⁵ Међутим, он сам на другом месту признаје да се „становништво карпатско-подунавске области још од бронзаног доба налазило у најтешњој етничкој и језичкој вези са становништвом Бал-

⁴ А. Десницкая, Балканизмы в лексике языков карпатского ареала, у: *Справни-тальное языкознание и история языков*, Ленинград 1984, стр. 295—317, особито стр. 311.

⁵ С. Б. Бернштейн, Итоги работы над „Общекарпатским диалектологическим атласом“ и задачи VI международной конференции по ОКДА, *Справочно-информационные материалы по ОКДА*, Москва 1978, стр. 7.

канског полуострва”.⁶ (Додали бисмо да те везе сежу још у млађе камено доба, будући да се подручје винчанске културе простирало од скопске котлине на југу до Трансильваније на северу, где јој припада велико неолитско насеље на Моришу Тордош).

Слично као и *Бескиди*, и име самих Карпата најбоље се објашњава из албанског *kagrë* „стена” (били би то, дакле „Стеновите планине, Rocky mountains”), али док је име Бескида посведочено тек од XVI века, за Карпате зна већ Херодот у петом столећу пре Христа. У сваком случају, мислим да албанско-карпатске везе нису ни једнослојне ни једно-смерне. Сличних ономастичких загонетака има још доста; једну од њих, око које је проливено много мастила, представља сличност имена превоја *Дукла* на Карпатима — куда је пут водио и нашег Павла Исаковича — са именом античког града *Дукља* у Црној Гори.

ОКДА даје свој прилог овој замршеној проблематици приказујући, на довољно исцрпан и систематичан начин, савремену лексику карпатског ареала и са њим културноисторијски повезаних високопланинских подручја на Балкану. У њему су две врсте карата: једне иду у смеру од речи ка значењу, тј. бележе распрострањеност и семантичку разграниченост једне конкретне лексеме, а друге од значења ка речи, пописујући разне називе за исти појам у наведеним ареалима. Морам одмах признасти да је овај, седми том — први који сам ја имао задовољство да прегледам; моја досадашња знања о овом пројекту била су заснована на низу појединачних радова о њему или проистеклих из њега, из пера већ поменутог Самуила Бернштајна, Галине Клепикове, Леонида Гиндина, Владимира Арјола, Агније Десницке, Драгольба Петровића и других аутора.⁷ Већ летимичан увид, какав сам успео да остварим, учврстио је моје већ раније убеђење у сврхисходност овог подухвата и у огромну корист од њега. Дозволите ми да тај свој суд илуструјем са неколико готово на сумице изабраних примера.

Карта која приказује називе за старешину бачије (стр. 44—45) долази у право време да употребуни одредницу *бач* у другој свесци Етимолошког речника српског језика, на којој тренутно радимо у Институту за српски језик, као што ће нам картографски приказ распрострањености лексеме *bot-* и њених разних значења (стр. 56) помоћи приликом решавања низа недовољно јасних и међу собом недовољно разграничених речи.

⁶ С. Б. Бернштейн / Г. П. Клепикова, Общекарпатский диалектологический атлас. Принципы. Предварительные итоги, *Славянское языкознание*, Москва 1978, стр. 32.

⁷ Осим горе наведених наслова уп. Г. П. Клепикова, Карпатская лексика и ее отношение к лексике иных зон славянского мира, *Славянское и балканское языкознание [= СБЯ]. Карпато-восточнославянские параллели. Структура балканского текста*, Москва 1977, стр. 3—20; *Общеславянский диалектологический атлас [= ОЛА]* 1978, Москва 1980, стр. 102—104; *OLA 1981*, М. 1983; *СБЯ. Проблемы языковых контактов*, М. 1983, стр. 216—229; Д. Петрович, О карпатологическом аспекте сербохорватско-албанских лексических отношений, *ibid.*, стр. 194—210; В. Е. Орел, Балканские этимологии 2—4, *ibid.*, 210—215; Л. А. Гиндин / И. А. Калужская, О применении проспективного и ретроспективного анализа в исследовании лексики карпатско-балканского региона, *СБЯ. Язык в этнокультурном аспекте*, М. 1984, стр. 25—38; С. Б. Бернштейн / Г. П. Клепикова, Историко-культурные аспекты лингвогеографического изучения карпато-балканской зоны, *ibid.*, 38—68 и др.

Део појмова и речи из упитника није могао бити картографисан, већ је само дат преглед материјала. Међу терминима за појам „благо нагнутог пространог пашњака у шумском појасу” (посебна карта начињена је за пашњак изнад шумског појаса) налазимо, и у Карпатима, и на јужнословенском терену, *йољана* — што нам доста казује о старини и извornом значењу ове речи — али и пољско *jaworzyna*, које нам на помало неочекиван начин расветљује име *Jахорине* (стр. 165).

Један попис даје значења изведенцица од основе *simbr-* (стр. 170). Реч је о румунском славизму, који се своди на прасл. реч **səbr̥*, одражену, између осталог, у стсрп. *себръ* „слободан сељак”, а позајмљену и у друге суседне језике, албански и мађарски. Овде је занимљиво значење „плата у натури пастиру на планинском пашњаку”, које отвара и перспективу једног карпатско-кавкаског поређења. У језику Осета, иранског народа на Кавказу, постоји реч *særvæt* „заједнички пашњак једнога села”, коју писац монументалног историјско-етимолошког речника осетског језика, Василиј Иванович Абајев, изводи из иначе непотврђене стариоранске речи *sabra-* прасродне словенској **səbr̥*.

Ова паралела није без интереса за проблем етимологије имена *Срби*,⁸ или овде нас више занима њен ареални аспект. То није једини, а ни најтипичнији случај који преко Карпата и Балкана уводи у наш видокруг Кавказ, и не само Кавказ. Постоје „пастирске” изоглосе које се могу повући и даље, и у другим правцима, преко Алпа на западу све до Пирењеја, друге на исток чак до Памира и Хиндукуша. И пре и после великих освајача, какав је био Александар Македонски, било је анонимних скиталаца, не само појединача, већ читавих племена и народа, који су својим сељакањима повезали међусобно веома удаљене високопланинске области Европе и Азије. Често су оне пружале последње уточиште и спас од гашења преосталим припадницима потиснутих народа и угрожених језика. У Карпатима то је био случај са источноевропским Романима, у Алпима — са Ретороманима, који би могли бити последњи потомци Етрураца, у Пиренејима — са Баскима, на Хиндукушу — са неколико малих и изолованих језика, какав је, на пример, бурушаски у северозападном Пакистану. Велики пројекат „Атласа европских језика”⁹ обухвата, како му име каже, све високе масиве Европе, укључујући и Кавказ: ту су могућа поређења на широком плану, али је густина пунктова, самим тим и исцрпност података, знатно мања. У том смислу, ОКДА га на драгоцен начин допуњава досад слабо изученим лексичким материјалом,

⁸ Ако је ова етимологија тачна, а карпатска факта нас учвршију у уверењу да јесте, може се, на основу законитости осетске историјске фонетике, претпоставити прелазни облик речи **sərb-* у језику позноантичких и раносредњовековних Сармата и Алана, из којег се осетски развио. Постоји сва вероватноћа да управо тај облик бележи, средином другог века хришћанске ере, географ Клаудије Птолемеј као име племена *Sérboi* у северном подгорју Кавказа, на простору који су тада настањивала сарматско-аланска племена. Тиме се близимо једном тумачењу етнонима *Срби* које се, прецизније од разних досадашњих нагађања, уклапа у збир познатих чињеница етничке и језичке историје. В. Зборник радова *Византитолошког института* XXXVIII, Београд 1999/2000, стр. 93 — где, дакако, није узета у обзор ова карпатска паралела.

⁹ За овај пројекат в. најскорије *Јужнословенски филолог* LX, Београд 2004, 199—201.

који се даље може поредити са алпским, пиренејским, кавкаским и другим фактима.

То је изазов који стоји пред будућим истраживањима, а данас ми можемо изрећи само речи признања и захвалности живим и мртвим прегаоцима који су замислили, носили и на крају заокружили овај монументалан и изузетно користан подухват, и истовремено пожелети тројици од њих који су сада међу нама, колегама Драгољубу Петровићу, Мату Пижурици и Слободану Реметићу даље успехе на сличним пословима, од којих ћемо о једном говорити кроз две недеље, поводом једне сличне публикације, а други, неизмерно важан за нас, *Српски дијалектолошки ашлас*, управо је започет при Институту за српски језик САНУ, са озбиљним амбицијама и уз наше велике наде.

Београд

Александар Лома

UDC 821.163.41'367.332

ПРИЛОЗИ ГРАМАТИЦИ СРПСКОГА ЈЕЗИКА СИНТАКСА САВРЕМЕНОГА СРПСКОГ ЈЕЗИКА: ПРОСТА РЕЧЕНИЦА

Књига под насловом *Синтакса савременога српског језика: проста реченица*, коју су написали Предраг Пипер, Ивана Антонић, Владислава Ружић, Срето Танасић, Људмила Поповић и Бранко Тошовић, у редакцији акад. Милке Ивић, Београд (Институт за српски језик САНУ. Београдска књига. Матица српска), 2005, 1164 стране — представљена је у Новом Саду у Матици српској 30. новембра 2005. г. у организацији Одбора Одељења за књижевност и језик. Разговор је водио М. Пижурица, секретар Одељења, а учествовала је већина аутора (Б. Тошовић живи и ради у иностранству), као и један од двојице рецензената Милорад Радовановић. Из здравствених разлога у Нови Сад поменутог дана није могла допутовати академик Милка Ивић, у чијој је редакцији ово дело настало (под њеним „надзором и руководством“). Углавном из њене школе, препознатљиве у науци о језику из друге половине тек минулог века под називом Новосадска лингвистичка школа (тачније — из њене мисије у српској лингвистици), настала је и књига о којој је реч. Овим се наравно не крњи улога ауторског тима и пре свега Предрага Пипера, а он је, да цитирамо из *Уводне речи* професорку Милку Ивић, „главни организатор рада на њој, човек који је заслужан и за избор аутора, и за устројавања приложених текстова, као и за њихово међусобно усаглашавање“.

Значај дела за нашу науку и културу и концепција и садржина излагања подстакли су Уредништво Зборника да их објави у једном блоку,

истим редом како су била говорена у препуној Свечаној сали Матице српске, уз присуство ретко квалификоване и знатижељне публике.

Маја Пижурица

UDC 821.163.41'367.332
821.163.41-5

СИНТАКСА САВРЕМЕНОГА СРПСКОГ ЈЕЗИКА: ПРОСТА РЕЧЕНИЦА*

Свестан сам да књига коју данас приказујемо трудом и знањем који су у њу уложени, и значајем својим, свакако надмашује могућности једног пригодног чина какав је по природи ствари бирана колективна реч о обимном колективном делу. Зато ћу сада овде изложити само неку врсту **Увода у књигу и у њен контекст**. Њих чине:

1. Филолошки пројекат *Српске Граматике* Ђуре Даничића (у 19. веку, другој половини његовој, латиницом или Ћирилицом, с оваквом или онаквом етничком етикетом за име језика): Дио 1. *Коријени*, Дио 2. *Основе*, Дио 3. *Облици* (књига веома сложене судбине), Дио 4. *Србска синтакса* (Дио 1. = „синтакса падежа“), *Акценатске стуђије* (објављиване па сабране), *Речник* (ЈАЗУ, истина „историјски“). (Уп: „Библиографија радова Ђуре Даничића“, Зборник за филологију и лингвистику 18/1, Матица српска, Нови Сад, 1975, 9—63.)

2. Контекст књизи је и лингвистички пројекат *Одбора за стандардизацију српскоја језика* (од 90-их година 20. века): *Прилози Граматици српскоја језика = Творба речи 1—2* (Ивана Клајна), *Синтакса* (Групе аутора, Део 1 = овде приказивана *Синтакса просте реченице*, Део 2 = још ненаписана *Синтакса сложене реченице*), *Фонетика/Фонологија*, *Морфологија*, *Речници* (Обраћни Мирослава Николића, очекивани „*Једнотомник*“ на корпусу Матичиног и осавремењени Матичин „*Шестотомник*“), *Правојес* (на традицији Матичиног), *Електронски коријус*, и друго.

3. Међу књигама контекст чине: Ђуре Даничића *Србска синтакса* (Дио 1 = поменута „синтакса падежа“, 1858), Томе Маретића *Граматика (и стилистика) хрватскоја или српскоја језика* (1899, 1931, 1963), Александра Белића *О језичкој природи и језичком развијику* (1941; најважнији јој је управо обимни синтаксички део), Михаила Стевановића *Савремени српскохрватски језик* (1964, 1969 — са поднасловом *Граматички системи и књижевнојезичка норма = 1. Фонетика, Морфологија* (са *Грађењем речи*), 2. *Синтакса*). Тим је књигама најрепрезентативније обликован традиционални филолошки образац у приступу синтакси код нас. (Новије књиге такве оријентације овде не помињем.)

* Уводна реч на представљању књиге *Синтакса савременога српскоја језика: проста реченица* у Матици српској, 30. новембра 2005. г.

4. У лингвистици: Књигу смештамо у време истекло из друге половине 20. века, тј. у време након сразмерно изолационалистичког структурализма прве половине 20. века, дакле у доба синтаксе као елитне лингвистичке дисциплине, поготово када се она повезује са семантиком, прагматиком, функционалном, контекстуалном и когнитивном лингвистиком. (Овде непоменуте синтаксе што постоје у оптицају код нас данас — далеко су од тога да теоријски, методолошки и концептуално следе лингвистичко научно време данашње.)

5. Аутори књиге: Академик Милка Ивић јесте без сумње најбољи могућни редактор једног оваквог дела. Аутори самога текста или су непосредни ученици професорке Милке Ивић, или су под окриљем њених радова и начина мишљења били школовани. Од посебнога је значаја при том да су Предраг Пипер, Владислава Ружић (као Петровић) и Ивана Антонић управо представници новосадске лингвистичке школе мишљења и рада на језику — у његовом синтаксичко-семантичком (па и прагматичком) огранку, на чијем је формирању Милка Ивић као професор и истраживач деценијама управо марљиво и инспиративно радила. Уз то, напомињем, најважнију улогу у припреми, избору аутора и садржине књиге, методологије, појмовника, у организацији и уједначавању књиге и осталим састављачким и управљачким пословима имао је — Предраг Пипер.

6. Наслов, замисао и садржина књиге: Ваља истаћи оно што се насловима не може експлицитно ни наговестити: књига је синхронијски постављена, изразито дескриптивно, али и теоријски усмерена. И описује и објашњава. И пописује, и класификује и дефинише појаве. Дакле — она је и описна и научна граматика, са нормативистичким претензијама у подтексту. На неким местима у књизи дâ се опазити да се о супстанцијално истим језичким чињеницама и појавама говори из различитих углова посматрања. Умесно се такво поступање образлаже у *Уводној речи* следећом мудром опаском Милке Ивић: „У жижи пажње у књигу уврштених излагања налазе се различите синтаксичке теме чијом се обрадом отварају одговарајући увиди у одређене језичке форме и конструкције, од којих се поједине по неколико пута подвргавају разматрању, али, наравно, сваки пут под различитим тематским оквиром. Сусрети са истом конструкцијом на различитим местима у тексту *Синтаксе* можда ће понеког, неупућеног, навести на помисао да су посреди некакава излишна понављања. Одмах да га разуверимо нису: Ту се ради о једној неминовности са којом треба увек унапред рачунати при предузимању тавог стручног посла какав је био овај наш, оличен сада, у својим исходима, садржином ове књиге”. Разуме се, истим разлогима се могу обrazлагати и местимичне терминолошке неусаглашености (дакле — као терминолошке неусагласивости у основи). А могућна читаочева опаска да на неким местима књига као да излази из оквира „просте реченице” коментарише се судом да уколико хоћемо да имамо синтаксу која није најсилно формална, она, да би била семантизована, функционализована, прагматизована и контекстуализована (што иначе налаже ваљано схваћена савремена лингвистичка наука данас), мора нужно управо тако по-

ступати — да поменуте оквире повремено и напушта. У контексту широм србистичком, за ову књигу се стога може рећи да је и теоријски и методолошки до сада научно најистинитија синтаксичка синтеза наша, у којој синтакса у сасвим ваљаној мери остаје прецизном формалном дисциплином; али се нужно (како већ рекох) и семантизује и прагматизује, и контекстуализује и функционализује, где год је то било за темељне лингвистичке увиде у језичке садржаје — потребно.

7. Место књиге у пројекту: Књига је део обимне замисли *Граматике српскога језика*, те у оквиру ње, *Синтаксе српскога језика*. За њом ће, дакле, следити барем *Синтаксе сложене реченице* (реченичних комплекса или како слично именовано). Стога не би било згорег да Предраг Пипер, као инспиратор и вођа посла, и у будућем раду на овој широкој теми сачува тим аутора што сличнији овоме садашњем (и због појмовника, и због методологије, и због теоријских погледа и сазнајнога стила уосталом). По природи теме, при том, од те друге се књиге очекује да буде мање у средишту питања што налажу теоријске расправе, те да ће стога бити и мањега обима и у извесном смислу кохерентнија. (Премда ће се, сигурно, кад се ствари теоријски до краја рашчисте и расправе слегну, очекивати и од првог дела синтаксе да доживи „друго, исправљено и скраћено издање”. Можда „сажето издање”.)

8. Могућни корисници књиге: Након свега реченога чини се јасним како ће књига ова имати неколико кругова могућних корисника односно читалаца: мислим ту пре свега на лингвисте-истраживаче, посебно на синтаксичаре и семантичаре међу њима, затим на србисте, особито граматичаре, на језичке планере и нормативисте, а и на наставнике српскога језика у свима његовим видовима, писце уџбеника, а свакако на студенте и знатиљељнике сваковрсне.

Нови Сад

Милорад Радовановић

UDC 811.163.41'367.332
821.163.41-5

О СИНТАКСИ САВРЕМЕНОГА СРПСКОГ ЈЕЗИКА: ПРОСТА РЕЧЕНИЦА*

Синтакса савременога српског језика: проста реченица у редакцији академика Милке Ивић, коју су написали Предраг Пипер, Ивана Антонић, Срето Танасић, Владислава Ружић, Људмила Поповић и Бранко Тошовић, рецензирали проф. др Милорад Радовановић, дописни члан САНУ, и проф. др Егон Фекете, а објавили Институт за српски језик САНУ, Београдска књига (извршни издавач) и Матица српска, започета

* Реч на представљању књиге *Синтакса савременога српског језика: проста реченица*, у Матици српској, 30. новембра 2005.

је и стварана у оквиру делатности Одбора за стандардизацију српског језика, уз подршку његовог првог председника академика Павла Ивића, његовог првог секретара мр Бранислава Брборића, и првог председника Комисије за синтаксу тога Одбора академика Милке Ивић, уз чију је најнепосреднију подршку и у чијој је редакцији књига завршена.

Синтакса савременога српској језика: јростица реченица представља плод сарадње универзитетских професора из трију славистичких центара — Београда, Новог Сада и Граца. Она има два дела од којих сваки обухвата неколико обимних глава — I. Од облика ка садржајима просте реченице: Именски израз (*Предраг Пићер*), Синтакса и семантика падежа (*Ивана Анђонић*), Предикат (*Предраг Пићер*), Синтакса глагола (*Срећко Танасић*), Проста реченица као синтаксичка целина (*Владислава Ружић*); II. Од садржаја ка облицима просте реченице: Семантичке категорије у простој реченици: синтаксичка семантика (*Предраг Пићер*); Комуникативне функције просте реченице (*Људмила Пойовић*), Комуникативна перспектива просте реченице (*Бранко Тошовић*). Свака наведена глава садржи већи број ширих и ужих одељака, у шта даје увид подробан садржај (стр. 3—22).

Нова српска синтакса даје веома подробан опис синтаксичких структура, значења и функција на нивоу просте реченице на савременим теоријским основама и са великим бројем нормативних препорука. Другим речима, *Синтакса савременога српској језика: јростица реченица* може се посматрати са становишта њеног доприноса науци о српском језицу и лингвистичкој славистици у домену и дескриптивне, и нормативне, и теоријске синтаксе.

Њена описна страна огледа се у богатој фактографији и у исцрпном осветљавању великог броја синтаксичких појава. На пример, ни једна претходна синтакса српског језика нема тако разуђен опис синтаксе падежа, поједињих семантичких категорија просте реченице или говорних чинова који се њоме остварују.

Њена нормативна страна огледа се у настојању да се пружи што више осврта на синтаксичке појаве са становишта њиховог односа према језичком стандарду, да се укаже на облике које треба избегавати као нестандардне и на оне чија се употреба препоручује у добром српском књижевном језику. Та страна *Синтаксе* може бити посебно корисна професорима српског језика, новинарима, лекторима, уредницима, преводиоцима и свима којима је стало до неговања српске говорне културе.

Њена теоријско-методолошка страна огледа се у томе што *Синтакса савременога српској језика: јростица реченица* представља спој основних принципа структуралне, функционалне и когнитивне граматике будући да се у тој књизи описују синтаксичке структуре српске просте реченице као и њихове семантичке и комуникативне функције, при чему се у делу о синтаксичкој семантици посебна пажња посвећује начинима језичке категоризације стварности као и транспозицијама, односно граматичким метафорама, и континуалности односа између ти-

пичних и атипичних појава, што су главна питања савремене когнитивне линвистике.

Синтаксичке структуре и функције српске просте реченице у *Синтаксис* описују се и објашњавају на сва три синтаксичка нивоа: формалном, пропозиционалном и комуникативном, уз посебно настојање да се при стављању тежишта пажње у појединим главама књиге на један од та три нивоа у видном пуљу остану и друга два, а поготову оне језичке чињенице у којима се повезаност дата три синтаксичка нивоа највише испољава. Зато је, на пример, синтакса падежа неодвојива од семантike падежа, као што је, с друге стране, опис поједињих семантичких категорија које се остварују у простој реченици неодвојив од разматрања синтаксичких облика у којима се оне остварују. У таквом приступу често се исте синтаксичке појаве разматрају у различитим главама књиге, али из различитих углова и у различитом проблемском окружењу.

Синтакса савременога српског језика: ћросћа реченица јесте прва синтакса једног словенског језика, а вероватно не само словенског, у којој је доследно остварен методолошки принцип да се у истој синтаксичкој монографији појаве опишу и објасне и у смеру од форме ка садржају (први део *Синтаксе*) и у смеру од садржаја ка облицима (други део *Синтаксе*). У опису семантичке синтаксе српског језика, у другом делу књиге, као што ће пажљиви читалац лако запазити, теоријско-методолошки оквир описа и објашњења дат је са ослонцем на досадашња проучавања семантичких категорија у словенским језицима, посебно са ослонцем на теорију функционалне граматике петроградске типолошке школе као и на пољско-македонска и пољско-бугарска конфронтативна истраживања, најзад и на искуства самог аутора тог дела *Синтаксе* (П. Пипер) изложена у различитим његовим радовима из области категоријалне семантике српског, руског и других словенских језика. У том погледу важан теоријски ослонац представљала је и ауторова теорија семантичких локализација, развијана од 1977. године, а најпотпуније изражена у његовој књизи *Језик и ћросћор* (1997, 2001²), у којој важно место има разрада појмовног апаратса за опис и објашњење веза између поједињих семантичких категорија и граматичких категорија, које врло често представљају граматичке транспозиције (пре свега, граматичке метафоре) као вид семантичких локализација на различитим нивоима језичке апстрактности.

Ипак, пошто *Синтакса савременога српског језика* није замишљена као теоријска синтакса и пошто је намењена потенцијално ширем кругу читалаца, аутор тог њеног дела настојао је да њена теоријска основа не буде сувише видљива и да њени принципи (нпр. унутрашња и спољашња локализација, ablativnost, адлативност, перлативност, проксималност, дисталност итд.), оличени у одговарајућем метајезику не буду експлицирани више него што је то неопходно да би се могли дати описи и објашњења који се на тим начелима заснивају.

У том смислу, будући да је у основи семантичког дела *Синтаксе* теорија семантичких локализација, тај део *Синтаксе* је у теоријском погледу близак локалистичкој теорији падежа, односно њој блиској савремене линвистици.

ној когнитивној семантици, а модел описа основних падежних функција у глави „Именски израз” и аптропоцентричој теорији падежа Зузане Тополињске. Антропоцентрични приступ у објашњавању српских језичких факата у *Синтакси* највидљивији је у чињеници да се у систему семантичких категорија издвајају категорије антропоцентричног комплекса од категорија које су мање или више друкчије природе.

Синтакса савременоћа српског језика: простира реченица писана је са настојањем да се оствари синтеза новије српске лингвистичке традиције (заступљене пре свега у радовима академика Милке Ивић и њених претходника академика Александра Белића и Михаила Стевановића, као и у радовима сарадника и ученика поменутих српских лингвиста) са савременим лингвистичким тренутком — и у теоријско-методолошком и појмовно-терминолошком погледу. При томе, очигледно, аутори нису настојали да у свој рад уграде „од свега по мало” него да обједине она решења која су издржала пробу времена и која могу да функционишу конзистентно у истом синтаксичком опису. Истовремено аутори су у низу случајева дали и нова синтаксичка решења, нпр. у синтакси именског израза, у опису парцелације, рекције, синтаксичке валентности, конгруенцијских класа, функционалне перспективе реченице итд.

За шири круг читалаца биће такође важан податак да су аутори настојали да колико је год то било могуће пишу језиком који је приступачан не само уском кругу синтаксичара него и свима онима који желе да прошире своја знања о савременој српској синтакси иако им лингвистика није ужа специјалност. Наравно, употреба многих стручних израза била је ипак неизбежна, а сналажење у појмовном апарату Синтаксе треба да олакша доста подробан регистар појмова (стр. 1115–1162).

Када један ауторски колектив одлучи да уђе у посао таквог обима као што је било писање *Синтаксе савременоћа српског језика*, и да, уз многе друге послове, истрајава на њему седам година (а почетак тога посла има и свој претпочетак), онда је то нека врста пристанка на интелектуалну авантуру, за шта морају постојати јаки разлози. Прави истраживачки подухвати увек подразумевају спремност на различите неизвесности, и уверење да ће се до циља доћи. Разлози који човека у то воде су и лични, и професионални, и друштвени. Лични — јер је човеку својствена потреба да докаже да може завршити нешто што је потребно; професионални — јер га томе води могућност да се што потпуније оствари у свом позиву, а друштвени — јер сви ми дугујемо много једни другима — и живима и претходницима и онима који тек долазе, а свако поколење лингвиста свој дуг ће најбоље одужити ако нађе у себи доволјно добре воље, снаге и стрпљења да прегне да уради оно што је његовом народу у датом тренутку у одређеној области најпотребније. А ту би се, за крај овог кратког ауторефератског саопштења о новој српској *Синтакси*, могла парафразирати једна реченица Ђуре Даничића, према коме се за свој народ може много учинити и за писаћим столом.

**СИНТАКСА И СЕМАНТИКА ПАДЕЖА У НОВОЈ СИНТАКСИ
САВРЕМЕНОГА СРПСКОГ ЈЕЗИКА – ОСНОВНО ОБРАЗЛОЖЕЊЕ
ТЕОРИЈСКО-МЕТОДОЛОШКОГ ПРИСТУПА***

У раду на књизи *Синтакса савременога српског језика: Проста реченица*, мој задатак је био да израдим део посвећен синтакси и семантици падежа. С обзиром на концепцију целе књиге која, како смо чули у излагању професора Пипера, нуди две аналитичке перспективе гледања на тзв. просту реченицу, било је пуног оправдања и овога пута (као што је то било и у ранијим граматикама) остати на опису сваког падежа појединачно, али сада покушати отићи корак даље и у том смислу поставила сам два основна циља: (1) да свим падежима приступим на исти начин, односно да сви падежи добију методолошки једнак опис — те да коначни резултат буде један конзистентан, оптимално целовит опис синтаксе и семантике падежа у савременом стандардном српском језику, и (2) да, колико год је у овом тренутку могуће, општи теоријско-методолошки приступ буде у сагласности с једним основним утицајним теоријским током у другој половини 20. века, и то оним који је заступала новосадска лингвистичка школа, а да то при том никако не значи конфронтацију са многим дескриптивним подацима који постоје у традиционалној литератури о падежима.

С обзиром на први постављени циљ, функционално-значењске одлике сваког падежа изложене су истим редоследом без обзира на њихово место у укупној мрежи функционално-значењских одлика сваког падежа појединачно, односно без обзира на то да ли дата одлика припада више центру или више периферији те мреже, и уопште примењена је једнака процедура описивања и приказивања у свим случајевима.

С обзиром на други постављени циљ, пошла сам од концепције падежног система и појединачних подсистема, коју је својевремено дала професорка Ивић¹ следећи опште принципе Јакобсонове теорије падежа, а коју је при том допунила и врло битним детаљем за синтаксично-семантичку структуру синтагматских и сентенцијалних модела истичући важност падежног структурног лица — у том смислу је добрим делом сачињен и уводни текст у којем се дају опште одлике падежног система у српском језику, и уводни одељци за сваки падеж у којима се дају основни подаци о месту датог падежа у тако постављеном систему, а у сваком издвојеном структурном моделу експлицитно је навођено у којем структурном лицу се појављује дати падеж. Овако сам поступила јер стojим у уверењу да је за синтаксично-семантички приступ падежном си-

---

* Реч на представљању књиге *Синтакса савременога српског језика: проста реченица*, у Матици српској, 30. новембра 2005.

¹ Списак од 36 библиографских јединица које су посвећене различитим аспектима падежне проблематике и које је Милка Ивић објавила у домаћим и иностраним лингвистичким публикацијама од 1951. до 2002. изложен је у Антонић 2006.

стему српског језика оваква концепција до данас остала фундаментална, тим пре што се показало да је до сада и најпродуктивнија — мислим под тим, прво, да је омогућила да се осветле неке темељне одлике и правилности овог дела укупног граматичког система српског језика, што традиционална граматика није успевала да сагледа, а друго, да се показала и као најпријемчивија за надоградњу новијим теоријским конструктима — пре свега онима који су више оријентисани семантички, а мање синтаксички — нпр. локалистичка и антропоцентрична теорија језика / падежа, које су се појавиле у славистици последњих двадесетак година. Другим речима, покушала сам да у опису овог дела језичког система остварим један *иншегрални синтаксичко-семантички приспой* у чијим се темељима налази приступ који је својевремено у теоријским радовима дала Милка Ивић, али умногоме употпуњен, с једне стране, вредним доприносима поменутих изразито семантичких оријентација,² а с друге стране, свуда где су то језичке датости захтевале, и перспективама које су понудиле прагматички усмерене теорије језика, а у неким детаљима и когнитивно усмерене теорије језика³.

Затим, пошла сам од тога да је падеж у српском језику, наравно, морфолошка категорија јер се формализује кроз систем парадигматских морфема, али да је падеж пре свега синтаксичко-семантичка категорија која се остварује на нивоу *синтаксеме* — реченице и синтагме. Подсетићу овде да је Белић у својим теоријским списима одредио да се падежни однос остварује на нивоу синтагме, имајући при томе у виду оно што је традиционална граматика сматрала зависним падежним односом. На једном месту то је формулисао на следећи начин: „За нас су зависни падежни односи они у које ступа каква *именица* као допуна или одредба каквој *управној речи* извесне синтагме” (Белић 1941/1998). У складу с оваквим одређењем, које је често, чини ми се, прихватано и сувише стриктно, у сербокроатистичкој граматичкој литератури сматрало се да се падежни однос остварује само у синтагми и, сагласно томе, падежна проблематика углавном се разматрала у оквиру синтагматике, или пак тзв. морфосинтаксе⁴, па се чак понекада стицао утисак као да она не припада синтакси реченице — нпр. одељак о падежима налазио се у делу под насловом „Падежне синтагме. Функције и значења падежа” (Стевановић 1964¹/1979³), а две хрватске граматике објављене до 1990, *Priručna gramatika* (Barić i dr. 1979) и Катичићева *Sintaksa* (Katičić 1986) нису посебно ни обрађивале синтаксу падежа.⁵ Наравно, не спорећи, у традиционалним граматичким оквирима, тачност овога суда, ја сам се овде, као једном од полазних ставова, приклонила схватању да се *падеж*

² Уп. Piper 1997¹/2001² и Тополињска 2002.

³ У последњих неколико година и у српској лингвистици појавиле су се прве књиге које се баве човековом просторном концептуализацијом света на примерима предлошких формализација у концепту когнитивне семантике англосаксонске провенијенције. Уп. Kli-kovac 2000, Rasulić 2004.

⁴ Уп. нпр. Пипер 1997a.

⁵ Уп. Даничић 1858: *Србска синтакса* = синтакса падежа; Maretić 1899: наслов по-главља посвећеног падежима гласи *Синтакса падежа*.

као синтаксичко-семантичка категорија, и независно од своје формалне реализације на морфолошком нивоу, у овом контексту може схватити и као *конститутивни синтаксичко-семантички однос йростве / једнотредикатске реченичне структуре као синтаксичко-семантичке јединице на основном хијерархијском нивоу у случају када се као елементарне јединице ван позиције личног глаголског облика појављују именичке речи*, а тек онда и као конститутивни синтаксичко-семантички однос синтагме као непредикатске јединице у основном хијерархијском нивоу, која се, пак, као засебан елемент укључује у реченичну структуру и преко свог носећег елемента успоставља интегративни падежни однос на нивоу реченице. Дакле, ако реченица као централна синтаксичко-семантичка јединица, независно од тога којој класи речи / којој класи формалних јединица припадају елементарне јединице које улазе у њену структуру, настаје успостављањем три основна типа синтаксичко-семантичког односа: *односа имплементације, односа комплементације и односа детерминације*, онда се, у случају када се као елементарне јединице те структуре појављују именичке речи, ова три основна синтаксичко-семантичка односа манифестишују кроз успостављање одговарајућих падежних односа. Другим речима, падежном односу прилазим примарно из перспективе реченице јер се највећи број падежних односа остварује на нивоу реченице око предикације као њеног основног конститутивног елемента, а тек потом из перспективе синтагме / номиналне синтагме, јер се падежни односи на нивоу синтагме успостављају углавном у појединачним моделима, а практично само у два функционално-семантичка типа, при чему у једном примарно, а у другом само секундарно и то са пресупозицијом пропозиције. У складу с тим, редослед којим се наводе функционално-семантички типови унутар описа сваког падежа појединачно у највећој могућој мери (осим у неколико мањих детаља) поштује хијерархију поменута три основна типа синтаксичко-семантичких односа. Полази се од падежних односа који изграђују однос имплементације (субјекатски и предикатски), следе падежни односи који изграђују однос комплементације (објекатски и експликативни), те падежни односи који изграђују однос детерминације: и то најпре околносне детерминације која прецизира примарне параметре сваке предикатске ситуације (спацијални, темпорални, ситуациони, квалификативни, однос пропратне околности, квантификативни, инструментални и социјативни), а затим и експликативне детерминације која прецизира секундарне — објасnidбене или логичке — параметре предикатске ситуације (каузални, однос основа/критерија, консекутивни, интенционални, концесивни, кондиционални, те експрессивни, адитивни, супститутивни, опозитивни и компаративни).

Дакле, у првом класификацијском нивоу се налази функционално-семантички тип, у најкрајем дескриптивно одређен и симболички представљен у виду основног структурног модела, у другом класификацијском нивоу је семантички тип са разлагањем на релевантна семантичка обележја са најнужнијим описом сваког појединачног значења, а у трећем класификацијском нивоу је конкретни структурни модел дат у основном симболичком запису који се затим и дескриптивно образлаже,

а потом и типичним примерима илуструје. При опису модела основни циљ је био формулисати минималне синтаксичко-семантичке услове за конституисање сваког модела појединачно. При том морам нагласити да симболички запис не садржи увек сваки могући детаљ из чисто техничких разлога (нпр. у случајевима када се ради о бројној семантичкој класи глагола, њих није могуће наводити у симболичком запису — мада сам се, у начелу, трудила да тако буде у минималном броју случајева), али зато дескриптивни приказ у том смислу даје потпуне податке. Настојала сам исто тако да редослед модела иде од типичног, оног за који се, у принципу, не везује више неких специфичнијих синтаксичко-семантичких или семантичких услова према мање типичним за које се, по правилу, везује више специфичних синтаксичко-семантичких или семантичких услова до више или мање синтаксичко-семантички идиоматизованих структура у којима је лексички избор најчешће сведен на јединичне лексеме или на изразито мали број лексема. Уз то, свуда где сам сматрала да је то потребно, синтаксичко-семантичку интерпретацију модела дату у дескриптивном приказу, у егземплификацији сам уз помоћ одговарајућег метајезика настојала потврдити. У том смислу сам се служила различitim типовима парофраза, на првом месту парофразом која илуструје потпуну синтаксичко-семантичку еквивалентност, затим оном која илуструје потпуну семантичку еквивалентност и коначно оном која илуструје приближну семантичку еквивалентност, на шта су упућивали одговарајући симболи испред парофразе, а заједно с њом дати у угластој загради. Тамо где су то језичке датости захтевале, упућивала сам и на нужне компоненте ширег синтаксичко-семантичког и прагматичко-семантичког контекста. Подаци који су се тицали нпр. става или односа говорника према пропозиционом садржају навођени су само као део дескриптивног приказа, а импликација и пресупозиција и метајезиком као део дескриптивног приказа и егземплификације. У напомени, ситнијим слогом, иза модела, дати су само најнужнији подаци који се тичу евентуалних одступања од основног модела или подаци који се тичу неких посебних лексема, везаних структура и сл. Укупан број примера којима се илуструју модели износи приближно 1950 (у току самога рада оперисала сам знатно већим бројем примера), а корпус је састављен комбинованом методом: тзв. конструкцијом примера оверених код изворних говорника, примерима преузетим из литературе првенствено о падежима, али и о другим синтаксичким проблемима (по правилу из монографских студија које су рађене на корпусу), и примерима из савремених писаних извора прикупљеним циљано за ову прилику.

Ово би били основни принципи и поступци које сам плански покушала применити у раду на опису синтаксе и семантике падежа у новој *Синтакси савременога српскога језика*. Овом приликом нисам се могла задржавати на образлагању свих детаља, евентуалних одступања или компромисних решења којима сам у неким случајевима прибегавала. И за тако нешто ће, можда, бити прилике.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Антонић, Ивана 2006. Синтакса и семантика падежа у новој „Синтакси савременога српског језика“. *Зборник Матице српске за славистику* (Нови Сад), 68, у штампи.
- Barić, Eugenija i dr. 1979. *Priročna gramatika hrvatskoga književnog jezika*. Zagreb: Školska knjiga.
- Белић, Александар 1941/1998. *Ойшта лингвистика* [Изабрана дела Александра Белића, Први том — Општа лингвистика: О језичкој природи и језичком развитку, књига I и II]. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Даничић, Ђуро 1858. *Србска синтакса. Део првий*. Београд.
- Katičić, Radoslav 1986. *Sintaksa hrvatskoga književnog jezika. Nacrt za gramatiku*. Zagreb: JAZU, Globus.
- Klikovac, Duška 2000. *Semantika predloga (studija iz kognitivne lingvistike)*. Beograd: Filološki fakultet.
- Maretić, Tomo 1899. *Gramatika i stilistika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika*. Zagreb.
- Piper, Predrag 1997¹/2001². *Jezik i prostor*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Пипер, Предраг 1997а. *Ојлед српске морфосинтаксе (у поређењу са македонском)*. Сеул: Хандук универзитет за стране студије, Катедра за јужнословенске студије.
- Rasulić, Katarina 2004. *Jezik i prostorno iskustvo. Konceptualizacija vertikalne dimenzije i engleskom i srpskohrvatskom jeziku*. Beograd: Filološki fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Стевановић, Михаило 1964¹/1979³. *Савремени српскохрватски језик (Граматички системи и књижевнојезичка норма). II Синтакса*. Београд: Научна књига [Одељак Падежне синтаксе: 159—527].
- Тополиньска, Зузана 2002. Антропоцентрична теорија језика и српски падежни систем. *Јужнословенски филолог* (Београд), LVIII, 1—13.

UDC 811.163.41'367.332

О ПРОСТОЈ РЕЧЕНИЦИ КАО СИНТАКСИЧКОЈ ЦЕЛИНИ*

У књизи *Синтакса савременога српској језика*, моје поглавље *Проста реченица као синтаксичка целина* (477—575) састоји се од пет одељака у којима доминира именски израз, или као реченични члан у различитим функцијама и везама са предикатским изразом, или као зависни део синтагме, или као потпуно аутономизован, у интерпункцијски издвојеној позицији, као тзв. парцелат.

Пошавши од формалне реченичне структуре најпре сам показала (у првом одељку: 477—517) како се повезују, тј. комбинују **именски и глаголски изрази** у простој реченици српског језика, тачније, које видове синтаксичких односа успостављају. Ту су издвојена четири основна типа синтаксичке везе међу реченичним члановима: *субјекатско-предикатска*, зависно условљена *дойунска*, зависно неусловљена *прилошкодетерминацијна* и двострана синтаксичка веза — *предикативно-атрибујска*. При томе именски, аргументски изрази појављују се као самостални реченични чланови или у саставу предикатског израза. Све те именске чланове (*субјекат*, *предикатив*, *дойуну*, *прилошку одредбу* и *предикативни атри-*

* Реч на представљању књиге *Синтакса савременога српској језика: проста реченица*, у Матици српској, 30. новембра 2005.

бум) посматрала сам првенствено као морфосинтаксичке јединице, истичући њихова категоријална обележја, значењску и употребну вредност. Посебно сам се бавила типологијом допуна, будући да су ти именски изрази недовољно јасно описани у српској граматичној литератури. При појмовно-терминолошком разграничавању допуне од прилошке одредбе (или адвербијала) као факултативног реченичног члана, пошла сам од традиционалне Белићеве концепције синтагми и применила одговарајуће критерије да бих указала на битне разлике међу њима.¹ Објекат као врсту допуне посматрала сам и на морфолошком, и на синтаксичком, и на семантичком плану.

Мало више пажње поклонила сам и једном специфичном реченичном члану — предиктивном атрибуту (или тзв. актуалном квалификативу)², за који, иначе, постоје различита терминолошка одређења, али сам предност дала поменутом термину. Овај реченични члан је специфичан будући да успоставља двострану синтаксичку везу, и са предикатским, и с именским изразом (аргументом), и да у тој синтаксичкој вези могу да се нађу различити синтаксички изрази (од придева, падежних конструкција до редних бројева и поредбених конструкција). Нпр. *Седи шујсан, йовијених леђа, са прекршићеним ногама*.

Другим одељком *Валентносӣ и формална структурата реченице* (517—536) дала сам посебан допринос у области синтаксе просте реченице српског језика, јер сам, примењујући модел валентности, показала како валентност предиката утиче на моделовање реченице, пре свега, на њену формалну структуру. Премда је та вербоцентрична концепција граматике утемељена још код француских структуралиста средином 20. века,³ ипак није имала ширег одјека код наших традиционалних граматичара. Представљајући реченичне моделе према валентности предиката који везује за себе **именске аргументе** у простој реченици, потврдила сам оно што је било главно полазиште у теорији валентности — да је глагол „стожер“ реченице, њено структурално средиште, на шта је указала М. Ивић у својим првим значајним радовима о простој реченици.⁴ Као што се зна, и у структурно-семантичкој организацији реченице српског језика предикат има примат, а други по значају, или у истом рангу с њим стоји субјекатски аргумент: *Мира сіава = Сіава; Марко чиїа = Чиїа*. На трећем месту налази се објекатски аргумент, али је он понекад истог значаја, као и субјекат, што је условљено категоријално-значењским обележјима самог глагола и контекстом: Уп.: *Марко љевуши; Мира ћасно ћрича и Мара носи коруб; Јелена заївара врати*.

Премда је за структуирање реченице најважнији елемент предикат, показало се да је критериј валентности ипак недовољно поуздан и да га

¹ У том смислу најзначајнији је рад А. Белића: *О значају синтагма за развићак језичких појава*, Јужнословенски филолог, XX, Београд 1953, 1—27.

² Тада термин преферирају с разлогом аутори Станојчић и Поповић у *Граматици српскога језика* (Уџбеник за I, II, III и IV разред средње школе, Завод за уџбенике и наставна средства — Београд, Завод за издавање уџбеника — Нови Сад, 1992, 235—236).

³ Tesnière, L., *Éléments de syntaxe structurale*, Paris, 1969.

⁴ В. напр. М. Ивић, *On the Structure of the Slavic Simple Sentence*, International Journal of Slavic Linguistics and Poetics IX, The Hague 1965, 20—24.

треба релативизовати, јер различите контекстуалне реализације и варијације исте глаголске лексеме доприносе мењању и ограничавању његове валентности. То значи да један исти глаголски предикат, без обзира на то колико аргументата укључује у свој семантички потенцијал, може гратити реченичне структуре варијабилне по броју чланова.

Одељком о рекцији глагола, именица и придева (536—548) дала сам прилог систематичнијем представљању те граматикализоване зависне синтагматске везе, посебно облика именских речи које регира управна реч у датој синтагми. Несумњиво је да рекција речи у српском језику захтева потпунији опис будући да је битна не само за потпунију обраду лексема у специјалним речницима, какви нам недостају, него и за нашу нормативну праксу.

У одељку *Из синтаксичке парадигматике: кондензације и номинализације* (548—564) представила сам како одређени апстрактни **именски изрази**, као и нелични глаголски облици, остварују улогу кондензационих синтаксичких средстава заузимајући различите позиције у реченици и успостављајући при том посебне функционално-семантичке везе са реченичним предикатима, на основу истраживања која је спровео на корпузу српскога језика М. Радовановић.⁵ Ту сам дала преглед конструкцијских образца у којима се реализују, парадигме реченичних значења која могу бити покривена кондензаторима, као и моделе алтернативних синтаксичких структура у којима се појављују.

Конечно, своје поглавље заокружила сам одељком *Парцелација* (564—575), где сам показала како се **именски изрази** могу сасвим интонацијоно-интерпункцијски осамосталити, издвојити из просте реченице, односно парцелисати, сегментирати, што свакако има за последицу различите ефекте на комуникативно-стилистичком плану реченице и књижевно-уметничког текста уопште. Нпр. *Виле за жеље. Њих хоћу. Мостова за мисли.* (Оскар Давичо); *Гледам, као кроз наџарављено стакло: Ойциће Помрачење. Сумрак Сведа. Чабар.* (Видосав Стевановић)

Да резимирам: на око сто страница свога поглавља, у оквиру првог дела *Синтаксе (Од облика ка садржајима простије реченице)*, представила сам синтагматске и синтаксичке односе именских израза са глаголским изразима. Ту сам пошла од формалног реченичног плана и описујући понашање именских аргумента у комбинацији са предикатским изразима у простој реченици српскога језика повремено прелазила на њен семантички план, како бих унеколико испитала и регистровала посебне улоге и вредности именских речи, да бих на крају, на комуникативно-стилистичком плану фокусирала управо тај парцелисани, осамостаљени именски израз, тако да покажем и то како, у тој изолованој позицији, долазе до пуног изражaja његова функционална и општа категоријално-значењска обележја.

Нови Сад

Владислава Ружић

---

⁵ М. Радовановић, *Именца у функцији кондензатора*, Матица српска, Нови Сад, 1978.

СИНТАКСА ГЛАГОЛА*

Глаголски облици, они тзв. лични, представљају обавезне конституенте реченице. Они — сами или у конструкцији са другим ријечима — конституишу предикат, без кога у ствари нема реченице у њеном стандардном виду. Српски језик спада у оне словенске језике који су сачували разуђен глаголски систем. У томе систему, као што знамо, само за прошлост имамо четири глаголска облика. И ове двије чињенице могле су бити разлог за то што је српска синтаксичка наука током прве три четвртине двадесетог вијека, али у нешто мањој мјери и касније, била у знаку синтаксе глагола. Готово да и нема код нас синтаксичара из тога времена који се изучавајући српски језик није занимао синтаксом глагола.

Како је у овоме поглављу учињен покушај да се да опис значења и функционисања глаголских облика у савременом српском језику, у њему су као и у цијелој књизи, у потребној мјери уважавани сви они резултати до којих је српска синтаксичка наука дошла у двадесетом вијеку. У то се може лако увјерити свако ко се буде удубљивао у ову књигу. Наиме, познато је у нашој стручној јавности да је прекретницу у изучавању значења и функција глаголских облика у српском језику означио рад Александра Белића под насловом *О синтаксичком индикативу и релативу*. У овоме раду Белић је на основу достигнућа тадашње лингвистичке науке у Европи и на основу резултата до којих су дошли српски и хрватски синтаксичари понудио теоријске оквире за изучавање глаголског система у синтакси српског језика. Најкраће речено, та теорија се огледа у томе да се при изучавању синтаксе глаголских облика узима у обзир однос између два момента — момента говора и момента вршења радње исказане глаголом. Радња исказана глаголом припада синтаксичком индикативу ако се директно оријентише према моменту говора, ако се не оријентише директно према овоме моменту — она припада синтаксичком релативу. Овај рад је значио велики помак у синтаксичкој науци онога времена. Међутим, професор Александар Белић се није бавио функционисањем глаголских облика на основу обимнијег корпуса. Зато он и није уочио да се сва значења и функције српских глаголских облика не могу сагледати кроз њихово свођење на однос између поменута два момента (момента говора и момента вршења радње). Као посљедица тога била је честа неусаглашеност међу српским синтаксичарима у третирању појединих случајева употребе глаголских облика.

У овој синтакси глагола учињен је покушај да се опис заснује на уважавању достигнућа до којих је на овоме плану дошла синтаксичка наука, прије свега у свијету славистике — па и србији у њој, посљедњих деценија двадесетог вијека.

---

* Реч на представљању књиге *Синтакса савременога српског језика: једноставна реченица*, у Матици српској, 30. новембра 2005.

Тако се овдје у пуној мјери уважава чињеница да се у српском језику глаголским облицима саопштава о два вида радњи — како оне у објективној стварности и бивају. Наиме, као што се предмети представљају референцијално и нереференцијално, и радње или ситуације могу бити представљене као појединачне, конкретне у одређеном временској тачки, тј. референцијалне, или се представљају као неограничено мноштво, неограничено понављане или уопштене — нереференцијалне. Узимање у обзир ове чињенице омогућује поред осталог и то да се смањи број случајева где разни синтаксичари проучавају синтаксу глагола дају различита виђења истих језичких датости. На ова два вида употребе глаголских облика упозорава се посљедњих деценија и на другим странама словенског свијета. Такво стање ствари у вези са функционисањем глаголских облика констатовано је у новије вријеме у нашој синтаксичкој науци. Прва је на то директно скренула пажњу проф. Милка Ивић. Аутор овога поглавља у више наврата је примјењивао овакав приступ синтакси глаголских облика у мањим и већим радовима и имао прилику да провјери његову сврсисходност. Оно што је овдје потребно макар поменути јесте то да је репертоар глаголских облика за исказивање једног и другог вида глаголских радњи у српском језику готово идентичан. Посебни су донекле избори и комбинације глаголских облика са другим члановима реченице и улога ширег контекста. О томе како функционишу глаголски облици при исказивању референцијалних и нереференцијалних радњи говори се у поглављу о синтакси глагола у овој Граматици.

У овоме опису значења и функционисања глаголских облика уважавана је и чињеница да је за српски језик карактеристично временско и модално транспоновање глаголских облика. Посебно је за српски језик карактеристично временско транспоновања у прошлост. Ту није релевантна тачка коју смо означили као моменат говора. Зато се у овоме опису синтаксе глаголских облика временске трансформације и описују изван теоријских оквира индикатива и релатива. Тиме се теорија индикатива и релатива ослобађа онога што се под њу објективно, према критеријумима саме те теорије, и не може подвести.

Поред ове двије новине у овоме опису глаголских облика унесен је и извјестан број допуна нашим знањима о синтакси поједињих глаголских облика до којих је наша синтаксичка наука дошла у посљедњим деценијама двадесетог столећа. На примјер, данас знамо да плусквамперфекат није глаголски облик у нестајању, да он има свој домен употребе, знамо да се посебно ријетко јавља плусквамперфекат од имперфективних глагола, знамо и зашто је све то тако. Знамо исто тако да је потенцијал готово једини глаголски облик који је у могућности да исказује понављање прошле радње перфективног вида. Оба ова примјера нам свједоче, између осталог, и о чињеници да не мора увијек постојати симетрија између перфективне и имперфективне форме глаголског облика.

Ова граматика није замишљена тако да даје историјат учења о поједињим језичким датостима. Тако је и у поглављу о синтакси глагола изостала прича о живој дискусији која се кроз двадесети вијек водила о овој теми код нас. Такође, ни у овоме поглављу, као ни у књизи у целини,

није вођена полемика са претходним синтаксичарима и њиховим гледањима на поједине проблеме. Ако има помака у односу на раније наше граматике, они се заснивају на сагледавању и уважавању достигнућа до којих је дошла синтаксичка наука. А већ је речено да су у пуној мјери уважавани резултати до којих су дошли наши претходници. Тако се, на примјер, упркос чињеници да се у овој књизи теорија о синтаксичком индикативу и релативу коју је дао професор Александар Белић примењује другачије и упркос томе што је испод крила те теорије изучен опис функционисања глаголских облика при режиму временских трансформација, показало да та теорија и данас има своју научну оправданост и да, по моме мишљењу, долази до пуног изражaja.

Аутор оваквих радова увијек је у дилеми — како приступити предузетом послу, који пут да одабере. Тако се у овоме случају на једном мјесту описују сва значења и функције једног глаголског облика. А то није и једини могући избор; могло се кренути и другачије. На примјер, могао се описивати систем глаголских облика за исказивање референцијалних радњи, па систем глаголских облика за исказивање нереференцијалних радњи, затим временска транспоновања глаголских облика и на крају модална транспоновања глаголских облика.

Ниједан поступак није без извјесних недостатаца. Опредјељивање за један или други приступ увијек подразумијева и мирење са извјесним недостацима и — макар не сасвим остварену — жељу да се ти недостаци учине што је могуће мањим.

Београд

Срећко Танасић

UDC 811.163.41'367

РАЗГОВОР О СИНТАКСИ СРПСКОГ ЈЕЗИКА*

Поглавље „Комуникативне функције” у „Синтакси српског језика” методолошки представља спој синтаксе и лингвистичке прагматике.

Сваки квалитативни помак у науци подразумева не толико увођење новог материјала за истраживање, колико промену тачке посматрања која се разликује од претходне начином сагледавања целине и међусобних односа унутар ње. Увођење у лингвистику појма комуникативне ситуације шездесетих година прошлог века указало је на неопходност узимања у обзир њених конститутивних елемената: говорног лица, адресата, и вербалног деловања еквивалентног радњи за коју не постоји други начин реализације, осим речима. Такав нов приступ везују за име филозофа Оксфордске школе Џона Остина, који је први скренуо пажњу на то да се изрицањем исказа не само преноси информација, већ се остварују и

* Реч на представљању књиге *Синтакса савременога српског језика: проста реченица*, у Матици српској, 30. новембра 2005.

друге говорне радње које је назвао *говорни чинови*¹. Лингвистичка дисциплина која проучава значење у односу на комуникативну ситуацију и њен контекст добила је назив прагматика, а дошла је у лингвистику из логике — сетимо се чувене Морисове поделе језика као семиотичког система на синтаксу, семантику и прагматику.

Први, ко је скренуо пажњу на чињеницу да лингвисти испуштају нешто веома битно у језику јер проучавају реченицу ван контекста, тј. игноришу исказ у чијем је саставу реченица употребљена, био је руски филозоф Михаил Бахтин². Тако да Остинове перформативне реченице — тј. реченице еквивалентне одређеној радњи, заправо настављају да развијају идеју Бахтина о томе да је исказ — реченица актуелизована у контексту, у комуникативној ситуацији.

Ова истраживачка област, према речима Милке Ивић, управо сад, на прагу 21. века побуђује посебну пажњу лингвиста широм света, чему је главни разлог то што прагматична проучавања најдиректније повезују лингвистику с осталим савременим хуманистичким и социјалним дисциплинама. „Под обухват прагматичког приступа језику спада значење не онакво каквим га генерише језички систем, већ каквим га устројавају комуникативни партнери, преносећи га, у некој датој комуникативној ситуацији, једни другима и манипулишући њиме”³. Поентирање комуникативне ситуације и истицање значаја фактора учесника у њој још једном потврђује да се лингвистичка прагматика темељно укоренила у савременој лингвистици и да без ње нису могућа граматичка и лексико-семантичка истраживања.

Прагмалингвистички приступ, наравно, може и мора да се узајамно допуњује са структуралистичким функционално-семантичким, као што се теорија релативности у физици узајамно допуњује са Њутновом механиком, у зависности од координатног система у којем се примењује. Као што смо раније истакли, разлика је само у приступу.

У којем се, dakле, односу налазе реченица и исказ. Постоје две битније разлике — једна се односи на модалност, друга на референцију:

1) Реченица поседује илокутивну намену, изражену помоћу глаголског начина и лексичких представа (модалних речи, речци и сл.), тј. поседује илокутивни потенцијал који обухвата одређени скуп вербализованих интенција говорног лица. У говорном чину говорно лице користи реченицу да би исказало своју комуникативну интенцију, тј. са одређеном комуникативном функцијом;

2) Приближно исто можемо рећи и о референцији. Реченица садржи конкретно-референтне одреднице намењене за обележавање индивидуализованих објеката. У исказу те одреднице ступају у референцију са објектима из заједничког видног поља или заједничког фонда знања учесника у комуникацији.

¹ Dž. L. Ostin, *Kako delovati rečima* (Predavanja na Harvardu 1955. godine), Novi Sad, Matica Srpska 1994.

² М. Бахтин, *Эстетика словесного творчества*, Москва, Искусство 1979.

³ М. Ивић, *Неочекиваност и њене прагматичке ознаке у стандардном језику*, Јужнословенски филолог, LX, 2004, стр. 15.

У опису и типологији комуникативних функција полазили смо од оба фактора. Тако на основу комуникативне интенције говорног лица издвојени су и описани искази:

- са асертивном функцијом — тврдња, саопштење, информисање, упутство, најава;
- са директивном функцијом — молба, захтев, наредба, савет, понуда, позив, препорука, упозорење, погађање, уцена, претња;
- са интерогативном функцијом — тотална, парцијална, алтернативна, фатичка и реторичка питања;
- са комисивном функцијом — обећање, опклада, заклетва;
- са пермисивном функцијом — допуштање, пристајање, одустајање;
- са експресивном функцијом —apelативи, поздрављање, извињавање, захваљивање, честитање, изјављивање жеља, коментар, грдња, посвање, изненађење, резигнација;
- са декларативном функцијом — проглашавање, крштење, именовање, пресуђивање, награђивање.

Наведени типови функција додатно су разматрани у односу на појединачне компоненте комуникативне ситуације. Тако су међу њима издвојене аутоилокутивне функције (интенција је усмерена на само говорно лице), илокутивне (илокуција је усмерена на саговорника), уопштено-илокутивне (илокуција је усмерена истовремено на говорно лице и саговорника) и неодређено-илокутивне (илокуција је усмерена на неодређеног имплицитног члана говорне ситуације). Такав приступ типологији комуникативних функција са аспекта учесника у комуникативној ситуацији је нов и први пут се примењује у *Синтакси ћросице реченице*.

Теоријска новина у одељку *Комуникативне функције ћросице реченице* је такође увођење типологије комуникативних функција, која би узела у обзир поменуту *фактор ћосебне референције исказа*. Тако, када се ради о референцији са објектима из заједничког видног поља комуникативних партнера одређује се сфера конкретне идентификације референта као његов објективни денотативни простор, када се ради о идентификацији референта у односу на заједничко предзнање учесника у комуникацији одређује се субјективни денотативни простор. Рецимо, искази са директивном функцијом — молба, савет, понуда, позив, препорука, упозорење, уцена итд. подразумевају подстицање на промену објективног денотативног простора: *Додај ми књигу* (промена просторних одредница), док, рецимо, за експресиве или асертиве важи одређивање објекта у субјективном денотативном простору: *Марија је леђа* (упућивање на заједничко предзнање о томе шта се сматра лепим); *Воз још није стишао* (упућивање на заједничко предзнање о томе да се очекује долазак воза).

У циљу истицања разлика између исказа са истом комуникативном функцијом уводи се појам *илокутивног напона*. Рецимо, молба и захтев имају исту директивну функцију, иста језичка средства реализације али се разликују управо према илокутивном напону који се са аспекта вербализације огледа, између осталог, у постојању у исказу са функцијом молбе интензификатора учтивости, који смањује илокутивни напон исказа.

Посебна пажња у одељку посвећена је опису језичких средстава реализације комуникативне функције исказа. У лингвистици се сматра да за примарни начин изражавања прагматичких значења служи језички отпад — прозодија, интонација, речце, деминутивне морфеме и сл. Илокутивне конструкције се састоје од сличног „језичког ситниша”. Дакле, прагматичко значење се додаје на друго језичко, оно не може само по себи да чини садржај исказа. Имајући то у виду, издвојили смо следећа језичка средства:

- експлицитну перформативну формулу, тј. исказ који садржи перформативни глагол изражен обликом 1. лица једнине или множине и пропозицију: *Отварам дискусију*;
- имплицитну перформативну формулу — ИПГ + проп — исказ који садржи тзв. имплицитни перформатив — глагол 2. лица једн. или мн. императива са пропозицијом: *Отивори врати*.

У истраживање такође се уводи и појам *иерформативне парадигме скупа иерформативних исказа као варијанти структуре идеалне прототипске иерформативне формуле*. На пример:

ПГ + А + Проп	<i>Упозоравамо вас на односност</i>
ПГ + А	<i>Упозоравамо вас</i>
ПГ	<i>Упозоравамо</i>
Проп	<i>Односност!</i>

Посебно се анализирају лексичко семантички перформативи, попут: *хвала, драго ми је, штета*.

Међу граматичким средствима реализације комуникативне функције издвајају се:

- глаголски начин — рецимо облик потенцијала који смањује илокутивни напон исказа: *Дајте ми неку идеју. Био бих Вам захвалан за неку идеју* и сл.;
- глаголско време, рецимо транспозиција времена у исказу води промени илокутивне функције: *Ти ћеш остварити код куће* (констатација, блажа наредба), *Ти остварајеш код куће* — заповест;
- глаголски вид: *Отвори врати* — молба; *Отварај врати* — наређење;
- негација као обавезни језички показатељ функције одбијања, негирања и оспоравања;
- прозодијска средства;
- ред речи.

У сваком од издвојених комуникативних типова исказа уочени су и описаны наведени показатељи.

Лингвисти последњих година дошли су до закључка да човек преноси већину својих интенција индиректно помоћу имплицитне предикације. Имплицитна предикација је ослоњена на прагматичку пресупозицију која се разликује од семантичке по томе што у питању није однос између елемената реченице, већ пропозиционална оријентација на говорно лице. Уколико би се временом појавила неопходност стварања граматике такве индиректне комуникације, опис комуникативних функ-

ција исказа представљао би свакако њен главни део. За сада, опис комуникативних функција реченице указује на релативност употребе реченице у комуникативној ситуацији и узајамну условљеност имплицитне предикације и комуникативне функције исказа, а тиме, свакако, представља незаобилазни део савремене синтаксе.

Београд

Људмила Поповић

КРИТИКЕ И ПРИКАЗИ

UDC 81(049.3)
821.163.41-95

TEMELJI JEZIKA

Ray Jackendoff: *Foundations of Language. Brain, Meaning, Grammar, Evolution*, Oxford, University Press, 2002, XIX + 477.

U Zborniku *Matrice srpske za filologiju i lingvistiku* XLII za 1999. godinu, str. 533—539 (posvećenom te godine preminulom profesoru Pavlu Iviću) prikazao sam tada najrecentniju knjigu Reja Džekndofa (Ray Jackendoff, Brandies University) — *The Architecture of the Language Faculty* (Cambridge, Massachusetts, The MIT Press, 1997). Tu sam bio uputio i na evoluciju teorijskih pogleda Reja Džekndofa — od generativiste i sintaksičara, do semantičara i kogniviste, od interpretativne semantike, do konceptualne odnosno kognitivne semantike, od leksičke semantike do muzičke kognicije — sve do njegove sada prestižne uloge vodeće ličnosti u školi semantičara sa glasovitoga MIT-ja.¹ U tom sam prikazu bio podrobnije uputio i na evoluciju američke teorijske lingvistike u krilu Noama Čomskog (Chomsky), te njegovih učenika, saradnika, sledbenika i protivnika, od šezdesetih godina prošloga veka na ovamo, na stalne lomove između sintaksički utemeljene teorije jezika i one semantički zasnovane (gramatika konačnih stanja, gramatika fraznih struktura, standardna teorija, revidirana / proširena standardna teorija, interpretativna semantika, generativna semantika, gramatika „padeža”, teorija „tragova”, relaciona gramatika, funkcionalna gramatika, dependencijalna gramatika, generalizovana gramatika fraznih struktura, leksikosemantika, leksičko-funkcionalna gramatika, gramatika upravljanja i vezivanja, teorija principa i parametara, minimalizam, generalizovani minimalizam, optimalizam...),² sve do prestižnih kognitivnolingvističkih prikaza.

¹ Ilustrativne za to su bivale, među drugima, i knjige: Ray S. Jackendoff, *Semantic Interpretation in Generative Grammar*, Cambridge, Massachusetts, The MIT Press, 1972; Ray Jackendoff, *Semantics and Cognition*, Cambridge, Massachusetts, The MIT Press, 1985; Ray Jackendoff, *Consciousness and the Computational Mind*, Cambridge, Massachusetts, The MIT Press, 1987; Ray Jackendoff, *Semantic Structures*, Cambridge, Massachusetts, The MIT Press, 1990; Ray Jackendoff, *Languages of the Mind*, Cambridge, Massachusetts, The MIT Press, 1992; Ray Jackendoff, *Patterns in the Mind*, New York, Basic Books, 1994; i knjiga *The Architecture of the Language Faculty* (Cambridge, Massachusetts, The MIT Press) iz 1997. godine, pominjana na početku ovo-ga prikaza.

² Tu stranu razvoja teorije ponajbolje predstavlja knjiga: Randy Allen Harris, *The Linguistic Wars*, New York — Oxford, Oxford University Press, 1993, razume se, do hronološke graničce omedene godinom njenoga izlaženja. Nju skladno, mogućnom znatiteljniku, dopunjaju knjige:

kih teorijskih orientacija današnjice, aktuelnih osobito u proteklih četvrt veka — u liku gramatike prostora, teorije prototipa, kognitivne lingvistike, kognitivne gramatike, kognitivne semantike, konceptualne semantike, ili kakvom sličnom etiketom imenovane teorijske struje.³ A suština zajednička većini pomnjanih kognitivističkih usmerenja jeste u tumačenju da leksikon i gramatika predstavljaju kontinuum(e) međusobno uslovljavajućih pojava, da postoje i fonološka i sintaksička i semantička i konceptualna struktura, da mentalno i jezičko bivaju povezivani procesima metaforizacije, metonimizacije, spacializacije, prototipitacije, kategorijalizacije, konceptualizacije, da su relevantni za teorijsko objašnjenje i produkcija i percepcija, i gramatika i pragmatika, da jezik sam nije dovoljan predmet teorijske (lingvističke) analize... Knjiga Rej Džekndofa koju ovde prikazujem pravi je nastavak i „zaokruženje” one njegove knjige iz 1997. godine (što sam je prikazao 1999. godine; up. početak ovoga prikaza).

Pogledajmo sada sadržaj ove nove Džekndofove knjige:

Preface, xi; Acknowledgements, xvii; *Part One: Psychological and Biological Foundations*: Chapter 1 — The Complexity of Linguistic Structure, 3—18 (1.1 A sociological problem, 1.2 A structure of a simple sentence, 1.3 Phonological structure, 1.4 Syntactic structure, 1.5 Semantic / conceptual and spatial structure, 1.6 Connecting the levels, 1.7 Anaphora and unbounded dependencies); Chapter 2 — Language as a Mental Phenomenon, 19—37 (2.1 What do we mean by „mental”?, 2.2 How to interpret linguistic notation mentally, 2.3 Knowledge of language, 2.4 Competence versus performance, 2.5 Language in a social context (all too briefly)); Chapter 3 — Combinatoriality, 38—67 (3.1 The need for an f-mental grammar, 3.2 Some types of rule, 3.2.1 Formation rules and typed variables, 3.2.2 Derivational (transformational) rules, 3.2.3 Constraints, 3.3 Lexical rules, 3.3.1 Lexical formation rules, 3.3.2 Lexical redundancy rules, 3.3.3 Inheritance hierarchies, 3.4 What are rules of grammar?, 3.5 Four challenges for cognitive neuroscience, 3.5.1 The massiveness of the binding problem, 3.5.2 The problem of 2, 3.5.3 The problem of variables, 3.5.4 Binding in working memory vs. long-term memory); Chapter 4 — Universal Grammar, 68—103 (4.1 The logic of the argument 4.2 Getting the hypothesis right, 4.3 Linguistic univer-

---

Peter Sells, *Lectures on Contemporary Syntactic Theories. An Introduction to Government-Binding Theory, Generalized Phrase Structure Grammar, and Lexical-Functional Grammar*, Stanford, Stanford University, 1985; Milan Mihaljević, *Generativna sintaksa i semantika*, Zagreb, Hrvatsko filološko društvo, 1998.

³ Za uvid u evoluciju kognitivističkog pristupa jezičkom fenomenu (i u njegovu recepciju kod nas) videti neke osnovne izvore: Ronald W. Langacker, *Foundations in Cognitive Grammar*, Stanford, Stanford University Press, California, Vol. I. Theoretical Prerequisites, 1987, Vol. II. Descriptive Application, 1991; Ronald W. Langacker, *Concept, Image, and Symbol. The Cognitive Basis of Grammar*, Berlin — New York, Mouton de Gruyter, 1990; George Lakoff & Mark Johnson, *Metaphors We Live By*, Chicago — London, The University of Chicago Press, 1980; George Lakoff, *Women, Fire, and Dangerous Things. What Categories Reveal about the Mind*, Chicago — London, The University of Chicago Press, 1987; Ray Jackendoff, *Semantics and Cognition*, Cambridge, Massachusetts, The MIT Press, 1985; Ray Jackendoff, *The Architecture of the Language Faculty*, Cambridge, Massachusetts — London, The MIT Press, 1997; Ray Jackendoff, *Foundations of Language. Brain, Meaning, Grammar, Evolution*, Oxford, Oxford University Press, 2002; Duška Klikovac, *Semantika predloga. Studija iz kognitivne lingvistike*, Beograd, Filološki fakultet, 2000; Duška Klikovac, *Metafore u mišljenju i jeziku*, Beograd, XX vek, 2004; Katarina Rasulić, *Jezik i prostorno iskustvo. Konceptualizacija vertikalne dimenzije u srpsko-hrvatskom i engleskom jeziku*, Beograd, Filološki fakultet, 2004. Up. i moj prikaz poslednje od navedenih knjiga u *Zborniku Matiće crpske za filologiju i linévistiku* 48/1—2, Novi Sad, 2005, 368—370, kao i moj već pomenuti prikaz navedene knjige Reja Džekndofa iz 1997. godine, u *Zborniku Matiće crpske za filologiju i linévistiku* 42, Novi Sad, 1999, 533—539, te prikaz iz pera Ivane Antonić navedene knjige Duške Klikovac iz 2000. godine, objavljen u *Zborniku Matiće crpske za filologiju i linévistiku* 44/1—2, Novi Sad, 2001, 282—288.

sals, 4.4 Substantive universals, repertoire of rule types, and architectural universals, 4.5 The balance of linguistic and more general capacities, 4.6 The poverty of the stimulus; the Paradox of Language Acquisition, 4.7 Poverty of the stimulus in word learning, 4.8 How Universal Grammar can be related to genetics, 4.9 Evidence outside linguistic structure for Universal Grammar / Language Acquisition Device, 4.9.1 Species-specificity, 4.9.2 Characteristic timing of acquisition, 4.9.3 Dissociations, 4.9.4 Language creation, 4.10 Summary of factors involved in the theory of Universal Grammar); *Part II: Architectural Foundations*: Chapter 5 — The Parallel Architecture, 107—151 (5.1 Introduction to Part II, 5.2 A short history of syntactocentrism, 5.3 Tiers and interfaces in phonology, 5.4 Syntax and phonology, 5.5 Semantics as a generative system, 5.6 The tripartite theory and some variants, 5.7 The lexicon and lexical licensing, 5.8 Introduction to argument structure, 5.9 How much of syntactic argument structure can be predicted from semantics?, 5.9.1 Number of syntactic arguments, 5.9.2 Category of syntactic arguments, 5.9.3 Position of syntactic arguments, 5.9.4 Locality of syntactic arguments, and exceptions, 5.10 A tier of grammatical functions); Chapter 6 — Lexical Storage versus Online Construction, 152—195 (6.1 Lexical items versus words, 6.2 Lexical items smaller than words, 6.2.1 Productive morphology, 6.2.2 Semiproductive morphology, 6.2.3 The necessity of a heterogenous theory, 6.3 Psycholinguistic considerations, 6.4 The status of lexical redundancy rules, 6.5 Idioms, 6.6 A class of constructional idioms, 6.7 Generalizing of the notion of construction, 6.8 The status of inheritance hierarchies, 6.9 Issues of acquisition, 6.10 Universal Grammar as a set of attractors, 6.11 Appendix: Remarks on HPSG and Construction Grammar); Chapter 7 — Implications for Processing, 196—230 (7.1 The parallel competence architecture forms a basis for a processing architecture, 7.2 How the competence model can constrain theories of processing, 7.3 Remarks on working memory, 7.4 More about lexical access, 7.4.1 Lexical access in perception, 7.4.2 Priming, 7.4.3 Lexical access in production, 7.4.4 Speech errors and tip-of-the-tongue states, 7.4.5 Syntactic priming, 7.5 Structure-constrained modularity, 7.5.1 Fodor's view and an alternative, 7.5.2 Interface modules are how integrative modules talk to each other, 7.5.3 The „bi-domain specificity” of interface modules, 7.5.4 Multiple inputs and outputs on the same „blackboard”, 7.5.5 Informational encapsulation among levels of structure); Chapter 8 — An Evolutionary Perspective on the Architecture, 231—264 (8.1 The dialectic, 8.2 Bickerton's proposal and auxiliary assumptions, 8.3 The use of symbols, 8.4 Open class of symbols, 8.5 A generative system for single symbols: proto-phonology, 8.6 Concatenation of symbols to build larger utterances, 8.7 Using linear position to signal semantic relations, 8.8 Phrase structure, 8.9 Vocabulary for relational concepts, 8.10 Grammatical categories and the „basic body plan” of syntax, 8.11 Morphology and grammatical functions, 8.12 Universal Grammar as a toolkit again); *Part III: Semantic and Conceptual Foundations*: Chapter 9 — Semantics as a Mentalistic Enterprise, 267—293 (9.1 Introduction to Part III, 9.2 Semantics vis-à-vis mainstream generative grammar, 9.3 Meaning and its interfaces, 9.4 Chomsky and Fodor on semantics, 9.5 Some „contextualist” approaches to meaning, 9.6 Is there a specifically linguistic semantics?, 9.7 Four non-ways to separate linguistic semantics from conceptualization, 9.7.1 Semantics = „dictionary”; pragmatics = „encyclopedia”, 9.7.2 Logical vs. nonlogical semantic properties, 9.7.3 Grammatically realized vs. grammatically irrelevant content, 9.7.4 Language-specific semantics implying a special linguistic semantics); Chapter 10 — Reference and Truth, 294—332 (10.1 Introduction, 10.2 Problems with the common-sense view: „language”, 10.3 Problems with the common-sense view: „objects”, 10.4 Pushing „the world” into the mind, 10.5 A simple act of deictic reference, 10.6 The functional correlates of consciousness, 10.7 Application to theory of reference, 10.8 Entities other than objects, 10.9 Proper names, kinds, and abstract objects, 10.9.1 Proper names, 10.9.2 Kinds, 10.9.3 Abstract objects, 10.10 Satisfaction and truth, 10.11 Objectivity, error, and the role of the community); Chapter 11 — Lexical Semantics, 333—377 (11.1 Boundary conditions on theories of lexical meaning, 11.2 The prospects for decomposition into primitives, 11.3 Polisemy, 11.4 Taxonomic structure, 11.5 Contributions from perceptual modalities, 11.6 Other than necessary and sufficient conditions, 11.6.1 Categories with graded boundaries, 11.6.2 „Cluster” concepts, 11.7 The same abstract organization in many specific fields, 11.8 Function-argument structure across semantic fields, 11.8.1 Some basic state- and event-functions, 11.8.2 Building verb meanings, 11.9 Qualia structure: characteristic activities and purposes, 11.10 Dot objects, 11.11 Beyond); Chapter 12 — Phrasal Semantics, 378—421 (12.1 Simple composition, 12.1.1 Argument satisfaction, 12.1.2 Modification, 12.1.3 Lambda extraction and variable binding, 12.1.4 Parallels in lexical semantics, 12.2 Enriched composition, 12.3 The referential tier, 12.4 Referential dependence and referential frames, 12.5 The information structure (topic/focus) tier, 12.6 Phrasal semantics and Universal Grammar, 12.7 Beyond: discourse, conversation, narrative); Chapter 13 — Concluding Remarks, 422—429; References, 431—461; Index, 463—477.

Rej Džekndof u predgovoru ovoj knjizi kaže da je ipak u duši ostao lingvista-generativista, razume se i zbog toga što je lingvističko obrazovanje sticao u zlatnom dobu lingvističkom upravo — sredinom šezdesetih godina dva desetoga veka; čak tvrdi kako se u devedesetim godinama vratio (semanticci,) sintaksi i lingvistici, da sebe smatra ipak lingvistom prevashodno. No, priznaje i kako ga je nakon svega toga vremena na kraju iznenadilo koliko je pogrešno bilo insistirati na presudnoj važnosti sintakse i leksikona u gramatici. On se, u stvari, poučen svima tim iskustvima, zalaže za proučavanje ključa interakcije pojedinih jezičkih u nejezičkim, pa i gramatičkim subdomenima, a kako ne voli dogme raznih sorti, pa ni one naučne ni lingvističke, ipak bi lingvistiku izdvojio iz krila preostalih kognitivnih (neuro)nauka. Sam bi se, kao lingvista, opredelio za prihvatanje dobrih iskustava u proučavanju psiholingvistike, usvajanja jezika, procesuiranja jezika, upotrebe jezika, spacijalne kognicije, socijalne kognicije, evlucione psihologije, te neurologije. A proučavanje jezičkih struktura samo mu otvara jedna važna vrata na putu u složena pitanja ljudskoga mozga i uma. Ova knjiga u tom smislu, kaže autor, trebalo bi da otkrije neke od mogućih puteva u tom smeru, da bude pregled njihov, i namenjuje se specijalistima raznih sorti: svim vrstama lingvista, pa psiholingvistima, neurolingvistima, proučavaocima usvajanja jezika, i računarske lingvistike, zatim psiholozima, saznajnim psiholozima, filozofima jezika, filozofima (sa)znanja, kognitivistima, neurolozoma, evolucionim biolozima... On ovde, kaže, nudi samo niz alata čija nam upotreba može pomoći da pospešimo razumevanje jezika (u tom mu smislu, s razlogom, smeta kada u tzv. kognitivnim naukama i njima srodnim akademskim sredinama, svako ko ponudi neki novi alat ovaj jednovremeno proglaši i najboljim i neophodnim). A to što je veći deo radnoga veka proveo, u stvari, proučavajući semantiku i sintaksu, te njihov međuodnos, upućuje autora ove knjige na ispravnost odluke da te nalaze i ovde najpodrobниje izlaže, obrazlaže i kritikuje, posežući, gde god je to bilo potrebno, i za nalazima drugih autora, u oblastima veoma raznovrsnim: od fonetike do lingvističke tipologije, od usvajanja jezika do pragmatike (semantika bi više ličila na „rečnik”, a pragmatika na „enciklopediju”⁴)... U svakom slučaju, Rej Džekndof ovde barem ne bi da sintaksu smatra ni autonomnom ni prevashodnom lingvističkom disciplinom (dakle sigurno barem ne u liku kako je Čomski uzima najradije).

U PRVOM, od tri osnovna dela knjige („Psihološki i biološki temelji”), raspravlja se o osnovnim polazištima i posledicama generativne lingvistike: o temeljima strukture iskaza (fonološke, sintaktičke, semantičke, konceptualne, i međusobno), a zatim o važnim generativističkim temama i načelima poput mentalnog, znanja, kompetencije i performance, konteksta, gramatičkih i leksičkih pravila, o memorijama, kreativnosti, učenju, univerzalnoj gramatici, urođenom, i dr. U DRUGOM delu knjige („Temelji arhitekture [jezika i umaj”)

⁴ Oba ta znanja su nam potrebna da bismo shvatili, na primer, ne samo glagole tipa *finish* i *enjoy*, pa njih s komplementima njihovim, *finish [reading] the book, enjoy [drinking] the beer*, no i slučajeve kao *enjoy the stove, ?finish the stove*, i tako dalje. Sve to vodi i priči o „kontekstualizovanom značenju”. Dakle: lingvistički semantiku, s jedne strane, sa kontekstualizovanim značenjem povezuje — „interfejs pragmatike”, a sa druge je, sa lingvističkom formom povezuje — interfejs „semantičke interpretacije” (282—7).

raspravlja se ponajviše o ulozi sintakse i leksikona, te njihovom međuodnosu, s težištem na uverenju da su i fonološki i semantički i sintaksički domeni jezika generativni, da ih povezuju komponente „interfejsa“ (= tekovina „minimalističkoga programa“), da leksičke pojedinosti nisu prosto uskladištene u našem znanju, već su i one sáme kompleksni sastojci jezičkih „interfejsa“ među generativnim komponentama, te da one nisu samo reči, no i afiksni i idiomi, i apstraktnejne strukture od njih čak. Tako se polagano ukida tradicionalna distinkcija između leksičkih pojedinosti i gramatičkih pravila, što opet vodi overavanju kognitivističkoga shvatanja stvari koje nas upućuje na ovde već pominjano uverenje da leksikon i gramatika (morfologija i sintaksa) čine — kontinuum. Sve se to razmatra u sklopu uzimanja u obzir i produkcije i percepcije govora („procesuiranje jezika“) — s uzimanjem u obzir i misli, govorenja, slušanja / razumevanja, fonologije, semantike i (spacijalne) konceptualizacije, sintakse i leksikona, te „modularnosti“ jezika i umu. Pri tom se sve to dovodi i u vezu sa evolucijom ljudske vrste, odnosno sa evolucijom čovekove jezičke sposobnosti i prirodom Univerzalne Gramatike uopšte, sa pričom o protojeziku čovekovog pretka i njegovim „fosilnim“ ostacima u modernim jezicima *homo sapiens*, te logikom događaja u evoluciji ljudskih govornih i mentalnih moći (od reda reči, preko frazne strukture, gramatičkih kategorija i gramatičkih funkcija, do infleksije, apstraktnih semantičkih odnosa, i tako dalje dalje).⁵ TREĆI, završni deo knjige („Semantički i konceptualni temelji“) posvećen je nekim ključnim temama semantike kao mentalne, konceptualne i spacijalne strukture, referencije i istinitosti, leksičke semantike / frazne semantike (s poređenjem raznih mogućnih pristupa tim temama: lingvističkih, filozofskih, logičarskih, tradicionalnih i novijih, psiholingvističkih, neurolingvističkih, i drugih). Sve u svemu, semantika iznova postaje kompatibilna s generativnom gramatikom; prevaže uverenje da semantika, ona „lingvistička“, i ako postoji, predstavlja, u stvari, komponentu „interfejsa“ (kao podskupa kontekstualizovanoga značenja) između značenja i jezičke forme (pri čemu je „referencija“ svodiva na odnos između lingvističkih iskaza i sveta [pretežno spacijalno] konceptualizovanog jezikom govornika). Tu su i pitanja leksičke dekompozicije i frazne kompozicije, i mnogo toga još.

Sredinom devedesetih godina dvadesetoga veka Noam Čomski bi ovako definisao temeljna pitanja na koja lingvistička nauka mora odgovoriti: 1. Šta mi to zapravo znamo kada smo u stanju govoriti i razumevati neki jezik?, 2. Kako se to znanje stiče?, 3. Kako koristimo to znanje?, 4. Koji su fizički mehanizmi uključeni u prikazivanje, sticanje i upotrebu toga znanja? Sada nam Rej Džekndof ta temeljna pitanja definiše ovako: 1. Kako su diskretne strukturne jedinice (poput fonoloških obeležja i sintaksičkih kategorija) ugrađene u nervni sistem?; 2. Kako su hijerarhijske strukture, komponovane od takvih jedinica, ugrađene u nervni sistem?; 3. Kako su variable što su elementi tih struktura — ugrađene u nervni sistem?; 4. Kako je u mozak ugrađena radna memorija, ona što omogućuje da te strukture budu izgrađene od jedinica i

⁵ Tu bi se, možda, mogla staviti bibliografska primedba, da među knjigama i autorima što tretiraju ovaj deo teme (uz, recimo, tu svakako s razlogom zastupljenoga Filipa Libermana i Dereka Bikertona), nema i Džoane Nikols (Johana Nichols: *Linguistic Diversity in Space and Time*, Chicago — London, The University of Chicago Press, 1992).

struktura pohranjenih u trajnoj memoriji?; 5. Kako je u mozak ugrađeno učenje, ono što omogućuje da svi ti delovi radne memorije budu ugrađeni u trajnu memoriju?; 6. Kako se učenje u jednom nivou razlikuje od učenja u više nivoa?; 7. Kako je urođeno „f-znanje” ugrađeno u mozak, i kako to ono upravlja našim ponašanjem i učenjem?; 8. Kako je to urođeno „f-znanje” kodirano u genomu, i kako to ono upravlja razvojem mozga, uključujući tu i karakteristike njegovih različitih funkcija?

No, ta se pitanja, po Reju Džekndofu, ne odnose samo na jezik, već se odnose i na vizuelni sistem, pa i na kognitivni sistem uopšte, na oblikovanje ponašanja, i tako dalje, pa i na druge žive vrste čak! Pri tom valja napustiti nezadovoljavajuća ranija rešenja po kojima su u ljudskom umu, jednostavno, „smešteni” simboli, odnosno neke vrste reprezentacija. Sve je to teško raspetljati, osobito kada je semantika u pitanju. Kako se, u stvari, pitanje je naredno zato, taj i takav jezik odnosi prema svetu i kako se taj svet „ugraduje” u jezik i u um čovekov, kada je cela ta naprava zapravo ugrađena, takoreći „zarobljena”, u ljudskome umu. I memoriju pri tom zamišlja autor kao složenu napravu u umu. Šta biva u tom smislu sa „pravilnim” a šta sa „nepravilnim” formalnim odnosima tipa *bring / brought, go / went*, i sl. Poenta povremena je — pri tom — da nema pravoga objašnjenja ovih fenomena uz pomoć proučavanja jezika samo. A sâm jezik gleda se u celini. I kao što se nekada govorilo o komponentama jezika, sada se radije govor o slojevima ili strukturama koji su proizvod generativnoga sistema ili generativnih sistema, te o interfejsima koji ih povezuju (fonološku, sintaksičku, semantičku / konceptualnu [i spacijalnu] strukturu).⁶ Dakle, sada se ne bi govorilo, recimo, prosto o fonološkoj i sintaksičkoj komponenti ili komponentama, već o „fonološko-sintaksičkom interfejsu”, ili o „fonološko sintaksičkoj interfejs-komponenti”.⁷ I tu se upravo leksikon pojavljuje kao centralna „interfejs-komponenta”. Pa na reč *cat* sada ne gledamo kao na skup fonoloških, sintaksičkih i semantičkih obeležja, već nas za-

⁶ Ili, nešto preciznije (111): „...jezik obuhvata određen broj nezavisnih kombinatornih sistema, koji se medusobno udružuju pomoću određenog broja sistemskih interfejsa”.

⁷ Knjiga ova, kao i njena pominjana prethodnica iz 1997. godine, obiluje grafičkim prikazima ustrojstva gramatike odnosno jezika. To nam govori i da je dobrim delom nastajala i bila proveravana i kroz nastavnu praksu i svakovrsne javne nastupe, kao njihova upravo naročito prikladna oprema. U tom smislu posebno valja obratiti pažnju na stranice: 109, 125, 127, 151, 197, 199, 256, 261, 272, 282—3, 296—8, 300, 305, 348—9. Ovde te grafičke prikaze iz razumljivih prostornih i tehničkih razloga neću predstavljati, niti o njima raspravljati. Valja samo u ovoj prilici ipak napomenuti da te vizuelne prezentacije, kao neke vrste prostornih (ali i informatičkih, kibernetičkih skoro) metafora takođe, zastupaju i prikaze razvoja generativne gramatike i uopšte lingvističke teorije, teorije jezika i uma, u tom pogledu, od standardne teorije do minimalističkog programa Čomskog, do danas, kao i prikaze Džekndofovih pogleda na moguće racionalne zamisli ustrojstva jezika i uma. Uglavnom su to prikazi na razne načine fokusiranih odnosa između fonoloških struktura, sintaksičkih struktura i konceptualnih struktura, sa interfejsima među njima, sa jedne strane, kao i sa interfejsima prema spoljašnjem „svetu”, objektima percepcije i saznanja, slušanju, govorenju, tumačenju, mišljenju, pamćenju, motorici, umu, i sl., sa druge strane. I naravno, uz postepeno, a obrazloženo uključivanje leksikona, značenja i semantike među njih. A i inače se i za Džekndofa može reći kako obilato i u terminologiji stručnoj pribegava prostornim, informatičkim i opštenaučnim metaforama u funkciji izgradnje metajezika („interface”, „blackboard”, „working memory”, „input / output”, „processing”, „redundancy”, „cluster”, „architecture”, „architectural”, „boundary”, „tier”, „frame”, „module”, „binding”, „building”, „world”, „device”, „parallel”, „construction”, „hierarchy”, „enterprise”, „production”, „toolkit”, „encapsulation”, i tako dalje).

nima da zamislimo interfejs pravilo koje omogućuje da se povežu sve te tri strukture u jednom.⁸ Stoga upravo, kako je već rečeno, leksičke pojedinosti ne uključuju samo reči, no i morfološke obrasce i idiomatske obrasce, dakle, i reči, i afikse i idiome, i tako dalje. I — tako preoblikovana generativna gramatička ističe značaj bioloških i psiholoških činjenica uz one lingvističke, za procesuiranje jezika, usvajanje jezika, percepciju, razumevanje, i produkciju jezičku. A što se evolucije vrste tiče, pa uma i jezika, jasno je (kao i genetičarima i evolucionim biologizma danas što jeste) da je presudan čin bio čin povezivanja, neistraženi „trik” povezivanja zvuka i misli, „govornoga” [ne zaboravimo, biološkim poreklom on to nije] i simboličkoga aparata, kroz izgradnju fonologije, frazne strukture, infleksije, gramatičkih funkcija, rečnika, leksičke semantike, reda reči, apstraktnih semantičkih odnosa, i tako dalje. Kruna ukupne te inovacije Džekndofove proističe iz uverenja da je generativna gramatika ključno propustila da dâ adekvatno objašnjenje semantike, kao i odnosa između sintakse, fonologije i semantike. Tu se kao objašnjenje pojavljuje onaj već pominjani semantički interfejs, odnosno „semantička interfejs-komponenta” jezika i uma. Pri čemu, niti sintaksa presudno definiše semantiku, niti semantika to čini u istom smislu sa sintaksom (prigovor generativistima odnosno kognitivistima — jednovremeno). A i semantika, razume se, ima svoju generativnu strukturu. No, sama semantika se ne može proučiti valjano bez proučavanja i psiholoških vrednosti, kao i vrednosti ljudske misli uopšte, te sadrži najmanje onaj njen „lingvistički” i „konceptualni” deo. Struktura jezika nam je, misli autor ove krajnje zanimljive i inspirativne knjige, i dalje ponajbolja ulaznica za proučavanje prostranstava s one strane velike, možda i konačne, tajne — ljudske MSLI. Za kraj — esnafska krajnja poruka nama je, čini se: U teoriji jezika semantika je ipak kompatibilna sa generativnom gramatikom!

Da zaključim: Ovom knjigom, dobili smo verovatno najtemeljnije i najvažnije delo u lingvističkoj teoriji najnovijega doba, štivo koje jednako dobro sažima i obuhvata ključna teorijska postignuća drugih, kao što nam donosi i niz veoma originalnih razmišljanja autorovih kada su u pitanju čovek i njegov jezik, jezik i um, psiha i pragmatika čovekovoga sveta, te semantika i gramatika njegovoga jezičkoga instrumenta. Uz sve, Rej Džekndof se i ovoga puta pokazao i kao odličan i zanimljiv pisac.

U Novome Sadu,
februara 2005. godine

Milorad Radovanović

---

⁸ Autor na jednom mestu o tome uopšteno kaže nešto ovako (str. 58): „Jasno je da je rečenica nešto više od pukog skupa reči: značenja reči se strukturiraju u značenje rečenice pomoću semantičkih odnosa među njima. A ti su semantički odnosi do određene mere signalizovani sintaksičkom strukturom rečenice, koja je, opet, u korelaciji s linearnim poretkom fonoloških reči”. Kasnije će se ta priča skladno razvijati i u pitanja tipa šta to rečenici *The little star's beside a big star* povezuje („binding problem”), zatim, šta se od toga nalazi u „radnoj memoriji”, a šta u „trajnoj memoriji” (to bi se pitanje već i za samu reč *star* moglo postaviti, ali i za ukupnu rečenicu, dakako), i kako se te dve naprave povezuju, i tako dalje. Sledi i važan sud o tome da se mora utvrditi (152): „... koji aspekti rečenice *moraju* biti pohranjeni u trajnoj memoriji, a koji *mogu* biti uspostavljeni neposredno u radnoj memoriji”.

JOURNAL OF SLAVIC LINGUISTICS.

10/1—2. 2002 [2004]. Bloomington, Slavica Publishers —
Indiana University. Editor-in-Chief: Steven Franks.

A SPECIAL VOLUME IN HONOR OF LEONARD H. BABBY.
Guest Editors, James E. Lavine & Gerald R. Grenberg.

Profesor Leonard H. Babby poznati je američki slavista (sa akademskim putem od Harvarda i Prinstona, do Kornela i ponovo Prinstona, a sa učiteljima i uzorima od Romana Jakobsona do Noama Chomskog, od strukturalne lingvistike do one generativne; u svakom slučaju — lingvistički formiran u zlatnom dobu cvetanja lingvističke i slavističke nauke u svetu, a posebno u Americi). Među kolegama je osobito cenjen kao autor koji insistira na trima temeljnim naučnim lingvističkim polazištima: (a) teorijski lingvistički postulati moraju se zasnivati na empirijskim lingvističkim nalazima (sâm, kažu, raspolaže temeljnim bazama jezičkih podataka, a svaki je podatak pri tom proveravan kod reprezentativnih izvornih govornika), (b) i generativna lingvistika u tom smislu mora biti komparativna (pa i tipološka) istraživačka disciplina, (c) načela generativne lingvistike, i lingvističke teorije uopšte, moraju se primenjivati, overavati, pa i zasnivati i na slovenskoj jezičkoj gradi. Sâm slavljenik se (zbornik se izdaje o njegovoj šezdesetogodišnjici života) kao autor ogledao u nizu rasprava o slovenskim jezicima (ali i o drugima, recimo turskom i litavskom), a osobito o ruskom, u kojima je modernim teorijskim i metodološkim aparatom u žigu istraživačke pažnje postavljao, recimo, i važne lingvističke (osobito teorijske, sintaksičke, semantičke, i slavističke) teme poput ovih: egzistencijalne konstrukcije, negacija, kvantifikacija, slovenski genitiv, partitivni genitiv, predikativni instrumental, teorija, sintaksa i semantika padeža, kauzativnost, predikacija, gerund i infinitiv, nominalizacije, impersonalnost, relacija aktiv — pasiv, relacija tema — rema, pridevi, subjekat, objekat i adverbijali, partikule, red reči, i druge. Do sada su mu najpoznatije monografije: *A Transformational Grammar of Russian Adjectives* (The Hague, Mouton, 1975), i *Existential Sentences and Negation in Russian* (Ann Arbor, Karoma Publishers, 1980). U svemu je sledio pozitivne tokove u razvoju lingvističke teorije i metodologije (živeći sve vreme, školjujući se i radeći u njihovom središtu), od standardnih oblika generativno-transformacione lingvistike, preko GB modela, do teorije principa i parametara, odnosno minimalizma i njegovih izvedenica. Gledano sa stanovišta naučne ideologije i metodologije, profesor Babby kao da pomiruje dve naučne paradigmе u lingvistici, onu strukturalističku sa onom generativističkom, paradigmu Romana Jakobsona sa paradigmom Noama Chomskog (uopšteno i pojednostavljen, ali u našem slučaju upravo tačno rečeno). Jedan od načelno odabranih puteva našeg slavljenika bio je, pokazuju to svojim rečima i uvodničari knjige, da teorijska pitanja raspravi na teže objašnjivim jezičkim slučajevima, pre na onim problemskim no na onim očiglednim i u dekriptivno-eksplanatornom smislu trivijalnim. Smatra se da mu je u tom pogledu upravo dragoceno opredeljenje bilo da zaviruje u gramatike jezika bogatih

fleksijom (a ne samo u englesku). Zato i ovaj zbornik slavljeniku posvećen donosi tekstove njegovih saradnika, kolega, prijatelja, ali i učenika (slavljenik je poznat i kao izvrstan pedagog i kao veoma inspirativna ličnost uopšte, i među slavistima i među opštim lingvistima Amerike), o temama bliskim njemu, za ovakvu priliku izuzetno temeljne i opsežne tekstove, tekstove koji su prave ogledne studije o tome kako se podrobno pojedini lingvistički problemi mogu i teorijski i empirijski na razne načine osmatrati.

Sadržaj zbornika: [Fotografija slavljenika]; *From the Editors* (James E. Lavine and Gerald R. Greenberg), 1—3; *Reflections* — Wayles Browne and Catherine V. Chvany, „In Honor of Leonard H. Babby”, 5—15; *Bibliography* — [Anonim], „The Publications of Leonard H. Babby 1969 — Present”, 17—22; *Articles* — John Frederick Bailyn, „Overt Predicators”, 23—52; Loren A. Billings, „Phrasal Clitics”, 53—104; Vladimir Borschev and Barbara H. Partee, „The Russian Genitive of Negation: Theme-Rheme Structure or Perspective Structure?”, 105—144; Steven Franks, „A Jakobsonian Feature Based Analysis of the Slavic Numeric Quantifier Genitive”, 145—184; Stephanie Harves, „Genitive of Negation and the Existential Paradox”, 185—212; Charles Jones and James S. Levine, „Russian V+šč- Adjectives and Adverbs”, 213—250; James E. Lavine and Robert Freidin, „The Subject of Defective T(ense) in Slavic”, 251—287; Marjorie J. McShane, „Unexpressed Objects in Russian”, 289—326; Gilbert C. Rappaport, „Numeral Phrases in Russian: A Minimalist Approach”, 327—340; *Archive* — Leonard H. Babby, „Subjectlessness, External Subcategorization, and the Projection Principle”, 341—388.¹

Wayles Browne (Cornell University) i Catherine V. Chvany (M. I. T.) u uvodnim „refleksijama” obavešteno i duhovito, sa uvidom učesnikâ i svedokâ, prikazuju razvoj američke lingvistike u proteklih pola veka, ulogu Romana Jakobsona, Noama Chomskog i njihovih sledbenika u tom pogledu, doprinos univerzitetâ Harvard, Kornel i Prinston stasanju teorijske lingvističke misli i slavistike s njome u vezi, ulogu Leonarda H. Babbyja u svemu tome, doprinos njegovih saradnika, a naročito učenikâ razvoju američke (teorijske, generativne) lingvistike, slavistike i rusistike (njihove dragocene opaske i nama su pomogle u procenjivanju i ocenjivanju ovoga zbornika). John Frederick Bailyn

¹ Preštampano iz časopisa *Zbornik Matićeve srpske za filologiju i lingvistiku* 32/2 (Novi Sad, 1989, 7—40). Taj je rad svojevremeno prikazivač ove knjige bio doneo iz SAD, kao član Uredništva Zbornika, neposredno ga preuzevši od slavljenika, tada profesora na Cornell University (Department of Modern Languages and Linguistics), gde je i sam prikazivač bio školsku godinu 1988/1989, provodio u svojstvu Visiting Professor (posrednik je, razume se, bio naš zajednički poznanik, kolega i prijatelj, profesor Wayles Browne). Na žalost, kasniji su politički i drugi događaji poprilično prekinuli međunarodnu naučnu komunikaciju sveta sa Srbijom, pa je i ovaj tekst ostao bio srazmerno fizički izolovan, premda je i te kako bio u teorijskim tokovima suvremenе američke lingvistike. Za ovu priliku autor mu je dodao uvodnu belešku, sa opaskama o aktualnosti njegove tematike i teorijskih nalaza i 2004. godine! Zvući kao pohvala generativnoj lingvistici, američkoj slavistici, slavljeniku, pa na neki način i Matičinom Zborniku. No, ovaj tekst kao da je za svoje doba bio pomalo i jeretičan, a prekognitivan, a kako to ponekad biva, danas je više nego prihvatljiv i validan, pa autori odeljka *Reflections* s početka ovog zbornika za taj tekst čak kažu da je među autorovim najcitanijim, te da spada u njegove „greatest hits” [which] „had to be published in Serbia, being against established dogma” [!?] (13), dok ga autori uvodne beleške *From the Editors* smatraju veoma uticajnim, iako je bio u međuvremenu, kako kažu, „relatively inaccessible physically”!?

(SUNY at Stony Brook), Babbyjev učenik, i naš đak (kada je srpski jezik u pitanju) sa Kornela, teorijski lingvista i slavista, u osnovi minimalista (sa kognitivističkim otklonima), a zaljubljenik u ruski i srpski, polazeći od saveta profesora Babbyja đacima da uvek tragaju za morfološkim posvedočenjem sintaktičkih opservacija, i od profesorovih bavljenja sličnom tematikom, svoj obimni članak posvećuje (sekundarnoj) padežnoj problematici u vidljivoj sintaksi, s posebnim zadržavanjem na ruskom predikativnom instrumentalu i njegovim ekvivalentnim *za* i *kak* eksponentima, kao karakterističnim predikatorima sa svojstvom padežne apsorpcije („My scitaem ego svoim / za svoego”, „On vygljadit durakom / kak durak”). Loren A. Billings (National Chi Nan University, Taiwan), primenjujući optimalistički teorijski model, analizira fraz(al)ne klitike („Taj [mi je] pesnik [mi je] napisao kritiku”), na materijalu slovenskih jezika (ponajviše ipak ruskog), kao i jezika tagalog i varlpiri, s vođenjem računa o (inače za optimalistički model teorijski temeljnom) načelu hijerarhizovanja ograničenja. Iz svega izvodi i tipološki model sa predikcijom pozicionih (ne)mogućnosti klitika u jezicima. Tipičnim slavljenikovim temama, negacijom u egzistencijalnim rečenicama i genitivom s negacijom („Otveta iz polka ne prišlo”, „Kefira v magazine ne bylo”), u alternaciji s nominativom, bave se, kao koautori, Vladimir Borschev (Russian Academy of Sciences) i Barbara H. Partee (University of Massachusetts), i to sa stanovišta relacije tema — rema (uz vođenje računa o intonaciji, redu reči, te pragmatičkim i presupozicionim činiocima, a sa idejom o perspektivi dijateze kao važnom činiocu izbora u pitanjima ove vrste). Sličnu problematiku razmatra i Stephanie Harves (Pomona College, Claremont), posmatrajući genitiv s negacijom u ruskom, u alternaciji s drugim padežnim mogućnostima („Anna ne čitala knigi / knig”), sa stanovišta (in)tranzitivnosti, te lokativnih i egzistencijalnih *be*-rečenica. Tipičnim slavljenikovim temama, ovog puta numeričkom kvantifikacijom i odgovarajućim genitivnim konstrukcionim obrazovanjima, bave se u svojim člancima Steven Franks (Indiana University), sa stanovišta GB odnosno minimalističkog teorijskog modela, u amalgamu s jakobsonovskom teorijom o morfosintaktički motivisanim padežnim obeležjima (primeri su mu najviše iz poljskog i srpskog), i Gilbert C. Rappaport (University of Texas at Austin), više sa ortodoksnog minimalističkog stanovišta (a polazeći od Babbyjevog razgraničenja na heterogenu i homogenu morfosintaksu numeričkih iskaza). Charles Jones (George Mason University, Fairfax) i James S. Levine (George Mason University, Fairfax), bivši slavljenikovi đaci, nastavljaju jedno njegovo istraživanje analizom ruskih pridevskih i priloških obrazovanja na — šč- („ugrožajuščij” / „ugrožajušće”), s obzirom na strukturu argumenta, kategoriju glagolskoga vida, i semantičke klase glagolskih leksema. James E. Lavine (Bucknell University, Lewisburg) i Robert Freidin (Princeton University), daju detaljnu, a tipičnu minimalističku, analizu pretežno ruskog i ukrajinskog jezičkog materijala — kada su impersonalne rečenice u pitanju i padežna struktura argumenata u njima (ne verujući u pojam padežne apsorpcije), pri čemu se neposredno naslanjaju na slavljenikov glasoviti članak koji se u ovom zborniku preštampava. Prilog Marjorie J. McShane (University of Maryland) posvećen je padežnoj problematici i problematici (ne)elipsi (osobito kada je ponovljeni objekat u pitanju: „Včera napoili žandarmov, svjazali [e], sprjatali [e], prijevali”), na građi iz en-

gleskoga i ruskoga jezika namenjenoj eksperimentisanju sa mašinskim prevođenjem. A suština ovde preštampanoga teksta čiji je autor slavljenik sâm, Leonard H. Babby (Princeton University) jeste sledeća (još kraće rečeno no što je to autor rezimirao u uvodnoj belešci): Subjekatska NP je leksičko obeležje glagola, i predstavlja projekciju njegove dijateze (kao dela glagolske argumentske strukture). Nema empirijskoga dokaza da u ukrajinskoj besubjekatskoj, impersonalnoj pasivnoj rečenici „Menja tošnit”, ili u njenom litavskom ekvivalentu, subjekatski NP ima nultu eksplikaciju. Prema tome, nekakav impersonalni afiks ugrađen je u derivaciju besubjekatskih rečenica (autoru uskoro treba da izade iz štampe knjiga *Affix-driven Syntax: The Morphosyntax of Russian* — Cambridge University Press). Postoje dva tipa jezika s obzirom na subjekat: jezici s obaveznim subjektom (kao engleski), i jezici sa opcionim subjektom, pri čemu besubjektnost u ovima drugima može biti konstrukcionalno specifična (impersonalne pasivne rečenice u ukrajinskom), ili leksički determinisana („tošnit” / „korčit” u ruskom).

Zaključak opšti ovom našem prikazu bio bi sledeći: u pitanju je u mnogim pogledima dragocen zbornik. I neuobičajeno neuobičajen. Iako „Festschrift”, ovaj zbornik izgleda kao jedna dobro utemeljena tematska knjiga, kao koautorsko delo, kao antologija odabranih, a ozbiljno i ciljano pisanih tekstova o datoj temi, ili kao kolekcija radova „na zadatu temu”. Čestitamo i slavljeniku, Leonardu H. Babbyju, i urednicima zbornika (James E. Levine, Gerald R. Greenberg), i uredniku časopisa čiji je tematski dvobroj za ovu priliku izdvojen i ustrojen (Steven Franks), i izdavaču (George Fowler), i, naravno, autora studija u njemu. I ovaj zbornik, poput dela čijem je slavljeniku posvećen, posvedočuje autorsku veru u naučni stav koji smo naveli na početku ovoga prikaza, pa ćemo ga sada samo ponoviti: (a) teorijski lingvistički postulati moraju se zasnivati na empirijskim lingvističkim nalazima, (b) i generativna lingvistika u tom smislu mora biti komparativna (pa i tipološka) istraživačka disciplina, (c) načela generativne lingvistike, i teorijske lingvistike uopšte, moraju se primenjivati, overavati, pa i zasnivati i na slovenskom jezičkom materijalu. U tom pravcu promišljeno, zaključujemo, na samome kraju, da je ovo zbornik koji svojom sadržinom povezuje minimalistički teorijski model sa slovenskom jezičkom građom, pri tom prikazuje i evoluciju jedne škole rada i mišljenja i njihovu sliku danas, pa upućuje i na žižne probleme i pitanja moderne lingvističke teorije, a naročito s pogledom na njena sintaksičarska i semantičarska usmerenja.

U Novome Sadu,
jula 2005. godine

Milorad Radovanović

Katarina Rasulić: JEZIK I PROSTORNO ISKUSTVO.
 KONCEPTUALIZACIJA VERTIKALNE DIMENZIJE U ENGLESKOM
 I SRPSKOHRVATSKOM JEZIKU. — Filološki fakultet Univerziteta
 u Beogradu, Beograd, 2004, 1—359.

Ovo je kognitivistički usmerena knjiga.¹ I nije prva takva na srpskom jeziku.² Pošto pri tom ovo nije ni prvi prikaz neke kognitivistički usmerene knjige u *Зборнику Матици српске за филологију и лингвистику* (up. napomenu br. 2), ovde se neću posebno osvrati na nastanak, razvoj, status i suštinu savremene kognitivne lingvistike (gramatike i semantike), već ću se odmah pozabaviti autorom i knjigom samom. Dr Katarina Rasulić (1969) docent je na Katedri za anglistiku Filološkog fakulteta u Beogradu. Beogradski je đak, a magistrirala je radom *Kategorizacija predloških značenja tipa 'ispod' u engleskom, srpskoahrvatskom i italijanskom jeziku* (1995), već tada pokazavši izrazit smisao za kontrastivnu analizu, za kognitivistički teorijski i metodološki pristup, te za tanane semantičke opservacije jezičkih primera i njihovih klasa. Doktorirala je na istom fakultetu (2002) pod mentorstvom profesora Ranka Bugarskog: *Konceptualizacija vertikalne dimenzije u engleskom i srpskoahrvatskom jeziku*. Knjiga koju ovde prikazujem predstavlja priredenu doktorsku di-

¹ Za uvid u evoluciju kognitivističkog pristupa jezičkom fenomenu (i u njegovo prihvatanje kod nas), odnosno — za uvid u nastanak, razvoj, stasanje i status savremene kognitivne lingvistike (gramatike i semantike) uposte, videti neke osnovne izvore: Ronald W. Langacker, *Foundations in Cognitive Grammar*, Stanford, Stanford University Press, California, Vol. I. *Theoretical Prerequisites*, 1987, Vol. II. *Descriptive Application*, 1991; Ronald W. Langacker, *Concept, Image, and Symbol. The Cognitive Basis of Grammar*, Berlin — New York, Mouton de Gruyter, 1990; George Lakoff & Mark Johnson, *Metaphors We Live By*, Chicago — London, The University of Chicago Press, 1980; George Lakoff, *Women, Fire, and Dangerous Things. What Categories Reveal about the Mind*, Chicago — London, The University of Chicago Press, 1987; Ray Jackendoff, *Semantics and Cognition*, Cambridge, Massachusetts, The MIT Press, 1985; Ray Jackendoff, *The Architecture of the Language Faculty*, Cambridge, Massachusetts — London, The MIT Press, 1997; Ray Jackendoff, *Foundations of Language. Brain, Meaning, Grammar, Evolution*, Oxford, Oxford University Press, 2002.

² Ta mala bibliografija domaće kognitivistički usmerene knjige izgledala bi, ukratko, ovako: Duška Klikovac, *Semantika predloga. Studija iz kognitivne lingvistike*, Beograd, Filološki fakultet, 2000; Duška Klikovac, *Metafore u mišljenju i jeziku*, Beograd, XX vek, 2004; (ovde upravo prikazivana) Katarina Rasulić, *Jezik i prostorno iskustvo. Konceptualizacija vertikalne dimenzije u srpskoahrvatskom i engleskom jeziku*, Beograd, Filološki fakultet, 2004; (poglavlje u knjizi) Ranko Bugarski, „Slikovne metafore u razgovornom jeziku”, *Jezik i kultura*, Beograd, XX vek, 2005, 179—208; (poglavlje u knjizi, s tekstovima K. Cvetković, D. Klikovac, K. Rasulić) „III Kognitivna lingvistika”, *Jezik, društvo, saznanje. Profesoru Ranku Bugarskom od njegovih studenata*, Beograd, Filološki fakultet, 2003, 195—254. Up. i moj prikaz navedene knjige Reja Džekndofa iz 1997. godine, u *Зборнику Матици српске за филологију и лингвистику* 42, Нови Сад, 1999, 533—539, prikaz iz pera Ivane Antonić navedene knjige Duške Klikovac iz 2000. godine, objavljen u *Зборнику Матици српске за филологију и лингвистику* 44/1—2, Нови Сад, 2001, 282—288, zatim moj prikaz navedene knjige Duške Klikovac iz 2004. godine, u *Зборнику Матици српске за филологију и лингвистику* 47/1—2, Нови Сад, 2004, 491—495, te moj prikaz navedene knjige Reja Džekndofa iz 2002. godine u *Зборнику Матици српске за филологију и лингвистику* 48/1—2, Нови Сад, 2005, 357—364.

sertaciju Katarine Rasulić, sa odlično sročenim glavnim naslovom (dok naslov izvorne doktorske disertacije prelazi u rang podnaslova). Njena je sadržina skladno razvrstana u sledeća poglavља i njihove odeljke:

Predgovor, 7; I *Uvod*, 9; II *Teorijsko-metodološki okvir*, 15; III *Prostor*, 47, Dimenzioni pridevi, 47 (Prostiranje, Položaj), Relacione imenice, 77, Predlozi, 95 (Položaj, Interakcija, Putanja, Pokrivanje); IV *Apstraktni domeni*, 151, Količina/broj, 151, Intenzitet, 181, Zvuk, 187, Poređenje, 192, Vrednost, 199, Stanje duha, 219, Razvoj i složenost, 225, Društvo, 234, Moć, 252, Kontrola, 264, Dejstvo, 275, Zaklonjenost, 283, Fokusirana reakcija, 293, Vreme, 306, Komunikacija, 314; V *Zaključak*, 319; Spisak izvora građe, 345; Bibliografija, 347; Summary, 359.

Uopšteno govoreći, ova nas knjiga podseća na staro znanje da je među kreativnim agensima jezičkim (pesničko razaranje pravila, neologizmi, tvorba reči, menjanje značenja rečima, polisemija, sinonimija, homonimija, žargoni-zmi, pozajmljenice, frazeologizmi, terminologije, i drugo) — *metaforizacija* (uz nju metonimizacija, kategorizacija i prototipizacija) među ponajvažnijim postupcima.³ Mnogi autori pri tom metaforu upravo i vide u korenu nastanka i razvitka čovekovog jezičkog i mentalnog sveta (putevi ka složenom od jednostavnog, ka apstraktnom od konkretnog, ka opštem od posebnog, ka celini od dela, i tako dalje). U najopštijem smislu, dakle, ako ovako nastavimo razmišljati, metafora neke vrste je i u temelju gramatičkoga ustrojstva jezika sveta. To i jeste temeljno polazište kognitivne lingvistike. Razume se, i temeljno polazište ove knjige upravo, među drugima. Radi se o tome da nam naša mentalna struktura diktira da prostorne relacije, pa za njima temporalne, kauzalne i druge izvedene, organizujemo tako da iz prostora metaforizacijom deriviramo ostale. Ako ništa drugo, prostorne metafore su nesumnjivo važan mehanizam jezičke konceptualizacije sveta.⁴ Sa toga stanovišta, manje-više, polazi i autorka ove knjige kada nam predočava priču o odnosu između jezičkog i prostornog iskustva, to jest priču o jezičkoj konceptualizaciji vertikalne dimenzije (prostora) — u dva jezika tipološki veoma različita, genetski poprilično udaljena — ali kognitivno, izgleda, ipak bliska! Zato su u ovakvim poduhvatima istraživačkim i kontrastiranje i tipologija veoma važni oslonci.

Pregledavši desetak hiljada primera u dva savremena, žanrovski raznovrsna, i izgleda sasvim valjano reprezentativna jezička korpusa, autorka se u već

³ Nedavno sam u štampu dao studiju o jednom sasvim specifičnom vidu metaforizacije — na delu: Милорад Радовановић, „Метафоризација 'уживо'”, Глас САНУ, Одељење језика и књижевности, књ. 21, Београд, 2005. Тамо сам изнео и нека општа razmatranja o ovim pitanjima, i uputio na uneštoliko detaljniju literaturu o tome. Некако сам све склонији да се приklonim ne takvo novom stanovištu o sveprisutnosti metafore u čovekovoj jezičkoj konceptualizaciji sveta.

⁴ Nisu se slučajno najvažniji fizičari, filozofi, i antropolozi dvadesetog veka doticali i kategorija prostora i vremena, te relacije među njima. U lingvistici čak i strukturalisti (lokalizam). I naši lingvisti: Predrag Piper, na primer, dvama izdanjima knjige *Jezik i prostor* (XX vek, Beograd, 1997, 2001). Но, то је duga i komplikovana priča, за neku drugu opštu priliku. И у naučnom aparatu je slično. Noam Čomski uglavnom poseže za topološkim metaforama u njegovim prikazivackim modelima. Prostor je vazda bivao i neka vrsta naučnog metajezika. Sreću se i metafore tipa „dubinska / površinska struktura”, „gramatika prostora”, па „nauka kao putovanje”. Sreće se i ne bezrazložno razmišljanje o tome da svaki naučni jezik ima u svojoj prošlosti opis i predstavu nekih fizičkih zbivanja i realnosti, i tako dalje. А свему se tome skladno priključuju, као обrazloženje, i psihološki i fiziološki nalazi koji kažu да је човек i данас dominantno vizuelno biće (које је i dalje skljono да „не верује док не види svojim очима”).

definisanom smislu usredsredila na one jezičke pojedinosti koje mogu da ekspliciraju „dubinski”, izgleda, fiksiranu relaciju saznajnog i jezičkog — na jednom „isparcelisanom” segmentu prostornog kontinuma. U fokusu su, dakle, lekseme: *high, tall, low / visok, nizak; above, over, below, under / iznad, nad, preko, ispod, pod; top, bottom / vrh, dno*. U raznim njihovim metaforičnim značenjima i upotrebljama — analizirane u njihovim prostornim i od njih izvedenim apstraktim značenjima. Primera je, zapravo, bezbroj, u raznim vidovima upotrebe jezika. Od onih koji nam govore o *visokoj nezaposlenosti, niskoj stopi rasta, povиšеном тону, mrжњи из dna duše, niskom rejtingу и највишим prioritetima, padanju под стечај, ниžем нивоу интерпретације, човеку у врху друштвене хијерархије, ћени са dna, предности над осталима, раду под уговором, изгледу под микроскопом, писању под именом, lamentу над Београдом, учењу преко распушта, запошљавању преко везе, продажи испод рuke, успеху изнад очекивања*, i tako dalje. Pri kraju knjige daje se tabelarno pregled odabralih karakterističnih primera, razvrstan po jezičkim sredstvima odnosno semantičkim domenima. Naravno, uočavaju se tu i razlike među posmatranim jezicima, poput one da u našem jeziku „pridevi vertikalnosti ne proširuju svoja značenja u domen emotivnih stanja” (*high spirits, low state*; 220) — na primer.

Knjiga je pisana čistim jezikom, konceptualno i metodološki sasvim je celovita, osnovna ideja valjano „sprovedena”, glavna pretpostavka lepo dokazana, jednom reči — knjiga je — zrela. Preporučujem je i kao zanimljivo lingvističko štivo i kao uputstvo mlađim istraživačima koji vole da se kreću novim, manje poznatim ili čak nepoznatim „stazama”. Ujedno, želim to reći upravo „na ovome mestu”, knjiga Katarine Rasulić i logičan je i lep nastavak lingvističkih poslova što su ih u godinama „za nama” započeli Duška Klikovac, i njihov zajednički mentor — profesor Ranko Bugarski. Očekujem iz te škole rada i mišljenja još novih, sveže „stasalih” ideja i ovako lepo „zaobljenih” knjiga u narednim godinama.

U Novome Sadu,
2. jula 2005. godine

Milorad Radovanović

UDC 027.54(497.113 Novi Sad):655.59

О ЈЕДНОМ ЈУБИЛЕЈУ:
Десет књига едиције *Ћирилске рукописне књиџе*
Библиотеке Матице српске

Пре непуних двадесет година у Матици српској покренут је један од најзначајнијих пројеката каталогизације и обраде старе српске рукописне књиге, као и језичких истраживања српскословенских споменика у нашој средини, *Каталог ћирилске рукописне књиџе у збирци Библиотеке Матице српске од XIII до XVIII века*. Након многих деценија у којима је вредно рукописно благо Библиотеке Матице српске било познато и доступно тек ужем кругу истраживача, Матица је смогла снаге да започне

рад на овом важном пројекту, за чијег је руководиоца именовала проф. др Вери Јерковић. Овај избор показао се више него драгоцен: не само да је реч о водећем стручњаку у области српскословенског језика и обраде ћирилске рукописне књиге, већ и о наставнику који је стручно оспособио највећи број сарадника на пројекту, будно пратећи њихов рад и несебично им помажући у савладавању мноштва проблема са којима су се неретко сусретали. Осим сарадница Одељења старе и ретке књиге и легата Библиотеке Матице српске, у раду су били ангажовани и други истраживачи из Матице српске, Народне библиотеке Србије и са Филозофског факултета у Новом Саду.

Резултат рада на пројекту је десет до сада објављених књига у едицији *Ћирилске рукописне књиге Библиотеке Матице српске*, резултат којим би се поносиле и средине у којима се и у материјалном и у кадровском погледу поклања далеко већа пажња сопственом културном наслеђу и којима је, уз то, историја доделила и срећнију судбину. У периоду од 1988. до 2004. године, у којем околности често нису биле нимало на克лоњене подухватима ове врсте, захваљујући бризи Матице српске и упорном и истрајном раду руководиоца пројекта и истраживача, светло дана су угледале следеће књиге: I *Јеванђеља* (1988), II *Апостоли* (1991), III *Псалтир Гаврила Тројичанина из 1643. године* (1992), IV *Псалтири* (1993), V *Минеји, октохи, триоди* (1996), VI *Стихологија Кипријана Рачанина* (1996), VII *Акатисти, стихологије, богородичиници* (1999), VIII *Молитвеници, требници* (2001), IX *Бечкеречки штитик из 14. века* (2003) и X *Службеници, часослови* (2004). Ова едиција је, ваља напоменути, у домену сличних специфична по томе што поред каталошког описа рукописа садржи и њима посвећене научне прилоге, што је приступ вредан хвале. Тако читалац, осим уобичајених података везаних за опис рукописа и његове елементарне језичке одлике, добија прилику да се шире упозна са разноврсним проблемима из области језика, текстологије, палеографије, књижевне историје и др.

Десет поменутих књига обухвата опис и анализу великог броја рукописа. Прва књига даје каталошки опис 16 четворојеванђеља и изборних јеванђеља, друга садржи опис 5 апостола, у четвртој је обрађено 13 псалтира, пета представља 8 минеја, 4 октоиха и 3 триода, седма обухвата опис 14 докумената, осма 7 молитвеника и 10 требника, док се у последњој, десетој, налази опис 3 службника и 3 часословова. Трећа, шеста и девета књига посвећене су трима рукописима који својим значајем то и заслужују (*Псалтир Гаврила Тројичанина, Стихологија Кипријана Рачанина и Бечкеречки штитик*). Каталошки опис рукописа урађен је веома прецизно и систематично, по добро осмишљеној методологији. Садржи опис књиге, хартије, водених знакова и илуминације, палеографску анализу у којој се поред типа писма (устав, полуустав, брзопис) наводе и типолошке карактеристике словних облика, затим одреднице везане за тип правописа, према утврђеним цртама које одликују ортографске школе: писање група *ja*, *je*, *ља*, *ња*, *ље*, *ње*, редукованог *и*, употреба јерова, обележавање *h*, *ђ*, употреба графеме *s*, присуство акцената и спирита. Језичка анализа обухвата фонолошки и морфолошки ниво, са праћењем

релевантних црта српскословенске норме, али и евентуалних особина унесених из предлошка које припадају другим редакцијским варијантама, као и дијалекатских наноса, уз одвајање општештокавских особина и регионалних црта, које сведоче о провенијенцији рукописа или пореклу писара. Каталошки опис употпуњен је и подацима о садржају сваке књиге, њеном историјату, постојећим записима, али и одговарајућом литературом и фотографијама рукописа.

О разноврсности и богатству тематике научних прилога у овој едацији најбоље говоре њихови наслови. Прва књига садржи седам радова: Маја Арађански-Рајков, *Палеографски опис једног српскословенског четворојеванђеља из 1571. године* (57—67), Душица Гргић, *Палеографски опис рукописног четворојеванђеља из збирке рукописних књига Библиотеке Машице српске* (68—72), Јасмина Грковић, *Једно сведочанство о узајамним везама међу редакцијским именостима* (83—94), Ксенија Минчић-Обрадовић, *Бјелогорски одломак апракосног јеванђеља и апостола* (95—105), Слободанка Перкучин, *Фонетска и морфолошка анализа Вршачког јеванђеља из збирке Библиотеке Машице српске* (106—128), Катица Шкорић, *Фонетске и морфолошке одлике рукописног четворојеванђеља из збирке Библиотеке Машице српске* (129—140).

У књизи *Апостоли* дате су следеће студије: Јасмина Грковић-Мејџор, *Апсолутне инфинитивне конструкције у Машином апостолу* (35—39), Катица Шкорић, *Појавре изјовора Јолујасничког знака у Апостолу РР IV 14 из збирке Библиотеке Машице српске* (40—43), Душица Гргић, *Палеографски опис и правопис Јазачког апостола из 1541. године* (47—95), Ксенија Минчић-Обрадовић, *Језик Јазачког апостола из 1541. године* (97—133).

Псалтир Гаврила Тројичанина из 1643. године обрађен је са више аспектата, у следећим радовима: Душица Гргић, *Палеографски опис Псалтира Гаврила Тројичанина из 1643. године* (5—44), Љупка Васиљев, *Орнаментика у рукописима Гаврила Тројичанина* (47—53), Мирослава Гроздановић-Пајић, *Водени знаци у Псалтиру Гаврила Тројичанина из 1643. године и њихове паралеле* (55—61), Катица Шкорић, *Опис ортографије Псалтира Гаврила Тројичанина из 1643. године* (63—95), Ксенија Минчић-Обрадовић, *Језик Псалтира Гаврила Тројичанина из 1643. године* (99—126), Јасмина Грковић-Мејџор, *Синтаксички грецизми у Псалтиру Гаврила Тројичанина из 1643.* (129—137).

Студије у четвртој књизи, *Псалтири*, баве се проблематиком псалтира похрањених у Библиотеци Машице српске из различитих углова: Љупка Васиљев, *Илуминација и Јовев рукописних псалтира Библиотеке Машице српске* (81—98), Душица Гргић, *О рукописном псалтиру руске редакције из друге деценије 16. века у Збирци Библиотеке Машице српске* (99—132), Јасмина Грковић-Мејџор, *Корелацији грчкој шематичној инфинитиви у српским псалтирама XVI века Библиотеке Машице српске* (133—140), Станимир Јакшић, *Благовесни Новога завета у псалмима* (141—147), Ксенија Минчић-Обрадовић, *Канон светом Николи нейознатог јесника* (149—167), Димитрије Е. Стефановић, *О љоменима словенских празника у месецословима псалтира с последованијем Библиотеке Машице српске*

(169—193), Катица Шкорић, *Мешовито јисмо у йсалтирима Библиотеке Матиће српске* (195—203).

Пета публикација такође садржи више разноврсних научних прилога: Љупка Васиљев, *Илуминација и њовез рукописних мињеа, октобоиха и териода Библиотеке Матиће српске* (83—96), Душица Гробић, *О рукописној служби са житијем св. Максима Бранковића из осме деценије 17. века, до-датој уз миње за јануар из прве деценије 17. века Библиотеке Матиће српске* (97—117), Душица Гробић, *Проблем слова Х у Минеју за сеитшембар јеромонаха Пахомија из 1702. године* (118—122), Станимир Јакшић, *Седмични октобоих у богослужбеној тракси цркве и монашком молитвословљу* (123—127), Ксенија Минчић-Обрадовић, *Покажни тиројари у октобисима јеитојгласницима БМС* (128—136), Катица Шкорић, *Палеографске одлике рукописа Јоана Томе у седмичном октобоиху из 1643* (137—149).

Стихологији Киријана Рачанина, рукопису из позне епохе српско-словенске писмености, посвећено је више радова. Поред надахнуте уводне речи Мира Вуксановића (*Књиѓа о једној књизи, о њеј*), ту су и следећи прилози: Катица Шкорић, *О Рачи и Рачанима* (11—33), Љупка Васиљев, *Нови додаци о рукописима Киријана Рачанина* (35—41), Станимир Јакшић, *Стихологија као химнографски зборник* (51—55), Душица Гробић, *Палеографске одлике Стихологије Киријана Рачанина* (57—87), Љупка Васиљев, *Орнаментика и њовез у Стихологији Киријана Рачанина* (89—93), Мирослава Гроздановић-Пајић, *Хартија и водени знаци у рукописима Киријана Рачанина* (95—110), Душица Гробић, *Основне ортоографске одлике Стихологије Киријана Рачанина* (111—121), Вера Јерковић, *Фонетске и морфолошке црте Стихологије Киријана Рачанина* (123—148), Јасмина Грковић-Мејџор, *Синтаксичке црте Стихологије Киријана Рачанина* (149—173).

Седма књига обухвата такође већи број студија: Љупка Васиљев, *О јисарима, илуминацији и њовезу рукописних акајиса, стихологија и бого-родичника из збирке Библиотеке Матиће српске* (131—145), Душица Гробић, *Палеографске одлике рукописне кашавасије из 1710—20. године* (146—165), Душица Гробић, *Неки рускословенски елементи у рукопису Акајиса Јаресвейтој Богородици и други богослужбени садржаји* (166—170), Душица Гробић, *Нека затажања о рукописима PP I 71 и PP I 72 Библиотеке Матиће српске и Зборнику из 1727. године у Збирци Радослава Грујића* (171—177), Јасмина Грковић-Мејџор, *О Јаресвейту исказивању сложеница у српскословенском језику (на ћирићу рукописа PP I 28)* (178—188), Наташа Драгин, *Фонетске и морфолошке одлике Седмичној октобоиха с акајисом Јаресвейтој Богородици из XVII века* (189—218), Светлана Томин, *Изворни српски акајиси (библиографски прејлед)* (219—228), Катица Шкорић, *Фонетске одлике рукописног акајиса гостоду Исусу Христу и Јаресвейтој Богородици и других богослужбених садржаја из збирке Библиотеке Матиће српске* (229—249).

У осмој публикацији налазе се следећи радови: Љупка Васиљев, *Илуминација и њовез рукописних молитвеника и требника Библиотеке Матиће српске* (119—129), Душица Гробић, *Неке палеографске одлике требника PP I 23 које указују на јисара даскала Максима* (130—144), Душица

Грбић, *Карактеристике малих слова у рукописном молитвенику из 1787. године и њихов однос према Калиграфији и Прототипу Захарије Орфелина (145—159)*, Душица Грбић, *Графиске и ортографско-фонетiske одлике рукописног молитвеника из посредње четвртине 18. века (160—178)*, Катица Шкорић, *О језику рукописног молитвеника с краја 18. века из Библиотеке Машице српске (179—195)*.

Бечкеречки штапик садржи две обимне студије: Душица Грбић, *Палеографски и ортографски отпис Бечкеречког штапика (23—91)*, Катица Шкорић, *Фонетске и морфолошке одлике Бечкеречког штапика (92—162)*.

Последња, десета књига обухвата следеће научне прилоге: Љупка Васиљев, *Илуминација и ловез рукописних службенника и часослова Библиотеке Машице српске (71—78)*, Душица Грбић, *О превенијеници и крејтању рукописа Часослов и други садржаји (РР I 91) (79—97)*, Биљана Савић, *Фонетске и морфолошке одлике Службенника из XV/XVI века (98—141)*, Биљана Савић, *Палеографске одлике малих слова у Службенiku из XVI века (142—152)*, Катица Шкорић, *Језик Јована Кнежевића у рукопису из Српског Тића (153—181)*.

Сви наведени радови темељно и свеобухватно осветљују многа питања везана за стару српску рукописну књигу и сваки од њих би заслуживао посебан осврт, што, нажалост, ова прилика не допушта. Они се баве описом, културно-историјским околностима настанка поједињих рукописа, њиховом палеографијом, ортографијом, језиком (на нивоу фонологије, морфологије, синтаксе и ређе лексике), али и питањима садржаја, типа и жанра текста, текстологије и литургије. Стога ће у њима истраживачи различитих дисциплинарних определења наћи драгоцене податке.

Вишестрана анализа рукописа у широком временском распону од шест векова продубљује не само наша сазнања о развоју писма и правописа у српској средини, већ и о историји српкословенског језика, те о степену поштовања језичке норме у поједињим жанровима и функционалним стиловима. Истовремено, она показује у колико мери однос према употреби језика у истом типу текста зависи од епохе у којој је рукопис настао. Тако се, на пример, крајем XVIII века текстови црквене садржине, у којима се у ранијим епохама реализовао само српкословенски, јављају (иако ретко) писани и рускословенским и народним језиком. Поред тога, језичке студије вредне су и за историјску граматику српског језика, не само када су питању ређи текстови писани народним језиком, већ и када је реч о српкословенским рукописима, у домену дијалекатских омашки писара, посебно уколико се зна превенијација рукописа, односно преписивача. Али, не треба заборавити ни илустративне чињенице које сведоче о везама међу редакцијским писменостима, којима се такође у научним прилогима посвећује одговарајућа пажња. Форме сачуване из предложака писаних другим редакцијама показују да је књига у православном свету слободно кружила, те да су се варијантне разлике лако премештавале преношењем текста с једне редакције старословенског на другу, што изнова потврђује некадашње не само језичко већ и културно јединство ареала *Slavia orthodoxa*, поникло из схватања о припадности истом цивилизацијском кругу, у којем је наднационално

било надређено националном. Напокон, сачувани рукописи говоре сликовито о труду и напору многих писара, често анонимних, који су у протеклим вековима књигама градили задужбине за будуће нараштаје. Препознавање важности овог културног наслеђа и његово представљање наш су дуг не само њима већ и садашњим генерацијама.

Десет књига у едицији *Ћирилске рукописне књиге Библиотеке Матице српске* велико је постигнуће Библиотеке Матице српске, на челу са господином Миром Вуксановићем, и изузетно значајан допринос проучавањима српске рукописне књиге, историје књижевног језика и историје језика књижевности. Део српске културне баштине овиме је откри-вен и представљен не само ширем кругу истраживача који се баве периодом црквенословенске писмености, како у нашој средини тако и у иностранству, већ и широј културној јавности. Признање за овај нимало лак подухват треба одати целом истраживачком тиму, чији састав, мада променљив, доказује да се сабирањем истраживача из различитих центара на истом задатку за релативно кратко време може много урадити. Постебно признање заслужују сталне сараднице на пројекту, мр Душица Грабић и мр Катаџа Шкорић, и, изнад свега, руководилац пројекта и редактор издања, проф. др Вера Јерковић, чије су знање, посвећеност и неуморни рад били и остали темељи овога подухвата.

Нови Сад

Јасмина Грковић-Мејџор

UDC 811.163.1(075.8)(049.3)

Stjepan Damjanović, *SLOVO ISKONA. Staroslavenska / starohrvatska čitanka*, Zagreb 2004, Matica hrvatska (drugo, допunjeno izdanje), str. 321.

Појавом књиге Стјепана Дамјановића *Slovo iskona* хрватска и славистичка научна јавност добила је, тридесетак година након објављивања последњег издања *Staroslavenske čitanke* Јосипа Хама, једну вредну књигу посвећену старословенском језику и његовим редакцијама, у којој је, с обзиром на чињеницу да је студија намењена првенствено студентима славистике и кроатистике, велики простор додељен хрватској ћирилометодијевској традицији. Замишљена као универзитетски уџбеник она, међутим, нуди далеко више од уобичајених одредница које се у таквом типу књиге могу очекивати, те ће свакако бити занимљива и корисна лектира истраживачима различитих дисциплинарних опредељења. Прво издање, које, нажалост, до наше средине није благовремено стигло, објављено је 2002. године, док се друго, проширено, појавило три године касније, у издању Матице хрватске.

Књига садржи пет поглавља: I *Uvodni tekstovi* (11—48), II *Kanon staroslavenskih spisa* (67—120), III *Izvod iz staroslavenske gramatike* (123—140), IV *Redakcije i recenzije* (143—201), V *Ćirilometodsko naslijede u hrvatskom srednjem vijeku* (205—307). На крају је *Kazalo imena* (309—318).

Прво поглавље посвећено је у највећој мери творцима старословенског књижевног језика, Ђирилу и Методију. Детаљно се и живописно износи њихов животни пут, подробно се говори о Моравској и Хазарској мисији. Аутор даље пише о настанку старословенског језика, о различитим терминима који се за овај језик користе (старословенски, староцркенословенски, црквенословенски, старобугарски, старомакедонски, општесловенски књижевни језик), с правом наглашавајући да се терминима типа старобугарски / старомакедонски само дефинише дијалекатска основица језика чија је надградња била општесловенска, те да је реч о језику који је био „nadnacionalni jezik slavenskoga književnog srednjovjekovlja”. Потом се дају важнији извори за живот и дело Солунске браће, како старословенски, тако и латински и грчки. Већ у овом поглављу говори се о старословенском језику у служби хрватске културе, те о стварању хрватске редакције старословенског, коју аутор назива „hrvatskostaroslawenski jezik”, представљајући његове разлике у односу на класични старословенски. У оквиру овога поглавља простор је посвећен и најстаријим словенским писмима, глагољици и ћирилици, њиховом постанку, питању првенства и фазама обле глагољице. Пажње је вредна и констатација да је прасловенско *t', *d' управо од солунског времена до охридске фазе доживело трансформацију у št, žd на македонском тлу: глагољска графема *шта* сада означава št, док се žd пише диграмом, „a *đervъ* utvrđuje svoju vrijednost iz moravskog razdoblja”.

У другом поглављу детаљно су представљени репрезентативни глагољски и ћирилски споменици старословенског канона, њихов историјат, попис издања, основне језичке карактеристике, и уз то су дати и транслитеровани одломци текстова, као и снимци рукописа и(ли) њихово издање оригиналним писмом, а понекад само издање, уколико снимци, претпостављам, нису били доступни. За студенте који се први пут срећу с питањима палеославистике драгоцена су и објашњења основних појмова и термина везаних за типове текстова (јеванђеље, псалтир, молитвеник итд.) и старословенских правописних правила. Кратко поглавље *Izvod iz staroslawenske gramatike* сажето, у виду табеларних прегледа, даје старословенски фонолошки систем и елементарне податке о морфолошком систему.

Одељак посвећен редакцијама старословенског језика започиње дефинисањем појмова *редакција* и *рецензија*, као и навођењем класичне поделе црквенословенског језика на редакције: чешко-моравска, панонско-словенска, руска, бугарско-македонска, хрватско-српска, влашка. Аутор се у излагању опредељује за приказ писмености пониклих на старословенској основи према територијалном принципу, свестан да и овај приступ носи многе проблеме и опасности. А један од проблема код територијалне поделе јесте: коју територијалну поделу узети у обзир, да ли средњовековну или савремену? Јер, с једне стране, као одреднице се на воде „Чешка и Моравска” и „Панонија”, а с друге „Србија и Црна Гора”. С. Дамјановић истиче да постоје питања, „на која ни данас не можемо valjano odgovoriti”, попут онога да ли је „npr. ono što uključujemo u rusku redakciju i dio ukrajinske kulturne prošlosti i na koji način to jest, u

kom je smislu slovačka kultura dionica čirilometodske tekstovne baštine, jesu li tekstovi pisani u Makedoniji predstavnici posebne redakcije ili samo dio bugarske tradicije, jesu li zetsko-humski dio povijesti srpske ili druge kulture (crnogorske u današnjem smislu riječi)?”, dodajući s kraјњим oprezom: „Problemi se uvećavaju kad smetnemo s umu da je riječ o vremenima u kojima su vrijedila drukčija mjerila nego u naše vrijeme, ali ne pomažu ni polazišta koja isključuju suvremenost jer, napokon, svaku kulturnu pojavu iz prošlosti pridružujemo povijesti neke nacionalne kulture. Povijesni uvid mogao bi nas poučiti da sve ne mora biti jednoznačno i da neki tekst ili neku pojavu možemo s razlogom naći pri opisu ne samo jedne nacionalne povijesti.” Ovo гледиште је, наравно, ваљано, имајући у виду да је процес стварања нација из заједничког етникума историјска реалност, те да нације поникле из истог народа тиме баштине и заједничку културу. Али, остаје питање дефинисања одређене културе у конкретном историјском раздобљу. Ако је, на пример, зетска писменост у средњем веку део српског културног простора, у шта сумње нема по свим њеним одликама, а, уз то, она саму себе дефинише као такву, онда научна објективност захтева да се средњовековна зетска писменост дефинише као српска, што, наравно, не спречава савремену црногорску нацију да је сматра својом баштином. Принцип би се, верујем, могao применити и у свим сличним случајевима уколико би се по страни оставиле нелингвистичке теме које неретко оптерећују дефинисање словенске ситуације. Иначе, цео овај сегмент аутор је коректно обрадио, држећи се, наглашавам, територијалног принципа представљања црквонословенске писмености, а у свим „спорним” случајевима (као што је питање бугарске и македонске редакције и др.), он наводи цитате више аутора који на ова питања имају различите погледе. Но ови цитати понегде могу довести читаоца у недоумицу, и ипак катkad захтевају додатна објашњења. Речимо, старији аутори су често поистовећивали (или мешали) појмове правописна школа и језичка редакција, што се лепо може видети на примеру појма „зетско-хумски” (данас уобичајено *босанско-хумски*): он не означава језичку редакцију, већ *правописни штић*, који никако није везан само за подручје Зете и Хума. У најстарије време он постоји и у Рашкој (в. *Немањина йовеља Хиландару*, нпр.), али одликује и босанску писменост. Но ваља истаћи да С. Дамјановић, упркос свим споровима који се из његовог текста могу видети или барем назрети, наглашава с правом једну врло важну чињеницу: „језикословно gledano riječ je posvuda po slavenskom svijetu o *jednom, staroslavenskom, jeziku* ali riječ je i o inačicama toga jezika. Gdje su granice među tim inačicama, nije uvijek lako odgovoriti.” (курзив Ј. Г. М.).

Последње, обимно поглавље посвећено је ћирилометодијевском наслеђу у хрватском средњем веку. Ова писменост се прати од првих глагољских епиграфа (*Пломински најшиц*, *Валунска йлоча*, *Крчки најшиц*, *Бащанска йлоча* итд.), који су наведени транслитеровано и илустровани фотографијама. Затим се детаљно, уз фотографије, представљају лингвистички текстови од најранијег периода (XII—XIV век), из којег су сачувани само фрагменти већих кодекса (*Бечки лисшићи*, *Бащански осиришици*, *Кукуљевићев одломак* и др.) све до *Хрвојевог мисала* из 1404. године, сва-

како најлепшег хрватско-глагольског мисала, којем аутор и посвећује највише простора у овом сегменту. Посебан одељак посвећен је глагольским правним и белетристичким текстовима (*Винодолски закон, Истарски извод, Париски зборник, Писмо Николе Модрушкога* итд.). Златни век хрватског глагољаштва (крај XIV и XV век) најављен је појавом *Зборника Гргорија Бориславића* 1375. године. У овом раздобљу нелитургијски зборници, чији је добар представник *Петријев зборник* из 1468, заузимају важно место, иако, како је речено, хрватско глагољаштво никада није прекидало везе са ћирилометодијевском традицијом. Занимљиво је да је у погледу употребе језика хрватска ситуација слична оној у културном ареалу *Slavia orthodoxa*. У црквој, литургијској литератури реализује се „*hrvatskostaroslavenski*”, у правним документима народни језик, док се у књижевним текстовима јавља занимљива мешавина ова два језика. То показује да цео културни простор који наслеђује ћирилометодијевску традицију, ма о којој конфесионалној припадности била реч, у условима хомогене диглосије развија сличан систем употребе језика и томе одговарајуће функционалне стилове. С. Дамјановић, врсни познавалац функционалне раслојености језика хрватске глагольске писмености (о чему је више пута писао) овај идиом, настао мешањем књижевног и народног језика, назива „*hrvatsko-staroslavenski*”. Посебан сегмент аутор посвећује хрватским глагољичним и латиничним инкунабулама. Од ових девет штампаних књига, шест глагољичних и три латиничне, највише пажње посвећено је најстаријој, *Мисалу Ђо закону римскоја двора*, штампаној глагољицом 1483. године. Детаљно је приказан и први глагољични бувар, штампан 1527. године у Венецији. Последњи део овога поглавља посвећен је документима писаним ћирилицом (*Поваљска листина, Половички спашући* и др.) и латиницом (*Ред и закон сесјара доминиканки, Шибенска молитва и Корчулански лекционар* као најпознатији). Као о посебној варијанти ћирилице говори се о босанчици (термин Џ. Трухелке), која се назива и „*bosanskom cirilicom, hrvatskom cirilicom, bosansko-hrvatskom cirilicom* итд.”. Овај приказ, наравно, није прилика да се о питању тзв. *босанчице* темељније расправља, али ваља указати на чињеницу да су данас мишљења о томе подељена, те да, имајући у виду палеографски критеријум, многи истраживачи словенског средњовековља не сматрају босанчицу посебним типом средњовековне ћирилице. У склопу разматрања ћирилских докумената аутор цитира Бенедикту Зелић-Бучан, и у том цитату пада у очи једна грешка, проистекла, вероватно, из ауторкиног недовољног познавања српске средњовековне писмености: „*Za hrvatsku cirilicu osobit je poseban znak ĥ za glasove č i đ... Taj znak je iz hrvatske cirilice preuzeo Vuk Karadžić kada je vršio reformu srpske cirilice, jer ga stara crkvena cirilica nije imala. Stari hrvatski pisari su ga napravili prema glagoljskom slovu đerv.*” Наиме, слово *ћерв* јавља се у српској ћирилици већ у XII веку, у најстаријем типу правописа, босанско-хумском, којим су писани и црквени и нецрквени текстови, те га налазимо, на пример, не само у *Мирослављевом јеванђељу*, већ и у *Немањиној Јовељи Хиландару*. Управо овај цитат показује да се средњовековна ћирилска писменост мора пратити у целини, баш као што се и црквенословенска писменост,

на шта је С. Дамјановић више пута у књизи указао, мора посматрати као јединствен феномен. Многе појаве које се са савременог аспекта везују за националну културу у средњем веку су имале сасвим другачији, наднационални статус, те се данашње стање не може пројектовати у једно време са различито устројеним системом вредности, националних подела и културних граница.

Књига С. Дамјановића је, у целини гледано, веома добро осмишљена и нуди обиље података. Проистекла из дугогодишњег предавачког искуства, она будуће филологе зналачки уводи у сложену проблематику старословенске и црквенословенске писмености, те је, уз извесне ограде и недоумице, на које је не само писац овога приказа већ и сам аутор у књизи указао, више него корисно штиво за студенте славистике. А до мађој читалачкој публици, можда недовољно упознатој са проблемима хрватског глагољаштва, биће извор драгоценних података из ове области.

Нови Сад

Јасмина Грковић-Мејџор

UDC 811.16(091):81-26(049.3)
811.163.1(091)(049.3)
821.163.41-95

Никита И. Толстој, СТУДИЈЕ И ЧЛАНЦИ ИЗ ИСТОРИЈЕ
СРПСКОГ КЊИЖЕВНОГ ЈЕЗИКА. Едиција *Студије о Србима*,
Завод за уџбенике и наставна средства — Вукова задужбина —
Матица српска. Београд, 2004, 216 стр.

Едиција *Студије о Србима* овом својом 16. књигом, посвећеном питањима историје српског књижевног језика, чији је аутор угледни руски и светски слависта академик Никита Иљич Толстој, показује своју виталност и значајно обогаћује наша сазнања о овој сferи науке о српском језику. Обухватајући предвуковски период, дакле XVIII и почетак XIX века, аутор зарања у сву сложеност тематике, везане за овај период, којој су своја истраживања посветили истакнути лингвисти Б. Унбегаун, А. Белић, П. Ивић, А. Младеновић. Наслањајући се на њихова истраживања, Н. И. Толстој уноси у ову проблематику и низ нових података и сагледавања, посматраних из угла удела рускословенског и руског књижевног језика XVIII века у спрези с домаћим језичким идиомима — српскословенским и српским народним језиком. Преведене студије су резултат вишедеценијског бављења Н. И. Толстоја питањима историје српског књижевног језика у контексту одговарајућих процеса у другим словенским језицима из ареала Slavia Orthodoxa, при чему је у центру његових интересовања српски књижевни језик. Да би могао да изводи вальане закључке општијег, типолошког карактера, он се морао позабавити конкретном језичком грађом већег броја писаца предвуковског периода, као што су Јеротеј Рачанин, Гаврило Стефановић Венцловић, Христо-

фор Жефаровић, Павле Јулинац, Захарија Орфелин, Јован Рајић, Доситеј Обрадовић, Лукијан Мушицки, рани Вук и многи други, сагледавајући њихову књижевнојезичку делатност у оквиру одређених жанрова, стилова, сфера употребе, који су били одређујући фактор за избор језичких средстава и регистара. Сва своја запажања и закључке изводио је из језичке грађе као примарног фактора за стварање концепције књижевнојезичког развитка. Задивљује обиље грађе, њена минуциозна анализа, што његове закључке чини убедљивим. Иако живи у Русији, он није оскудевао у богатој грађи везаној за старије периоде у историји српског књижевног језика. Као пасионирани скупљач старих, вредних и ретких књига, он је створио изузетну ризницу овога филолошког блага, на чему би му могле позавидети и многе научне библиотеке, у шта се могао уверити само онај ко је имао прилике да види његову стваралачку радионицу.

Крећући се у културноисторијској сфери *Slavia Orthodoxa*, Н. И. Толстој се у питањима књижевног језика неминовно морао бавити националним редакцијама цркенословенског језика као конститутивним елементом структуирања и формирања поједињих словенских књижевних језика поменуте сфере. У вези с овим аутор користи и термин *локални штапови*. Овим општим питањима о националним редакцијама, односно локалним типовима цркенословенског језика посвећена су два уводна текста, у којима он објашњава и једну своју терминолошку иновацију. Уместо уобичајеног термина *церковнославянский язык* он уводи термин *древнеславянский язык*, „зато што цркенословенски језик није функционисао само у црквој сferи, већ знатно шире, и у прошлости је најчешће имао једноставно назив 'словенски'" (стр. 5). Наведеном руском термину као српски еквиваленат он узима новостворени термин *стари словенски језик*, с обзиром на то да руском пару *древний* и *старый* у терминолошкој употреби одговара само српска реч *стари*. Н. И. Толстој, према томе, разликује термине *старословенски* и *стари словенски језик*, тако да се први термин укључује у овај други „у својству ране, почетне етапе развоја овог књижевног језика" (стр. 149). Ипак, у одређеним контекстима Никита Иљич задржава и термин *црквенословенски језик*. Аутор даје и детаљну периодизацију старог словенског језика, почев од IX—X века закључно са XVIII веком (стр. 21—22).

Изјашњавајући се за цркенословенско порекло руског књижевног језика, што је чинио и низ његових претходника (А. И. Собольевски, А. А. Шахматов, Л. В. Шчерба, Н. С. Трубецки и други), он је пошао и корак даље. У вези с тим Никита Иљич каже, и то у предговору другог тома *Изабраних радова*, следеће: „...мною сделана попытка, в дальнейшем получившая свое более широкое развитие, придать этой проблеме обще-славянский масштаб. Отсюда мое исключительное внимание к древнесербскому книжному языку как к аналогу древнерусского литературного языка" (Н. И. Толстой, *Избранные труды. Том II. Славянская литературно-языковая ситуация. „Языки русской культуры”*, Москва 1998, стр. 7). То је написао маја 1996, а умро је 27. јуна исте године. Тај исказ Никите Иљича подударан је са констатацијом академика Павла Ивића да се „ви-

ше него иједан други народ у средишту проучавања Н. И. Толстоја налазе Срби”, како је то написано у реферату за избор Никите Иљича у редове иностраних чланова Српске академије наука и уметности. Констатација академика Ивића односи се не само на домен историје књижевног језика, него и на друге домене којима се Никита Иљич бавио у свом научном раду.

Широк је круг питања којима се аутор у овој књизи бави. Већ смо поменули његову терминолошку иновацију. Од осталих питања поменимо само нека: то је однос старог српског књишког језика према старом словенском језику (у вези с развојем жанрова у старој српској књижевности); етничка и културна самосвест Срба у вези с развојем писмености (књижевности) и књижевног језика од XII до XIV века; културно-историјске претпоставке формирања националних књижевних језика (на материјалу српскохрватског, бугарског и словеначког језика); историографски стил српског књижевног језика XVIII — почетка XIX века; конкуренција и коегзистенција норми у књижевном језику код Срба у XVIII веку; историјско-културна карактеристика „славеносрпског” књижевног језика; како су Срби називали свој књижевни језик у XVIII и почетком XIX века; архаизам и новаторство у језичкој реформи Вука Караџића; размишљања о словенским књижевним језицима, књижевнојезичким ситуацијама и концепцијама, која се завршавају констатацијом да су „концепције књижевног језика — једно, а њихова реализација — нешто сасвим друго, као што је једна ствар политички или економски програм и концепција, а сасвим друга — њихова реализација у конкретним историјским, географским и демографским условима” (стр. 198). Као што видимо из овог тематског прегледа, научни приступ проучавању српског књижевног језика код Н. И. Толстоја темељи се на широком словенском контексту, на концепцији о полилингвалном културноисторијском карактеру српског књижевног језика предвуковског доба.

Централни и најобимнији део, рекли бисмо — књигу у књизи, представља одељак *Књижевни језик Срба у XVIII и почетком XIX века*, где је изложен систематизовани преглед историје овог језика у предвуковском периоду, као што је то својевремено, 1935. године, учинио, на француском језику, проф. Б. О. Унбегаун, наравно, у складу са сазнањима онога времена. Одмах је уследио приказ Александра Белића у Јужнословенском филологу, у коме има и позитивних оцена, али и критичких напомена. Унбегаунова књига је изишла у преводу на наш језик под насловом *Почеци књижевног језика код Срба* 1995. године у оквиру едиције Студије о Србима, као њена прва књига. Толстојев преглед је, природно, знатно потпунији, свестранији, методолошки савременији, заснован на знатно обимнијој грађи. И поред веома деликатно исказаних критичких напомена, Никита Иљич ипак одаје проф. Унбегауну дужно признање за иницијалну синтетичку студију о нашем књижевном језику предвуковског периода. Он, између осталог, коригује и допуњава Унбегаунову периодизацију историје српског књижевног језика XVIII века. Укупну писану продукцију тога доба (књижност) Никита Иљич дели на четрнаест типова или жанрова, с обзиром на чињеницу да сваки жанр изискује од-

ређени тип језика или мешавину језичких идиома (српскословенског, рускословенског, руског књижевног језика, славеносрпског језика и српског народног језика (занимљиво је да је проф. Унбегаун у Рајићевој *Историји* пронашао и известан број украјинизама). Сав тај сложени језички конгломерат, у различитој мери распоређен по жанровима које опслужује, био је предмет стрпљивих, прецизних и минуциозних анализа Никите Иљича, што није нимало лак посао. Задивљујућа је његова акрибичност и велика оданост предмету истраживања.

Синтетичким прегледима језичке ситуације поменутог периода које су дали Б. Унбегаун и Н. И. Толстој додали бисмо и темељну студију академика Александра Младеновића о славеносрпском језику. Три наведена систематична прегледа чине основицу општег погледа на српски књижевни језик предвуковског периода и осетно доприносе конституисању код нас веома потребне научне и универзитетске дисциплине која се зове Историја српског књижевног језика. Наравно да су и други лингвисти (А. Белић, П. Ивић, И. Грицкат, П. Ђорђић и још понеко) дали значајне доприносе у овој научној области.

Срећна је околност што је редакторски посао на овој књизи био поверен данас свакако најкомпетентнијем стручњаку у овој области академику Александру Младеновићу, који је, узгред, у књизи, нимало случајно, најчешће помињани и цитирани аутор. Нимало лак преводилачки посао успешно је савладала Људмила Јоксимовић, имајући у виду специфичан стил Никите Иљича, као и сложену и за превођење нимало захвалну, разуђену и понекад заплетену терминологију.

И, на крају, три ситне напомене штампарско-преводилачке природе. На 153. страни, у пирамidalној табели, на трећем месту уместо појма Хаџиографска књижевност омашком је одштампано Халиографска књижевност. На страни 196. презиме познатог америчко-италијанског филолога Рикарда Пикија дато је у неадекватном облику Пикјо уместо Пикио, тако да нису прихватљиви коси падежи Пикјо-а, Пикјо-у (проф. И. Клајн је овим поводом направио паралелу са Пинокио, Пинокија, Пинокију). Руски термин из дијахроне лингвистике *синхронный срез* код нас се уобичајено преводи са *синхрони пресек*, а не *синхрони рез*.

Све у свему, пред нама је једно значајно славистичко дело, драгоцен-но остварење врсног зналца наше књижевнојезичке проблематике предвуковског периода, али исто тако и претходних и потоњих периода. Ова књига ће бити од велике користи сваком оном ко се лати даљег проучавања ове сложене области науке о српском језику. Пожелimo јој срећан пут до руку заинтересованих читалаца.

PROCESY INNOWACYJNE W JĘZYKACH SŁOWIAŃSKICH.
 Polska Akademia Nauk — Instytut Slawistyki — Towarzystwo Naukowe
 Warszawskie. Prace Slawistyczne 114. Redakcja naukowa Zofia
 Rudnik-Karwatowa. Warszawa 2003, 269 str.

Пред нама је књига која заслужује пажњу наше славистичке јавности. Иако је приказујемо са извесним закашњењем у односу на годину изласка, пошто је у наше руке стигла из Польске тек пре неколико месеци, њена актуелност је и у томе што садржи неколико радова везаних за језичку реалност простора нашег доскорашњег језика двочланог назива. Она представља пету књигу зборникa радова из међународног научног пројекта *Иновациони процеси у словенским језицима*, заснованог пре више година од стране Института за славистику Польске академије наука у Варшави, Института за славистику Руске академије наука у Москви и Института за чешки језик Чешке академије наука, којима се нешто касније прикључио и Институт за лингвистику „Људевит Штур“ Словачке академије наука у Братислави. На научним конференцијама које су организовале поменуте институције учествовали су и слависти из других земаља и градова. Радови са поменутих скупова објављени су у пет поменутих томова.

Радове објављене у овом тому карактеришу различити истраживачки поступци и критеријуми, широки дијапазон тематских области и нових сазнања везаних за разне аспекте иновационих процеса у словенским језицима. Ова различитост концепција, као и грађа анализирана у овим радовима, има значаја за нека теоријско-методолошка разматрања, везана како за појединачне словенске језике, тако и за конфронтативне поступке, за синхронијска сучељавања двају или више словенских језика. Радови су, има их 21, објављени на польском, руском, чешком, словачком и белоруском језику, а њихове наслове ћемо наводити у преводу на српски језик. Ниједан рад није штампан на српском или хрватском језику.

Најпре ћемо се укратко осврнути на неколика рада везана за наш бивши језички ареал. Ту је пре свега рад Барбаре Крижан-Станојевић (Загреб) *Od đreške do иновације* (на польском језику). У почетку рада ауторка се бави теоријским разматрањима појмова *đreška* и *иновација* са становишта психолингвистике и социолингвистике. Разлика између та два појма долази до изражaja у сferi валоризације, као и у сferi свести. Између та два појма као прелазна појава јавља се узус, који се под одређеним условима претвара у норму. У односу на узус и норму код хрватских лингвиста постоји радикалнији и либералнији приступ. Са тих општих питања ауторка прелази на конкретна разматрања, везана за хрватски језик.

Она указује да је норма данас у центру пажње хрватских лингвиста и културне јавности, при чему нема јединствених полазних позиција, та-

ко да приказивање норме у садашњем хрватском језику није нимало лак задатак, пошто о многим питањима нормирања постоје супротстављени ставови. Док у туристичким настојањима да се хрватски језик очисти од србизама влада сагласност, дотле хрватска културна јавност не може да се избори са навалом англицизама, за које се често не могу наћи или створити нове хрватске речи. Проблем је и супротстављање снижавању нивоа хрватског књижевног језика, до кога долази под утицајем обичног, свакодневног говора, загађења језика и аљкавог односа према њему од стране некомпетентних носилаца говорне комуникације. Србизми се сада третирају слично англицизмима, за које се тражи замена у хрватском новоговору. Језички узус се брани дириговањем одозго, најчешће кроз медија (*јјесничак* је означавање хаику стихова, *сликојав*, *брзојлас* и сл.), али широка јавност не прихвата такве иновације. Допуштају се, на пример, искази типа *Дошао је с два браћа*, али то се третира као особина нижег говорног стила, док се исказ *Дошао је с двојицом браће* убраја у елегантни стил. Док је грешка несвесно и спонтано искакање из норме, дотле иновација може бити прихваћен ћешка или свено унесен ћеница. У ситуацији када не постоји прецизно дефинисана норма, оба та појма губе свој смисао. — Уопште узејши, овај рад даје доста објективан приказ тренутне језичке стварности у Хрватској, са, на више места, исказаним критичком нотом.

Хрватским језичким приликама и неприликама бави се и рад Барбари Очкове (Краков) *Карактер промена у савременом хрватском језику* (на пољском језику). У почетку рада даје се кратак преглед историјата српско-хрватских односно хрватско-српских језичких односа од времена хрватских илираца и вуковаца до новијег времена настајања језика двочланог назива, који се после 1918. године, а нарочито после 1945. у име пароле братства и јединства, по мишљењу хрватских лингвиста, подвргавао вештачкој, одозго диригованој интеграцији, или, по речима И. Прањковића — југоунификацији. Ауторка своје излагање базира на 24 рада најпознатијих хрватских лингвиста, а то су углавном српским лингвистима познати радови. У приступу изградњи новог хрватског књижевног језика ауторка запажа две тенденције — туристичку, која се заснива на брзом и конзеквентном чиšћењу хрватског језика од србизама, и другу — толерантнију, која се заснива на извесном континуитету, односно на природној еволуцији наслеђеној од хрватског језичког израза, без сувишне спољашње интеренције (И. Прањковић, М. Самарџија, С. Дамјановић и др.). Значајан је ауторкин исказ према коме је „очигледна чињеница да су оба језика (хрватски и српски — Б. Т.) заснована на истом дијалекту, да имају и морају имати заједничка системска својства, идентично реализована у свим сферама језика, и тај део њихове структуре не може подлећи променама. Истовремено пак у свим тим сферама појављују се разлике у реализацији поједињих детаља” (стр. 155).

Ауторка даље констатује званично позитиван однос према кајкавизмима и чакавизмима, који су се још од времена хрватских вуковаца налазили ван српско-хрватске норме. Ту је и констатација да још увек нема потпунијег речника хрватског језика, јер је, како тврде хрватски лин-

гвисти, лексикографија слаба страна хрватске филологије. Анићев *Рјечник хрватскога језика* (1991, 1994, 1998), као једини до тренутка писања овог рада, био је предмет критичких оцена како лингвиста, тако и корисника. Првих пет језичких саветника (Крмпотић, Линке, Шами, Павуна, Таноцки) такође нису добили позитивну оцену. Једину позитивну оцену су добиле радио-емисије (Стјепко Тежак) и телевизијски програми о питањима језичке правилности и језичке културе које воде познати лингвисти. Највише недоумица изазивају питања правописа, посебно она која се односе на писање рефлекса старога јата, као и лексичка питања. Трагања за аутентичним хрватским решењима и утврђивањем хрватске језичке норме и даље су предмет контроверзи и спорења. Општи утисак о овоме раду је да је то више преглед актуелног стања него ауторских критичких оцена.

Трећи је рад Галине Г. Тјапко (Москва, на руском језику) *Извори обнове апстрактне лексике у српском и хрватском језику у садашње време*. Ауторка се бави двама творбеним типовима у сferи апстрактне лексике, а то су *nomina abstracta* са суфиксима *-осић* и *-изам*. Она прати развој ове лексике почев од Вуковог *Српског рјечника* из 1818. године, у коме је пронађено свега 36 лексема са суфиксом *-осић*, док је овај тип изведенница порастао на 4706 јединица, тј. увећан је за 130 пута, према Матешићевом обратном речнику (1965—1967). У време писања овога рада Галине Тјапко још се није био појавио *Обраћани речник српској језику*, у коме је свакако тај број још већи. Констатује се да је овај творбени модел подједнако продуктиван и у српском и у хрватском језику (несврстаност, осамостаљеност, оспособљеност и сл.), при чему неке лексеме новијег доба у вези с друштвеним променама одлазе у пасивни фонд, а друге настају да би одразиле ново време и нове појаве. Посебно су актуелне сложеничке изведенице са суфиксом *-осић* у хрватском језику (доброхотност, једнакоправност), према којима у српском језику функционишу други модели (отелотоврење, оживотворење). Кад је реч о изведенницама на *-осић* код нас ауторка не помиње да су многе од тих лексема позајмљенице из руског (опасност, нежност, народност, опшириност, глупост, вечност, наклоност, способност, светлост, неизвесност итд., итд.), о чemu је код нас у последње време доста писано, па би ваљало и из тога угла осветлiti присуство тога модела и у српском и у хрватском језику.

Што се тиче лексема са суфиксом *-изам*, ауторка констатује да оне често кореспондирају са лексемама на *-осић*, при чему су ове друге заступљеније у хрватском језику. Занимљив је податак да у Клајићевом *Рјечнику страних ријечи* постоје примери *еуфоризам*, *тараџматизам*, *еїноцентизам*, а нема данас фреквентних хрватских изведенница *еуфоричносћ*, *тараџматичносћ*, *еїноцентичносћ*. Већу фреквентност изведенница на *-осић* у хрватском језику ауторка доводи у везу с туристичким настојањима.

Своја излагања она поткрепљује бројним ексцерпцијама из различитих српских и хрватских извора. У извесним случајевима не бисмо се сложили са квалификацијама о припадности једних лексема српском, а других хрватском језику.

Наших простора делимично се тиче и рад Александра Д. Дуличенка (Тарту) *Феномен lingua ruthenica у савременом словенском свећу (актуелно стање)*. Рад је на руском језику. А. Д. Дуличенко, ученик Н. И. Толстоја, познат је као један од најистакнутијих стручњака за словенске (књижевне) микројезике. Он у датом случају издава пет карпаткорусинских књижевних -resp. (стандардних) језика, насталих на територији Поткарпатске Русије у контактној периферијској зони са украјинским, словачким и пољским језиком, а у мањој мери с мађарским и румунским. Током историје на поменутој територији стварани су различити језички конгломерати, да би се у данашње време искристалисало пет типова карпаткорусинског језичког ареала, са различитим степеном кодификацијаности и нормирањи. Дуличенко их наводи овим редом: 1) јужнословенскорусински; 2) карпаткорусински у Словачкој (Прјашевски крај); 3) карпаткорусински у Закарпатској Украјини; 4) лемковскорусински у Пољској; 5) русински у Мађарској. По степену развијености и уређености Дуличенко наш русински језик ставља на прво место и високо оцењује рад наших русиниста — лингвиста, литературовлога и културолога. На другом месту је, по истим критеријумима, словачки русински. Што се тиче карпатског русинског у Закарпатској Украјини, он зарад нема услове да се конституише, јер су на тој територији узеле маха унутрашње противречности, а званичне украјинске власти га не признају и не подржавају покушаје његовог конституисања. Лемковски русински остварује скромне резултате у књижевној делатности, и тек сада почиње да се уводи у школе. Мађарски русински још није кодифициран, нема своје граматике ни речника и спада у најнеуређенији русински језик. На крају рада дат је врло користан прилог са кратким текстовима на сваком од пет наведених типова. Овај рад је веома информативан и користан.

У раду Генадза (Генадија) Цихуна (Минск) *Питање иновационих центара у словенској лингвистици* (на белоруском језику) разматрају се, у уводном делу, нека терминолошка питања (иновација — архаизам) са дијахронијског, а затим и са синхронијског становишта. Методологија утврђивања центара иновација прилично детаљно је разрађена у ареалној лингвистици. Почеци иновационих процеса у протобелоруском, пртоукрајинском и проторуском језику разматрају се пре свега на материјалу акања — јакања и цекања — дзекања и анализирају се услови под којима су ти значајни историјски процеси настали.

У раду Олге П. Јермакове (Калуга) *Семантичке опозиције као одраз живоја руског друштва у последњим деценијама XX века* (на руском језику) говори се о рушењу старих семантичких опозиција и настајању нових под утицајем друштвених промена. Разматрају се руске опозиције *человек — мужик — мужчина, человек — товарищ, человек — хозяин, хозяин — раб, хозяин — реализатор, сынчик — преступник, журналист — читатель и шестидесятники — семидесятници*.

Карл Гутшмидт (Дрезден) у раду *Творбене новације (преморфемни деривати) у словенским језицима са становишића коднитивне лингвистике* (на руском језику) анализира именичке дерivate настале помоћу префиксса (префикссида) ултра-, анти-, пара-, псевдо-, нео-, авиа-, био-,

супер-, квази-, пост- и сл., тј. помоћу морфема које не поседују лексичку самосталност. Анализа се врши на грађи руског, пољског, чешког и бугарског језика.

У раду Олге Мартинцове (Праг) *Иновативни лексички процеси и речници неологизма* (на чешком језику) најпре се побројавају најважније публикације које се односе на иновативне процесе краја XX века у словенским језицима (наш језик није заступљен), што свакако представља корисну информацију. То су зборници и лексикографске публикације на руском, чешком, словачком, пољском и бугарском језику. Одговарајуће публикације наших лингвиста свакако би допуниле поменуту информацију, те би се тако добио још потпунији преглед иновативних процеса у словенским језицима. Други део рада посвећен је иновацијама у чешком језику.

Иновацијама у чешком језику посвећени су радови Јануша Сјатковског (Варшава) *Морфолошка промене у савременом чешком језику* (на пољском језику) и Зденке Тихе (Праг) *Материјална база речника неологизама у чешком језику* (на чешком језику).

На пољски језик односи се рад Романа Рошка (Варшава) *Иновације: да ли их мора бити толико?* (на пољском језику).

О проблему иновација у словачком језику пише Јан Босак (Братислава) у раду *Утицај иновативних процеса на стапајућу квалификацију у речницима* (на словачком језику).

Од радова који се односе на сам руски језик посебно место заузима рад Виктора С. Храковског (Санкт Петербург) *Обнова дуала у руском империјализму* (на руском језику), где аутор покушава да објасни неке појаве са периферије језичког система које подсећају на дуал, предвиђајући да ће оне у будућности вероватно узети више маха.

Један од водећих руских дериватолога Јелена А. Земска (Москва) пише о теми *Руски језик краја XX века: норма није забрана, већ избор* (на руском језику). Ауторка констатује да је руски језик, без обзира на сву сложеност и противречност епохе перестроеке и постперестроеке, постао ослобођен стега и спутаности, те да се сада слободно развија у свим својим регистрима, да се демократизује, пошто су се изменили услови његовог функционисања. Са тог становишта Земска приступа питањима иновације норме, преношењу лексичких елемената са језичке периферије у центар језичког система. Ту је и појам жаргона у разним друштвеним слојевима, однос разговорних и супстандардних елемената према књижевном језику, категорија утврдности, еуфемизација руског језика, повећана експресивност и сличне појаве са размеђа векова.

Аустријска слависткиња Ингеборг Онхајзер (Инзбрук) покреће значајно теоријско-методолошко питање радом *Из историје конфронташивног проучавања иновационих процеса у словенским језицима: у трајању за методолошким јединством* (на руском језику). И овде се поставља питање до каквих сазнања се може доћи путем конфронтирања два или више језика, до којих је тешко доћи ако се један језик посматра сам по себи. За tertium comparationis овог пута се узима појам *тенденција* и указује се на могућности примене књижевнојезичких, системско-структурних,

типолошких и прагматичких поступака у проучавању наведеног појма. Ауторка се осврће на историјат оваквих проучавања, почев од књиге М. Вајнгарта *Словенски језици у садашњем времену* из 1937. године (на чешком језику), па све до ополског пројекта *Најновија историја словенских језика 1996—2003*, реализованог у више националних томова под руководством Станислава Гајде (Ополе), а у оквиру пројекта Међународног комитета слависта. По ауторки избор не само системских, већ и социолингвистичких критеријума важан је пре свега за конфронтирање блискосродних језика, где се иза формалне близости често крију функционалне разлике. С друге стране избор надјезичког tertium comparationis омогућује конфронтирање са тенденцијама развитка и у несловенским језицима. Овај рад је веома добро концептиран и може да пружи стабилну теоријско-методолошку основу за проучавање тенденција у развитку језика.

Од конкретних билатералних и трилатералних конфронтационих истраживања, садржаних у овом зборнику, само ћемо поменути следећа: Малгожата Коритковска (Лођ—Варшава), *Найомене о развојним тенденцијама у сфери процеса номинализације у бугарском и ћојском језику* (на пољском језику); Едвард Лотко (Оломоуц), *Шта и како утиче на иновационе процесе у лексичком фонду (на материјалу чешкој, словачкој и ћојској језику)* — (на чешком језику); Халина Мјечковска (Краков), *Видови ћубитка флексивности у словачкој деклинацији у поређењу са ћојском* (на пољском језику); Галина П. Нешчименко (Москва), *Функционисање модификационе лексике у језику савремене јавности* (на материјалу руског и чешког језика, — Б. Т.) — (на руском језику); Алиџа Пстига (Гдањск), *Промена савремених језичких стандарда. Творбени аспекти* (на материјалу пољског и руског језика. — Б. Т.) — (на пољском језику); Зофја Рудњик-Карватова (Варшава), *О најновијим тенденцијама у словенској дериватологији (на примерима ћојске и руске језику)* — (на пољском језику).

Актуелност питања о иновационим процесима у словенским језицима, које је предмет истраживања у овом зборнику, несумњива је и представља једно релативно ново подручје славистичких истраживања, поготово у периоду краја XX и почетка XXI века, када су се у најновијој историји словенских народа одиграли крупни процеси, који су довели до промена у унутрашњој историји њихових језика. Прегршт питања и методолошких процедура сем информативног могу имати и инструктивни значај за нашу славистичку средину.

Irena Sawicka, AN OUTLINE OF THE PHONETIC TYPOLOGY
OF THE SLAVIC LANGUAGES, Wydawnictwo Uniwersytetu
Mikołaja Kopernika, Toruń, 2001.

Knjiga Irene Sawicke *An Outline of the Phonetic Typology of the Slavic Languages* (u prevodu: *Pregled fonetske tipologije slovenskih jezika*) veoma detaljno i sistematski predstavlja fonetske karakteristike koje doprinose opštem slovenskom zvučnom utisku. Fonetske karakteristike o kojima se u knjizi govori jesu: brojni odnos vokala i konsonanata u fonemskim sistemima i u tekstovima, prisustvo/odsustvo vokalskog kvantiteta kao fonemskog obeležja, učešće palatalizacije u fonemskom sistemu i u procesima asimilacije, broj i struktura konsonantskih grupa, struktura sloga i reči, *sandhi* fenomen, prozodijske karakteristike jezika. Na osnovu njihove zastupljenosti u pojedinim slovenskim jezicima, autorka je ustanovila nekoliko glavnih tipova, a to su severni slovenski jezici, južni slovenski jezici, i balkanski jezici.

Ova knjiga od 169 stranica sadrži uvod, pet centralnih poglavlja i zaključak.

U *Uvodu (Introduction)* Sawicka određuje predmet analize — slovenske jezike, i osnovni pristup — tipološki. Već ovde, najavljuje osnovnu tipološku razliku između slovenskih jezika, a ona ima veze sa akomodativnim i neakomodativnim izgovorom. Neakomodativni izgovor podrazumeva da su susedni glasovi jasno odeljeni, ne slivaju se jedan u drugi. S druge strane, akomodativni izgovor podrazumeva da se između dva susedna glasa dešavaju razne neutralizacije i asimilacije, tj. stapanja i približavanja zvučnih vrednosti susednih glasova. Čitav niz fonetskih i fonemskih karakteristika utiče na obrazovanje tipova. Za slovenske jezike bitne su sledeće karakteristike, i njih Sawicka po poglavljima obraduje u knjizi: brojni odnos vokala i konsonanata u fonemskim sistemima i u tekstovima, prisustvo/odsustvo vokalskog kvantiteta kao fonemskog obeležja, učešće palatalizacije u fonemskom sistemu i u procesima asimilacije, broj i struktura konsonantskih grupa, struktura sloga i reči, *sandhi* fenomen, kao i prozodijske karakteristike jezika.

Prvo poglavlje, koje nosi naslov *Vocalic vs. Consonantal Languages (Vokalski prema konsonantskim jezicima)*, deli slovenske jezike na tip vokalskih i tip konsonantskih jezika — na osnovu određenih parametara. Tako, svi slovenski jezici spadaju u jezike s fonemskim sistemima srednje veličine, budući da imaju između 20 i 40 fonema. Međutim, Sawicka ukazuje i na nekoliko različitih pristupa u određivanju statusa nekog jezika kao vokalskog ili konsonantskog. Issatchenko (1939) tvrdi da jezici s melodijskim akcentom u reči i vokalskim kvantitetom kao fonemskim obeležjem spadaju u vokalske jezike. S druge strane, prema Milewskom (1962) vokalski jezici moraju imati bar 30% vokalskih fonema u svojim fonemskim sistemima. Issatchenko nadalje definiše dva polarna tipa jezika: vokalske — srpskohrvatski, slovenački, kašupski, i konsonantske — poljski, ruski, bugarski, i oba lužičkosrpska jezika. Ostali slovenski jezici su između te dve krajnosti. Ovu tipološku podelu on je pokušao

da objasni dijahronijskim tendencijama, a tu ideju je razvio Hening Andersen (1978). U vokalskim jezicima pojavio se niz fonetskih procesa u kojima su od konsonanata nastajali vokali, kao i novi slogovi ubacivanjem vokala u konsonantske grupe ili tako što su likvidi dobijali slogotvornu funkciju. Nasuprot tome, konsonantski jezici su zadržali brojne i raznovrsne konsonantske grupe. Primera radi, u srpskom i hrvatskom, odnos između slogotvornih i neslogotvornih jedinica je 1:2, u češkom 1:2,5, dok je u ruskom i bugarskom taj odnos 1:6.

Tipologija jezika prema Alfredu Majewiczu (1989) svodi se na učestalost slogovnih struktura u pojedinim jezicima. Tako, otvoreni slogovi tipični su za vokalske jezike, u kojima dominiraju CV i V slogovi. U jezicima koji su između vokalskih i konsonantskih krajnosti, pojavljuju se i slogovi zatvoreni jednim suglasnikom, ali CV slogovi još uvek dominiraju. Za konsonantski tip jezika karakteristični su zatvoreni slogovi i brojne konsonantske grupe.

Prema ovim kriterijumima, svi slovenski jezici su konsonantski. Međutim, uočene su izvesne razlike u učestalosti konsonanata i vokala, kao i razlike u strukturi sloga, a one su od značaja za tipologiju jezika koji su predmet interesovanja. Autorka daje pregled učestalosti vokala i konsonanata u tekstovima, kao i zastupljenost određenih tipova slogova u njima. Tako u poljskom, jednom od najkonsonantskijih jezika, ima 60,97% konsonanata, i 39,03% vokala. U srpskom, jednom od najmanje konsonantskih jezika, ima 54,25% konsonanata i 45,75% vokala. Zatim, u poljskom ima 74% otvorenih slogova, dok ih je u srpskom 86,5%; u poljskom ima 25,5% zatvorenih slogova, dok ih je u srpskom 13%.

Nadalje, opozicija vokalski/konsonantski ogleda se i u kvalitetu i kvantitetu konsonantskih grupa. Konsonantske grupe su brojnije u konsonantskim jezicima. Takođe, javlja se i znatno veći broj kombinacija segmenata, što se posebno odnosi na kombinacije opstruenata i sonanata. U poljskom su moguće sve kombinacije: SO, OS, OSO u svim pozicijama u reči. Ukupan broj konsonantskih grupa na početku reči u poljskom je preko 460, dok u srpskom nije veći od 180. Broj konsonantskih grupa u poljskom na kraju reči je preko 270, dok je u srpskom manji od 80. Konsonantske grupe sa više od 4 segmenta ne javljaju se u srpskom.

Osim toga, dok su konsonantske grupe češće u severnim slovenskim jezicima, vokalske grupe su mnogo češće u južnim slovenskim jezicima, posebno u srpskom, hrvatskom i makedonskom. U srpskom i hrvatskom VV je rezultat promene /l/ u /o/ u kodi sloga. Na primer, u srpskom ima 85 vokalskih grupa, u makedonskom čak 172, dok u poljskom ima svega 8, a u gornjem lužičko-srpskom još manje — 4. Korytowska veliki broj vokalnih grupa povezuje sa balkanskim uticajem. Štaviše, ona slovenske jezike u ovom pogledu deli na balkanske (makedonski, srpski, hrvatski i bugarski) i nebalkanske.

U severnim slovenskim jezicima, javlja se posebna grupa konsonananta — geminati, tj. udvojeni konsonanti. Oni se javljaju između dva vokala ili između konsonanta i vokala. Interesantno je da se južno od Karpati geminati ne javljaju. Nepostojanje geminata se čak smatra balkanskim obeležjem. Među južnim slovenskim jezicima, geminati su veoma retki (s izuzetkom bugarskog), i javljaju se samo na jakim morfemskim granicama, tj. u složenicama ili ispred

prefiksa, gde se mogu smatrati fonetskim označiteljima unutrašnje granice u reči, npr. poddijalekat, najjači.

Dakle, na osnovu prikazanih parametara može se zaključiti da su južni slovenski jezici vokalski, a severni slovenski jezici konsonantski.

Drugo poglavље nosi naslov *Languages with an Accommodative vs. Languages with a Nonaccommodative pronunciation (Jezici s akomodativnim prema jezicima s neakomodativnim izgovorom)*. Ovaj naslov ukazuje na, kako autorka tvrdi, osnovnu razliku među slovenskim jezicima. Dakle, ona se tiče: broja palatalnih fonema i procesa palatalizacije. U neakomodativnim jezicima, susedni segmenti su jasno artikulisani, sa jasnim granicama. U akomodativnim jezicima granica između segmenata je mesto na kojem se dešavaju razne asimilacije i neutralizacije. Fonetski razvoj slovenskih jezika uopšte jeste od visoko akomodativnog tipa izgovora ka neakomodativnom.

Danas, južnoslovenski jezici imaju veoma ograničen broj palatalnih fonema i nemaju asimilativnu palatalizaciju, dakle, oni su neakomodativni. U severnim slovenskim jezicima, s druge strane, važi suprotno. Bugarski, koji pripada južnoslovenskim jezicima, jeste izuzetak, jer je delimično zadržao palatalizaciju konsonanata ispred praslovenskog *č i ima veoma bogatu korelaciju palatalnih konsonanata. Međutim, ako se pogledaju stvarni tekstovi, može se videti da se ni u bugarskom palatalni konsonanti ne javljaju često.

U južno-zapadnim slovenskim jezicima (srpski, hrvatski, makedonski, slovenački, češki i slovački) nema palatalizacije ispred vokala prednjeg reda. Severno-istočni slovenski jezici su akomodativni. Oni su zadržali staroslovensko *y i imaju razvijen sistem palatalnih konsonanata naspram nepalatalnih parnjačaka. Imaju i prilično razvijene procese asimilacije. Međutim, trebalo bi naglasiti da je jezika s akomodativnim izgovorom sve manje. Čak i u ruskom jeziku asimilativne palatalizacije ima sve manje.

Kako Sawicka ističe, razlika između akomodativnih i neakomodativnih jezika može se ogledati i u *sandhi* fenomenu. Kada se govori o ovom fenomenu u slovenskim jezicima, obično se misli na ozvučavanje i obezvučavanje opstruenata između dve reči ili unutar reči. U tom smislu slovenski jezici se dele na nekoliko grupa: 1) jezici bez *sandhija*, gde su opstruenti na kraju reči zvučni ili bezvučni bez obzira na kontekst, 2) jezici s umerenim *sandhijem* — makedonski i ukrajinski — gde krajnji opstruenti podležu asimilaciji kada su ispred opstruenata, ali ne i rezonanata, 3) jezici sa redovnim *sandhijem*, pri čemu krajnji opstruenti podležu asimilaciji, kako ispred opstruenata tako i ispred vokala i sonanata.

Treće poglavље, koje nosi naslov *Segmental Word Patterns (Segmentna struktura reči)*, govori najvećim delom o strukturi sloga u slovenskim jezicima, i to ukazuje na jezike s jednim i sa dva vrhunca sonornosti. Naime, u većini evropskih jezika javljaju se samo slogovi sa jednim vrhuncem sonornosti, tj. oni kod kojih sonornost raste do nukleusa, a od njega opada. Ukoliko u pozajmljenicama ili u derivacijama ovakva struktura sloga preti da bude narušena, dolazi do silabifikacije ili smanjivanja konsonantske grupe. Ovakvi procesi su veoma dosledni i sistematski u južnoslovenskim jezicima.

Karakteristično je da je praslovenski imao samo otvorene slogove, s konsonantskim početkom sloga; i uopšte imao je malo konsonantskih grupa. Me-

đutim, gubitak poluglasnika u slabom položaju izazvao je revoluciju u slovenskoj fonotaktici. Tada su se pojavili ne samo zatvoreni slogovi nego i slogovi s dva vrhunca sonornosti. Konsonantske grupe su postale znatno brojnije i raznovrsnije. Ali, ove nove pojave bile su prihvачene samo na severu. Nasuprot tome, južnoslovenski jezici ubrzo su uspostavili slog s jednim vrhuncem sonornosti kao jedinu slogovnu strukturu. Nadalje, Sawicka prikazuje tipove konsonantskih grupa u različitim slovenskim jezicima. Češki i slovački su danas negde između južnoslovenskih jezika s jednim vrhom sonornosti, i severnih slovenskih jezika koji dozvoljavaju i slogove s dva vrhunca sonornosti.

U ovom poglavlju govori se i o hijerarhiji sonanata, i posebno o statusu foneme /v/, tj. */w/. Naime, u nekim jezicima ona ima isključivo status opstruenta u smislu distribucije, npr. u poljskom, ruskom, bugarskom, češkom i makedonskom. U ostalim slovenskim jezicima, /v/ je zadržalo i karakteristike sonanta.

Četvrto poglavlje, *Prosody (Prozodija)*, kao što naslov kaže, bavi se metričkim karakteristikama slovenskih jezika, na nivou reči i fraze. Naime, Staniewicz (1958) je uspostavio tipologiju slovenskih jezika koja se zasniva na prozodijskim obeležjima. Prema tome, slovenski jezici se dele na dva osnovna tipa na osnovu prozodije u reči. U tip A spadaju jezici kod kojih prozodijska obeležja nemaju distinkтивnu ulogu i mesto akcenta je fiksirano. Takvi su: poljski, lužičkosrpski jezici, zapadni makedonski dijalekti i standardni makedonski, južni kašupski dijalekat, i istočni slovački. U tip B spadaju jezici kod kojih prozodijska obeležja imaju fonemsку vrednost. Tu ima nekoliko podtipova: 1) jezici kod kojih je mesto akcenta distinkтивno: ruski, ukrajinski, beloruski, severni kašupski dijalekat, torlački dijalekat srpskog, bugarski i istočni makedonski dijalekti, 2) jezici kod kojih je kvantitet vokala distinkтивno obeležje: češki i slovački, 3) jezici kod kojih su i mesto akcenta i kvantitet vokala distinkтивna obeležja: srpski odnosno hrvatski, i slovenački. Još detaljniji opis koji uključuje i veći broj dijalekata i prozodijskih tipova daje Ivić (1962), a autorka prilično detaljno to i objašnjava.

U ovom poglavlju govori se i o prozodiji fraze. Pod frazom se podrazumeva deo teksta koji završava pauzom. Fraza ima svoj prozodijski oblik, koji nije univerzalan, ali je karakterističan za indoevropske jezike — veći intenzitet na početku fraze, i pad na kraju fraze.

Prema Nikolaevoj (1977) postoje dva osnovna tipa rečenične intonacije: jaka i slaba. Jaka veoma utiče na prozodiju reči, kao što je to u ruskom jeziku. Intonacija je slaba kada se reči realizuju jedna po jedna, kao što je to u bugarskom jeziku. Ova tipološka razlika među slovenskim jezicima ima veze sa distinkcijom akomodativni i neakomodativni izgovor. Nikolaeva (1996) povezuje jak tip sa *sandhijem* i tečnošću u artikulaciji. Jezici s melodijskim akcentom u reči imaju slabu rečeničnu intonaciju.

U ovom poglavlju govori se i o poslednjoj akcentovanoj jedinici u rečenici kao o jedinici koja je sigurno označena intonacijskim sredstvima. Ta jedinica je važna u svim slovenskim jezicima, iako gubi značaj u balkanskim slovenskim jezicima. Naime, fraza završava bilo naglim rastom bilo padom Fo (fundamentalne frekvencije) nakon poslednjeg akcentovanog sloga.

Peto poglavlje, *The Slavic Contribution to European Phonetic Sprachbund* (*Slovenski doprinos evropskom fonetskom jezičkom savezu*) govori o fonetskim karakteristikama jezika u balkanskom jezičkom savezu, kao delu još većeg, evropskog jezičkog saveza. Naime, slovenski jezici su geografski smešteni u kontekst različitih neslovenskih jezika, što može imati odraza na njihovu fonetiku. U ovom poglavlju analiziraju se sličnosti balkanskog jezičkog saveza sa slovenskim jezičkim savezom. Na osnovu fonetskih karakteristika, Balkan je podeljen na tri zone. Najvažnija izoglosa je zapravo produženje glavne distinkcije među slovenskim jezicima, tj. ona deli balkanske jezike na one sa akomodativnim i neakomodativnim izgovorom. Tako, akomodativni izgovor imaju jezici u severoistočnom delu slovenskog sveta. Iste fonetske karakteristike imaju i jezici u istočnom delu balkanskog jezičkog saveza — rumunski, bugarski, grčki (na severoistoku), i turski. Pomenuti istočni balkanski jezički savez, Pavle Ivić (1968) nazvao je centrom fonetskog balkanskog jezičkog saveza. On je zapravo produžetak istočnoslovenske zone.

Zatim, centralna balkanska zona u koju spadaju albanski, makedonski, grčki i susedni dijalekti, ima najtipičnije balkanske karakteristike. Jedna od njih je stapanje palatalnih i alveolarnih afrikata. Osim toga, karakteristično je i nepostojanje foneme /x/, kao i veoma ograničen *sandhi*.

Najzad, na jugu Evrope postoji još jedna lingvistička zajednica — to su jezici i dijalekti koji se govore na poluostrvima Sredozemnog mora, posebno u njihovim južnim delovima. Imaju sličnu strukturu sloga — otvoreni ili zatvoreni jednim konsonantom; proste i ne brojne konsonantske grupe. Ovde spadaju standardni grčki i grčki koji se govori na jugu, deo italijanskih dijalekata na jugu, španski i portugalski.

Poslednje poglavlje, *Conclusions (Zaključci)* zaokružuje prethodno izloženo, dakle, ukratko daje pregled najvažnijih slovenskih fonetskih karakteristika.

Na kraju, možemo zaključiti da je ova knjiga važan doprinos slavistici, budući da sa fonetskog stanovišta veoma pregledno ukazuje na sličnosti jezika u ovom delu jezičkog sveta. Osim toga, ona polazi od modernih slovenskih jezika i ukazuje na razne tendencije u razvoju njihovih fonoloških sistema. Kao takva, ova knjiga se toplo preporučuje posebno slavistima, fonetičarima i fono-lozima, ali i lingvističkim tipologozima.

Novi Sad

Sonja Filipović

UDC 811.163.41'282.2'366.54(049.3)
821.163.41-95

СИНТАКСА ПАДЕЖА У ДАНАШЊЕМ ГОВОРУ ПАРАЋИНСКОГ ПОМОРАВЉА

Дијалектологија српског језика однедавно је добила своју прву монографију која се бави синтаксичким питањима једног народног говора аутора Софије Милорадовић: *Употреба падежних облика у говору Пара-*

ћинској Поморављу. *Балканистички и етномиграциони аспект* (Српска Академија наука и уметности, Етнографски институт, Посебна издања, књ. 50), Београд, Чигоја штампа, 2003, 365 стр., са једном картом).

Поред Увода (13—35), књига садржи следећа поглавља: *Оиштићајадеж* (36), *Номинатив* (37—49), *Генитив* (50—132), *Датив* (133—163), *Акузатив* (164—190), *Вокатив* (191—196), *Инструментал* (197—245), *Локатив* (246—288), *Завршна разматрања* (289—316). Вредност књиге чине и Текстови информатора (317—349), богата литература (350—360), као и карта испитиваног говорног подручја, што заинтересованог читаоца лакше уводи у представљене проблеме.

Подручје Параћинског Поморавља обухвата горњи ток Велике Мораве простирујући се на северу до Ђуприје, на истоку до села Извор док западну границу чине подјухорска села дуж западне обале Велике Мораве. По речима С. Милорадовић, „Велико Поморавље припада метанастазичкој зони“ (20), што значи да је становништво углавном формирало од досељеника, најчешће из Црне Горе или из призренско-тимочке дијалекатске области, почев од XIV в. па све до данашњих дана. О овом говорном подручју мало је писано, осим неких ранијих радова same ауторке.¹

„Говор Параћинског Поморавља настао је као резултат језичких до-дира, укрштања и мешања на пограничју двају дијалеката: косовско-респавског, коме у основи припада, и призренско-тимочког, чији су говорници у великом броју стизали као насељеници (...) Овај дијалекатски конгломерат, настао превасходно као резултат етномиграционих кретања, садржи у себи црте оба дијалекатска типа — специфично комбиноване“ (28).

Основни задатак који је С. Милорадовић у свом раду поставила јесте „дескрипција синтаксичких прилика у домену употребе падежних

¹ С. Ракић-Милојковић, *Дијалекатски текстови из околине Параћина*. — ППЈ 21, Нови Сад, 1985, 165—170; *Основне фонетске особине говора Доње Мутанице*. — ППЈ 23, Нови Сад, 1987, 29—51; *Основе морфолошког система говора села Сикирице (код Параћина)*. — СДЗБ XXXVI, Београд, 1990, 79—118; *Фонолошки опис говора села Сикирице (код Параћина)*. — ЗБФЛ XXXIV/2, Нови Сад, 1991, 171—180; *Проблем генитивса у прелазном говору Доње Мутанице (код Параћина)*. — Говори призренско-тимочке области и суседних дијалеката (Зборник реферата са међународног научног скупа, Нишка Бања, 1992), Ниш, 1994, 215—224; *Неке основне карактеристике именичког деклинационог система говора села Својнова*. — Саборник (Зборник радова са књижевне колоније у Својнову — манастир Св. Никола), бр. 3—4, св. 3, Параћин, 1995, 21—26; *Основне карактеристике конјугационарног система говора Параћинског Поморавља*. — Саборник (Зборник радова са књижевне колоније у Својнову — манастир Св. Никола), бр. 7—8, Параћин, 1996, 15—16; С. Ракић, *Палаштална асимијација финалних велара у делу косовско-респавских говора*. — О српским народним говорима (Зборник реферата са међународног научног скупа — Дани српскога духовног преображења IV), Деспотовац, 1997, 115—120; *Темпорални генитив у говорима Параћинског Поморавља*. — Саборник, бр. IV/15—16, Параћин, 1998, 17—20; С. Милорадовић, *Адниминарни генитив у прелазним косовско-респавским говорима Параћинског Поморавља*. — ЗБФЛ XLIII, Нови Сад, 2000, 499—503; Sofija Miloradović and Robert D. Greenberg, *The Border between South Slavic and Balkan Slavic: Key Morphological Features in Serbian Transitional Dialects*. — Of All the Slavs My Favorites: Studies in South Slavic and Balkan Lingvistics in Honor of Howard I. Aronson on the Occasion of His 66th Birthday, Victir A. Friedman and Donald L. Dyer (eds), IN: Slavica Publishers, Bloomington, 2002, 309—322.

облика у косовско-ресавском говору прелазне зоне — говору Параћинског Поморавља” (33). Сагледавајући дистрибуцију падежних облика, покушала је да утврди који су падежи и предлошко-падежне форме остале непромењене пред аналитичким иновацијама, а које су се показале као „најпопустљивије”. У вези са тим, С. М. је вршила и теоријска разматрања појединачних појава, као и поређења са суседним или удаљеним косовско-ресавским говорима, с једне стране, и, с друге, вршила компарацију са стањем у јужноморавским говорима. У посебним одељцима, она је врло минуциозно, савременом методологијом и уз богат језички материјал разматрала употребу свих седам падежних облика. Свако појединачно падежно значење представљено је најпре са флекстивним, а затим са општим падежним обликом у јединини и у множини именица сва три рода.

На основу анализиране грађе С. Милорадовић је закључила: а) да је форма генитива јединине именица сва три рода с предлозима остале углавном отпорна пред утицајем аналитичких конструкција с општим падежом, за разлику од множинских облика овог падежа који су аналитичког карактера; б) да се у овом говору чувају форме слободног датива, али и да је овде „дошло до потпуног истискивања адноминалног посесивног генитива за лице у корист адноминалног посесивног датива” (292); в) одступање од књижевног језика представља изједначавање акуз. мн. са ном. мн. именица м. рода; г) инструментал карактеришу две црте — употреба општег падежа и употреба социјативне конструкције уместо беспредлошког инструментала; д) две су основне одлике локатива у говору Параћинског Поморавља, а које га разликују од књижевног језика и других косовско-ресавских говора: прва, веома ниска фреквенција локативних форми и знатно чешће коришћење општег падежа у локативној функцији, нарочито уз предлоге *у* и *на*; и, друга, потиснутост из употребе предлога *о* и *ћри*. Ниједно значење обележено генитивом, инструменталом и локативом није остало поштеђено пред налетима опште падежне форме, само се у устаљеним изразима може чешће срести облик неког зависног падежа него општи падеж. Ипак, на основу својих испитивања С. Милорадовић закључује: да говор Параћинског Поморавља (као прелазна међудијалекатска зона) чува синтетичку структуру „морфосинтаксичког језичког нивоа” без обзира на то што су многа падежна значења изражена конструкцијама са *о/штим падежом*. У проучаваном материјалу уочавамо да именице ср. рода изразито подлежу губљењу флексије што се може тумачити и синкretизмом номинатива и акузатива ових именица. Множински облици свих именичким деклинационим типова редукују своје синтетичке падежне форме, а у корист општег падежа, изузев када је реч о инструменталу множине.

Најбитнија иновација балканистичког типа у говору Параћинског Поморавља јесте појава општег падежа као морфосинтаксичке конструкције. Употреба општег падежа у деклинационом систему говора Параћинског Поморавља удаљава овај говор од других косовско-ресавских говора (којима у основи припада) и приближава га призренско-јужномо-

равском поддијалекту, што се и могло очекивати с обзиром на његов периферни геолингвистички статус прелазног говора.

Синтаксичка проблематика народних говора је најмање испитивана област у оквиру дијалектолошких истраживања и описа. Користећи савремену методологију у проучавању употребе падежних облика у говору парашинског краја, С. М. је дала не само подстицај за наредне студије из дијалекатске синтаксе, већ и допринос дубљем сагледавању једног од тзв. балканализама, тј. појаву ширења аналитизма у флексији дијалекта са синтетичком структуром. Ова књига С. Милорадовић представља *прву монографију из синтаксе једног српског народног говора, која је у целини посвећена само синтаксичкој проблематици, што је несумњиво од посебног значаја.*

Београд

Јасмина Недељковић

UDC 811.163.41'282.3(497.113)(049.3)
821.163.41-95

РЕЧНИК СРПСКИХ ГОВОРА ВОЈВОДИНЕ

У пролеће 1980. у Матици српској у оквиру Одељења за књижевност и језик формиран је Одбор за Дијалекатски речник Војводине, чиме је ова наша најстарија културна институција интензивирала прикупљање дијалекатске лексике с територије Војводине. Ти су послови раније већ били започети у Институту за лингвистику, а од 1979. настављени на Филозофском факултету у Новом Саду, када је овај Институт припојен Институту за јужнословенске језике. Проф. Драгољуб Петровић сачинио је кратка упутства за бележење дијалекатске лексике те је тако практично започето формирање картотеке речника, чије ширење траје и данас после 26 година.

У картотеку је ушло и неколико засебних збирки чији су предмет изучавања биле специфичне лексичко-семантичке области. Те збирке, које чине основу речника, претходно су већ биле објављене, поменимо најважније: *Српскохрватска лексика рибарства, Војвођанска коларска терминологија, Пасмурска терминологија Срема, Терминологија куће и посуда Војводине* итд., а неке су ушле накнадно, пошто су се касније појавиле, нпр. *Пчеларска терминологија Војводине* и др. Из картотеке је издвојена и посебно објављена 1990. лексичка грађа из буњевачких говора на северозападу Бачке у књизи *Речник бачких Буњеваца*.

Остатак грађе речника чини материјал који су прикупили сарадници различитог профила: студенти српског језика разних генерација, новинари, истраживачи дијалекатске лексике, аматери и др. Сви су они грађу бележили на хартију, правили своје картотеке или снимали информаторе на аудио-касете те тако дали значајан допринос проширивању картотеке речника, која данас броји преко 150 000 картица.

Припреме на изради прве свеске речника започете су 1995, а интензивиране 1997, када је у Матици српској оформљен тим који је припремио књигу за штампу. Претходно је проф. Драгољуб Петровић формулисао принципе изrade речника, на основу којих се прва свеска речника полако уобличавала. Коначно је, двадесет година након заснивања пројекта, светлост дана угледала прва свеска *Речника српских говора Војводине*, која је изашла у заједничком издању Матице српске и ИК „Тиски цвет“. Рецензије су биле веома позитивне, те је тако, између осталог, речено да је ово можда „понајбољи дијалекатски речник српскога језика“, затим да представља „монументал у српској дијалекатској лексикографији“, чија је грађа „обрађена савременим, модерним лексикографским поступцима“. Прва свеска је обухватила речи с почетним словима А и Б, садржи увод, списак извора, литературе, техничких скраћеница, приложника, као и места из којих је грађа укључена у речник (око 230). Обрађене су укупно 2353 примарне и секундарне одреднице с илустративним примерима. Аутори су се одлучили да прву свеску речника посвете покојном проф. Павлу Ивићу. Грађа за речник прикупљана је у селима са староседелачким живљем, и то на простору двају дијалеката на територији Војводине: шумадијско-војвођанског и смедеревско-вршачког, док је из преосталих двају дијалеката у Војводини (млађег икавског и славонског екавског) у првој свесци само фрагментарна и не среће се у каснијим свескама. У речник је ушла и грађа прикупљена у српским селима у Мађарској и Румунији.

Након изласка из штампе прве свеске прешло се на израду друге по већ утврђеним принципима и уз максимално ангажовање целокупног тима. Створени су услови за бржи и ефикаснији рад, те је тако 2002. из штампе изашла друга свеска *Речника српских говора Војводине*, која је обухватила речи на В, Г, Д. Отклоњени су методолошки недостаци који су уочени у првој свесци и до краја су дефинисани принципи лексичке обраде. У овој свесци обрађено је 3708 примарних и секундарних одредница. Наредне године из штампе је изашла и трећа свеска *Речника српских говора Војводине*, где су обрађене речи с почетним словима Ђ, Е, Ж, З, И, Ј у оквиру 4126 примарних и секундарних одредница. У овој свесци појавила се једна новина, по чему се она разликује од претходних двеју. Уз поједине лексеме, наиме, дат је цртеж одговарајуће реалије, и то оне за које се сматрало да су читаоцу мање познате. Тиме је методолошки поступак изrade речника још више добио на својој савремености. Овде је потребно мало се задржати и с поносом рећи да је трећа свеска *Речника српских говора Војводине* добитник награде „Павле Ивић“ за 2003. годину, коју додељује Славистичко друштво Србије за значајна лингвистичка и лексикографска достигнућа у току једне године. Четврта свеска речника појавила се 2004. Најобимнија до сада по броју страна, с укупно 4028 примарних и секундарних одредница, ова свеска обухвата речи на К, Л, Љ. Значајну новину у четвртој свесци речника представљају лингвистичке карте, на којима је утврђен ареални распоред за више лексема. Ову смо свеску управо представили прошле године у истом овом простору.

Конечно али не и последње — разлог нашег окупљања вечерас. Пе-та свеска речника изашла је прошле године. Ова је свеска мањег обима од претходне, обухвата 3005 примарних и секундарних одредница; на 189 страна на уобичајени начин обрађене су речи с почетним словима М, Н и Њ. Поред већ стандардне апаратуре, ова је свеска такође опремљена илустрацијама уз поједине лексеме, као и са шест лингвистичких карата и великим картом с мрежом punktova из којих је грађа ушла у речник: око 250 места с територије Војводине, те из доста српских села из Мађарске и Румуније. Из лингвистичких карата можемо, на пример, видети у ком делу Војводине деда извлачи ракију из бурета *найеџачом*, а где *найеџом*, затим у ком се крају деца пењу на трешњу помоћу *мердеви-на*, а где уз помоћ *лоћри* итд. У овој се свесци (као и у претходним) могу срести речи које припадају тзв. ласцивној лексици. Тада лексике дуго је био неоправдано запостављен у нашој лексикографији. Због уврштања овакве лексике у речнички инвентар многи су „чувари“ јавног морала жестоко замерили Вуку, те од његовог првог издања *Српског речника* из 1818. наовамо, тј. до изласка *Речника српских говора Војводи-не*, ове се речи не могу срести у нашим речницима. Та је лексика у неколиким случајевима послужила као мотивација појединим називима биљака, те тако у петој свесци речника под одредницом **муда** у оквиру другог значења срећемо веома чест фитоним *йојина муда* којим се именује врста *Euponymus europeus*.

Много несвакидашње лексике може се наћи у овом речнику. Наш је задатак да их отргнемо од заборава, освежимо сећање на њих, те да употребнимо слику датог лексичког система. Тако ће се, претпостављамо, понека старија жена из Бегеча сетити шта је *нёваћүш* 'хлеб заборављен у пећи' у примеру: *Осѣао ми је један нёваћүш у фуруни, а наложила сам за љечење другог хлеба*, можда се неко од вас сети да се за незналицу у Новом Саду каже и *невёжса*, да се на северу Баната каже *мòмок* уместо *мòмак*, а покоја домаћица се чак присети ситних, сувих колачића с бадемом, орасима или лешником званих *муцкацбне*: *Таке сам фїне муцкацбне намёстила, ўрсїте да лїжсеши, а исїёкле се ко на сўниу, па шанке, па се ѫдїе.* (У овом примеру из Јаше Томића глагол *намёстииши* значи 'направити', што у речнику и налазимо под другим значењем уз овај глагол.) Они који су били у сватовима сетиће се *муштарулугције* који иде испред осталих сватова најављујући њихов долазак итд.

Поред тога што су наши сарадници бележили дијалекатску лексику, на њиховим записима налазимо и фразеолошке спојеве, односно устављене изразе у којима се дате речи јављају. У речнику су такви случајеви посебно обрађивани у склопу одреднице после свих релевантних појединости, уз прецизно дефинисање њихових значења и одговарајући географски распоред. Тако у петој свесци под глаголом *нудиши* срећемо израз *Нудиши ёлаву за ёлаву* што значи 'даривањем давати пристанак за ступање у брак' или под пријевом *мали* израз *С Ѯошка мѧње ѡрдшка* у значењу 'побеђи за момка, тајно се удати', затим у склопу одреднице *маѓарац* налазимо изразе *Лýчи їши ко маїарцу сёдло* са значењем 'лоше

стајати (реч је о одећи)’ или *Не лѣйши, маіâрче, док тѣрѧва не ѹорастїе* што значи ’тome се не треба ни надати’ итд.

Ово је први и једини дијалекатски речник у нас рађен тимски, научно организован и конципиран по осмишљеном пројекту. Он није за-мишљен као диференцијални дијалекатски речник, каквих је до сада у нашој дијалекатској лексикографији већ било и чија је традиција била да изостављају све речи којих има у Вуковом *Српском рјечнику* или у књижевном језику. Он покушава бити потпуна, а то умногоме зависи од тога колико је потпуна његова картотека. При сабирању грађе размишљало се о томе да су све речи које се прикупљају дијалекатске без обзира на то какав је њихов однос према стандарду.

Свих пет свезака изашло је уз свесрдну помоћ ИК „Тиски цвет”. Неправедно би било не споменути приређиваче овога речника: Светлану Варенику, Катарину Сунајко, Ивану Џрњак, Биљану Бабић, моју маленкост и, наравно, професора Драголуба Петровића, који је зналачки и стручно водио овај пројекат од његовог оснивања наовамо. Могли бисмо овде говорити већ и о шестој свесци, ради се интензивно, добар део грађе већ је у рачунарима, а обрађују се речи на О и П.

На крају би требало истаћи речи проф. Недељка Богдановића, изречене на промоцији друге свеске октобра 2002. у Матици српској: „Дијалекатски речници нису намењени дијалекатским говорницима. Из њих се нико не учи говорењу, поготову не они чији говор треба да је претворен у речник. Њихова је сврха посве научна. Тако је постављен и овај речник.”

Нови Сад

Дејан Милорадов

UDC 811.161.1-26(049.3)
821.163.41-95

М. Л. Ремнёва, ПУТИ РАЗВИТИЯ РУССКОГО ЛИТЕРАТУРНОГО
ЯЗЫКА XI—XVII вв., Москва: Издательство Московского
университета, 2003, 336 стр.

Књига о историји руског књижевног језика представља факултетски уџбеник којим М. Л. Ремњова затвара циклус предавања из историјских славистичких дисциплина (*Увод у словенску филологију*, *Старословенски језик*, *Историјска граматика руског језика* и *Палеографија*).¹ У њој ауторка из угла лингвисте, или тачније палеолингвисте, даје слику језичке ситуације у Русији донационалног периода. Полазећи од чињенице да је

¹ Још 1995. године појавила се књига исте ауторке под насловом *История русского литературного языка*. Књига коју представљамо разликује се од свог ранијег издања — садржи нове текстове веома важне за разумевање анализе језичких чињеница представљене у њој. То су углавном текстови из уводног и закључног дела.

код Руса у периоду од Кијевске Русије па све до краја донационалног периода у језику била карактеристична диглосија, прати развој руског књижевног језика, црквенословенског руске редакције, и језика пословне писмености, у чијој основи је источнословенски говор на жанровски разноврсном материјалу од четири стотине споменика из периода XI—XVII в. с крајњим циљем да утврди особености њихове граматичке норме за одређене синхроне пресеке. Поред овог главног, ауторка себи поставља још неке циљеве: да утврди како настају стилистичке варијанте црквенословенског језика, како се мења став аутора неког текста према језику у зависности од престижности текста, потом да утврди како утичу два структурно различита језика један на други на разним етапама развоја и сл.

Садржај књиге, поред Увода (*Введение*, 3—8) и Закључка (*Заключение*, 304—308), чине текстови груписани у три целине (главе); Глава I. *Из истории изучения русского литературного языка* (9—41), Глава II. *Характеристика языка памятников книжно-славянской и деловой письменности XI—XIV вв.* (42—166) и Глава III. *Характеристика языка памятников книжно-славянской и деловой письменности XV—XVII вв.* (167—303).

Поред уводног текста, у оквиру прве главе налазе се и текстови насловљени *Древнерусский и церковнославянский* (18—26) и *Понятие литературной нормы* (27—41). На овим страницама ауторка нас упознаје са основним теоријским поставкама којих се у анализи придржава: разјашњава која су два писана² језика била у употреби код Руса у преднационалном периоду дајући њихове карактеристике, које ће касније, у другој и трећој глави, бити детаљно представљене у својој хоризонталној (жанровској) и вертикалној (хронолошкој) раслојености.

На самом почетку ауторка даје преглед различитих концепција о историји руског књижевног језика. Издаваја поједине ауторе, на чије се ставове и сама опире, а који су допринели правилном формирању мисли о постојању, тј. коегзистирању два писмена језичка идиома у донационалном периоду код Руса, црквенословенског источнословенске редакције у функцији култа и културе (ауторка га у књизи назива књишко-словенски језик) и језика пословне писмености насталог на основа ма живог источнословенског говора. Међу првима помиње Срезњевског који је још у XIX веку објаснио да се почетак руског књижевног језика везује за период усвајања старословенске писмености у источнословенским условима. Потом, издаваја Толстоја који је први приметио да је конкретна реализација тог староруског књижевног језика зависила од типа текста, тј. жанра у којем се употребљава. Ауторка стога поздравља Толстојеву схематизацију староруске писмености у виду пирамиде жанрова помоћу које се лако може објаснити и употреба језика у њој: у текстовима горњих нивоа употребљава се књижевни језик строже норме, са мало одступања од старословенског модела, док језик текстова нижих

² Ово је термин који употребљава ауторка желећи тиме да нагласи да су то језици који нису живели у усменој употреби и да су својом писменом фиксацијом феномени културе.

слојева показује слободнију норму и више је под утицајем народног језика. На крају ауторка истиче и Успенског који је теорију диглосије први применио на језичку ситуацију Старе Русије.

У другом тексту, М. Л. Ремњова, у жељи да покаже да су црквенословенски и староруски два сродна језика, корелативна по избору језичких елемената или по карактеру граматичког система, али да се при том не подударају у свим морфолошким и синтаксичким карактеристикама, наводи особености оба језика до којих се дошло упоредним проучавањем црквенословенских и источнословенских споменика. Показало се да се разлике међу ова два језичка идиома тичу две граматичке категорије — присуства/одсуства сложеног система глаголских облика за исказивање прошлости и функционисања двојинских форми, као и различитих средстава за исказивање временских, условних, циљних и императивних синтаксичких односа. Тако се одликом црквенословенског језика сматра употреба сложеног система глаголских облика за исказивање прошлости, а све до XV века и присуство категорије двојине, потом у значењу *циља* употреба инфинитива, супина, конструкција *тако* + инфинитив и *тако да* + инфинитив или реченице *да* + презент, употреба императива или опет реченице *да* + презент у значењу *императивности*, употреба конструкције апсолутни датив као основног средства за исказивање *временских* синтаксичких односа у тим текстовима и употребаvezника *аџе* којим се уводе *условне* конструкције. Са друге стране, одликама староруског језика сматра се: одсуство сложеног глаголског система за исказивање прошлости, одсуство двојине као категорије, а у значењу циља, императива, времена и услова употреба источнословенских елемената и конструкција (нпр. употреба конструкције *ај* (*аје*) + форма на -л за исказивање циља, конструкције *ать* (*оть*) + презент за исказивања циља или императива, употреба временских конструкција са везницима *како* и *коли* и условних са везницима *оже*, *аже* и сл. или без њих).

Црквенословенски језик се, за разлику од старословенског, поред црквено-богослужбено-проповедничке литературе употребљавао и у световној литератури, а конкретна чистота црквенословенског језика односно његова 'натруњеност' елементима руског језика зависила је, истиче М. Л. Ремњова, од степена писмености и начитаности писца, потом од тога да ли је рукопис препис са старословенског оригинала или оригинално дело руског писца, као и од саме садржине дела. Понародњавање црквенословенског језика на синтаксичком плану водило је ка појави различитих граматичких средстава којим се преносе иста значења. Појава конкурентних форми у језику подразумева избор, а то опет води ка стилском раслојавању самог књижевног језика.

У трећем тексту, ауторка говори о важној карактеристици оба језичка идиома, а то је њихова нормирањост. Под нормом подразумева скуп најуобичајенијих елемената језичке структуре, који су одабрани и сачувани заједничком језичком праксом. На тај начин она избегава замку да се на језик пословне писмености, будући да припада сфери некњижевног, гледа као на језик који у својој реализацији одступа од норме. То је такође нормиран језик, који се разликовао од разговорног источнословен-

ског говора, јер је имао своју језичку и композициону традицију, окаменљене језичке формуле које су се преносиле с колена на колено, а одликовао се и низом црта из црквенословенског језика (у уводним и завршним деловима повеља) у функцији варијаната, тј. конкурентних форми. У последњем треба видети културни утицај црквенословенског језика, као престижног језика, на руски језик. Са друге стране, одликама норме књижевног језика показују се: сложенији комплекс језичких средстава (норма књижевног језика не само да разграничује правилно од неправилног, већ и установљава традицију унутар правилних, нормативних реализација), императивност која условљава њену стабилност, присуство конкурентних средстава (дијапазон конкурентних средстава представља специфику сваког појединачног књижевног језика и служи за одређивање историјских периода у њеном развитку) и стилска издиференцијација (јанровски условљена).

Посматрајући целокупан корпус текстова који припадају књишко-словенској писмености, ауторка закључује да се у њима реализују два типа црквенословенског језика: у богослужбеној литератури, у преводној пословној писмености, у ораторској прози и житијима у употреби је црквенословенски језик строге норме, изузетно стабилан кроз векове са минималним одступањима од старословенског модела, док се у летописима, словима, повестима реализује црквенословенски језик са граматичком нормом никега типом. Њу је одликовао велики број конкурентних форми, тј. изофункционалних језичких средстава не из потенцијала црквенословенског језика, који су чинили ову норму слободнијом и динамичном. Настанак ниже норме црквенословенског језика сведочи о утицају живог говора на њега.

Посебну важност и драгоценост ове књиге представља у другој и трећој глави описана анализа поменутих диференцијалних језичких особина спроведена на две равни: хоризонталној и вертикалној. На хоризонталној равни анализа је спроведена на јанровски разноликовим текстовима, док се на вертикалној равни прати хронолошки развој ова два језичка идиома. При том је ауторка водила рачуна, и то је једна од највећих врлина ове књиге, да се одвојено испитују језик текстова који припадају књишко-словенској писмености, дакле оној писаној у основи црквенословенским језиком, и језик оних текстова који спадају у корпус источнословенске пословне писмености. На основу карактера промена које су пре свега карактеристичне за староруски језик, будући да је његова норма динамична и подложна променама за разлику од строге норме црквенословенског језика која је стабилна кроз векове, ауторка је анализу на хронолошкој (вертикалној) равни поделила у две главе: у првој од њих прати се еволуција језика књишко-словенске и пословне писмености до краја XIV, а у другој њихов развој од XV века па све до краја донацијалног периода, дакле до краја XVII века. Промене у језику у вези су и са историјским приликама. Тако се први период везује за постојање Кијевске Русије, а други за постојање Московске Русије и формирање, тј. диференцирање три источнословенска народа: великоруског, украјинског и белоруског.

Друга глава садржи следеће поднаслове: *Характер грамматической нормы языка памятников книжно-славянской письменности XI в.* (42—64), *Функционирование древнерусского и церковнославянского языков в памятниках деловой письменности XII—XIV вв.* (65—71), *Характер грамматической нормы языка памятников восточнославянской деловой письменности XI—XIV вв.* (72—102), *Характер грамматической нормы языка памятников переводной деловой письменности* (103—112), *Характер грамматической нормы языка книжно-славянской письменности XII—XIV вв.* (113—166).

Како се из пописа поднаслова види, М. Л. Ремњова анализу започиње представљањем језичке ситуације (у фрагментима језичког система који се прате) у најранијим споменицима источнословенске писмености, а то су: *Осѣромиро јеванђеље*, *Синајски патерик* и други текстови богослужбене литературе из XI в. У њима је забележен црквенословенски језик руске редакције из времена док је то био само језик култа и богослужења. Иако је ауторка прихватила (у основи Толстојев) став да употреба језика зависи од жанровске припадности текста, наводи да у области староруске писмености постоје жанрови унутар којих постоје текстови писани на оба језика, црквенословенском и староруском. Добар пример за то је корпус текстова који чине правну писменост (световне и црквено законе) који је настајао или у процесу превођења са грчког или су их састављали руски и црквени законодавци, од чега је и зависила употреба језика у њима. Потом, говорећи о језику пословне писмености, препрезентованом у разним трговачким уговорима и многобројним повељама, ауторка напомиње да се он већ од најранијих споменика показује као формиран — у њему су заступљене све оне особине које карактеришу и позније споменике. За разлику од њега, језик преводних пословних докумената једнак је црквенословенском језику строге норме. Поред преводне литературе (јеванђеља, требника, псалтира, апокрифа, житија светаца, патерика, шестоднева, разних хрестоматија и сл.) код Руса од X, XI в. па даље настаја и развија се оригинална књижевност (хагиографија, ораторска проза и летописи, као најтипичнији жанр руске оригиналне књижевности). У оквирима староруске литературе, преводне и оригиналне, настајао је и књижевни језик Старе Русије, који је, по речима ауторке, у зависности од порекла и садржаја текста, али и самог жанра могао да се реализује у својим стилистичким варијантама. Строга норма црквенословенског језика у датом периоду забележена је у житијима и текстовима ораторске прозе. У летописима и повестима забележен је црквенословенски језик ниже норме, тј. црквенословенски језик са више или мање црта источнословенског порекла. Разлике међу овим двема нормама црквенословенског језика тичу се репертоара језичких средстава за исказивање одређених значења и њиховом различитом дистрибуцијом у споменицима различитих жанрова. На самом крају друге главе ауторка се враћа ставовима Виноградова, који је сматрао да се код Руса у донацијоналном периоду може говорити о постојању два типа књижевног језика (књишко-словенског и народно-литерарног) и полемише са њим. Будући да се у основи оба 'типа' језика налази црквенословенски, она се пре одлучује да о том феномену говори као о стилским варијантама јединственог црквенословенског језика.

У оквиру треће главе налазе се текстови: *Первые восточнославянские грамматики церковнославянского языка* (171—195), *Язык книжно-литературных памятников XV в.* (196—207), *Характеристика грамматической нормы книжно-славянского языка житийных памятников позднего периода (конец XVI—XVII вв.)* (208—227), *Характеристика грамматической нормы книжно-литературного языка памятников повествовательного жанра (конец XVI—XVII вв.)* (227—255), *Язык памятников деловой и бытовой письменности XV—XVII вв.* (256—268), *Приказный язык в социолингвистической ситуации Московской Руси XVII в.* (269—303).

Историју развоја црквинословенског језика и језика пословне писмености у периоду од XV до XVII века М. Л. Ремњова наставља описом новонасталих историјских околности. То је период формирања три источноСловенске нације. Москва постаје центар не само северноруских и источног дела јужновеликоруских кнежевина, већ и центар културе Јужног и Источног словенства после пада Византије и земаља на Балкану под турску власт. Ту се сада организују центри, школе за исправљање старих књига.

У овом периоду наставља се употреба црквинословенског језика у истој функцији као и у претходном периоду — то је и даље језик литературе и учености. Међутим, са ширењем световне литературе и формирањем нових жанрова (нпр. повести-биографија уместо исконско црквинословенских жанрова попут житија), поготову од XVI века, црквинословенски ослабљене граматичке норме све више продире и у оне жанрове у којима је раније била у употреби строга норма црквинословенског језика. У летописима и повестима у употреби је црквинословенски ослабљене норме или тзв. хибридни/ мешани/ упрошћени језик. Те околности довеле су до потребе кодификовања норме црквинословенског језика, како би се стекли теоријски основи за рад на исправљању књига и добили практични приручници за преводиоце и преписиваче. Образложивши њихов настанак, аторка представља четири граматике црквинословенског језика руске редакције изашле крајем XVI и почетком XVII века, а међу њима су и *Грамматика Лаврентия Зизания* из 1596. и *Грамматика Мелетия Смотрицкого* из 1619. и 1648. године. Са друге стране, језик пословне писмености, са све више елемената московских и околних говора, шири своје поље употребе: добија одређену литерарну разрађеност и нормализацију и на тај начин учествује у национализацији руског књижевног језика. Поготову је престигао статус у друштву имао тзв. језик управе („приказный язык“) Московске Русије XVII века, тј. административно-правни језик московске државе, који је функционисао на целој њеној територији и тако играо велику улогу у очувању руске централизоване власти. Норма овог језика је у свом најбољем виду представљена у правном кодексу *Соборное Уложение* из 1649. На тај начин, не пропустивши да помене и опише ниједан важан споменик, М. Л. Ремњова заокружила је причу о паралелном развоју два писана језика код Руса у донационалном периоду.

Као и у претходној и у овој глави анализа текстова одређених жанрова, детаљно вођена, на крају сваког поглавља закључује се табеларним

приказима језичких чињеница што омогућава њихову лакшу прегледност.

Књига се завршава двама вредним списковима: пописом литературе (309—318) у којем се налазе сви релевантни извори vezани за проблематику историје руске књижевно-језичке ситуације у донационалном периоду и пописом свих писаних споменика који су као извори ушли у корпус за ову анализу.

Својом свеобухватношћу проблема везаних за књижевно-језичку ситуацију донационалне Русије (поменути су сви релевантни фактори: од историјских прилика и теоријских концепција до књижевне, тј. писмене продукције и језичких особености појединачних споменика), начином презентације језичких чињеница (на хронолошкој и вертикалној равни), конзистентношћу анализе, јасним и концизним закључцима ова књига је много више од уџбеника, како је оквалификована у импресуму на њеним унутрашњим корицама. Она је монографија о путевима развоја два писана језика чије коегзистирање и преплитање код Руса траје од самих почетака писмености па све до стандардизације средњег стила у функцији књижевног (што се везује за име Ломоносова). Вредност књиге је у томе што се о познатим језичким и књижевно-језичким фактима говори на другачији начин: они се на вертикалној оси, која препрезентује хронолошки ток, распоређују према својим, жанровским условљеним, особинама. Језичке чињенице тако чине коцкице келейдоскопа које у различитим синхроним пресецима творе одређени мозаик, тј. слику књижевно-језичке ситуације одређеног периода. Стога је она у нашој средини драгоцен извор података везаних за историју руског књижевног језика. Као таква, књига ће послужити свим истраживачима историје српског књижевног и народног језика, а пре свега истраживачима историјске синтаксе. Међутим, она је корисна и предавачима, постдипломцима, као и свима који су заинтересовани за проблематику историје језика, а посебно руског.

Нови Сад

Марина Курешевић

UDC 811.161.2(497.11)(049.3)
821.161.2(497.11)-95

РУСИНЬСКИЙ ЯЗЫК, научни редактор Paul Robert Magocsi,
Uniwersytet Opolski — Instytut Filologii Polskiej, Opole 2004, 478 s.

Кад је 1996. године започело књигом *Српски језик* издавање славистичке серије *Најновија йовести словенских језика*, мислило се на 12 томова посвећених савременим словенским језичким стандардима.¹ У међу-

¹ *Српски језик*, ред. М. Радовановић, Ополе, 1996; *Български език*, ред. С. Димитрова, Ополе, 1997; *Русский язык*, ред. Е. Ширяев, Ополе, 1997; *Serbšćina*, ред. Н. Faska, Опо-

времену се ипак показало да би требало издати још два тома више — први посвећен кашупском микројезику из северне Польске и други, као последњи, посвећен језику Русина, који живе у шест земаља (у Мађарској, Польској, Словачкој, Србији, САД и Украјини). На тај начин је настао на Ополском универзитету 14. том ове величанствене серије под насловом *Русиньский язык*. Научни редактор је постао Пол Роберт Магочи — познати русински историчар са Универзитета у Торонту (Канада).

Читава серија, резултат међународног програма под насловом *Савремене промене у словенским језицима (1945—1995)*, угледала је света у целој свој лепоти захваљујући једноме човеку — проф. Станиславу Гајди са Ополског универзитета, који је од самог почетка постао његова душа и покретачка сила. Својом одлучношћу и вољом, успео је да сакупи на једном месту велико међународно научно тело стручњака са циљем завршетка једног од највећих лингвистичких подухвата славистике у Европи. Ове је године, 14. томом серије, срећно завршио највеће дело свог живота.

Читава серија чини значајан преглед најновијих промена у савременим словенским језицима у последњих пола века. Међутим, за многе језике, најважнији период и најважније промене додолиле су се после пада комунистичког система у овом делу Европе. Важи то за неке језике балканских Словена (српски, хрватски) као и за русински, који је тек после 1992. године почeo да се јасно развија на путу ка стандардизацији својих локалних варијанти. Књиге су најактуелније управо тамо где покушавају да покажу динамику развоја словенских језика у последњим годинама, а за целу славистику представљају непроцењиву помоћ.

Русиньский язык је монументални рад, први такве врсте, посвећен русинском језику, који је у току стандардизације посебних својих локалних варијанти (русински у Војводини је изузетак, јер је био стандардизован и прихваћен од стране власти много раније него остale варијантe). Књига показује развој језика од 1992. године, када је у Словачкој одржан I међународни конгрес русинског језика (седам година касније, 1999. на II конгресу, решено је питање о облику и садржају ове књиге). Једина је прилика да се читаоцу омогући упознавање са стањем у којем се тај језик сада налази, нарочито у социолингвистичком смислу. Овај том представља сасвим нов приступ русинском језику у польској и европској славистици и сигурно се може рећи да је темељ савремене рутенистике. Показује историју језика — послератни период када је русински језик био неприхваћен (забрањен у јавној употреби) и процес стандардизације са перспективама даљег развоја.

Међутим, већ на почетку може се ауторима упутити неколико питања. Какве су перспективе пост(о)јања једног русинског језика — *koiné*

ле, 1998; *Český jazyk*, ред. J. Kořenský, Ополе, 1998; *Slovenski jezik*, ред. A. Vidovič-Muha, Ополе, 1998; *Slovenský jazyk*, ред. J. Bosák, Ополе, 1998; *Hrvatski jezik*, ред. M. Lončarić, Ополе, 1998; *Беларуская мова*, ред. А. Лукашанец, М. Прыгодзіч, Л. Сямешка, Ополе, 1998; *Македонски јазик*, ред. Л. Минова-Ѓуркова, Ополе, 1998; *Українська мова*, ред. С. Єрмоленко, Ополе, 1999; *Język polski*, ред. S. Gajda, Ополе, 2001; *Kaszubszczyzna / Kaszëbi-gña*, ред. E. Breza, Ополе, 2001; *Русиньский язык*, ред. П. Р. Магочай, Ополе, 2004.

створеног из четирију локалних варијанти? Да ли говоримо о локалним варијантима, дијалектима или микројезицима? Какав је однос већ стабилизованог русинског језика из Војводине према варијантама језика Русина који сада живе у Карпатима и каква је перспектива сједињења с 'карпатским' језицима? Какав статус има бачки русински језик (источнословенски језик, који је пре доласка Русина на Балкан био под јаким утицајем словачког језика или је то можда западнословенски језик из групе источнословачких дијалеката)?

Све русинске дијалекте спаја национална свест Русина о етничком заједништву. Уз то, локални и суседни русински језици из Словачке, Польске и Украјине имају међусобно много сличности (исти источнословенски граматички систем, са неким западнословенским елементима карактеристичним за језике граница, слични вокалски и консонантски систем, дијалекти из Польске и Словачке спадају у исту, западнорусинску групу, док књижевне варијанте, украјинску и словачку, спаја исти акценат) и пред њима стоји перспектива заједничког развоја ка сједињењу у један књижевни, русински језик. Доприноси томе и географска близина и трансгранична сарадња у будућој уједињеној Европи (за сада Польска и Словачка). Другачије ствар изгледа са изолованим бачким русинским микројезиком, чији је систем граматике много компликованији и (према некима) спада у домен западнословенских језика. Овај микројезик одавно је већ стандардизован и тешко ће се прилагодити русинском *koiné*. Зато се чини да колико је уједињење карпатских варијанти русинског могуће, толико у случају бачког русинског овај процес може бити немогућ или пак jako отежан. Овде се говори само о језику, јер осећај народног заједништва и русинске народности велик је и независан од степена уједињења језика.

У случају Русина тешко је сада говорити о једном истом језику, јер због геополитичке ситуације Русини скоро никад нису могли живети у једној држави и развијати се заједно. Можда ће као једна од последица процеса културног уједињења русинског народа из свих држава, језик постати све сличнији, да би најзад постало могуће стварање једног међудржавног *koiné*, само на књижевном нивоу, или и у свакодневној употреби.

Читаоца може на први поглед изненадити количина варијанти — до сада се знало за словачку (прешовску), украјинску (закарпатску), польску (лемковску) и српску (бачку русинску), а мало чуди 'нова' мађарска (која је, како каже редактор у *Уводу*, „створена” за ову публикацију). Мислимо да нема потребе стварати посебне варијанте за једно село те би боље било прихватање једног од постојећих стандарда. Ове напомене никако не могу смањити величину и достојанство ове књиге која је преокрет и велика помоћ разумевању савремених проблема развоја језика као и сме народне свести Карпато-Русина.

На II конгресу је решено, сем издавања књиге, да делови посвећени посебним варијантама буду писани тим варијантама, што с једне стране може створити проблеме људима који не знају добро русински (русинске) језик, а, са друге, то је јединствена прилика да се сваки чита-

лац упозна са сваком варијантом у једној књизи (у публикацијама то није честа прилика, а у научним — то је највероватније прва). На основу текстова може се видети колико су сличне све варијанте. Изузетак од тог начина јесте други део књиге, посвећен етно-историјским и дијалектолошким проблемима, који је скоро цео писан словачком варијантом.

Први део чине чланци следећих аутора: проф. Пол Р. Магочи са Универзитета у Торонту приближава историјске и етно-географске проблеме Русина и питање језика у пресеку два века (*Етно-географичний і історічний перегляд, Языковый вопрос*), проф. Јануш Ригер — са Варшавског универзитета пише о особинама и подели русинских карпатских дијалеката (*Становиско і зріжнницювання 'русинських' діалектів в Карпатах*) и проф. Јурај Вањко са Катедре словачког језика на Универзитету у Нитри, који нас својим чланком *Класифікація і головны знаки карпатських русинських діалектів* упознаје са главним особинама русинских говора и дијалеката. Овај уводни део представља географску, историјску, етнографску и дијалектолошку ситуацију Русина, русинских дијалеката и говора у Карпатима.

Граматичку и социолингвистичку анализу савременог стања локалних варијанти русинског језика обрадили су научни стручњаци из одговарајућих земаља: **закарпатска варијанта (украјинска)**: Игор Керча, предводилац, песник, публициста и коаутор русинске граматике *Материнський язык: писемниця русинського языка* (Мукачево 1999); **прешовска варијанта (словачка)**: др Анна Плишкова и др Васил Јабур са Одсека русинског језика у Институту народних студија и страних језика Универзитета у Прешову (Словачка); **лемковска варијанта (пољска)**: проф. Хенрик Фонтањски са Института источнословенске филологије Шлеског универзитета у Катовицама, др Хелена Дуђ-Фајфер са Института источнословенске филологије Јагелоњског универзитета у Кракову и предавач лемковског језика и књижевности на Педагошкој академији у Кракову; **мађарска варијанта**: др Гергеј Бенедек из Центра за стране језике Универзитета у Мишколцу (Мађарска); **војвођанска варијанта**: проф. Јулијан Рамач и др. Михајло Фејса са Одсека за русински језик и књижевност Филозофског факултета Универзитета у Новом Саду; **'америчка' варијанта**: проф. Александар Дуличенко са Тартуског универзитета (Естонија), проф. Пол Р. Магочи (ова варијанта не представља граматике језикâ, већ само историју и савремену употребу русинских варијанти од стране имиграната и присутност језика у штампаним издањима).

Први део, општег карактера, представља етно-географску разноликост истраживаног, русинског подручја, приближава историјску прошлост Русина предратној и најновијој историји модерног покрета русинског препорода у свих шест земаља. Дијалектолошки део класификује и представља русинске говоре Карпата, показујући њихову разуђеност, територију, разноликост, поделу коју су примењивали различити научници, а такође и односе са другим језицима и дијалектима (углавном се ради о односу према украјинском језику и њиховим дијалектима, који се граниче са русинским и често су утицали на источне русинске говоре). Аутори су обрадили и тему нових позајмљеница из суседних језика (пољског,

словачког, украјинског и мађарског) и историјских из мађарског, немачког и влашког. На крају другог чланка аутор укратко представља најновије тенденције у русинским говорима.

Други део, *граматички*, садржи граматичке норме књижевних стандарда (језика стандардизованих у Србији, Словачкој и Пољској) а такође језичке особине до сада нестандардизованих варијанти у Украјини и Мађарској (у случају Америке, проф. Дуличенко представља укратко историју употребе русинског језика у књигама и часописима издаваним у САД и Канади, а такође однос русинских имиграната према свом материјелу језику). Поред тога, аутори наводе кратке историје процеса стварања књижевних језика, историје пута ка стандардизацији. Слика приказана у овим граматикама јесте сликом савременог стања језикâ, стања њивих граматичких система. То су изоловане граматике посебних варијанти и можда понекад у њима недостаје подробније поређење са другим варијантама (заједничке особине карпатских говора могу се наћи у првом делу).

Још једном се поставља питање броја русинских локалних варијанти и оправданост стварања посебних варијанти, граматика за једно село у Мађарској (ради се о селу Комлошкa, јер у другом — Мучони говори се слично језику војвођанских Русина). Можда би било боље употребити у овим срединама једну од већ стандардизованих варијанти, што би се слагало са одлукама Конгреса русинског језика у Бардејовским Купелама у Словачкој (1992), где су се научници одлучили за реторомански начин стандардизације у Швајцарској (на почетку стандардизује се свака варијанта посебно, да би се после полако међусобно приближавале). Чини се да би добро решење било прихваташе закарпатске или словачке варијанте у овим срединама.

Анализа и описивање проблема русинског језика (да ли постоји један језик или више нпр. микројезика) у односу на количину варијанти, проблем живота у више земаља, то је проблематика о којој се пише у трећем делу. Социолингвистички приступ језику у посебним земљама, представљен је на основу поделе коју је увео А. Фурдал. Социолингвистичке комуникационе сфере употребе језика он је поделио: на свакодневну, школску, друштвену, информациону, позоришно-сценску, услужну, публицистичку, уметничко-књижевну, црквену, научну, административну. У овом делу представљени су језичка политика земаља и њивих однос према проблему русинског језика, као и међународни договори који омогућавају развој језика националних и етничких мањина.

У следећим поглављима широко и исцрпно (нарочито ако су у питању Пољска, Словачка, Украјина и Србија) представљени су употреба русинског језика у свакодневном животу, породичном и јавном, у издаваштву (русински језик у лепој књижевности, научној и стручној литератури, публицистици, граматикама и штампи), као и у перспективи развоја језика у средствима јавног информисања (радио, телевизија, интернет). Показано је такође стање учења русинског језика на свим образовним нивоима (у Пољској, Словачкој и Србији).

Другачије него у другим земљама и другачије ако се узму у обзир други словенски језици који обезбеђење и подршку добијају од матичних држава, русински језик се развијао самостално, независно, мимо политичких околности (у послератном периоду чешће упркос политичким околностима). Исто је и сада — немајући своје државе, русински се мора ослањати на власти земља у којима Русини живе и на међународне договоре, но пре свега на делатности научника и књижевника русинског порекла. Развој подржавају пре свега људи из тог народа — научници, књижевници, песници који својим радом и својим делима омогућавају непрекидан развој језика.

Период од завршетка Другог светског рата, период забране јавне употребе русинског језика под својим именом — то је било време стагнације, а понекад и враћања у обликовању етничке групе, као и у развитку језика те групе. Педесетогодишња пауза у развоју створила је много проблема у језику, задржала развој савремене терминологије најновијих појава друштвено-политичке и техничке природе, онемогућила раније приближавање посебних варијанти и међусобну размену. Исти је утицај имала и на националну самосвест Русина. Тек после мирних преврата почетком деведесетих година, могуће је било постављање питања русинског језика и његовог препорода у свим државама с русинском мањином (сем Украјине, где власти још нису прихватиле русински језик и народност, мада тамо живи највише Русина). Започела је међуржавна сарадња научника из различитих држава, о чему сведоче и два конгреса русинског језика, договори око начина стандардизације и друге одлуке (нпр. о уједначавању лингвистичке терминологије). Истовремено са питањем русинског језика постављано је и питање његовог односа према украјинском, но сада то су све више питања политичке него лингвистичке природе.

У књизи се неколико пута поставља питање да ли се може сада говорити о једном, четвртом источнословенском језику или о више мањих микројезици (бачки русински, русински у Словачкој и Украјини, лемковски у Польској)? Са (социо)лингвистичке тачке гледишта сигурно можемо говорити о три или четири микројезици, међусобно сродна (као и са другим источнословенским језицима, пре свега украјинским), који се сада могу слободно развијати, паралелно у свакој држави. Проблем језика и националне свести све чешће спада у домен политичких дискусија.

За разлику од претходних томова, у књизи *Русинский язык* представља се русински језик у синхронијском облику а не развој граматичке структуре у последњих 50 година. Овде 'научни', 'званични' развој језика русинског почине са 1992. годином. То се може протумачити посебним стањем русинског међу словенским језицима и специјалним статусом језика граница, у којем се налазе сем источнословенских, генетички одговарајућих елемената, такође и елементи система западнословенских језика.

Последња три дела имају избор текстова — то су примери различите употребе језика (илустрација трећег, социолингвистичког дела), ет-

ничне и дијалекатске карте и богата библиографија књига посвећених култури и језику Русина.

Последњи том познате серије о савременим словенским језицима, посвећен русинском језику, представља најсавременије стање у којем се налази овај језик, његов положај у посебним државама у којима живе Русини. Овај том је импулс даљем истраживању овог језика (ових микројезика) и покушају одговора на питање: да ли је могући један русински језик, са једним стандардом? У Бардејовским Купелама у Словачкој научници су се одлучили за реторомански начин стандардизације русинског језика. Хоће ли се показати да је овај избор био добар и да ли ће у будућности Русини постићи ниво једног заједничког *koinē*? За сада треба честитати издавачу, научном редактору и коауторима великог рада, што је важан допринос савременој рутенистици и славистици.

Краков

Томаш Квока

UDC 091:003.349.8(497.7-82),13"
821.163.41-95

Весна Костовска, МАКЕДОНСКО ЧЕТВОРОЕВАНГЕЛИЕ,
Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков”,
Скопје 2003, стр. 218.

Македонско четвороеванђелие осма је књига у серији Стари текстови коју је покренуо и већ годинама објављује Институт за македонски језик „Крсте Мисирков” у Скопљу. Монографија пружа увид у палеографске, ортографске и језичке карактеристике рукописног четворојеванђеља македонске редакције које се чува у збирци ХАЗУ (раније ЈАЗУ) под сигнатуром Шб7В. С обзиром на то да се најпре налазило у збирци ћирилских рукописа А. Михановића, оно се у литератури помиње и као *Михановићево македонско четворојеванђеље, Загребачко* или само *Михановићево јеванђеље*. Место његовог настанка није познато, а В. Мошин га је датирао на крај XIV почетак XV века.

Поред уводних поглавља *О цртежу за четворојеванђелијата (7—9)*, *Историја на ракописот (10—11)*, књига садржи следеће целине: *Палеографски особености (12—16)*, *Правојесни и фонетески особености (17—27)*, *Морфосинтаксички особености (28—44)*, *Лексички особености (45—58)*, *Библиографија (59—64)*, *Користени речници (65)*, *Скраћеници на користение извори (65)*, *Текстот на македонски четворојеванђелие (67—214)*, *Снимки (215)* (поменути су у садржају, али се не јављају на крају књиге).

Рукопис је писан уставним писмом с елементима полуустава. У оквиру палеографске анализе ауторка В. Костовска износи инвентар слова, даје њихов детаљан опис, а посебну пажњу поклања и орнаментици, интерпункцијским знацима и лигатурама. Испитивање словних облика

потврдило је постојање новијих варијанти које су иначе карактеристичне за XIV век.

У поглављу о ортографско-фонетским карактеристикама анализира се правопис јерова, јусова, ц и њ у циљу утврђивања њихове гласовне вредности. У сфери консонантског система праћене су следеће црте: епентетско *л*, глас *с*, отврдњавање меких сугласника и промене унутар консонантских група. У тексту се јављају оба јера, али њихова употреба није нормирана. Високо јер среће се ретко, по правилу на крају реда. Посведочени су рефлекси *ε < ъ* и *ο < њ*. Често се, међутим, на месту јерова пише и велико јус. Међусобно мешање *ж* и *њ* упућује на говор у коме је извршена „замена на *ж* со темен вокал. Тоа се ракописи што се врзани за Охридско и охридскиот говор”. Деназализација *ж* у *а* није потврђена. Графема *ѧ* се замењује са *ε* или *ѣ* што одражава процес деназализације овог назала који је био готово јединствен на целокупној македонској језичкој територији. Огрешења о етимолошки правопис показују да је тврдо *и* прешло у палатално, док слово *ѣ* има вредност *e*. Уз ређа одступања, под утицајем традиције епентетско *л* се бележи. Глас *с* се јавља у одговарајућим лексемама као резултат палатализације задњонепчаног *đ*, а посведочено је и доста примера новог *с* добијеног од *з*. Срећу се и случајеви једначења сугласника по звучности, упрошћавања сугласничких група и сливања гемината. Дистрибуција вокалских графема *ѹ — ѹ — ѫ — ѣ — Ѽ — Ѹ* иза некада меких сугласника *ч, ж, ћ, ѡ, ѕ, Ѱ* и група *ши* и *жд* одсликава тенденцију њиховог отврдњавања. Потврда депалатализације *џѣ > Ѷа* нема, што Македонско четворојеванђеље приближава текстовима западног ареала.

На морфосинтаксичком плану норма књижевног језика поштује се у великој мери. У сфери морфологије уочене су исте развојне тенденције односно истоветна уопштавања карактеристична и за друге редакционске писмености у културном ареалу *Slavia Orthodoxa* (нпр. губљење супина и асигматског аориста, наставак *-мы* у 1. л. мн. презента атематских глагола, образовање потенцијала с аорисним облицима глагола *быти*). Под утицајем народног језика долази до замене двојине множином како код именских тако и код глаголских форми. Потискују се наставци непродуктивних именичким врста и замењују продуктивним, а видљива је и тенденција једначења меке и тврде промене. Неадекватна конгруенција активних партиципа, њихово међусобно мешање као и замењивање личним глаголским облицима такође су резултат деловања дијалекатске базе. Посебан значај имају особине које откривају утицај балканске језичке средине на граматичку структуру говорног језика. О преласку на аналитички тип деклинације сведочи ширење функције акузатива на рачун других зависних падежа, као и ширење активнија употреба предлошких конструкција на месту падежа без предлога. Под утицајем промена које су захватиле падежни систем долази и до употребе предлога са неодговарајућом именском формом, а честа грешка у тексту је и замена предлога *ѡ* и *ѡ*. Јављају са нови примери са глаголом *хотѣти* у склопу сложеног футура, а посведочен је и један случај удвојеног објекта. Поред замењивања конструкцијом *да +* презент, губитак свести о синтаксичким функцијама инфинитива довео је и до његовог појављивања на месту

простог футура и имперфекта. Веома крупне, структурне разлике између народног и књижевног језика, као што се види, нису могле да не оставе трага и у једном споменику конфесионално-литургијског жанра где се иначе очекује највиши степен поштовања редакцијске норме.

У последњем поглављу указује се на постојање различитих лексичких слојева у рукопису. В. Костовска најпре износи списак архаичних лексема и њихових млађих еквивалената који нису повезани са Преславском школом. Међу архаизмима издвојени су они за које у тексту не постоји новија варијанта. Иако споменик садржи доста речи преузетих из грчког, у њему се јасно уочава тежња да се грекизам замени домаћом речју. Поред извесног броја моравизама, у рукопису се запажа и прдор новије лексике која одликује текстове редиговане под утицајем преславског књижевног центра. У доста случајева заступљен је лексички слој карактеристичан за руске јеванђељске текстове, а веза са руском писменошћу уочена је и приликом анализе заглавља, што све на индиректан начин упућује на природу непосредног предлошка или једног од њих. Попсебна пажња поклоњена је и лексици која се не јавља у канонским рукописима, као ни у текстовима других редакција са којима је вршено поређење. Анализом је утврђено да у текстолошком и лексичком погледу испитивани споменик највише сличности има са руским Пшемиславским четворојеванђељем с почетка XV века.

Попсебну вредност књизи даје приређени текст Македонског четворојеванђеља, које је на овај начин постало доступно ширем кругу истраживача. Употребљено филолошком анализом В. Костовске оно се сада, по различitim основама, веома лако може поредити са другим текстовима. Управо из тог разлога значај оваквих издања је велик, поготово када се има у виду да методологија проучавања националних редакција старословенског језика све више намеће потребу за широм словенском перспективом како би представа о подударностима и разликама међу њима, пре свега на морфолошком, синтаксичком и лексичком плану, била што потпунија и јаснија.

Нови Сад

Наташа Драгин

UDC 811.111'373.611(049.3)
821.163.41-95

MORPHOLOGICAL PRODUCTIVITY. STRUCTURAL CONSTRAINTS
IN ENGLISH DERIVATION by Ingo Plag, Mouton de Gruyter,
Berlin, New York 1999.

Knjiga Inga Plaga, profesora Univerziteta Siegen u Nemačkoj, predstavlja značajan doprinos творби рећи jer pokazuje како се аналитичке методе карактеристичне за генеративну граматику могу успећно комбиновати са елементима empirijske i korpusne lingvistike. On примењује елементе теорије optimuma na

pažljivo odabrani empirijski materijal i postiže značajne uvide o raspodeli glagolskih sufiksa u engleskom jeziku što mu omogućuje redefinisanje nekih osnovnih pojmove u tvorbi reči. Knjiga Plaga je značajna i zbog rezultata i zbog metodologije istraživanja koja se zasniva na korišćenju Cobuildovog korpusa od 20 miliona reči i rečnika *Oxford English Dictionary* (dalje *OED*) na CD-u sa 500.000 jedinica.

Plagova knjiga sadrži devet poglavlja. U prvom on definiše osnovne ciljeve i predmet istraživanja, u drugom analizira postojeće definicije i mere produktivnosti predlažući istovremeno određena poboljšanja. U trećem poglavlju Plag ispituje različita ograničenja produktivnosti, a u četvrtom detaljno analizira klasifikaciju engleskih sufiksa koju je predložio Fab (1988). Peta, šesta, sedma i osma glava posvećene su analizi raspodele engleskih glagolskih sufiksa, a deveta formulaciji zaključaka.

U prvom poglavlju Plag podseća da su neka osnovna pitanja tvorbe reči još nerešena, a jedan od osnovnih empirijskih problema u tvorbi reči je produktivnost. Jedna idealna teorija tvorbe reči treba da utvrди mehanizme koji određuju moguće kombinacije morfoloških elemenata. Ti mehanizmi su u dosadašnjoj literaturi mahom ostali nejasni, pa je zbog toga produktivnosti pravila „jedna od najkontraverznejih oblasti u tvorbi reči” (str. 1). Rešenja empirijskih problema koje Plag predlaže u svojoj monografiji otvaraju novu perspektivu za rešenje osnovnih problema u tvorbi reči.

Plag kritikuje dve suprotne tendencije u teoriji tvorbe. Prvu predstavljaju generativni lingvisti koji su često izvodili opšte zaključke na osnovu analize ograničenog materijala, a drugu tradicionalni gramatičari čiji radovi sadrže veliko bogatstvo materijala, ali su njihovi zaključci mahom nejasni, a značajnih uopštavanja po pravilu nema. Plagova studija ima ambiciju da prevlada ovaj raskorak i ostvari sintezu analitičke efikasnosti i empirijske zasnovanosti. Plag nalazi podsticaj za svoj rad u oceni Planka (1981) da ima znatnih pravilnosti u naoko nepravilnim morfonološkim alternacijama.

Plag ispituje kombinaciona svojstva engleskih sufiksa, a naročito glagolskih, čija je raspodela jedan još nerešen empirijski problem. Osnovna teza Plaga je da ograničenja produktivnosti proizlaze iz svojstava samih derivacionih procesa, a ne nekih opštih mehanizama. Ako se pruži detaljan i adekvatan opis jednog derivacionog procesa, ograničenja u raspodeli automatski proizlaze kao posledica. Njegovo istraživanje je zasnovano na podacima iz *OED-a* na zbitom disku i iz korpusa Cobuilda od 20 miliona reči.

U prvoj glavi Plag analizira pojmove postojećih i mogućih reči, leksikona i produktivnosti. „Moguća ili potencijalna reč je ona reč ... čija morfološka i fonološka struktura je u skladu sa pravilima jezika” (str. 7). Morfologija proučava i moguće i aktuelne reči, ali je njen glavni zadatak da odredi mehanizme koji definišu šta su svojstva mogućih reči u jeziku. Taj cilj se postiže proučavanjem aktuelnih reči i to onih koje odlikuje pravilna građa. Razliku između mogućih i aktuelnih reči Plag definiše na sledeći način: samo aktuelne reči se mogu odlikovati različitim morfološkim i fonološkim odstupanjima (nepravilnostima), dok su moguće reči po definiciji pravilne.

U drugoj glavi Plag analizira i definiše neke osnovne pojmove u tvorbi reči, pa je taj deo knjige i najinteresantniji za srpskog čitaoca. Plag posebno

razmatra poznatu definiciju produktivnosti koju je dao Schultink (1961: 113), a koju ovde navodimo u srpskom prevodu:

(1) „Produktivnost kao morfološka pojava je mogućnost korisnika jezika da nemerno stvori bezbroj novih reči pomoću morfološkog procesa koji se zasniva na korespondenciji oblika i značenja nekih reči koje poznaje.”

Plag u ovoj definiciji posebno analizira uslove nemernosti, bezbrojnosti i analogije¹ i nastoji da pokaže njihovu neutemeljenost. Pojam nemernosti je teško precizno definisati jer neki ljudi imaju viši, a drugi manji stepen svesti o manipulaciji jezičkim znacima. Pored toga, Plag uočava da uslov nemernosti nije nužan jer se i produktivna pravila mogu namerno primeniti. Mnogi neologizmi na -ize u *OED*-u su termini stvoreni namerno da označe nove pojmove u različitim naukama. Ti termini se moraju smatrati za produktivne tvorevine jer su u skladu sa semantičkim i fonološkim posebnostima izvedenica na -ize.² Plag zaključuje da nemernost nije nužna karakteristika produktivnih procesa tvorbe reči, mada može biti u mnogo slučajeva prateća pojava.

Plag analizira i uslov bezbrojnosti, a posebno njegovu primenu u slučaju kada je broj elemenata osnove ograničen. Plag zaključuje da je uslov „bezbrojnost u principu” suvišan jer proizlazi iz mogućnosti stvaranja novih reči na osnovu postojećeg pravila. Plag zaključuje da je kriterij bezbrojnosti nepotreban jer sledi iz drugih aspekata definicije produktivnosti. Analiza Plaga izgleda korektna, ali ne i zaključak jer Plag nije naveo iz kojih drugih aspekata sledi uslov bezbrojnosti. Ukoliko sledi iz opštег shvatanja šta je produktivnost, taj uslov je nužan, pa, dakle, i koristan jer ne postoji neko obilje drugih karakteristika produktivnosti.

Plag takođe smatra da je definicija (1) suviše liberalna jer dopušta da se izraz „korespondencija forme i značenja poznatih reči” shvati i kao analogija. Plag odbacuje shvatanje nekih lingvista da je razlika između pravila i analogije samo kvantitativna, tj. da se ona svodi na to da pravila proizvode više novih oblika. Izjednačavanje pravila i analogije donekle je opravdano ako se pravila shvate kao pravila prepisivanja (što je inače donedavno bila praksa u generativnoj gramatiki), ali nije opravdano ako se pod tim pojmom shvataju empirijska uopštavanja. U novijim generativnim teorijama kao što su teorija optimuma, funkcionalna gramatika, deklarativna fonologija pravila se shvataju kao pravilnosti, a ne kao operacije izvođenja. Sem toga, analoški model ne omogućava predviđanja koji su oblici mogući, a koji nemogući. Analoški odnosi su nužno paradigmatske, a pravila tvorbe reči sintagmatske prirode jer značenja izvedenica zavise od značenja osnove i značenja sufiksa. Plag najzad definiše i

¹ Izraz „zasniva se na korespondenciji oblika i značenja nekih reči koje poznaje” u (1) se može shvatiti i kao uključivanje analogije što Plag ne odobrava.

² Plagov argumenat možemo potkrepliti i primerom sa domaćeg „terena”. U srpskoj lingvistici je vladao običaj da se kovanice istaknutih književnika prihvataju kao valjane, što opet ukazuje na značaj svesnog stvaranja — nije verovatno da su istaknuti književnici nemerno ili slučajno kovali nove reči. Pretpostavljamo da značajni književni stvaraoci imaju izoštrenu intuiciju o pravilnostima koje jezička nauka još nije eksplicitno formulisala. Velika oseka u stvaranju novih reči od domaćih elemenata u srpskom jeziku verovatno je posledica prevelikih ovlašćenja lektora koji takve reči verovatno isključuju kao negramatičke, a širokogrudo propuštaju tuđice.

razliku između pravila tvorbe i pravila redundancy koja utvrđuju samo veze između postojećih reči, a ne predviđaju stvaranje novih oblika.

U drugoj glavi Plag diskutuje i o kvantitativnim merama produktivnosti. Poseban značaj pridaje dvema merama koje je formulisao Baayen sa svojim saradnicima, a za koje je od odlučujuće važnosti pojam broja hapaksa — novih reči koje se samo jednom pojavljuju u korpusu. Pridavanje ovakvog značaja pojmu hapaksa opravdava se sledećim stavom: što je manji broj primeraka neke reči zabeležen, veća je verovatnoća da je ta reč neologizam. U prilog ovome pojmu govori i psiholingvistička evidencija prema kojoj proporcija neologizama raste ukoliko je reč manje učestalosti. Reči veće učestalosti su obično već ušle u mentalni leksikon govornika.

U trećoj glavi Plag razmatra pitanje da li se produktivnost pravila može izvesti iz strukturnih ograničenja, tj. da li je produktivnost jednog pravila tvorbe posledica nekih bazičnih uslova njegove primene. Na ovo pitanje Booij (1977) je dao potvrđan odgovor primećujući da je produktivnost jednog pravila u tvorbi reči „obrnuto proporcionalna količini ograničenja“ koja važe za navedeno pravilo. Plag smatra da je to gledište u osnovi tačno, ali da se ne može apsolutizovati. Strukturni uslovi određuju mogućnost primene pravila, ali učestalost njegove primene zavisi i od praktičnih potreba ljudi. Primena pravila tvorbe zavisi od potrebe za imenovanjem novih pojava i pojmovaa, potrebe za kondenzovanim izražavanjem, mode, itd. Ograničenja te vrste još su nedovoljno precizno definisana.

Plag svoju pažnju posvećuje strukturnim činiocima čija ograničenja mogu biti specifična ili opšta. Specifična ograničenja se mogu odnositi na semantička, sintaktička, morfološka i fonološka svojstva. Morfološka ograničenja mogu npr. isključivati kombinacije određenih afiksa. Tako npr. sufiks *-ity* se ne može primeniti na prideve koji se završavaju na *-ory*, tj. **satisfactority* je neprihvataljiva izvedenica. Ponekad nije jasno o kojoj vrsti ograničenja se radi. Tako Carstairs-McCarthy (1993) tumači zabranu dodavanja nemačkog participskog prefiksa *ge-* na glagole sa prefiksima *be-*, *er-* i *ver-* kao morfološko ograničenje, a Wiese (1996) to ograničenje smatra fonološkim jer proizlazi iz prozodiske strukture osnove. Ponekad je takođe nejasno da li se ograničenje odnosi na osnovu ili na izvedenu reč. Plag smatra da je u velikom broju slučajeva pogodnije definisati ograničenja u odnosu na rezultat izvođenja, a ne u odnosu na polazne elemente. Jedan rečiti primer je sufiks *-en* u engleskom jeziku za koji je još Siegel (1971) uočila da se primenjuje na jednosložne prideve koji se završavaju na jedan opstruent. Primer *soft /soft/ > soften /sofən/* pokazuje da je pogodnije to ograničenje primeniti na rezultat izvođenja.

Pored posebnih, Plag daje i pregled nekih opštih ograničenja, a posebno diskutuje o hipotezi jedinstvene derivacije, blokadi i uređenju leksičkih slojeva. Plag zastupa stanovište da produktivna pravila mogu tolerisati znatan stepen alomorfije i kao primer navodi alternacije osnova u izvođenju glagolskim sufiksom *-ize* u engleskom jeziku tvrdeći da se sve te alternacije mogu protumačiti na jedinstven način, a razlike u značenju se mogu svesti na polisemiju.

Plag odbacuje blokadu izvođenja zbog homonimije, a dopušta blokadu zbog istovetnog značenja koja može biti dvojaka: tipska kada su u pitanju dva rivalska morfološka procesa i pojedinačna kada se odnosi na blokadu moguće

reči nekom već postojećom rečju istoga značenja. Pojedinačna blokada deluje ako su ispunjena tri uslova: sinonimnost, produktivnost i učestalost. Blokadu mogu izazvati ne samo proste reči nego i složene ukoliko su prisutne u memoriji govornika, a to zavisi najviše od učestalosti. Što je veća učestalost neke reči, to je sigurnija blokada sinonimnih izvedenica. Tipska blokada je problematična jer se teško može razlikovati od pojedinačne. Pored toga, Plag posebno ističe da primenljivost pravila zavisi pre svega od sintagmatskih svojstava, a ne paradigmatskih. Posebno u 4. glavi Plag pokazuje da sufiks *-ant* u engleskom jeziku, čiji je domen medicinsko (hemijsko) pravno područje, ne blokira sufiks *-er/or* koji ima opštiju primenu.

Umesto uređenja leksičkih slojeva (v. Kiparsky 1982, Mohanan 1982) Plag smatra da spojivost sufiksa sa bazama delimično proizlazi iz etimološkog kriterija. Dok su osnove '+' ili '-' [latinate], afixi mogu biti [+ latinate], [- latinate] i [+/- latinate] u germanskim jezicima. Ovako klasifikovani afixi se razlikuju u fonološkom ponašanju, ali se kao kriterij te odlike ne mogu striktno primenjivati. Inkelas (1993) i Booj (1994) su kao moguće alternativno rešenje predložili fonološku klasifikaciju afiksa prema kojoj se razlikuju afixi koji se dodaju na fonološke osnove i oni koji se dodaju na fonološke reči. Bez obzira na to koja svojstva se na kraju izaberu kao najpogodnija, izgleda da afixi mogu da čine slojeve koji se ponašaju kao organizacione jedinice u izvođenju reči.

U četvrtoj glavi Plag diskutuje o klasifikaciji engleskih sufiksa koju je predložio Fabb (1988) razvrstavajući sufikse na osnovu toga da li se oni dodaje direktno na osnovu ili na neki već prethodno dodani sufiks. Plag utvrđuje da ovakva klasifikacija nije empirijski adekvatna. Kako su ograničenja za pojedine sufikse vrlo specifična, Plag ističe da nema svrhe izvoditi uopštavanja koja se tiču broja sufiksa jer se ograničenja koja važe za pojedine sufikse svakako moraju posebno utvrditi. Moguće kombinacije sufiksa određene su morfološkim, semantičkim i fonološkim svojstvima osnove ili sufiksa. Ta ograničenja zajedno sa opštim morfološkim ograničenjima kakva su blokiranje i ograničenje na latinske osnove određuju mogućnost sufiksacije u određenoj oblasti.

U petoj glavi Plag obrazlaže korišćenje svojih izvora: Cobildovog korpusa i OED-a na zbitom disku. Mere produktivnosti koje je formulisao Baayen omogućavaju korišćenje korpusa, a obuhvatnost rečnika kakav je OED sa 500.000 unosa i istorijskim podacima za svaku jedinicu predstavlja važan izvor dopunskih informacija. Iz OED-a Plag uzima samo neologizme nastale u 20. veku što obezbeđuje sinhroni karakter istraživanja jer se tako eliminišu rečničke naslage prethodnih vekova koje više ne odražavaju produktivna jezička pravila.³

U šestoj glavi Plag analizira semantiku i fonologiju glagolskih sufiksa *-ize*, *-ify* i *-ate*. U analizi značenja Plag koristi pojmovnu semantiku Jackendoffa (1990, 1991) koja se pokazala pogodnom za opis semantike glagola. Nasuprot tvrdnji Lieberove (1996) da su izvedenice na *-ize* delom polisemantične, a delom homofone, Plag utvrđuje povezanost značenja ovih izvedenica, tj. njihovo

³ U šestoj glavi Plag primećuje da je Schneider (1987) dobro uočio neka fonološka svojstva izvedenica na *-ize*, ali da je u svoj korpus uključio veliki broj davno utvrđenih oblika koji imaju različita idiosinkratska svojstva, tako da se za svako uopštavanje našao priličan broj izuzetaka.

vu polisemantičnost. Upotreboom funkcija GO, CAUSE i TO mogu se formalno opisati sva značenja izvedenica na *-ize*. Ovaj formalizam omogućava i objašnjenje polisemije posebnih izvedenica. Tako glagol *primitivize* može imati predikativno, kauzativno i inhoaktivno značenje, a sva se ona izražavaju navedenim funkcijama, sem što za inhoaktivno značenje otpada potreba za funkcijom CAUSE. Razlika između pojedinih značenja proizlazi iz razlike u redosledu i značenju argumenata. Plag zaključuje da je za značenje izvedenica nebitna sintaktička kategorija osnove — isto značenje proizlazi bilo da je osnova imenica ili pridev. Taj zaključak dovodi u pitanje uvreženo shvatanje da se pravila tvorbe posebno definišu za osnove određene leksičke kategorije.

Raniji istraživači su uočili da izvedenice na *-ize* imaju niz posebnih fonoloških svojstava: krajnji segmenti se često gube ili menjaju, konsonanti se mogu umetnuti, naglasak se može izmeniti ili redukovati, itd. Plag dopunjaje i koriguje ovaj spisak svojstava koje on shvata kao ograničenja koja se zavisno od hijerarhije važnosti mogu i prekršiti. Rangiranje različitih ograničenja određuje uslove koji regulišu dobro građene izvedenice na *-ize*. Plag zaključuje da njegova analiza pokazuje efikasnost teorije optimuma i prednosti teorije zasnovane na ograničenjima u odnosu na onu zasnovanu na pravilima. Teorija zasnovana na pravilima ne može adekvatno da odrazi promenljivost u primeni pravila jer često postoje kontradiktorna ograničenja. Teorija zasnovana na ograničenjima pravilno predviđa da će izvedenice u kojima se krše ograničenja visokog ranga biti vrlo retke. Štaviše, pokazuje se da uspostavljena ograničenja imaju opšte važenje u fonologiji jednoga jezika.

Druga značajna posledica Plagove analize jeste da alternacija osnove ne zavisi od morfološke strukture. Tako npr. gubljenje krajnjih segmenata fonološki je uslovljeno i sprovodi se bez obzira na morfološku strukturu. Tako iz reči *patina* sledi *patinize*, a iz reči *Normandy* *Normandize* sa gubljenjem krajnjeg vokala iako taj segment u oba slučaja ne predstavlja poseban morfem. Plag se slaže sa Corbin (1987), koja je opisala gubljenje krajnjih segmenata u francuskom jeziku, da su promene osnove samo fonološki uslovljene. Alternacija osnove je posledica prozodijskih ograničenja koji određuju fonološku strukturu izvedenica.

U sedmoj glavi Plag analizira izvedenice na *-ify* i *-ate*. Za izvedenice na *-ify* važe ista ograničenja kao i za izvedenice na *-ize* sem razlike u akcentu koja proizlazi iz razlike sufiksa: *-ize* je jednosložan, a *-ify* dvosložan sa lakom penultimom. Sufiks *-ify* se uglavnom primenjuje na jednosložne osnove ili na osnove čiji je krajnji slog naglašen. Pomeranje naglaska se retko ostvaruje. Analiza prozodijskih svojstava pokazuje da sufiksi *-ize* i *-ify* imaju gotovo dopunsku raspodelu: *-ize* se dodaje na osnove čiji je krajnji slog nenaglašen ili nosi sekundarni naglasak, dok se *-ify* primenjuje na osnove čiji krajnji slog nosi glavni naglasak. Odатle proizlazi da se *-ify* bira u slučaju kada takav izbor omogućava izbegavanje sukoba naglasaka. Uzimajući u obzir da su ova dva sufiksa gotova istoga značenja, Plag zaključuje da su ovi sufiksi fonološki uslovljeni alomorfi, tj. redak primer supletiva u derivacionoj morfologiji (v. Castairs-McCarthy 1988).

U istoj glavi Plag razmatra glagole na *-ate* koji mogu imati vrlo različita značenja. Plag utvrđuje da je samo manji broj tih glagola izveden sa *-ate*, a da

je većina tih glagola nastala tvorbom unatrag, konverzijom, zasecanjem ili pomoći lokalne analogije. Glagoli koji se mogu smatrati izvedenicama od sufiksa *-ate* imaju određeno značenje: predikativno ili rezultativno značenje. Fonološka analiza pokazuje veliku sličnost glagola na *-ize* i glagola na *-ate*. Glavna razlika se sastoji u tome što izvedenice na *-ate* dozvoljavaju gubljenje slogovne rime (npr. *allúvium* > *allúviàte*, *'nitrosyl* > *'nitrosàte*), dok se kod osnova na *-ize* može izgubiti samo vokal. Mala razlika u rangiranju nekih ograničenja dovodi i do razlike u raspodeli ova dva glagolska sufiksa.

Značenja glagola izvedenih konverzijom vrlo su raznovrsna, a njihova interpretacija uključuje nelingvističko znanje (Clark and Clark 1979). Konverzija imenica i prideva u glagole ne podleže gotovo nikakvim fonološkim ograničenjima, ali deluje izgleda morfološko ograničenje na monomorfne imeničke osnove (Marchand 1969: 327, Bauer 1983: 226), dok za pridevske osnove to pitanje treba tačnije ispitati. Plag ocenjuje i da njegova detaljna analiza značenja glagolskih sufiksa oduzima snagu analogiji koja nulte sufikse uvodi kao pandan „vidljivih“ sufiksa. Analogija ne postoji jer su značenja glagola izvedenih konverzijom mahom vrlo uopštena.

U osmoj glavi Plag se bavi pitanjem rivalstva glagolskih sufiksa. On pokazuje da je raspodela afiksa prvenstveno određena „posebnim svojstvima“ dočasnih procesa, i još jedino pojedinačnom blokadom i lokalnom analogijom (str. 227). Morfološki procesi se mogu smatrati rivalima ako su semantički identični, a fonološki se razlikuju; Plag primećuje da se retko ostvaruje semantičko poklapanje, i to samo delimično, a i tada se moraju uzeti u obzir moguća fonološka i morfološka ograničenja koja to poklapanje dalje sužavaju. Tipska blokada ne igra nikakvu ulogu, dok je pojedinačna moguća sa frekventnim leksičkim jedinicama.

Sufiksi *-ize* i *-ify* se javljaju gotovo u dopunskoj raspodeli tako da se mogu preklapati samo na trohejskim osnovama koje završavaju vokalom što potvrđuje postojanje dubleta, npr., *plasticize* — *plastify*, *technicize* — *technify*. Fonološki domeni sufiksa *-ize* i *-ate* se znatno preklapaju — oba dobijaju sekundarni naglasak i zahtevaju da krajnji slog osnove bude nenaglašen, ali su dubleti mogući samo u oblasti osnova koje označavaju hemijske supstance. Plag navodi dva potvrđena dubleta, ali tvrdi da ima više mogućih; koji od mogućih oblika se ostvaruje, potpuno je proizvoljno.

Fonološki domeni sufiksa *-ate* i *-ify* se toliko razlikuju da se dubleti i ne javljaju. Za izvođenje glagola konverzijom ne postoje nikakva fonološka ograničenja, a značenja su vrlo raznovrsna — uglavnom proističu iz značenja osnove. Plag uočava manji broj dubleta nego što bi se očekivalo — izgleda da se konverzija ređe primenjuje za posebna značenja karakteristična za (obične) glagolske sufikse. Sem toga, za konverziju važe i neka fonološka ograničenja: izvedenice i složenice se po pravilu ne konvertuju u glagole.

Na kraju Plag ukazuje da njegova analiza glagolskih sufiksa u engleskom jeziku omogućava kritičku ocenu hipoteze separacije prema kojoj se značenja afiksa kao posebne funkcije razdvajaju od njihovog fonološkog oblika (Beard 1981, 1995, Szymanek 1985). Ova hipoteza polazi od pretpostavke da su glagolski sufiksi sinonimni što je netačno. Rezultati njegove analize govore protiv razdvajanja forme i značenja u morfologiji, a u prilog teze da se ograničenja u

izvođenju odnose prvenstveno na konačne rezultate derivacije. Ovi rezultati su važni i za ocenu nekih drugih savremenih morfoloških teorija kao što je npr. Andersenova teorija o amorfnoj morfologiji ili teorija o primeni nultih sufiksa u derivacionoj morfologiji. Plag tvrdi da njegovo istraživanje osporava i teoriju o leksičkim slojevima mada se to u potpunosti ne slaže sa njegovom konstatacijom da se skupovi sufiksi ponašaju kao „organizacione jedinice u izvođenju složenih reči“ (str. 61). Nasuprot tome, njegovi argumenti protiv mogućnosti tipske blokade vrlo su uverljivi. Da li je sintaktička osnova nebitna za značenje izvedenica, kako tvrdi Plag, svakako je zanimljivo pitanje koje treba detaljnije razmotriti.

LITERATURA

- Bauer, L. 1983. *English Word-Formation*, Cambridge, CUP.
- Baayen, H. 1993. *On Frequency, Transparency and Productivity* u *Yearbook of Morphology* 1993, 181—208.
- Beard, R. 1981. *The Indo-European Lexicon. A Full Synchronic Theory*. Amsterdam, North Holland.
- Beard, R. 1995. *Morpheme-Lexeme Base Morphology*, Albnaz, State University of New York Press.
- Booj, G. 1977. *Dutch Morphology. A Study of Word Formation in Generative Grammar*. Lisse, de Ridder.
- Booj, G. 1994. *Lexical Phonology: A Review*, u R. Wiese (ed.) *Recent Developments in Lexical Phonology*, 3—29, Düsseldorf: Heinrich-Heine-Universität.
- Carstairs-McCarthy, A. 1988. *Some Implications of Phonologically-conditioned Suppletion*, *Yearbook of Morphology* 1, 67—94, Dordrecht, Kluwer.
- Carstairs-McCarthy, A. 1993. *Morphology without Word-internal Constituents: A Review of Stephen R. Anderson's „A-morphous Morphology“*, *Yearbook of Morphology* 1993, 209—33.
- Clark, E. i Clark, H. 1979. *When Nouns surface as Verbs*, Language 55, 767—811.
- Corbin, D. 1987. *Morphologie dérivationnelle et structuration de lexique*, 2 vols. Tübingen, Niemeyer.
- Fabb, N. 1988. *English Suffixation is constrained only by Selectional Restrictions*, *Natural Language and Linguistic Theory* 6, 527—39.
- Jackendoff, R. 1990. *Semantic Structures*, Cambridge, MIT Press.
- Jackendoff, R. 1991. *Parts and Boundaries*, *Cognition* 41, 9—45.
- Inkelas, S. 1993. *Deriving Ciclicity*, u S. Hargus and E. Kaisse (eds.) *Phonetics and Phonology* 4, *Studies in Lexical Phonology*, 75—110. San Diego, Academic Press.
- Kiparsky, P. 1982. *Lexical Phonology and Morphology*, u The Linguistic Society of Korea (ed.) *Linguistics in the Morning Calm*, 1—91. Seoul: Hanshon Publishing Co.
- Lieber, R. 1996. *The Suffix -ize in English. Implications for Morphology* u S. Lapoint, D. Brentari and P. Farrell (eds.) *Morphology and its Relation to Phonology and Syntax*, Stanford, CSLI.
- Marchand, H. 1969. *The Categories and Types of Present-day English Word-Formation*, Second edition, München, Beck.
- Mohanan, K. P. 1986. *The Theory of Lexical Phonology*, Dordrecht, Reidel.
- Plank, F. 1981. *Morphologische (Ir-) Regularitäten*. Tübingen, Narr.
- Schultink, H. 1961. *Produktiviteit als morphologisch phenomeen*, *Forum der Letteren* 2, 110—25.
- Siegel, D. 1971. *Some Lexical Transderivational Constraints in English*, unpublished ms. MIT.
- Szymanek, B. 1985. *English and Polish Adjectives. Studies in Lexicalist Word-Formation*. Lublin, Catholic University.
- Wiese, R. 1996. *The Phonology of German*. Oxford, Clarendon Press.

Предраг Новаков, ГЛАГОЛСКИ ВИД И ТИП ГЛАГОЛСКЕ СИТУАЦИЈЕ У ЕНГЛЕСКОМ И СРПСКОМ ЈЕЗИКУ, Футура публикације, Нови Сад, 2005. 3—148.

Ова монографија Предрага Новакова представља докторску дисертацију, која је под насловом *Глаголски вид и Aktionsart у енглеском и српском језику* одбрањена на Филозофском факултету у Новом Саду марта 1992. године. Како сâм аутор напомиње на почетку предговора, оригинални текст студије је у сврху објављивања прерађен и дорађен. Оно што је изостављено (с разлогом!) јесте поглавље које се бавило филтрирањем релевантних аспекта истраживања кроз модел генеративне граматике, актуелан у периоду спровођења истраживања и настајања иницијалног рукописа, тј. кроз теоријску призму „модела управљања и везивања”.¹ Прерађена и осавремењена верзија овог поглавља могла би представљати вредно додатно теоријско упориште ове студије, но о евентуалном накнадном објављивању таквог једног текста као самосталне целине одлучиће, наравно, аутор. Студијски приказ садржан у монографији до рађен је, пре свега због временске дистанце између оригиналне и објављене верзије текста, но треба напоменути да се он ипак ослања (осим у незнатном броју изузетака) на литературу објављену до датума одbrane тезе.

Иако се бави релативно често у литератури разматраном лингвистичком тематиком, ова књига значајна је из најмање два разлога: прво, она потврђује ауторову претпоставку да још увек постоји простор за нова сагледавања и проучавања релевантних термина, појмова, категорија и релација међу њима; и друго, она представља важан допринос контрастивном и упоредном сагледавању енглеског и српског језика, односно бољем и свеобухватнијем научном опису односа ова два језика о питању опробано значајне и (са укупног лингвистичког становишта) изазовне теме.

Категорије глаголског вида и типа глаголске ситуације проучавају се у општим цртама, како би се утврдили и дефинисали њихово место и улога у енглеском и српском језику, што би онда требало да подари основ и за будућа шира уопштавања. Студија, дакле, обухвата синхроно изучавање ових категорија у глаголском систему савременог енглеског и српског језика. То је оквир унутар ког се настоји расветлити тип ситуације изражен енглеским глаголским лексемама и глаголским фразама, као и однос тог типа ситуације према постојећим паровима енглеских видских опозиција. Када је реч о српском језику, аутор се усредсређује на везу глаголске префиксације с типом глаголске ситуације и глагол-

¹ Енглески термин је „government and binding theory”.

ским видом. Коначно, проучаване категорије се упоређују, те се изводе одређени закључци.

Књига се састоји из пет поглавља и то су: уводно поглавље, поглавље које поставља основе за реинтерпретацију глаголског вида и типа глаголске ситуације у енглеском и српском језику, поглавље о глаголским префиксима у српском језику, поглавље о глаголском виду и типу глаголске ситуације у енглеском језику и закључно поглавље. Следи резиме (на српском и енглеском језику), као и одабрана литература. Свако од поглавља подељено је на већи или мањи број потпоглавља која представљају прецизно и систематично одређене и заокружене тематске целине.

Уводно поглавље, тј. **Увод** (8–30) заправо је приказ проучаване проблематике. На самом почетку овог поглавља, аутор јасно дефинише тему и објашњава како је организован текст студије. Након тога, објашњава се структура корпуса на основу ког је истраживање вршено. Корпус се састоји из два дела: један део сачињавају српски глаголи с префиксима, а други њихови енглески еквиваленти. Српски део корпуса састоји се од глагола с десет префикса (*до-, за-, из-, на-, од-, љо-, пре-, љро-, с(a)-* и *у-*), где неки глаголи садрже само префикс, док други садрже и додатни афикс (суфикс или инфикс). Приликом избора префикса, аутор као основни критеријум узима њихову фреквентност, и полази од претпоставке да десет префикса пружа доволно широку основу са извођење истраживања. Енглески део корпуса садржи преводне еквиваленте српских глагола с префиксима и суфиксима или инфиксима.² Потом следи преглед значајнијих проучавања глаголског вида и типа глаголске ситуације, и то (после разматрања појединачних дефиниција и њихових импликација) по именима аутора који су се том тематиком бавили. Овај део текста подељен је у две целине и то на преглед англистичке и сербокроатистичке литературе.³ Оно што се логично надовезује на ово потпоглавље унутар уводног, јесте одређивање основних термина који су у фокусу истраживања, као што су глаголски вид и одређени типови глаголске ситуације (*активносити, сјања, осиљавања и досиљенућа*⁴).

Поглавље под насловом **Основе за реинтерпретацију глаголског вида и типа глаголске ситуације у енглеском и српском језику** (32–60) контрастира место и улогу лексичке категорије типа глаголске ситуације и граматичке категорије глаголског вида у поменутим језицима. Аутор полази од енглеског језика, дефинишући прво глаголски вид кроз његову поделу на прогресивни и непрогресивни облик, а потом и тип глаголске ситуације (*Aktionsart*) путем поделе на *активносити, сјања, осиљавања и досиљенућа*. Део овог поглавља посвећен енглеском језику завршава се

² Према томе, једнако би легитимно било поставити смер истраживања и од српског ка енглеском језику, а не искључиво од енглеског ка српском, како се сугерише у наслову студије.

³ Аутор се нпр. осврће на рад Свита, Јесперсена, Крузинга, Палмера и других, с једне, и Грубора и Риђановића, с друге стране.

⁴ Тип глаголске ситуације који се овде проучава повезан је са поделом коју је предложио З. Вендлер.

примером анализе енглеског текста. Када се ради о српском језику, релевантне дистинкције везане за глаголски вид јесу *трајност* и *транутност*, односно *свршеност* и *несвршеност*, док се у оквиру потпоглавља о типу глаголске ситуације у српском говори о нивоима значења истоветних типова глаголске ситуације који постоје и у енглеском. Следи пример анализе текста на српском језику. У вези с глаголским видом, аутор на основу претходног дела текста закључује да се одређивањем глаголског вида као опозиције *целина/структурна* (*штативност/нейштативност*) ствара основа за упоређивање глаголских облика у два језика с формално различитим видским системима. Поред тога, тип глаголске ситуације омогућава и упоређивање глагола на лексичком нивоу, будући да се глаголске лексеме сврставају у одређени тип ситуације према присуству или одсуству обележја *штативности*, *трајања* и *циља*. Коначно, аутор се осврће и на синтаксичке тестове који су сачињени према енглеском делу грађе и корпуса, где су разлике између енглеског и српског евидентиране према појединачним типовима синтаксичких тестова. На крају другог поглавља, аутор закључује да се детаљнија анализа датог језичког материјала може извршити у теоријским оквирима који су постављени у уводном поглављу.

Треће поглавље носи наслов **Глаголски префикси у српском језику, глаголски вид и тип глаголске ситуације** (61—86). Аутор у овом поглављу анализира глаголе са одабраним префиксима у српском, на основу чега изводи закључке о природи релација између функција префикса и типа глаголске ситуације у српском, као и између префиксације и глаголског вида. Овде је, према томе, детаљно проучен српски део корпуса, при чemu је установљено да глаголски префикси у српском језику, као и суфиксси и инфиксси, мењају дистинктивна обележја која се повезују с типом глаголске ситуације. Те промене, најчешће се односе на дистинктивно обележје *циљ*, а потом и на *штативност* и *трајање*. Аутор такође наводи да се у српском језику глаголска ситуација може представити као перфективна или имперфективна у зависности од типа ситуације коју изражава. Стога се закључује да префиксација у српском језику има и лексичку и граматичку функцију — она утиче како на глаголску семантику тако и на глаголски вид, док се веза између лексичког значења (типа глаголске ситуације) и граматике (глаголског вида) остварује преко дистинктивног обележја *циљ*.

Наредно поглавље у књизи, четврто, насловљено је **Енглески језик, глаголски вид и тип глаголске ситуације** (87—120). Оно садржи преглед и детаљну и систематичну анализу енглеских еквивалената српских глагола с префиксима. У овом делу књиге такође се анализира однос одабраних енглеских лексема и типа глаголске ситуације у енглеском језику, а са освртом и на утицај контекста на тип глаголске ситуације. Аутор се у даљем тексту четвртог поглавља бави могућим корелацијама између типа глаголске ситуације, с једне, и енглеских видних опозиција, с друге стране. Испитују се, наиме, могућности употребе лексема у прогресивном облику и чини се покушај да се те могућности објасне везом између појединачних обележја типа глаголске ситуације и најопштијег значења

прогресивног облика. Закључује се да у енглеском језику постоји корелација између обележја *+стайвност* и *—штитање* с једне, и прогресивног видског облика с друге стране. Обележје *+циљ* веома је битно у српском језику, но његова употреба у енглеском не блокира употребу прогресивног облика. У таквим случајевима се, међутим, ово обележје неутралише, док се у зависности од објекта у клаузи његов предзнак може променити. Због свега тога, аутор закључује да обележје *+циљ* у енглеском језику нема ону улогу коју има у српском. Што се тиче перфекатског облика, он не пружа додатне информације о самој глаголској ситуацији (онако како то чини прогресивни облик) већ повезује постојећу ситуацију с неком другом. Иако перфекатски облик не подлеже ограничењима која би била у директној вези са појединим дистинктивним обележјима типа глаголске ситуације, аутор наводи да постоји тенденција али, како каже, не и искључиво правило, да се одређени тип ситуације јавља уз поједина специфична значења перфекатских облика.

Пето, закључно поглавље (122—140) додатно систематизује грађу и научна сазнања из претходних поглавља. Аутор третира глаголски вид и тип глаголске ситуације као могуће категорије универзалне граматике и сугерише њихово сагледавање на два нивоа: на нивоу појединачних језика (енглеског и српског глаголског система), као и на општијем нивоу који се односи на могућу теорију глаголских система уопште. Према проучавању у овој студији, тип глаголске ситуације може се дефинисати на основу истих обележја и у енглеском и у српском језику, што је нарочито занимљиво због чињенице да енглески и српски језик припадају различитим генетским подгрупама и различитим типовима језика. Категорија глаголског вида, такође се може дефинисати као категорија у општој теорији глаголског система, али уз веће варијације у појединим језицима у односу на почетна, општа одређења. Аутор на основу корпуса закључује да је однос између типа глаголске ситуације и глаголског вида битан да би се дата лексема или глаголска фраза могла појавити у контексту који захтева одређени видски облик. Када говоримо о односу енглеског и српског језика, веза између типа глаголске ситуације и глаголског вида остварује се преко појединачних обележја типа глаголске ситуације.

Основна вредност ове књиге је у њеном обиљу обавештења, у њеној информативности, али и у организованости и прегледности текста који је написан приступачним и доследним стилом. Она садржи изразито обиман и исцрпан преглед постојеће литературе на овом пољу, који је потом проверен и допуњен од стране аутора.

Књига иницира и даља истраживања. Будући да је овде примењен један иновативан приступ проблему, ова студија представља покушај да се много пута испитиване појаве у језику сагледају на један нов, савремен начин. Осим општег оквира, проучавање у овој студији указало је и на неколико конкретних проблема које треба даље анализирати (на пример улога објекта у формирању глаголске ситуације у енглеском језику, фразни глаголи и тип глаголске ситуације, префиксација у српском и глаголска полисемија, итд.), док би њене оригиналне, ауторске поставке

и закључке свакако требало упоредити и са сазнајима добијеним на грађи других језика које ово истраживање не укључује, и на тај начин их потврдити, а (уколико се за тим укаже потреба) и модификовати. Чињеница да је ова књига — осим што је на нов начин представила постојеће релевантне податке и истраживања — покренула и обиље нових тема, такође потврђује како њену потребност, тако и њену вредност.

Нови Сад,
децембар 2005.

Наташа Миливојевић

UDC 81:008(049.3)(049.3)
821.163.41-95

OD TEKSTA I DISKURSA KA SAZNANJU

Tuija Virtanen (ur.): *Approaching to Cognition through Text and Discourse* [edicija „Trends in Linguistics — Studies & Monographs”, knjiga 147], Mouton de Gruyter: Berlin & New York, 2004, 214 str.

Poslednja dostignuća u lingvistici diskursa i kognitivnoj lingvistici показала су да упркос zajedničком интересу за изучавања проблема у вези са дискурсом и сазнанијем, међу тим лингвистичким disciplinama постоји јаз, прouзрокован разликом у теоријско-методолошким оквирима и усвојеним перспективама прoučавања. Књига *Approaching to Cognition through Text and Discourse*, коју је приредила Tuija Virtanen, има за циљ да премости пomenuti јаз уз помоћ interdisciplinarne debate.¹

Књига је сastavljena od десет pojedinačних студија које су усмерене на текст и дискурс у датом situacionom kontekstu са аспекта individualnog znanja (eng. *individual knowledge*), као и преношења znanja (eng. *distributed knowledge*). Pojedinačne студије радене су на обимном korpusu из неколико језика (uključujući дискурс у bilingvalnoj sredini), а узорци се kreću од narrativnih до nenarrativnih, од усменih до pisanih, од informativnih до književnih, од eksperimentalnih до autentičnih, од profesionalnih žanrova до spontanih razgovora, од javnih до privatnih дискурса.

У уводном pogлављу *Text, discourse and cognition: An introduction* [1—16 str.] Tuija Virtanen razmatra međusobne odnose међу kategorijama u naslovu. Autorka дaje neke terminološке napomene i текст и дискурс definiše u svetu britanske teorijske tradicije u оквиру које дискурс подразумева текст и njegov situacioni i socio-kulturni kontekst. U isto vreme она предлаže termin lingvistica дискурса, којим не само да би биле обухваћене lingvistica текста и analiza дискурса, već и они аспекти lingvističke pragmatike и kognitivne lingvi-

---

¹ Po rečima T. Virtanen njenо interesovanje за povezivanje proučavanja kognicije i дискурса datira još od Međunarodne konferencije за kognitivnu lingvistiku (International Cognitive Linguistics Conference), održane 10—16. jula 1999. godine u Štokholmu (Švedска), u оквиру које је организовала jednodnevnu sesiju posvećenu тој теми. Тада је први put predstavljeno i неколико studija uvrštenih u knjigu, а које су за objavlјivanje zнатно прерадене и допunjene.

stike, koji su direktno vezani za izučavanje teksta i diskursa. Virtanen ističe da je potrebno imati svest o dvosmernom saobraćanju između teksta i konteksta. Drugačije rečeno, ako na formu određenog teksta utiče kontekst, onda i sami tekstovi i diskursi doprinose konstituisanju, održavanju i promeni konteksta. Mnoge od studija iz domena kognitivne lingvistike bave se izučavanjem teksta i diskursa, koje je usmereno ka individualnoj kogniciji, tj. „prema zaključcima koje ljudi moraju izvesti kako bi interpretirali diskurs, kao i prema prepostavkama koje imaju o svesti svojih sabesednika i ograničenjima kapaciteta njihove memorije, što se manifestuje kroz diskurs.” Autorka veoma ubedljivo dokazuje da je naučno interesovanje pomereno ka prenošenju saznanja. Centralno područje u proučavanju diskursa i saznanja jeste analiza varijacija u okviru tekstova i diskursa. Po mišljenju T. Virtanen postoje dve ključne dimenzije varijacije diskursa: tipovi teksta (ili tipovi diskursa) i žanrovi. Oba pojma su u najvećoj meri prototipske kategorije. Tipovi teksta „odražavaju način na koji vidimo stvarnost”. Autorka je u ranijim radovima ukazala na distinkciju dvaju osnovnih (idealnih) tipova teksta: narativnog i nenarativnog (argumentativnog) tipa teksta.² Žanrovi su, sa druge strane, usko povezani sa konkretnim socio-kulturnim kontekstom i deo su našeg prenesenog saznanja, ili opštег poznавanja diskursne zajednice.

U studiji 2 *Language, discourse and cognition: retrospect and prospects* [17—32], čiji je autor Robert de Beaugrande, predstavljen je dijalektički model jezika i diskursa gde je jezik shvaćen kao „jedna od teorija ljudskog znanja i iskustva”, a koji određuje postojeća ograničenja (tj. ono što reči obično znače), dok diskurs, shvaćen kao praksa ljudskog znanja i iskustva, „manifestuje nastala ograničenja (tj. ono što reči znače u diskursu)”. Teorija jezika se, dakle, pretvara u „teorijsku praksu” koja je proizašla iz prakse (eng. *practice-driven*), dok je praksa diskursa u praktičnoj teoriji proizašla iz teorije (eng. *theory-driven*). Na sličan način su u dijalektičkom ciklusu u interakciji kognicija i jezik, tako što „kognicija generiše značenja, dok ih jezik određuje”. Značenja su shvaćena ne samo kao jedinice, već kao dogadaji u „dijalektičkom procesu koji uvek ima kontekst kao svoju kognitivnu arhitekturu”. Veliki izazov za kognitivnu lingvistiku i jedan od mogućih načina da se premosti jaz između lingvistike teksta i kognitivne lingvistike jeste proučavanje značenja „ispitivanjem obimnog korpusa tekstova i diskursa”. Na kraju svoje studije De Beaugrande predlaže termin *kognitivna lingvistika teksta* (eng. *cognitive text linguistics*).

Anna Siewierska autorka je studije 3 *On the discourse basis of person agreement* [33—48] u čijem fokusu je međujezičko obeležavanje slaganja lica. Istraživanje je smešteno u kontekst diskursa unutar dva postojeća dijahronijska koncepta. U okviru prvog koncepta obeležje za slaganje lica nastalo je u trećem licu, dok se u okviru drugog, zasnovanom na *teoriji dostupnosti* (engl. *accessibility theory*), postulira da su zamenice u prvom i drugom licu izvor gra-

² Videti npr. Tuija Virtanen *Discourse Functions of Adverbial Placement in English: Clause-Initial Adverbials of Time and Place in Procedurals Place Descriptions*. Åbo: Åbo University Press, 1992; Tuija Virtanen „Issues of text typology: Narrative A „basic” type of text”. *Text* 12: 2, 1992, 293—310; Tuija Virtanen „Text Structure”. U: J. Verschueren, J. Östman, J. Blommaert & C. Bulcaen [ur.], *Handbook of Pragmatics*. Amsterdam: John Benjamins. 1—15, 1997.

matikalizacije za slaganje lica. U proučavanjima diskursa se smatra da je narativ dobar primer diskursa i fokus je obično bio na narrativima u trećem licu, koji mogu ali ne moraju doprineti diskursnoj osnovi prvog koncepta. Međutim, enkodiranje referenata diskursa u spontanom razgovoru pre upućuje na to da je nužno uzeti u obzir činjenicu da su referenti za prvo i drugo lice inherentno dostupniji memoriji, nego referenti u trećem licu. Kritički ispitujući stavove koje zagovaraju oba scenarija, A. Siewierska smatra da je drugi koncept potrebno proširiti, tako da (1) mogu da se uzmu u obzir ne samo visoko dostupni elementi, već i širi opseg, ili nekoliko nivoa dostupnosti i (2) da zamenice u trećem licu, kao i funkcije subjekta i objekta, takođe treba da budu uključene u taj scenario. Ona ističe da će biti moguće potpunije proceniti vrednosti modela sa aspekta podataka iz različitih jezika.

Studiju 4 *The information structure of bilingual meaning: A constructivist approach to Californian Finnish [49—78]* potpisuje M. M. Jecelyne Fernandez-Vest. Autorka uz pomoć trodelenog sistema tema-rema-mnema (eng. *Theme-Rheme-Mneme*)³ analizira informativnu strukturu u spontanom razgovoru, koja se pojavljuje i u monolingvalnom i bilingvalnom kontekstu. Mnema, poslednji od tri pojma, odnosi se na elemente, koji dolaze posle reme, imaju ravnu intonaciju, sadrže zajedničko znanje i dobijaju afektivnu modulaciju. Analizom dijalekata bilingvalnog značenja, koje je rezultat kodeterminacije diskursno-pragmatičkih i morfosintaksičkih faktora u američkom finskom, oralni narrativi pokazuju tendenciju da remu i mnemu obeležavaju promenom koda. Promena koda u nenarativnim tekstovima uglavnom je situaciono motivisana, npr. prisustvom monolingvalnog sagovornika, ili potrebotom da se precizira veza sa referentima koji su u direktnoj vezi sa životom u SAD. Druga bitna motivacija za promenu koda u spontanom razgovoru vezuje se uz procese memorije sagovornika. Sve u svemu, studija M. M. Jecelyne Fernandez-Vest pokazuje mnogo kreativnosti u načinu na koji bilingvalni sagovornici konstituišu tekstualnost kroz informativnu strukturu.

Tuija Virtanen je autorka i studije 5 *Point of departure: cognitive aspects of sentence-initial adverbials [79—98]* u okviru koje se vraća rečenicama koje imaju adverbijale za mesto i vreme u inicijalnoj poziciji i ispituje njihove diskursne funkcije sa kognitivističke tačke gledišta.⁴ Rečenice sa adverbijalima u tematskoj poziciji značajne su sa stanovišta informativne strukture: tema može biti viđena kao figura u odnosu na remu, koja je pozadina (reč je o terminima preuzetim iz geštalt psihologije). Elementi koje sабеседници izaberau za tu poziciju jesu, prema tome, informacijski u prvom planu (*foregrounded*) u stadijumu teksta u okviru kojeg se pojavljuju, iako se u nastavku integriraju u pozadi-

³ Par tema: rema je strukturalni koncept i odnosi se na poziciju u rečenici, par topik : komentar (eng. topic : *comment*) spadaju u interaktivne kategorije, dok su dato : novo (eng. *given/new information*) kognitivne kategorije. Za detaljniji pregled videti Jan-Ola Östman & Tuija Virtanen „Theme, Comment, and Newness as Figures in Information Structuring.” U: K. van Hoek, A. A. Kirbik & L. Noordman [ur.], *Discourse Studies in Cognitive Linguistics*. Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 1997, 107.

⁴ Doktorska disertacija T. Virtanen, koju je odbranila 1988. godine, objavljena je četiri godine kasnije i nosi naslov *Discourse Functions of Adverbial Placement in English: Clause-Initial Adverbials of Time and Sapce in Narratives and Procedural Place Descriptions*. Reč je, dakle, o problemu kojim se autorka ozbiljno bavila, a kojem u ovom radu prilazi na drugačiji način.

nu. Sa stanovišta ubedivanja, važno je uočiti da tematski adverbijali mogu da posreduju u informacijama, uverenjima i stavovima za koje autor želi da ih čitalac interpretira kao dato, čak kada se to ne može ni automatski prepostaviti. Rečenice sa adverbijalima u inicijalnoj poziciji mogu, u stvari, sadržati sve tipove informacija. Ekstremni primeri potpuno nove informacije (eng. *brand-new information*) i tekstualno date informacije (eng. *textually given information*) manje su uobičajeni, nego primeri informacije koja se zaključuje iz konteksta (eng. *inferable information*) ili neupotrebljene informacije (eng. *unused information*), koje su na sredini skale dato—novo.⁵ Takva varijacija svakako uzima u obzir efikasnost sa kojom rečenice sa adverbijalima u inicijalnoj poziciji doprinose signalizaciji granica unutar teksta. Nakon razmatranja adverbijala u tematskoj poziciji u svetu koherencije, tipa teksta, kao i dva tipa ikoničnosti, studija se završava zaključkom da je i početak rečenice veoma bogat izvor značenja diskursa, a posebno zbog njegove kognitivne relevantnosti za kapacitet procesa obrade informacija i ograničenja memorije.

U studiji 6 *What is foregrounded in narratives? A hypotheses for the cognitive basis of foregrounding* [99—122] Brita Wårvik ispituje paralele između distinkcije elementa u prvom planu (*foregrounded*) i onih koji su u pozadini (*backgrounded*) u narativima, kao i kognitivne principe organizacije. Relativnost elemenata koji su u prvom planu ili u pozadini posmatra sa tri kognitivistička aspekta: distinkcije figura—pozadina, pojma prototipa i koncepta očuđenosti (eng. *salience*). U studiju je uključena i diskusija o relevantnim aspektima ikoničnosti. B. Wårvik tvrdi da je jedan od najurgentnijih zadataka za proучavaoce u toj oblasti da se pronađe model za relativnu težinu elemenata koji utiču na „teksturu teksta” (*grounding*) za različite tipove teksta, kao što je urađeno za narative.

Lita Lundquist, autorka studije 7 *From legal knowledge to legal discourse — and back again* [123—148], ispituje stručno i nestručno znanje o dva tipa pravnih pojmoveva: *ugovor* (eng. *contract*) i *prosudživanje* ili *sud* (eng. *judgement*). Iz studije je moguće saznati šta je znanje i kako se profesionalno znanje razlikuje od laičkog, a posebno kako može da izgleda struktura stručnog znanja. Ispitivanjem tri vrste „*kvalija*” (eng. *qualia*) — semantičkih pojmoveva koji su korišćeni za analizu podataka — struktura stručnog znanja u odnosu na tekstove nestručnih osoba varira, tako što stručnjaci upotrebljavaju veći broj „*kvalija*”. Tipovi „*kvalija*”, prisutni u „*ugovorima*” i „*sudovima*”, koje su kreirali stručnjaci i oni koji ne poseduju stručno znanje variraju na zanimljiv način. To podržava hipotezu o postojanju važnih razlika u strukturi znanja koje je na raspolaganju tim dvema grupama subjekata. Kroz celu studiju L. Lundquist kritički razmatra korišćenu metodologiju naglašavajući da suštinski problem proučavanja diskursa i saznanja upravo proizlazi iz proučavanja samih predmeta — diskursa i saznanja.

Anne Marie Bülow-Møller autorka je studije 8 *Conditionals: your space or mine?* [149—176] u okviru koje fenomen posmatra skalarno, pokazujući da dekontekstualizovane rečenice, na koje se lingvisti kognitivističkog usmerenja

⁵ Taksonomija date i nove informacije preuzeta je iz rada Ellen Prince *Toward taxonomy of given and new information*, objavljenom u zborniku *Radical Pragmatics*, New York, Academic Press, 1981.

često oslanjaju prilikom proučavanja kondicionala, nisu održive u praksi, jer se u autentičnoj interakciji realizuje mešavina takve upotrebe kondicionala, ali i zbog toga što je ideja da se mentalni prostori zajedno mapiraju, kako bi se formirao zajednički prostor, suviše pojednostavljen za svrhu analize.

Fokusirajući se na umetnički diskurs, Martina Björklund, autorka studije 9 *Communicative fragments and the interpretation of discourse* [177—186], analizira kratku priču *Zemlja* Ljudmile Petruševske.⁶ Ona ističe krucijalni uticaj prerađenih obrazaca ili, jednostavno, „recikliranog” jezičkog materijala na proces interpretacije teksta. Evidentno je da je prepoznavanje rekontekstualizovanih elemenata, koji su prisutni u diskursu u novim ili modifikovanim kombinacijama, i u novom i uvek jedinstvenom kontekstu, nužan preduslov da se istinski divimo umetničkom diskursu. M. Björklund doprinosi našem razumevanju diskursa tako što nudi model za analizu mnogih njegovih glasova, koji vode poreklo iz prenesenog znanja u vezi sa datim socio-kulturnim kontekstom.

Peter Harder, autor poslednje studije 10 *Drawing the line: a contested conceptual model in Danish „child care talk”* [187—208], istražuje pregovore o zajedničkom terenu u širem socio-kulturnom kontekstu, kroz analizu konceptualnih modela i normi koji se izgrađuju u društvu. On razmatra problem proučavanja konkretnog konceptualnog modela u danskom kontekstu prilikom „povlačenja crte” u interakciji između dece i odraslih za koju su odgovorni. Što se tiče metaforičkog mapiranja, Harder smatra da treba uzeti u obzir konceptualizaciju kao tekući diskursni proces „gde se mentalne strukture susreću sa stvarnim iskustvom i tako počinje borba da se nametne neki konceptualni poredak.” Iz njegove analize je evidentno da je socio-kulturni kontekst u okviru kojeg se aktivira metafora od suštinske važnosti za razumevanje konceptualnih modela koji su konstituisani, održavani ili promenjeni u diskursu.

Doprinos Tuije Virtanen savremenoj lingvistici diskursa nije mali, bilo da je reč o njenim autorskim knjigama i radovima (videti fusnote 3 i 4), bilo da su u pitanju naslovi koje je u toku poslednjih godina priredila.⁷ Posebno je važan njen doprinos rasvetljavanju pitanja u vezi sa tipologijom tekstova i/ili diskursa, proučavanjem reda reči i njihovim diskursnim funkcijama, proučavanjem strukture teksta i, konačno, proučavanjem međuodnosa diskursa i kognicije. Knjiga *Approaching to Cognition through Text and Discourse* samo je potvrda njene profesionalne kompetentnosti i osećanja za važna i aktuelna pitanja u savremenim tokovima ne samo lingvistike diskursa, već i opšte lingvistike uopšte.

Beograd

Aleksandar Čarapić

⁶ Martina Björklund je nekoliko godina ranije primenila modele teorijskog koncepta *strategija teksta — ikoničnosti iskustva i izbora perspektive* interpretirajući istu priču. Videti: Martina Björklund „Линейное развитие и перспектива в нарративном тексте”. *Studia Slavica Filandensis XV*, Helsinki. 1998, 49—59.

⁷ Početkom jeseni 2005. godine objavljena je knjiga *Persuassion Across Genres: A linguistic approach*, koju je Tuija Virtanen priredila sa Helenom Halmari u okviru edicije „Pragmatics and beyond new series”, a izdavač je John Benjamins Publishing Company iz Amsterdama.